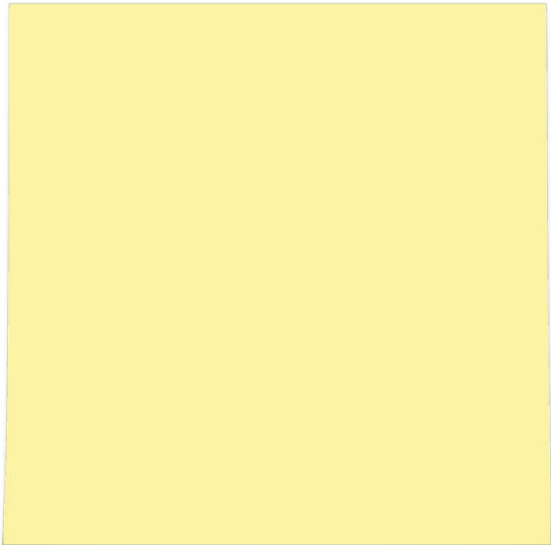

ІВАН ФРАНКО

ВИБРАНІ ТВОРИ
ДЛЯ
ШКІЛЬНОЇ МОЛОДІ

ТОМ II

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

ІВАН ФРАНКО

ВИБРАНІ ТВОРИ
ДЛЯ ШКІЛЬНОЇ МОЛОДІ

ТОМ 2

ПРОЗА

ЛЬВІВ
ЛНУ імені Івана Франка
2016

ББК Ш5(4Ук)5-6
УДК 821.161.2"18/19"
Ф 833

Упорядник – *Микола Легкий*

Франко Іван

Ф 833 Вибрані твори для шкільної молоді. Т. 2: Проза / Іван Франко ; [упорядник Микола Легкий]. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016. – 484 с.
ISBN 978-617-10-0295-1 (ЛНУ імені Івана Франка)
ISBN 978-617-10-0297-5 Том 2 (ЛНУ імені Івана Франка)

У другому томі вибраних творів Івана Франка для шкільної молоді надруковано найбільш досконалі у художньому вимірі програмні й позапрограмні прозові твори письменника.

Для школярів, учителів, студентів, науковців, усіх, кого захоплює творчість І. Франка.

ББК Ш5(4Ук)5-6
УДК 821.161.2"18/19"

ПЕРЕХРЕСНИМИ СТЕЖКАМИ ФРАНКОВОЇ ПРОЗИ

У велегранній спадщині Івана Франка проза рівноцінна його поезії – така ж різноманітна й новаторська. Поблукавши перехресними її стежками, спробуємо збагнути «секрети поетичної творчості» митця. Яким уявляв собі письменницьке ремесло? Про кого і про що писав? Як писав? Сфера письменника тут перетинатиметься зі сферами філософа, психолога, історика та іншими. На стежках Франкової прози відшукаємо чимало цікавого в царинах змісту й форми, жанру й викладу, сюжету та композиції... За юними читачами давно тужать такі цікаві, такі високомистецькі твори письменника, як «Вільгельм Телль», «Сойчине крило», «Терен у нозі» та інші.

Отож, молодий Іван Франко дебютував у літературі в 1870-х роках романом «Петрії і Довбущуки», поетичною збіркою «Баляди і розкази», циклом «Борислав», статтею «Література, її завдання і найважливіші ціхи». Саме у ній 22-річний письменник висловлює свої естетичні погляди: «Вона (література. – М. Л.) повинна при всім *реалізмі* в описуванні також *аналізувати* описувані факти, вказувати їх причини, їх конечні наслідки, їх повільний зріст і упадок. До такої роботи не досить вже вправного ока, котре підгледить і опише найменшу дрібницю, – тут вже треба знання і науки, щоб уміти доглянути саму суть факту, щоб уміти порядкувати дрібниці в цілість не так, як кому злюбиться, але по ясному і твердому *науковому* методу. Така робота ціхує найкраще всю нову реальну літературну школу, втягуючи в літературу і психологію, і медицину та патологію, і ідеологію, і другі науки». І далі: «Вона (література. – М. Л.) громадить і описує факти щоденного життя, вважаючи *тільки на правду*, не на естетичні правила, а заразом аналізує їх, робить з них виводи, – се її *науковий реалізм*» (курсив скрізь наш. – М. Л.).

Отже, реалізм в описуванні явищ дійсності, дошукування суті причинно-наслідкових зв'язків, чіткий науковий підхід, використання у творчості здобутків науки, зокрема медицини та психології, домінування «правди» – ось найголовніші риси творчості І. Франка раннього періоду. Її можна назвати літературою факту; письменник дбає про документальність і точність події. Він ставить перед очі читача не заокруглену картину буття, а певний її фрагмент, «уривок», образок. Неначе скальпелем, препарує окремих, але *характерний* епізод. «Я мініатюрист і мікроскопіст, – зізнавався І. Франко в листі до А. Чайковського, – я привик знаходити цілий світ у краплі води, то ж і не диво, що коли схочу охопити ширшу сцену, ширший крайобраз, то силуся охопити і перенести його в душу читача з усіма безпосередніми подробицями». Ось, наприклад, розкішні пейзажні замальовки, поруч із якими демонструється один епізод із життя селянської родини («Лесишина челядь»); он епізоди з життя бориславських ріпників (цикл «Борислав») – брудні смердючі «цюпки», де сплять робітники, передчасно постарілі, п'яні, «поорані розпустою». Он дегенерат Бовдур, що вже втратив людську подобизну й за кілька крейцарів позбавив життя Андрія Темеру («На дні»). Он ідіот Готліб («Воа constrictor»), а онде садист «професор», що жорстоко б'є учня («Оловець»).

Рання творчість Івана Франка має виразні ознаки натуралізму, що був досить-таки показовим для європейських літератур того часу. Саме натуралізм давав молодому письменникові змогу для реалізації своїх задумів. Мабуть, тому Франко захоплювався творчістю «батька натуралізму» – французького письменника Еміля Золя. Як і він, наш автор вірить у всемогутність науки, якій поступово стають доступними всі тайники космосу й людської душі; він також керується постулатами про закони людської спадковості й фізіологію пристрастей, теж дивує читача неприкрашеними сценами й деталями. Тому наш письменник поставив собі за мету показати образ галицької суспільності «в різних її верствах, у різних змаганнях, працях, заробітках, стражданнях, поривах, ілюзіях та настроях». Тому часто мандрує по прикарпатському краю, зустрічається з різними людьми, слухає їхні розповіді й безнастанно обсервує, досліджує, спостерігає. «Життя дало мені аж надто багато нагоди до збирання таких матеріалів. Принагідні оповідання знайомих, фігури, здібані в вагоні залізниці, власні спомини та спостереження, – все те перетворювалося звільна, протягом літ у більші або менші оповідання та ескізи». Однією з таких нагод не міг не стати близький від рідних країв Борислав, де щойно розпочалися нафтові пошуки. З-під пера письменника виходить цикл «Борислав. Картини з життя підгірського народу». Проте й тут Франко залишається оригінальним: його натуралізм «підмішаний» романтикою; автор не цурається свого національного фольклору, колориту, етноменталітету, типажу тощо.

«Ні одно місце в цілій Галичині, – писав І. Франко у «Вступному слові» до циклу, – не представляє більшого поля для студій – не так поетичних, як більше соціальних. Сли де у нас, то певно в Бориславі найсильніше заступлена класа робітницька, а нужда, трата сил і здоров'я, зледащіння тих людей під виглядом моральним – найгрізніше і найголосніше віщують, що може статися з наших хліборобів в протягу яких-де двох десятків літ, коли недостача поля, хліба і грошей, коли наслідки всіляких хиб теперішнього суспільного устрою змусять їх іти на роботу фабричну, продавати своє здоров'я і свою силу на нужденне пропитання».

Хоча й акцентує тут молодий автор на *соціальному* характері своїх «студій» (а художній твір, як ми бачили, у його програмі ототожнювався з дослідженням певного явища, з експериментом), та все ж у бориславських оповіданнях основна увага звернена на вивчення *індивідуальної психології* персонажа-ріпника: Івана («Ріпник»), Василя Півторака («Навернений грішник») та Гриня («На роботі»).

Як саме студіює І. Франко перебіг тонких психічних процесів у внутрішньому естві молодого парубка Гриня? На відміну від інших оповідань бориславського циклу автор не розповідає про події й не коментує їх, а передає безпосередній хід думок персонажа, немовби сам перевтілюється в нього, оцінюючи довколишній світ його очима, його логікою й емоціями. Ось, наприклад: «Угу, що то такого? Тілький час до Борислава ходжу, і ще ніколи в яму не лазив! Все лиш корбов крути, глину тягай або вітер в яму млинкуй! Та й що то за заплава за таке діло! Вісім шісток денно! І жий же з того, або здихай, або що хоч роби, – жидюзі ані ду-ду!»

Хоча оповідання «На роботі» складається з десяти невеликих розділів, його умовно можна поділити на дві частини. Перша його половина – це внутрішній монолог Гриня, мовчазна розмова з самим собою, радше його роздуми. Такий внутрішній монолог літературознавці й психологи влучно назвали «потокем свідомості», розуміючи, що свідомість людини ніколи не буває статичною, вона рухається, «пливе», «тече». Законодавцями моди в такій формі художнього викладу вважаються ірландський письменник Джеймс Джойс, автор відомого роману «Уліс», та француз Марсель Пруст, з-під пера якого вийшла багатотомова серія романів «У пошуках втраченого часу». Однак давно помічено, що задовго до цих письменників різні форми «потоків свідомості» використовували й інші майстри слова у багатьох європейських літературах. Одним із перших серед них був Іван Франко.

Отож прагнення Гриня працювати у нафтовій штольні, його діалог із власником копальні, його сновидіння перед спуском у глибині і, нарешті, сама праця в глибокому підземеллі, – про все це дізнаємося із монолога персонажа. Юнацька зухвалість і острах перед глибиною – ось головні риси, що їх виявляє Гринь. «Як ту тісно! Як ту

темно, душно, лячно! Який той Матій дурний – а хвалько!.. А як він мене страшив! Хтось би гадав, що ось-ось напуджуся! А я ту ось, як у своїй хаті... (Лиш тяжко якось!.. Гм! І мороз чогось поза плечі подирає)».

Докопавшись до нафти, Гринь від задухи втрачає свідомість: «Боже! Що то такого? Хтось ніби холодною рукою хопив мя за шию! Хочу обернутися: не мож! Хочу зірватися: не мож! Не мож, не мож!..»

Прийшовши за деякий час до тями, він переповідає своїм слухачам – старому Матієві та коханій дівчині Марині – видіння про Задуху й її володіння, своєрідне царство мертвих. «Потік свідомості» змінюється оповіддю, розрахованою на слухача. Гриня вражає жахіття смерті: «Що ту людей у тій пропасті! Що парубків, дівчат, жінок, діточок маленьких! Мати Божа! А кожному приглянься, то аж ляк перейме. Ту лице страшно змарніле від недуги й голоду, – там обпухле тіло, мов у топельника... другі знов чорні і страшні, як головні на огнищі... Лиця сині, кулаки зціплені, очі широко отворені».

Бачимо, як ретельно фіксує Гринь свої враження. Його оповідь сповнена точними, природними, неприкрашеними деталями. Оперування такими деталями, як уже йшлося вище, характерне для натуралізму.

Наприкінці твору вражений Гринь запитує: «Ну, а нема ж ніякої ради на того? Нема способу, щоб вимотатися із тої сіті поганої?» «Є три способи, небоже, – відповідає Задуха. – Але я не можу ти їх сказати. Не моя власть. Думай сам, гадай, – може, й догадаєшся». Що це за «три способи», про які згадує Задуха, – залишається загадкою. Знаємо лише одне: Гринь і Марина вирішують іти з Борислава й шукати інших заробітків. І. Франко в оповіданні подає так звану відкриту композицію, запрошуючи читача до інтелектуальної співпраці.

1878 р. на сторінках журналу «Громадський друг» та збірників «Дзвін» і «Молот» побачила світ повість «**Boa constrictor**». Якщо в оповіданні «На роботі» «просвітлено» психологію робітника, то в цій повісті автор вихоплює інший соціальний тип – власника нафтових промислів у Бориславі. Заголовок твору походить від латинської назви великого змія-удава. Уперше він виринає перед читачем на початку твору: багатий магнат і мільйонер Герман Гольдкремер споглядає картину, на якій виписаний удав, що душить свою жертву – беззахисну газель. «Дивна річ! – констатує автор. – Герман Гольдкремер мав якусь дивну, невиясниму вподобу в тім образі, а особливо любив цілими годинами вдивлятися в страшні, сатанським огнем розіскрені очі змія. [...] Він чув якийсь темний, забобонний страх перед тими очима, – йому здавалося, що сей вуж колись ожие і принесе йому щось незвичайного – велике щастя або велике горе».

На нього, мільйонера й аристократа, «ділового і практичного чоловіка» (ця авторська характеристика неодноразово повторюється в повісті), нині вперше після довгих років

напосілися спогади. Він згадує своє нужденне дитинство у напіврозваленій хатині на околиці Дрогобича, матір, ліниву, люту й жорстоку жінку, змушену стати повією, яка нерідко до крові біла його. Вмираючи від холери, вона все ж наказала йому:

– Герш!.. Чесно жий!

Малий Герман швидко забув цей заповіт, а від опікуна Іцика Шуберта навчився дволичності у ставленні до людей: хижості, хитрості й зажерливості до селян, «гоїв», та лагідності, доброзичливості – до «своєї віри». «Тоті молоді літа, – коментує автор, – висіли прецінь якимось важким прокляттям над його головою – прокляттям нужди, прокляттям заглушення в першій зароді хороших і добрих способностей душі».

Зазнавши важких нестатків і принижень у дитячі літа, Герман цілком закономірно відчув у душі нічим не погамовану жадобу збагачення. Тонкий психолог, І. Франко кілька разів звертає на це увагу читача: «Поволі в його душі розгорялася страшна, гаряча, сліпа жадоба грошей, заглушувала всякі другі чуття, закривала перед його очима всі завади і манила його тільки одною метою – багатством»; «Оженившись, Герман почув ще страшнішу жадобу грошей. [...] Йому так не хотілося попасти знов в стару нужду, а ще до того з родиною. Дрож холодна проходила по його тілі, коли подумав собі щось подібного, – для того кинувся всею силою в “гешефт”: уривав всім і кожному, крутив, вився, кривдив, кого міг, ошукував [...], – одним словом, був всюди і дер лико, де тільки дрібку відставало». Тупий у навчанні, однак хитрий і прагматичний у фінансових оборудках, він швидко досягнув своєї мети. Звернемо увагу на таку деталь: коли у Бориславі розпочалася нафтова лихоманка, Герман був одним із тих, «що злетіли на Борислав, мов хижі ворони на падло». Він завдяки важкій праці, наполегливості, цілеспрямованості, а водночас і шахрайству, розбагатів, відзначивши для себе вперше, що щастя таки всміхнулося йому.

Але яке воно, це щастя? «Немов сліпий», «немов сновида», Гольдкремер зовсім забув про виховання сина Готліба, якого також опановує жадоба грошей. Письменники-натуралісти чимало уваги звертали на спадковість людини, на її генофонд. І. Франко тут винятком не був. «Син і тут не переставав бути тим, чим зробила його напів природа, а напів виховання матері». Готліб поступово перетворюється на патологічну особистість. Із збагаченням родини деградує й дружина Германа Рифка. Фізичне й духовне лінивство, породжене багатством, виробило у неї патологічну впертість, страх перед будь-яким рухом і якимись змінами; воно відбилося й на її зовнішності. «Пані Гольдкремер на всякого, хто її бачив, робила прикре, аж гидке враження». Батькова ділова гарячка з вибухами люті, вічною жадобою грошей, материнська тупість та лінивство сформували характер Готліба. Тому його підступний напад на батька і прагнення заволодіти його грішми є у повісті цілком мотивованим ходом внутрішнього сюжету.

З іншого боку, прозріння Германа, викликане деяким заспокоєнням грошової гарячки, провокує його до нових рефлексій і роздумів. Він тепер значно критичніше дивиться не лише на своє родинне оточення, а й на свою професійну діяльність. Після першої сутички з сином йому здається, що «весь Борислав нині для нього якийсь новий світ (письменник тут майстерно обіграє топонім Новий Світ – околицю Борислава, де Герман мав найбагатші нафтові копальні. – М. Л.). Чому, наприклад, худі, нужденні, чорні лиця ріпників, працюючих коло ям, нині так глибоко щеміли в його серці? Чому їх порвана, перегнила, зароплена одежа нині обходила його далеко більше, ніж груди воску, котрі вони раз за разом витягали з ям?» Герман відчуває в душі розвиток якоїсь «страшної, ворожої сили», і щонайменше потрясіння може цю силу ферментувати.

Таке потрясіння незабаром трапляється. У канву повісті Франко вводить детективний елемент сюжету, виписаний натуралістичними засобами: ріпники витягають із старої, колись закритої нафтової ями розкладене тіло Івана Півторака, особу якого Матій і Митро ідентифікують за перснем, що його колись подарували Іванові на заручини. «З темної пропасті виринала-виходила вгору на світло страшна, почорніла труп'яча голова. Герман стояв мов мертвий і не міг відорвати очей від того виду і в тривозі своїй бачив виразно нелюдський злобний усміх на тих щербатих щоках, у тих огромних глиняних очах». І далі: «Швидко вони (ріпники. – М. Л.) підтягли кибель вгору і висипали кості на землю. Дивно застукали ті кості, голова покотилася долі горбком і опинилася аж коло самих ніг Германа». Невідомо, хто спричинився до смерті ріпника; лише збентеження і переляк Мошка, довіреної особи Германа, натякають на особу злочинця. Але цей випадок призводить до психологічного зламу в душі Германа: «Він чує холод в тілі, чує дроз, неміч, а в його голові крутиться, мов фуркотяче веретено, одна тільки фраза: "Прокляття Бога наді мною! Прокляття Бога наді мною!" Йому бачиться, що ціла нога його мов в огні, що щось пече його в неї, щось давить і що відтам якимось дивним чуттям розходить по всім його тілі».

Сильне зворушення, що його пережив Герман, викликає нічне сновидіння, надзвичайно важливий засіб психологічної характеристики персонажа. Сонна візія тут є немовби моделлю усього Германового життя: він, сильний, щасливий, переживає справжню духовну й тілесну розкіш, але незабаром безуміє від страху й болю. «Коли оглянувся, то побачив, що страшений вуж, той самий *Boa constrictor*, обкручував його своїми дужими залізними скрутелями [...] Він чує, що вуж обмотав його доразу, він бачить його голову, його страшенні, демонічним блеском, злорадною утіхою граючі очі якраз против свого лиця, погляди їх стріпились, і Герман помертвів». Осмислюючи побачене уві сні, Гольдкремер дійшов висновку, що він, котрий уривав робітникам платню, котрий будь-якими засобами прагнув задовольнити свою жадобу грошей,

котрий не раз ставав причиною загибелі ріпників, – бездушний злочинець, «переступник». У роздумах Германа розкривається символіка назви повісті: «Се не вуж, се безмірно довга, зросла до купи і оживлена чарівною силою зв'язка грошей, срібла, золота блискучого! [...] А сесі різнобарвні латки на нім, хіба се не різні векслі, контракти, банкноти?.. О, се певно, се не вуж його обводив своїми велетенськими звоями, а його власне багатство!»

Сновидіння і викликані ним роздуми закономірно призводять до катарсису – очищення Германової душі. Ота непереборна сила, що її відчув персонаж у своїй душі, жене його до хатини Півторакової вдови й примушує його руку вииняти з кишені й кинути у вікно велику купу срібняків.

Бачимо, що молодий письменник у цьому творі виявився справжнім майстром психологічного аналізу. Вчинки персонажа цілком мотивовані; вони викликані його рефлексіями, роздумами, сумнівами, прагненнями; вони мотивуються нерідко й учинками інших персонажів, а також сновидіннями. Проте й самі рефлексії є наслідком учинків і дій Германа. Так у творі переплетено зовнішню і внутрішню сюжетні лінії, а така композиція твору й дає змогу кваліфікувати її жанр – соціально-психологічна повість.

Важливу роль у творі відіграє її невеликий, на третину сторінки, епілог, у якому автор повідомляє про долю Германа після описуваних подій. Отой катарсис швидко минув і не вплинув на характер персонажа: «Ех, милі читателі, дальше життя пішло своїм звичайним ладом, – Герман в доброго чоловіка не перемінився. [...] Він мусив знов статися тим, чим зробило його ціле життя – холодним, безсердечним спекулянтом, не зважаючим на стон нужди і сльози вдовині».

Повість закінчується словами: «Але се далека-далека історія». Ця фраза припідносить завісу над Франковими планами: очевидно, вже тоді, 1878 р., мав задум повернутися до бориславської теми. Задум здійснився: не лише темою, а й проблематикою повість «Воа constrictor» перегукується з незавершеним романом «Борислав сміється», оповіданнями «Полуйка», «Яць Зелепуга», «Вівчар» та ін. Зрештою, у 1905–1907 рр. Франко повернувся до самої повісті, видавши її в новій редакції (Герман у ній гине).

Майстром психологічного аналізу виявився І. Франко й у жанрі новели, який в українському письменстві розквітнув у ХІХ ст. і разом з оповіданням, по суті, замінив роман (це особливо характерно для першої половини позаминулого віку). На відміну від оповідання, новела переважно будується на одній події, на одному ситуативному зламі. Її часто порівнюють з айсбергом, лише незначна частина якого видніється на поверхні води, решта ж захована в океанічних глибинах. Для новели характерний глибокий підтекст. Вона редукує (скорочує) із тексту все зайве: у ній діє здебільшого

один персонаж, роль інших зводиться до мінімуму; для новели не характерні розлогі описи, пейзажні чи портретні замальовки. Натомість вона використовує вагому, нераз наскрізну промовисту деталь, яка спроможна замінити цілий опис. Новелі притаманна ускладнена композиція, для якої характерний так званий новелістичний пуант, тобто зворот, злам у внутрішньому світі персонажа.

Досліджуючи новели І. Франка, літературознавці умовно поділили їх на новели акції (дії) і психологічні новели (І. Денисюк). «Вільгельм Телль» – психологічна новела, заснована на внутрішньому сюжеті: автор проникає у найпотаямніші закутки психіки персонажа, дає змогу зіставляти думки героїні з дійсністю, що оточує її. Подразником психіки дівчини Олі, головної героїні твору, є музика відомого італійського композитора Джоакіно Россіні, автора опери «Вільгельм Телль» (улюбленого музичного твору І. Франка). Вона збуджує уяву дівчини, а водночас спонукає її порівнювати уявні картини з дійсністю. У теоретичному трактаті «Із секретів поетичної творчості» І. Франко досліджував вплив музики на психіку слухача: музика «малює все тонами, котрих скаля (шкала. – М. Л.) дуже обмежена, але котрих зате вона вживає як до потреби, поодинокі або меншими чи більшими гармонійними в'язками (акордами), викликаючи тим способом в нашій душі такі ефекти, яких не може викликати говорене слово». Новела «Вільгельм Телль» написана раніше, ніж згаданий трактат. Однак у ній Франко немовби здійснює психоаналітичний експеримент, занурюючи героїню у сферу музики й випробовуючи нею її психіку.

Ось як впливає мелодія опери на вразливу істоту Олі: «Могучі, стрійні акорди потрясли цілим організмом молоді дівчини. Від першої хвилі вона почула себе мов причарованою тими тонами і не могла звести ока з одної точки. Тони поривали її, уносили з собою. [...] Серце розширюється в Оліній груді, б'є сильно і гармонійно, в такт загальної радості, загальної краси». Однак поступово – за принципом градації – блаженна евфонія порушується: «Але нараз тони затремтіли якось тривожно; серед загальної гармонії тут і там проривається пискливий дисонанс», і дівчині здається тепер, що та «пекельна музика погрузила її нараз у темну безодню, в котрій реве, бурлить і скаженіє віковична боротьба елементів». Така ж боротьба розпочинається і в дівочій душі.

Важливу роль у творі виконують елементи сюжету самої опери: Вільгельм Телль рятує на човні утікача, клянеться боротися за свободу Швейцарії тощо. В уяві Олі цей герой стає ідеалом, якого вона порівнює з ідеалом життєвим – коханим Володимиром. Він – холодний у стосунках з нареченою, байдужий до долі власного народу, звичайнісінький обиватель. Те, що перебувало у підсвідомості Олі, що на початку новели мало характер неясних, тривожних відчуттів, музика «підносить» до рівня свідомості,

осмисленості. У тому ж Франковому трактаті читаємо: «Музика б'є переважно на наш настрій, може викликати веселість, бадьорість, сум, тугу, пригноблення, отже, переважно грає, сказати б, на нижчих регістрах нашого душевного інструменту, там, де свідоме граничить з несвідомим». Вона й спонукує Олю до рішучого кроку.

Тому антитетичне обрамування новели, що його застосовує І. Франко, виглядає цілком логічним:

«– Як я тебе люблю, милий мій Володю, як я тебе люблю!» – так починається твір. А ось його фінал:

«– Мій пане, я Вас не люблю і за Ваш супровід дякую.

І, відсторонивши його рішучим рухом руки, не оглядаючися, пройшла попри остовпілого Володка і бисто поспішила наперед...».

Принцип класифікації новел можна, як нам здається, застосувати й до жанру оповідання. Франків «Панталаха» – зразок оповідання акції, або ж так званого пригодницького оповідання. Літературознавці давно відзначили цей твір як один із найбільш досконалих у сюжетно-композиційному плані.

Панталаха – тюремне прізвисько професійного злодія, віртуоза своєї справи, одержимого, однак, пристрасстю до волі, до втечі з в'язниці: «Від часу до часу нападав на нього гедз, і тоді ніщо не могло зупинити його перед раз у раз поновлюваними пробами втеки». Одну з таких спроб і демонструє автор в оповіданні. Однак він не передає самого процесу втечі. Зацікавлюючи читача, він немовби перевтілюється в іншого персонажа, тюремного наглядача Спориша. Саме його слухові образи відіграють важливу сюжетотворчу функцію: він чує якесь гарчання («грр, грр, грр!»), стукіт, які доходять із камери Панталахи. Повторювання цих образів свідчать і про позасценічну дію, суть якої розгадує Спориш, а разом із ним і читач.

Спроба в'язня втекти виявляється невдалою – той падає з даху й гине. Однак твір на цьому не закінчується. Наступної ночі ключник чує схоже «гарчання», що долітає з камери покійного Панталахи й доводить його до одуру. Внутрішні відчуття Спориша передаються з клінічною точністю: «Кілька мінут сидів Спориш, мов закаменілий, не рушаючи з місця, ловлячи вухом, і устами, й усією своєю істотою ті фатальні згуки. Нічого не думав, нічого не відчував у тій хвилі, ані страху, ані тривоги; можна би навіть сказати, що був спокійний, хоча був се спокій радше колоди, ніж свідомого чоловіка. Аж по кількох мінутах настала реакція».

Подібність слухового образу, схожість ситуації, в якій перебуває персонаж, нова загадка, що її ставить перед ним автор, утворюють в оповіданні друге композиційне кільце. Імпульсом, який рухатиме сюжет, виступає тут своєрідний паралелізм уявлень. І Спориш, і читач за допомогою всезнаючого автора вдруге дошукуватимуться

розгадки таємниці. Нанизування слухових образів витворює у свідомості ключника ірраціональний образ Панталахи, його життя після смерті: Спориш тепер не сумнівається, що це рука Панталахи виконує те «гарчання», що дух Панталахи мстить йому, мимовільному вбивці в'язня. Панталаха ж виконує роль параперсонажа, тобто образу живої чи померлої людини, яка залишається поза безпосередньою дією, але пам'ять про яку накладає свій відбиток на те, що відбувається.

Справжня ж розв'язка оповідання позбавлена будь-якої містики. Напівбожевільний Прокіп, який сидів у камері Панталахи, бавився гусячим пером. Так на поверхню вринає глибинна течія твору. Вона освітлюється лише частково, незначними, на перший погляд, штрихами. Тепер читачеві все стає зрозумілим: винуватцем смерті Спориша був Прокіп, рукою якого водило почуття помсти. Два композиційних кільця, що майстерно поєднуються слуховими образами, наявність кількох внутрішніх сюжетних ліній, які перетинаються в потрібний момент, стрімкий доцентровий рух сюжету, якому послуговує кожна сюжетна деталь, зокрема деталь-річ (монета, пилка, пір'їна тощо), вмиле заінтригування читача – все це робить твір одним із найчитабельніших з-посеред масиву Франкової прози.

«**Борис Граб**» – фрагмент незакінченого роману «Не спитавши броду», його жанр – оповідання виховання, а провідною проблемою є фізичний, духовний і моральний розвиток дитини. З цією метою І. Франко вводить у твір ідеального учителя – Міхонського й надзвичайно здібного й допитливого учня – Бориса Граба. «Герої цього оповідання, – зізнавався автор у передмові до збірки «"Малий Мирон" і інші оповідання», де був уміщений цей твір, – підмальовані, так сказати, значно понад їх природну величину». Такий спосіб творення художнього образу Франко назвав «ідеальним реалізмом», який приблизно наприкінці 80 – на початку 90-х років XIX ст. прийшов у його творчості на зміну «науковому». Учителю лагідно й наполегливо привчає Бориса до систематичної праці, до чесності, правдомовності, а головне – до вироблення власної думки. Цікавими тут є міркування Міхонського про читання й аналіз художнього твору (так звані планіметрію і стереометрію), про відносність абсолютної істини в гуманітарних науках тощо. Розлогі, повчальні репліки учителя чергуються в оповіданні з короткими, часом однослівними фразами Бориса; така форма викладу матеріалу характерна для твору виховання.

У 1900 році з'являється друком роман І. Франка «**Перехресні стежки**», одне з вагомих художніх досягнень письменника в царині великої прози. Уже сама назва твору символічна. Сюжет розбудовано так, що перед читачем вимальовується немовби плетиво, зіткане з життєвих шляхів персонажів. Ці шляхи постійно перехресчуються, іноді й кілька разів, причому зустріч двох персонажів (одне перехрестя) тягне за собою

й появу третього (друге перехрестя) і т. д. От, наприклад, не з'явилася б Регіна перед Євгенієм і своїм чоловіком, якби не зустріч Рафаловича зі Стальським на початку роману. Такі вже сюжетні особливості «Перехресних стежок».

Кожен із персонажів цього твору є носієм сформованого світогляду, має власні плани, інтереси, правила й норми поведінки. Кожен із них – специфічна особистість і в суто психологічному вимірі: зі своїм темпераментом, способом мислення тощо. Франко не нехтує тут і психопатологічними типами (епілептик Баран, ідіот Страховський). Перед читачем – герої різних статедей, різних соціальних верств, професій, верств – різних національностей. Тому символ «перехресні стежки» варто потрактувати і як зіткнення інтересів, планів, темпераментів, статевих, соціальних, національних особливостей їхньої психіки. Жид Вагман, наприклад, стає союзником українця Рафаловича не тому, що симпатизує його ідеям, а тому, що має у справі скликання селянського віча свій інтерес.

Все ускладнюється ще й тим, що персонажі (принаймні, головні) стоять на роздоріжжі «перехресних стежок», вони вагаються, на який шлях їм ступити. Це роман про «розпуття велелюдні», про тих, хто збився з дороги (символічною тут є постать селянина, котрий заблукав у лісі) і хто знайшов «свій шлях широкий» і вказує дорогу іншим (Рафалович). Будучи багатовимірними, неоднозначними особистостями, герої роману опиняються перед проблемою вибору. Життєві перехрестя залишають свій відбиток на їхньому внутрішньому світі. Текст твору просвітлює не лише професійну та суспільну діяльність персонажів, а й інтимні, нераз глибоко приховані почуття. Рафалович, наприклад, гармонійно поєднати обидві ці сфери у душі не може. Тож мусить зробити свій вибір... З іншого боку він – муж чину, котрий заходився організувати центр українського національного життя, вилікував себе від любовного засліплення.

Ще 1888 року Франко завершив роман «Лель і Полель», що його літературознавці вважають ідейним предтечею «Перехресних стежок». В основу по-баладному незвичайного сюжету цього роману лягає так званий близнюковий міф. Брати Владко і Начко Калиновичі не виконали заповіту матері триматися разом, по суті, зрадили один одного. Дівчина Регіна (й тут це ім'я), в яку закохалися обидва близнюки, обирає Владка, Начко ж із головою поринає у суспільну працю. Однак при цьому зраджує свої переконання, а зрада викликає в його душі важкі муки. Не витерпівши їх, накладає на себе руки. Отой близнюковий міф диктує розвиток сюжету роману: зі смертю одного близнюка мусить померти й інший. Якась надприродна сила карає персонажів. У «Перехресних стежках» конфлікт між особистим і громадським Франко переселяє в душу однієї особи – Євгенія Рафаловича. Він неначе компенсує помилки героїв попереднього роману.

«Лель і Полель» та «Перехресні стежки» – романи з життя інтелігенції, яких в українському письменстві тоді бракувало, це твори з виробленим стилем інтелектуального спілкування («конверзації»), і в цьому також виявляється їхнє новаторство.

Незважаючи на жанровий підзаголовок «повість», «Перехресні стежки» тяжіють до романної форми. Досить значний обсяг твору, велика кількість персонажів, отже, й сюжетних ліній, пов'язаних із ними, складна співвіднесеність між сюжетними лініями й ходами, врешті, значна кількість порушених проблем, – все це дає підстави кваліфікувати цей твір як роман. При цьому маємо на увазі, що авторське й загальноприйняте жанрове визначення не конче мусять збігатися. На зламі XIX і XX ст. терміни «повість» і «роман» ще чітко розмежованими не були; останній у Галичині тоді вживався значно рідше. Тому Франко й називає свій твір повістю.

Як вже йшлося вище, у цьому творі автор порушує цілий ряд соціальних проблем – українського селянства та української інтелігенції, взаємостосунків між цими соціальними групами (вони подані у розвитку: від обопільної недовіри й скепсису до порозуміння), а також між представниками різних національностей; проблеми влади й підлеглих, проблеми тодішнього судочинства; проблеми подружніх стосунків (сім'я – також камерний соціум). Усі ці питання тісно пов'язані з демонструванням індивідуальної й соціальної психології персонажів, з дослідженням їхнього внутрішнього світу, їхнього психічного буття. На перехресті цих ідеологем кристалізується жанровий різновид Франкового твору – соціально-психологічний роман.

Такий жанр в українській літературі новим не назвеш. Роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного також відноситься до цього різновиду. Проблема «пропащої сили» має у письменника і соціальне, й психологічне походження. Як і Мирний, Франко вдається до різних способів відтворення внутрішнього буття своїх героїв: діалога («бесіди» Стальського й Рафаловича, Рафаловича й Регіни, її і Стальського тощо); перехресних характеристик (Барана, наприклад, характеризують і Стальський, і Рафалович, і Вагман); авторських характеристик (автор висловлюється про Регіну, Рафаловича, Стальського й інших).

Але у порівнянні зі своїм попередником Франко винаходить нові форми художнього викладу, які уможливають якісніше та точніше дослідження внутрішнього світу людини. Одна з них – односторонній діалог. Знаменита промова Регіни, в якій є анафора (рефрен) «Слухай, Геню!», – це не монолог героїні у класичному розумінні слова (такий монолог не передбачає слухача). Афективне мовлення жінки звернене до Рафаловича, отже, є діалогічним за своєю суттю. Однак адресат мовлення (Рафалович) участі в розмові не бере, тому й зветься такий діалог одностороннім.

І в «Перехресних стежках» віднаходимо новітній «потік свідомості», зокрема в кульмінаційному моменті роману. Ось як відтворено «роботу» Регіниної психіки, коли вона перебуває у стані афекту:

«Регіна стоїть німа, недвижна. Не думає нічого. Витріщеними очима вдивляється в полум'я лампи, але не бачить нічого довкола себе. В її уяві мигають відірвані образи, мов обривки різнобарвної матерії, кидані шаленим вихром. Блискучий камінець на сонячній вершині – Євгенієве лице, молоде, свіже, як було тоді, коли обоє йшли вулицею зі школи фортеп'янової гри... туркіт фіакрів... лице тітки... воно більшає, наближається, робиться страшенною гнилою машкарою, розхиляє гнилі уста, показує щербаті зуби і сточений червами язик і бубонить прокляті слова:

– Най вас Бог благословить! Най вас Бог благословить!»

У «потік свідомості» Регіни вплітаються і слова тітки, й уривки пісні, різні зовнішні імпульси: зорові (сікач, молоток, тім'я Стальського) та слухові (завивання хуртовини, стук хробачка в стіні). Авторський опис психічних «механізмів» дуже детальний і поєднується з відтворенням процесів реагування психіки на ці імпульси. «Хуртовина виє надворі, товче снігом у вікна – ще крок. Лампа мигоче на столі – хробачок стукає в стіні: раз, два, три, чотири – і став. Щось луснуло в спальні – у неї завмерло серце – тихо-тихо – ще крок. Простягає руку до креденсу, бере в ліву сікач, у праву молоток – тихо. Буря виє, сніг сипле у вікна, хробачок стукає в стіні: раз, два, три, чотири – і знов замовк. Чому лише чотири стуки? “А, більше не треба, – мовить у її нутрі грубий, брутальний голос. – Чотири вистарчить”. Тихо. Вона простується, сміло йде до стола, легенько прикладає вістря сікача до тім'я Стальського – рука її не тремтить, підносить праву з молотком – і швидко щосили чотири рази б'є по тупім краю сікача».

Розкрити таємниці внутрішнього світу особистості нерідко допомагає вивчення такого феномену людського буття, як сновидіння. Вони завжди привертали увагу Франка-теоретика і практика. «На роботі» і «Ріпник», «На дні» та «Місія», «Захар Беркут» і «Основи суспільності», «Похорон» та «Каменярі», «Чого являєшся мені у сні?», трактат «Із секретів поетичної творчості» – ось далеко не повний перелік творчих здобутків письменника, у яких під певним кутом зору описано та досліджено сонні візії особистості. У студії «Із секретів поетичної творчості» Франко, зокрема, зауважував: «Порівняння поетичної фантазії з сонними привидами, а в дальшій лінії з галюцинаціями, тобто з привидами на яві, не є пуста забавка. Се явища одної категорії; творячи свої постаті, поет в значній мірі творить те саме, що природа, викликаючи в людській нервовій системі сонні візії та галюцинації. Значить, кожний чоловік у сні або в гарячці є до певної міри поет; студіюючи психологію сонних візій та галюцинацій, ми будемо мати важні причинки до пізнання поетичної фантазії і поетичної творчості».

Надзвичайно важливу роль у романі «Перехресні стежки» відіграє сон Євгенія Рафаловича, що його він бачить після зустрічі з Регіною у Стальського. Сновидіння тут легко розпадається на три частини: Євгеній довго йде якоюсь сірою пустельною місцевістю і врешті доходить до ріки; на ріці бачить весільну дарабу, де в молодому впізнає себе; коли дараба зникає за поворотом, з водних глибин випливає тіло коханої, яке Євгеній кидається рятувати. Літературознавець та знайомий Франка Михайло Мочульський з'ясовує походження цього епізоду: «Франкове видіння – це радше сон, ніж галюцинація, хоч воно має виразні сліди галюцинаційного сну». Сновидіння Рафаловича, на думку дослідника, – це перенесена візія самого Франка, у якій поєдналися краєвиди, що він побачив у своєму житті, його спогади, а також явні й приховані думки та любовні страждання.

Попри яскраві, динамічні картини, сновидінню притаманні часова й просторова невизначеність, чи, власне, той стан, коли спляча свідомість не здатна «прикріплювати» сюжет сновидіння до конкретного місця. Рафаловичеві сниться «не то пасовисько, не то колюча стерня»; він іде «якоюсь безконечною стежкою, перескакує через якісь рівчаки, спотикається на якісь груди, стрягне в якихось мокравінах і йде, йде Бог зна куди і зачим». Сонна візія Євгенія побудована за принципом контрасту. У місцині, яку перетинає адвокат, – «сіро, буро, непривітно». Він бачить «чорну стрічку ріки», відтак чорну скалу; «вдивляється у каламутну воду», врешті – «із-за чорного кам'яного щовба» виринає дараба, яку веде керманіч із чорними очима і чорним волоссям. Дараба ж – «ярка зелена пляма» (ось перший контрастний штрих). Євгеній виразно бачить білу руку молодії, а коли дараба зникає, він серед каламутних хвиль бачить «щось біле», яке виявляється білим жіночим тілом. «Випручалися мармурові груди з рожево-вишневими пуп'янками». У жінки золотисте волосся і бліде обличчя. Рафалович помічає ще в очах потопельниці «вираз невимовного страху, нестерпної муки».

Франків нахил дослідницького підходу до сновидінь, очевидно, якось зумовлював сюжетні ходи роману. Так, сновидіння Євгенія подано перед деталями його спогаду про зустріч із Регіною. Бо саме зустріч із коханою жінкою чи, радше, любовна драма, яку пережив колись Рафалович, стала джерелом нічної візії. Сон концентрується навколо образу коханої жінки, контрастно виділяючи цей образ із похмуро-чорного тла. Колористичний ефект полягає ще й у тому, що напередодні Регіна з'явилася Рафаловичу у білій шлюбній сукні, яку вона вважала символом свого найбільшого нещастя, хоч перед тим завжди являлася йому в «скромній чорній сукні».

Сон Рафаловича віщий, тому і є центральним епізодом якщо не всього роману, то принаймні сюжетної лінії Євгенія й Регіни. Цей сон – немовби ембріон, із якого розгорнеться фабула твору. Так, значно пізніше, у 53-му розділі роману, подано згада-

ний вже розпачливий односторонній діалог Регіни з рефреном «Слухай, Геню!». Ось уривки з нього: «Невже ти не бачиш, не відчуваєш душею моє кривди, моєї *тяжкої муки*? [...] О Геню, рятуй мене! Сили моєї не стає! [...] Геню, Геню! [...] Невже ж мені так і *тонуть* навіки в тім морі розпуки, що вже тепер доймає мене по саме горло? Мав же би ти забути мене? Се значило би відібрати потопаючому остатню стебелинку» (курсив скрізь наш. – М. Л.). Героїня виголошує цей монолог перед останнім, фатальним, візитом до Рафаловича, під час якого вони остаточно з'ясовують стосунки. Саме цей епізод є своєрідним каталізатором розв'язки твору. Євгеній віддає перевагу громадському над особистим, Регіна, впавши у транс, убиває Стальського і невдовзі гине. Проте між монологом жінки і сновидінням Рафаловича простежується очевидний перегук. Сновидіння віщує реальну – нещасливу – розв'язку любовної колізії роману.

Описуючи сновидіння персонажа, письменник вдається до засобів утаємничення, загадковості. Як не намагається Євгеній побачити обличчя молодої на дарабі, – йому це не вдається. Втім, розгадати цю таємницю, зважаючи на контекст сновидіння, неважко.

До речі, й сновидіння Регіни оповите тим же флером. У монологі вона розповідає про свої дитячі враження від діамантової іскри (корони) на вершку гори. «Вкінці я почала бачити її у сні – і не видержала». Сон тут – як спонука до дії. Мала Регіна йде шукати ту корону, але невдовзі її блиск зникає назавжди.

Приблизно одночасно з написанням «Перехресних стежок» творив свою теорію сновидінь відомий австрійський психоаналітик Зігмунд Фройд. Сновидіння, в яких утілювалася дитяча мрія особистості, мрія, яка по-різному сублімувалася впродовж людського життя, він назвав інфантильними: явний і прихований сенси у них збігаються. Свої експерименти, як уже зазначалося, І. Франко здійснював у художній лабораторії. Він змусив свою героїню витлумачувати сні. «Мені ясно тепер, – каже Регіна, – се мрія могого щастя, мрія, яка хоч раз у житті прокидається в кожній людині і тягне, манить її кудись високо, в ясні простори». Дитяче сновидіння згодом набуло конкретно-реальних ознак: «Слухай, Геню! Мені тепер ясно, що тим моїм діамантом був ти, була твоя любов. Тепер, як ніколи, я чую блиск, і силу, і чар її проміння».

Дата видання роману – 1900 рік – також символічна. На перехресті століть людина знову стає мірою всіх речей. Неповторна, унікальна, вона переміщується у центр уваги митця.

У новелі «Вівчар» діє лише один персонаж – ріпник Панько, який працює у штольні на стометровій глибині. Власне, сюжет твору розвинений слабо, його суттю є монолог Панька. Твір збудовано так, що мовлення персонажа раз по раз переривається авторським коментарем, схожим на ремарки у драматичному творі: «Сто метрів під землею, в глибині десятиметрової штольні, в духоті і нафтовім сопуху працює робітник».

Раз у раз гатить він дзюбаком в ілувату опоку і відриває від неї кусні легу... Робітник, здоровий парубок, що недавно прибув із гір до Борислава на роботу, починає злитися». Працюючи під землею, він згадує своє вівчарське минуле. Ці згадки сповнені ностальгією, адже экс-вівчар усвідомлює, що ті давні дні минули безповоротно, що він «із давнього, патріархального життя перейшов у нове, незвісне його дідам і прадідам, зразу страшне і дивоглядне, та не в одному ліпше, вільніше, ширше від старого».

Новела відбиває еволюцію поглядів І. Франка на бориславське явище. Якщо молодий письменник виступав проти нафтових розробок і руйнування усталеного селянського життя (його персонажі Іван і Гринь тікають із Борислава назад, у село), то зрілий автор сприймає це як незворотній факт.

Саме на зламі XIX і XX ст., як нам здається, письменник відчув занепад власної естетичної системи, яка базувалася на аналізі певного явища, на експериментуванні, дошукуванні причинно-наслідкових зв'язків між явищами дійсності тощо. У статті «Старе й нове в сучасній українській літературі» він, зокрема, писав: «Та й ще одно, оте вічне говорення про аналіз життя, характерів, душ чи навіть економічних відносин, що буцімто має бути метою, навіть найвищою метою поетів-белетристів. Пора б, нарешті, дати собі спокій з тим надуживанням наукового терміна там, де йому зовсім не місце. Аналізує – то зн[ачить] розкладає явище на простіші елементи хімік, психолог, статистик, економіст, але не поет. Навпаки, поетова задача противна аналізу: з розрізнених явищ, які підпадають під наші змисли, сотворити новий, безсмертний животвір. Се с и н т е з в найвищій розумінні сього слова». Підупадання цієї системи дало могутній імпульс для творчого пошуку. Схильність до філософування, до оперування глобальними абстрактними категоріями (добро і зло), до параболізації художньої структури, сміливе застосування елементів художньої умовності, фантастики, ірраціонального характерне для таких творів письменника, як «Хмельницький і ворожбит», «Терен у нозі», «Батьківщина», «Як Юра Шикманюк брів Черемош», «Великий шум», «Син Остапа», «Неначе сон», «Гуцульський король». Творчість І. Франка того часу береться розв'язувати універсальні філософські проблеми. Недаремно Франко говорить про «новочасний універсалізм», про «охоплення цілого світу ідей, чуття і краси». Що є добро? А що зло? Як вони співіснують? Які взаємостосунки між ними?

Текст новели «Хмельницький і ворожбит» автор наснажує ірреальним мотивом провіщення майбутнього. Хмельницький потрапляє у хатину діда-ворожбита у «віщу годину». Персонажі ведуть своєрідний діалог-ритуал, не розрахований на стовідсоткове взаєморозуміння, вагому роль у якому відіграє не лише слово, а й жест, адже якраз із сукупності Богданових дій, рухів, жестів ворожбит віщує майбутнє України. Такий діалог можна назвати діалогом-ритуалом.

Хоча новела не розбита на розділи, її можна легко поділити на дві частини. У першій – зустріч персонажів, здійснення ритуалу. У другій, звичайно, – розшифрування, витлумачення всього, що трапилося у «віщу годину». Така схожість ситуацій творить сюжетну риму. Отож основна увага читача прикута саме до ритуалу, зокрема до його символіки, до гри символами, яку веде ворожбит. Світ історії тут підпорядковується світові фантастики: історія прозирається крізь серпанок ритуалу.

Витлумачення ритуальної символіки було б неповним без пояснення суті метаморфози: чому саме риба, що її пропонує Хмельницькому дід, перетворилася на гадюку. Для відповіді на це питання ворожбит розповідає легенду про святого Петра, яка відповідає одному епізоду з новозаповітних «Діян апостолів». Там читаємо: «Другого ж дня, як ті (Корнилій і слуги. – М. Л.) наближалися до міста, Петро вийшов на кривлю помолитись коло шостої години. Він зголоднів і захотілося йому їсти. І от, як йому готували, найшов захват на нього: бачить він небо відкрите, а з нього сходять якась річ, неначе скатерка велика, прив'язана чотирма кінцями, і спускається на землю. Були ж у ній всякі чотириногі, плазуни земні й небесні птиці. І пролунав до нього голос: “Устань, Петре, заколи і їж!” Петро відповів: “Ніколи, Господи, бо я ніколи не їв нічого поганого й нечистого”. І знову, вдруте, залунав голос до нього: “Що Бог очистив, те не погань”. Це сталося тричі, і одразу ж річ ота піднялась на небо» (Діяння апостолів: 10, 9–16). Щоправда, в устах діда-ворожбита цей текст звучить трохи по-іншому – І. Франко інтерпретує й по-своєму домислює його. Він переносить святого Петра в пустелю, де той просить Бога, аби послав йому яку-небудь їжу. Господь посилає Петрові змію. Святий відмовляється їсти – згідно з давньоєврейськими уявленнями це нечисть. І тоді Бог перетворює плазуна на сушену рибу.

Опозиція «риба – гадюка» символізує в новелі протиставлення чистоти – нечисті, праведності – гріховності, у ширшому розумінні – добра – зла. Боротьба за визволення народу з-під чужоземного гніту, що її веде Хмельницький, – діло, безперечно, чисте і праведне. Воно пов'язане із знищенням нечисті-зла. Але ліквідувати зло остаточно гетьманові не вдасться (і він знає про це з дідової ворожби).

Символи «риба» і «гадюка» перебувають між собою не лише у стосунках опозиції, а й взаємопов'язаності. Звернімо увагу, як легко риба перетворюється на гадюку і навпаки. У таких антиномічних зв'язках перебувають між собою добро і зло. Кожна з цих категорій суперечить іншій, однак неодмінно передбачає її наявність. Усунути одну з них – означає зруйнувати саме поняття про іншу. Так письменник підводить до висновку про незнищенність зла. Проте провідним у новелі є мотив дороги, який варто розуміти і в метафоричному сенсі, адже життя людини часто порівнюється з дорогою, шляхом, стежкою (у «Перехресних стежках» ми вже зустрічалися з цим

символом). Попри незнищенність зла, людина мусить прагнути до чистоти і праведності – лише дорога добра допоможе їй позбутися гріха.

У центрі оповідання «**Терен у нозі**» – персонаж, який так чи інакше віднаходить (чи намагається віднайти) своє місце у тривимірній системі координат: я – добро – зло. Для Миколи Кучеранюка такий пошук набуває сенсу межової ситуації поміж життям і смертю. Власне, донести до читача суть твору допомагає вдало скомпонована система викладових форм. Експозицію веде автор, який і вводить читача у курс справи. Микола не може вмерти, і, скликавши до себе односельців, сповідається їм у можливих провинах. Отож слово забирає сам Микола, який розповідає історію сорокалітньої давнини, коли у нього на очах зсунувся з дараби хлопець-підліток і втонув у стрімких хвилях Черемоша. «І тепер він показується мені щоночі в сні і все усміхається до мене жасним усміхом, і не говорить ані слова, і махає сніжно-білою рукою вниз за водою, – завершує розповідь персонаж. – І тому не можу вмерти, бо його душа ще не заспокоїлася, і тому не допускає й мою душу до спокою».

Розтлумачити Миколі сенс цієї пригоди береться його одноліток, схильний до філософування Юра. Однак перш ніж пояснити його буквально, Юра розповідає страшну історію з терновою колючкою, що трапилася з ним, коли він був ще дитиною. Юра з хлопцями-однолітками біжить до Черемошу, але коли перестрибнув через вориння, у його ногу вп'ялася велика тернова колючка, яка, як виявилось згодом, врятувала його від смерті: поки він витягував терен з ноги, раптово повинь поглинула всіх дітей, що вже купалися в річці. Історія Юри є ключем до розгадки феномену Миколи. Вона водночас надає оповіданню ознак притчі, тобто повчальної алегоричної оповіді з глибинним підтекстом, філософським змістом і морально-етичною проблематикою. «А погадай про той терен, Миколо, – філософує Юра. – Як він мені заболів і запік у самім серці! А проте, коли я пізніше роздумував над ним, то властиво він урятував мене від смерті».

Випадок із терном Юра проектує на історію з утопленим хлопцем. «Га, Миколо, то чоловік ніколи не може знати, що пригоже для його душі. Не одно видається нам лихом, а воно може бути для нас великим добром. Або й навпаки...» І далі: «Так само мені видається твоя історія й твій гріх. Знаєш, як то ще наші діди та батьки говорили: “Коли Бог хоче чоловіка поправити, то не мусить з неба злізати і прутом бити”. То він і тобі вбив такий терен у сумління, що ти мусив почувати його шпигання весь свій вік. Розумієш тепер, що значить твій гріх, Миколо? Се не був гріх, се була ласка Божа, що являлася тобі як болюче тернове шпигання».

Образ терну, таким чином, – наскрізна деталь у творі. Вона, по-перше, об'єднує обидві історії, цементує сюжет; по-друге, саме завдяки цьому образіві творові надається вагомих ознак притчі (він виконує жанротворчу функцію); і, найголовніше, терен

немовби поєднує два світи: дійсний, реальний та вищий, містичний, божественний. Саме від цього образу читач починає вловлювати подвійний сенс подій: терен уводить його у метафорику життя, налаштовує на споглядальність і філософський лад.

А в об'єктивній реальності, – підштовхує до думки автор, – шляхи Господні незвідані, а Добро і Зло – настільки складні, антиномічні, що людині буває нелегко досягнути всю складність їх взаємоіснування. Шлях до пізнання добра і зла іноді справді тернистий. Аби вписати себе в надто складну систему координат «Добро – Зло», людині інколи слід здолати шлях довжиною в ціле життя. Однак збагнути цю складність їй допомагає сам Бог. «Дякуй Богу, Миколо, – підсумовує Юра, – що зі своєї ласки послав тобі сей знак, що розкрив тобі очі, аби ти бачив його і прийняв у свою душу. Ти можеш уважатися щасливим, що провидів і прочув у саму пору».

Юра, очевидно, підібрав ключі до Миколиної душі, бо коли другого дня вранці сини заглянули до нього, він уже був мертвий. Дуже важливим тут є короткий портретний опис: «Його лице роз'яснилося і виглядало, як образ спокою і задоволення. Видно, й душа його перед смертю знайшла здавна пожаданий мир».

Найвищим досягненням І. Франка у прозі останнього періоду творчості є «**Сойчине крило**». Друга назва твору – «Із записок відлюдька» – вказує на його щоденникову форму викладу. Із щоденникових нотаток перед читачем постає самітник-естет Хома, який виробив для себе життєве правило: «*Aequam servare mentem!*» («Зберегти рівновагу духу!»). Це новий тип персонажа у прозі письменника – інтелектуал, який намагається дати собі раду з власним внутрішнім буттям, тип «духовного сибарита, артиста, що плекає одну штуку для штуки – вмiість жити». Погляньмо: у колі інтересів Хоми увертюра до «Вільгельма Телля» Россіні, стаття Уайльда про Христа; його записки оздоблені латинськими приказками, в них віднаходимо імена Камоенса, Емерсона, д'Аннунціо, Елеонори Дузе, Жореса, Рескіна... Немовби на рентгенівському знімку, просвічується внутрішній світ персонажа. Власне, сам Хома розкриває лаштунки своєї душі.

Перші сторінки щоденника можна назвати увертюрою, яка триває до того моменту, коли до рук автора записок потрапляє загадковий лист, а разом із ним у партитуру щоденника органічно вплітається мотив жінки. Лист виконує сюжетотворчу функцію: Хома читає його, і рух сюжету скеровується у визначеному напрямі. Твір є новаторським і з огляду на спiсьб викладу: в ньому поєднуються щоденникова й епістолярна форми.

Втім, записки Хоми втрачають свою «щоденниковість». Увага читача прикута до листа, до цілої епопеї пригод Мані, до її «Одіссеї», нотатки ж відлюдька лише коментують прочитане. Ось, наприклад: «*Femina – animal clericale* (жінка – клерикальна істота. – М. Л.). Хто то сказав сю сентенцію? І не помилився. Женщина жиє чуттям

і, як геліотроп до сонця, обертається все до тих, що вміють найліпше грати на струнах чуття». Цікаво простежити за зміною тону викладу Хоми-Массіно. У фіналі твору під впливом листа він втрачає самовпевненість і зверхність, стає ліричним, навіть сентиментальним: «Де мої сподівані радощі? Де мої естетичні принципи? Де моє тихе задоволення? Ось де боротьба, і розчарування, і безмежні муки, і крихітки радощів, задля яких і безмежні муки не муки!

Що таке чоловік для чоловіка? І кат, і Бог! З ним живеш – мучишся, а без нього ще гірше! Жорстока, безвихідна загадка!»

Поєднання викладових форм листа і щоденника створює враження єдності місця й часу, уможливорює застосування засобів психологізму (вибір переломних моментів у житті героїв, дослідження мотивів їх поведінки, самовиявлення стану душі героя через монолог-сповідь, через підтекст діалога).

Все це впливає на жанр твору, в якому поєднуються ознаки повісті й новели. Повісті, бо розповідається тут про карколомні пригоди Мані впродовж досить тривалого проміжку часу (три роки); бо охоплюються у творі широкі географічні простори – від Варшави до Порт-Артура. І якщо ознаки повісті співвідносяться з Манею, то новели, а саме новели характерів, – з Массіно. Ліричний і водночас драматичний лист дівчини зворушує його, змінює його погляди, врешті, змушує «рванутися до нового життя». У творі, як бачимо, поєднуються озники всіх трьох родів літератури: епосу, лірики й драми.

«Сойчине крило», крім того, – філософсько-символічний твір. Що таке людина і в чому полягає суть її стосунків із іншою особистістю? Як зрівноважити отой «скомплікований паралелограм сил», тобто як віднайти гармонію у стосунках чоловіка й жінки (взаємно закоханих!)? Якою ціною вона, ця гармонія, досягається? – на ці питання автор відповідає своїм твором. Звісно, кожен із читачів може знайти на них свою відповідь, згідну з власним життєвим досвідом, із поглядами на світ тощо. Та, мабуть, ні в кого не виникне сумніву, що для порушення цих проблем і пошуку їх вирішення письменник у «Сойчиному крилі» використовує художні символи. І символічним тут є не лише сойчине крило, що його отримує в листі Массіно, – символ кохання, символ віднайденної гармонії у любовних стосунках. Образами-символами у творі є й самі Массіно й Маня. Символами отієї незборимої сили на крайніх вершинах складного паралелограма стосунків, взаємопритягальної й взаємовідштовхувальної водночас; сили спонтанної, дію якої запрограмувати та спрогнозувати неможливо.

А хіба не є символічними самі імена персонажів?

Отже, філософічність і символіка, глибокий підтекст і виразна онтологічна (буттєва) й морально-етична проблематика, прихована розгадка таємниці людських стосунків,

інтелектуальна співпраця з читачем надають творіві також ознак притчі і водночас дають усі підстави зарахувати твір І. Франка до найяскравіших зразків української (й не тільки) модерністичної літератури.

Проза Івана Франка, як бачимо, – незглибиме джерело художніх образів, тем, ідей, проблем. Цією короткою статтею розмова про неї далеко не вичерпується. Ясно одне: перед нами – твори видатного майстра слова, який творив у суголосі з розвитком європейських літератур, нерідко цей розвиток випереджуючи.

Микола Легкий

НА РОБОТІ*

1. ПРИ КОРБИ

Угу, що то такого? Тілький час до Борислава ходжу, і ще ніколи в яму не лазив! Все лиш корбов крути, глину тягай або вітер у яму млинкуй! Та й що ми то за заплата за таке діло! Вісім шісток денно! І жий же з того, або здихай, або що хоч роби, – жидюзі ані ду-ду!

А вно он Матій у ямі робить, у штольні... Ну, правда, – каже, сопух там, задуха, таке... Ба, бабин синок! А кілька він бере! Півтора срібного на день! Не жаль, бігме, не жаль. А я ж то що таке? Хіба не хлопець? Що ми хибує? Боятися не бою, – хоть до чорта в зуби, то піду! А сопух там. Ну, чень витримаю. А не мож буде, – біс бери, то і вилізу. А стрібувати все треба. Бо і що ж би то було? Вісім неділь до Борислава ходив, а в яму й раз не лазив!

О, лиш дивіть, як тотя корба погано крутиться. І скрипить біда, і ховзаєся то туди, то сюди. А кибель глини заким витягнеш зі споду на п'ятдесят сажень наверх, то аж ти очі з голови лізуть! Крути та й крути. Дух у тобі запирає, руки мліють, ги би ти їх ножіма повідсікав; ні, не пусти, – крути далі! Отже, чорта з'іси, що буду крутити! Коби борзо до завтра. Завтра неділя. Бігме, що ся найму до ями, до штольні! Та що, хіба довіку робити туй за таку капанину нужденну? А того, що там собі Федорова Марина поплаче, як ся дізнає, – угу, мара бери! Що мене ж то обходить? Додому й так

---

* Твір разом з іншими оповіданнями – «Ріпник» та «Навернений грішник» – увійшов до циклу «Борислав. Картини з життя підгірського народу». У листі до М. Драгоманова від 26 квітня 1890 р. І. Франко писав: «...в 1877 р. почались образки п[ід] з[аголовком] "Борислав", котрі мали повний succès de scandal (тобто скандальний успіх. – М. Л.) серед галицької публіки».

грошей треба, та й ту чоловік якось потребує жити в кумпанії, – а за тих вісім шістаків який біс видихає?

Ну, Богу дякувати, субота скінчилася. Ох, рук си не чую! Такий, собака, Іван тяжкий! Христос би го побив. І то, заким біду з ями витягнеш, то на здох чоловікові приходить! Ех, чень то вже послідний раз я того колодюка тяг!

А во! Жидова собі тепер проходжуєся. Біс би вам голови поскручував! Руки, песі сини, позакладали на черева, повбиралися та й си походжують помежи ямами, дивляться, як ся мир християнський мучить та мордує, на них роблячи! Ех, правдо, правдо, де ти на світочку діваєся? Ци ти припадком таки в тих нехристів у кишені не сидиш?..

2. ПО ЗГОДІ

– Здоров був, Матію. Ага, Матій і не повернеся! Яка маночка горда! О, вже гадає, що по п'ятнадцять шісток денно тіщить, то вже й пан! Те-те! П'ятнадцять не п'ятнадцять, – а дванадцять і я дістану!

Ге, ге! Жиди – то, псяюхи, мудрі голови. Вони би, бачу, потрафили чоловіка до нитки обібрати, а він би ся й не постеріг! Ну, а моє ж нині яке? Хіба не то само? Та що, – пропало, – згодився за дванадцять, – стрібую за дванадцять робити. Лиш то мя лютить, – що ось, – сей головою по п'ятнадцять, а я лиш по дванадцять. Та й чому? Хіба я слабший від нього? Хіба він ліпше робить? Бодай так!

Але ж бо-о! Приходжу до жида. «Цього хочесь, Ггиню?» «А нічо», – кажу. «Ну, а цього-сь пгійсьов?» – «Так і так, – кажу, – хтів би-м робити в ямі». – «Ню, добге! – каже. – Гоби, – каже, – в ямі». – «А почому дасте?» – питаю. «Ню, по тому, по цьому й дугим, – по дванадцять сюсток». – «Ігій на вас, – кажу я, – по яких дванадцять? А отже ж по п'ятнадцять, виджу, роблять!» – «Хто гоблять? Де гоблять?» – питає жид. «А он Матій, – кажу, – мій краян, – кажу, – по п'ятнадцять бере». – «Який Матій? Сцьо за Матій?» – питає жид. «Ну, та Матій, – кажу, – із нашого села, – он ту – п'ята яма від вашої крайної. Казав, – по п'ятнадцять, – каже, – беру». – «Я ні знаю ніякого Матій! – каже жид. – Воно, мусить, бгехав! Усі по дванадцять гоблять, – не по п'ятнадцять. Воно, мусить, Матій хвалився пегед тобов».

Ну, і дій же ж з ним що хочеш! Як ся затяв, – ані руш від дванадцяти шісток. Та що ж було робити? «Ню, – каже жидюга, – як ні хочесь по дванадцять, – то ні йди! Я тя ні пгу! Кгути когбов, – по вісім плацю!»

Крути корбов по вісім, – або по дванадцять у яму лізь! Лишенько моє! А корбов мені страх як не хочеся крутити! За тих вісім неділь, що-м нев крутив, – то вже ми ся

видить, що ми ся день і ніч голова крутить, і світ ся крутить, і всьо. Та де ж бо, – нічо, лиш крути та крути, обертай та обертай!

«Та що, – гадаю собі. – Робити треба, ци сюд, ци туд». Ось я й пристав і на дванадцять шісток. Най тя тягар тяжкий укриє! Давися тими трома шітками!

А він-таки, – що то жид, собака! – збрехав! Усі беруть по п'ятнадцять шісток. Одурив мя, нехрист, – дур би му ся голови ймив! А я аж з полудня розпитав. Тепер уже ніколи й другого місця шукати, – позамикані канцелярії! Ну, – але то остатний і послідний раз ти так мене ймив!..

3. ПО ХАПАТНІ

Чорт бери того брехуна! Ото ми дурника найшов! Ха, ха, ха!

«Не лізь, – каже, – Гриню, у яму, – там задуха, – не вилізеш живий». – «А як же ти живий вилазиш?» – питаю його. «Е, я що іншого! Я привик», – каже Матій. «Ну, а заким єсь іще привик, то що?» – «Та що, – каже він до мене, – ти питай не питай, будеш видіти!» А ще крім того! «Погди, як тобі страшно буде самому під землев! У такій глибині! Ех, то ти ся буде, небоженьку, рідна бабуня привиджувати!»

Ха, ха, ха! Дурисвіт, не Матій! Нібито, – каже, – нікого нема над мене! Що я витримаю, – то не ваша сила! Угу на тебе, чудо чудне!

А ще мене допитує, як хлопчика якого! «А ци вмієш ти штольною копати? А ци вмієш ти платовці класти? А ци вмієш ти сесе? А ци вмієш ти тото?» Цураха на тебе! Якби я вже й світу ніколи не видав! А я дома сам і шопу ставив, і комірку пересипав, – майстрив не раз, та й не десять! А оно гадає, погане, що вже, крім нього, ніхто більше нічого не втне!

Еге-ге! Та-бо ту на правду дивні звичаї у тих ріпників! А дивить, – з яков парадов они мене нині принімали межі себе! Хто би гадав, що вни, чорти, таку комедію вміють строїти?.. Ха, ха, ха!

Як ся дізнали, що я вже в ямі роблю, – так зараз мене обступили, що твоє гайвороння. «А, коли так, то треба тебе посвятити, до ріпницького кружка прийняти! Гей, до Кирницького!»

Прийшли ми, – мусив я кликати п'ять кварт горівки для всеї кумпанії. Що було робити? Випили. «Ну, тепер, – кажуть, – треба тебе охрестити, небоже!» – «Як охрестити?» – питаю я. «Е, ти надто цікавий, – посивієш, як усьо пізнаси! Давайте хустки, шмати якої!» Подали. «Сюда ходи!» – каже Матій. Я підійшов, – а він яковось шматов зав'язав ми очі. Фу, душно, ледве дихаю, – та що врадиш? «Клякай на коліна!» Я при-

кляв. «Що ти за єден?» – кричить до мене Матій. Якийсь другий шепнув ми: «Говори: ріпник!» – «Ріпник!» – кажу я. «Що ти за єден?» – знов питає. «Ріпник!» – «Що ти за єден?» – «Ріпник!» – «Брешеш, дурню! – гукнуло з десять їх. – Де ж ти на ріпника подабаєш? Ось, – тепер ажень, – то вже яко-тако!» Та й за тим словом якийсь драбуга жбух мені чимось густим на голову. Господи! А то що! Я зірвався, як окропом попарений. А они всі в сміх та в регіт. Я вже лютий, – хустку зриваю, – ба, ба, ба, – а ту кип'ячка геть долі мнов тече. І сорочка біла, і руки, і волосє, – і всьо, всьо, мов з комина виняв.

– А ви пошаліли ци поцапіли? – кричу я олючений. А вни регочуться ще дужче.

– Ну, тепер ти вже достоту ріпник! Вже охрещений як треба. Гей, пане Кирницький, – горівки, пива сюда! Обмити нового товариша! Ха, ха, ха!

4. ДИВНИЙ СОН

Погди-но! Погди-но! Що то такого мені ся плело сеї ночі? А знаю, що щось дуже страшного. Тьфу, отак ми ся на пам'яті меле, – а пригадати ані руш. Ци-м ся на вікна подивив, устаючи? Ні?.. Ага, ага, нагадав, – бігме, нагадав!

От, десь я ніби стою над ямов та й дивлюся геть удолину у глибінь. А глибінь же то така якась безмірна, така темна, що мені аж лячно. А ту мене вже оперізують линвов і попід пахи, і в поясі, – я стаю в кибель... «Ну», – кличе якийсь голос (а хто його знає, відки він!). Корба лишень гур-гур-гур! Дивлюся, – а се я лечу на спід, у глибінь, та так поволеньки, так поволеньки, – лиш троха ся колишу у повітрію.

А надо мнов і передо мнов, круг мене усюди і підо мнов усе ясніше, ширше, простірніше. Дихати легко, свобідно. І сопуху нафтового й капинки не чути. Нічо. Дивлюся, – а я вже стою серед якоїсь луки зеленої. Запащні цвіти круг мене і трава висока, мотилі літають, пчоли жужжать по цвітах, і сверщки цвірінькочуть, і жовтогрудки колишуться на вершечках бадилля. Любо, простірно, весело. Сонічко гріє з погідного неба. Я так би рад іти кудись, далеко, швидко, – та не можу. Подивлюся на себе, – а на мні тотя ж сама воском і кип'ячкою замурзана линва, що мя нев опутали, коли-м спускався в яму. Я так силуюся скинути єї з себе, так ся силую, так ся мучу, – ні, не мож.

Аж ту десь-відкись узялася при мені якась жінка. Така вна здорова, розкішна, – лиш чогось невесела.

– Ну, що, – повідає до мене, – як ти ся подобала наша сторона?

– А як, – кажу, – ладна сторона, – лука хороша, трава буйна, ладна.

– А видиш, – каже она, – а тобі ту добре?

– Та добре би було, – кажу, – коби-м лиш міг рушатися. А то ось, – дивіть, – що ся мучу, моцюю, – ані руш мотузів поганих із себе зверечи.

– А знаєш ти, – питає, – що то таке на тобі, – тоті шнури?

– Ну, – кажу, – шнури, линви! Або хіба що?

– Дурний ти, – каже, – та й не знаєш? Сліпий ти, та й не видиш! То, небоже, – жидівські руки, жидівська хитрість, що тебе обпутала. От дивися, – ту тепер пусто скрізь, – а перше ту людей багато бувало. А знаєш, де вни тепер?

– Ні, – кажу, – не знаю.

– Ну, то ходи за мнов, – я ти вкажу.

Я пішов за нев. Уже якось і своїх пут не чую. Іду. Дивлюся, – а мені перед самими ногами яма: така глибока, темна, страшна, що мені аж мороз пройшов по цілім тілі. А з тої ями таким сопухом б'є, що Господи, – і витримати годі.

– Ту они, – сказала жінка до мене, – та вже тепер якось гнівно. Я ще пуще перепудився.

– А знаєш ти, хто їх ту спакував? – питає вона.

– Ні, не знаю.

– Я.

– Ви? А хто ж ви? – спитав я.

– То ти мене не знаєш? Ну, то знай же! Я – Задуха! А знаєш ти, хто тепер піде в тоту западню?

– Ні, – кажу я, – не знаю. – А ту сам дрижу, як осиковий листок.

– Ти підеш! – крикнула она і пхнула мене з цілої сили в яму.

– Боже! – крикнув я, падучи, – і збудився. Пек ти, маро, осина ти! І Христос його знає, що оно таке значить той сон?..

5. У ГЛИБІНЬ!

Ну, зав'язуй же тоту линву борше! А мощно, небоже, – бо як ся урву та впаду, то безголов'є твоє!

Ну, чого ж ся смієш, – ти, тумане якийсь? Волів би-сь поспотирити, ци млинок у порядку, ци добре дує? А дротяна ліхтарня де? Хіба гадаєш, що в мене котячі очі, що й без ліхтарні буду видіти в такій глибині? (А й справді, – глибинь, що Господи! Волосє їжитья, як погляну в спід! Бррру! А як темно! А який сопух відтам б'є! Пречиста матінко, поможи! Коби йно раз, – потім чоловік увикне!).

Ну, тумане якийсь! Пощо корбу розкручуєш? Хіба не видиш, що я ще на березі стою. Дай же ми в кибель добре стати, – не квапся! Подай сюда дзюбак! А риль ось, –

добре! Сокиру і долото тре буде в руки взяти! Ну, – тепер! А поволі розкручуй, – чуєш? поволі! А як задзвоню, то аби-сь витягав живо! (Хто знає, що з чоловіком може статися? Скоро що, зараз буду дзвонити! Чорт бери тоту линву! Яка пся пара тонка. А я хлопець не легкий: ану, як ся увірве до пів'ями? Ех, таже Іван тяжчий, а під ним не врилася!) Ну, з Богом! Розкручуй!

Ууу! Як я колишуся! Де, що, як, що зо мнов? Темно ми в очох, – цімбрине ями, чого вно крутиться довкола, – пощо так прудко догори летить?.. А там що нагорі? Ци корба зап'яла, ци що, що мя не спускають удолину?.. Чому се ту вітер з ями віє, а наверха го не чути?.. Господи, – як темно, – як страшно! А де тото дно? Нічого... нічого! Лиш п'тьма, – і сопух! А який сопух густий. Як тяжко дихати!.. І чому они не млинкують вітер сюда?.. У, який вітер здолу, – який вітер, – як усьо крутиться, летить... Правду казав Матій – страшно!.. Де я? Вже так довго лечу, – а дна ще нема! Та й уже ся й тота ліхтарня світить. Де дно? Боже мій, они брехали, – се неправда, що яма лиш на п'ятдесят сажень глибока. Тадже я вже за той час ізо чверть милі улетів!.. Ох, як серце у груди товчесь! Що ся зо мнов стане? Тадже як ся зачну дусити, то заким мя витягнуть, десять разів духа дам!.. Матінко Пречиста, – рятуй мене! Святий отче Николаю, – не дай загинати!.. Ні, ні! Я лечу! А як скоро! Дух у мні запирає!.. Кров жбухає до голови... І ще дна нема. Лиш цімбрини та й цімбрини! А що, якби віск напер на них з боків, потрощив і звалив ми згори на голову?.. Адже вже не єдному так сталося. Адже з нашого села Сень Яцишин так згіб. На камуз го роздавило... Боже святий, не дай грішній душі загинати!

А се що зо мнов? Лечу ще? Бачу, – ні вже... Посвітити... Ні, я на дні! Ах, слава тобі Господи! Ось і оно, – дно, дно!

Йой, яка височінь надо мною. Мороз по мні проходить!.. А то що? Там ніч уже? Якесь небо темне... Ба, ци то свічки, ци на правду звізди на небі видно?.. А вно ще рано було, як я спускався! Чому там звізди видати? А може, то так привиджуєсь?.. Пек ти, маро!..

6. У ШТОЛЬНІ

Як ту тісно! Як ту темно, душно, лячно!..

Моя дротянка, немов привалена п'тьмою, – ледве-ледве блимає. А се що за темні челюсті, ніби вхід у лисову яму?.. Ци тото ж тота штольня?.. А як ту в ню влізти, – а робити в ній?.. Господи, та ту прийде чоловікові згорбатіти, ще заким ми сопух дух запре!..

Е, ні! Всередині она ширша троха. А во, – якось зачинаю привикати до тої п'їтми. Бігме, у чоловіка гейби котячі очі відростають. О, ту ще, видно, Іван позавчора копав. Ту би, бачу, й мені ставати. Гм, а не знати, ци прудко віск ся добуде?..

Гм, при роботі оно не буде так лячно. Треба пильно бити, – хоть, бігме, для такого собаки-жида не варто би й раз оскарбом дзюбнути. Най знає, як бідному робітникові уривати платню! Але оно, бачу, таки для мене ліпше буде – рушатися. Лиш тяжко дуже, – душно, – ох, дуже душно!.. Та й чому они там, тумани, ліпше згори не млинкують?..

Який той Матій дурний – а хвалько!.. Ци вмію платовці в'язати? Ех, ти, дураку якийсь! Цікавий я, чиї ліпше зв'язані: ци ось тоті мої, ци твої? Ану, покажи ми таку силу, щоби тото в'язане розірвала!..

А як він мене страшив! Хтось би гадав, що ось-ось напуджуся! А я ту ось, як у своїй хаті... (Лиш тяжко якось!.. Гм! І мороз чогось часами поза плечі подирає. Але то байки!)

Ану, ти, дзюбаку! У тебе дзюб острій, у тебе зуб залізний, як у тої яги-баби... (Чому они ліпше не млинкують, – мені щораз тяжче!..) Ану, небоже, покажи свою штуку! Раз-два-три! Бумм!.. А се що так загуділо?.. Тадже перше як єм дзюбав, то так, як у подушку. Глухо було! А тепер загуділо, мов із порожньої бочки. Ану ще раз. Гудить, – ще дужче гудить. Що се таке?.. (Угу, се, бачу, мені в ухах чогось шумить! Се нічо. Причудилося. Але чого тото серце мов молотом у груди ковть-ковть-ковть?.. А кров – сам чую, як ми до голови жбухає...)

Ні, то нічо. Ось ту треба ще прокопати на локоть, – відтак буду ладити другий вінець платівок. Як дивно тота сокира блищить до моєї лампи! Гей жива, нужда, – ніби всміхаєся, – против мене наставляє свій залізний зуб. Тьфу, маро, щезай!..

А тій дилині що? Ци і вна дуднить? Ци вна стогне, мов конаючий?.. Як ту дивно, у тій штольні!.. Саме так виглядала тота яма, що мя в ню нині крізь сон тручала тота Задуха. Задуха!.. А що? Може, се й на правду жінка така, що дусить ріпників? А може, я докопуюся до єї підземного царства, – та тому так стіна дуднить?..

Боже! Що то такого? Хтось ніби холодною рукою хопив мя за шию! Хочу обернутися: не мож! Хочу зірватися: не мож! Не мож, не мож!..

– Хто ту?.. Ох, се ти? Чого хочеш від мене?.. Задухо, чого хочеш... від мене...

Дзінь-дзінь-дзінь! Рятуйте! Рятуйте! Дзінь-дзінь-дзінь! Рятуйте!

7. ЗАДУХА І ЇЇ ЦАРСТВО

Цілий тиждень! Боже святий, – а мені ся бачило, що й доби нема! А де я бував, що видав! Вік би-м цілий розповідав, а всього би-м не проповів! І що тото: ци снило ми ся, ци й напавду я літав тамтуди, – того вже не скажу! Мені ся доконче здає, що вно напавду. Бо ось, так єм мере всьо видів, як от вас ту виджу. Ну, а ви говорите, що мене витягли зімлілого, неживого, то-то... А відтак, – кажете, – як мя відтерли, то я цілий тиждень у горячці лежав? Угу, – диво дивне, та й годі. Матію, чому ти не сядеш? Сідай ось ту, – а ти, Марунько, ближче, ту, коло мене! Так. Я вам розповім, що я бачив.

Ви знаєте, як я спустився в яму. Ну, страшно було спочатку, троха потяжко, – але то байки. Я зачав копати; платовці поклав, – коплю. Мені все тяжче, – все щось ніби на груди налягає, – але я й сам не знаю, що оно таке. Звиваюся, роблю, – а мені пригадуються всілякі мари, байки, що-м ся наслухав змалу, – далі набилилася на гадку й Задуха, – ніби така жінка, ци що... Она ми ся снила саме тої ночі. Ледве я о ній нагадав, аж ту чую, – о, – мере чую: мене щось лап за шию, – та таков холодно руков, таков холодно, що крига. Я одеревів увесь. Чую, що ся силую обернути, – а не можу. Якось, якось я повернув головов. Господи ласкавий, – она сама, Задуха, стоїть передо мнов. І така самісінька, яку-м видів у сні. Повідає до мене, так якось гнівно, уривисто:

– Чого тобі ту треба?

Я залякся до смерті. Ні слова не можу сказати.

– Ци тобі мало того, що-м ти показувала сеї ночі? Тямиш? Я ти ще дарувала тогди, – але тепер пропало! Вже пізно! Ти мій!

Я чув, як моя рука напружалася судорожно, щоби хватити шнурок від дзвінка, що туй коло мене телімбався. Але годі було, я був мов скований. Чув-єм також, що силуюся кричати: «Рятуйте!», але голос замер ми в горлі. Щось давило мя в груди, – ніби камінь тяжкий, ніби щось такого.

– Ні, небоже, – каже Задуха, – ти й не силуйся. Шкода праці! Хто раз попався в мої руки, того вже не пуцу ніколи! Ходи зо мнов!

Она взяла мене на руки і понесла.

Мені стало якось ніби легше. Я оглянувся свобідніше довкола.

«Що за диво! – гадаю собі. – Ту, де я ось недавно йно два-три рази дзюбаком дзюбнув, – тепер така широка яма, що пара волів як ніщо крізь ню пройде!»

А вна простісінько несе мене в тоту яму. Темно, холодно... Летимо, летимо довгий час. Тихо всюди. Я якось зібрався на смілість і питаю:

– Куди ви мя несете?

Она нічо. Знов мовчимо. Далі питає:

- А багато тобі літ?
  - Двадцять і три, – кажу.
  - А є в тебе отець-мати?
  - Є, – кажу.
  - А багаті вни, маючі?
  - Ні, – кажу. – Тад же ж я б не пішов був у того пекло, коли б не нужда та не потріб.
- А то, знаєте, чоловік жити хоче, будь оно яке-будь – того житя нужденне!
- Ага, – каже она. – То тобі ся жити хоче?
  - А кому ж би ся не хтіло? Хоче.
  - І дуже ти жаль за житям?
  - Як же ж не жаль? – кажу я. – У біди виріс, з біди й сюди пішов, – коли ж я мав нажитися? А так, гадав, – прироблю деякий крейцарище та чень де ся оженю, – ну, може, ласка Божа, чоловік не буде вже так бідити.
  - Ага, – повідає она. – Так, так.
- Знов замовкла.
- Ну, – каже згоді, – пропало. Тепер ти в моїх руках. Ходи, я ти покажу своє царство.
- І понесла мене на воздухах, та так прудко, що мені аж голова завернулася. Дивлюся, – аж ось передо мнов лука цвітиста, широка. Тота сама, що-м у сні бачив. Пагірки невеличкі, – поля на них, ниви покриті житом. Ясно, весело, тепло, аж серце в груді відживає.
- Ци се ваше царство? – питаю.
  - Ні, – каже она, – то моєї старшої сестри царство. Єго оглянем опісля. Мое царство ось ту.
- Ми надлетіли над глибоченну темну яму, – саме таку, як я в сні бачив. Сопух густим чорним стовпом бовдурився з неї. Але що найстрашніше, – з тої ями чутно було такий крик, плач і завід, немов там у муках конають тисячі людей.
- Що там такого? – питаю, здригнувши.
  - Лізь, побачиш! – каже она. – Се моє царство!
- І понесла мене в темну, відразливу глибіню.

8. ДОЛЯ РІПНИКІВ

Я очутився, треба вам знати, у такій якійсь страшенній западні, що не то, аби-м зроду коли бачив, але й у сні подібної не видав. Зразу нічо, лиш тьма-тьменна доокола. Лиш крики якісь, і писк, і виск, аж мороз по тілі пробирає. Далі провиджую троха.

Призираюся... Що такого? Нібито штольня така, темна, тісна а далека, – ніби щось такого. А людей повно, – а всьо ріпники. І всі они такі чорні на лицах, і такі нужденні, і такі аж страшні з виду. Той з рискалем блудить, той з мотиков, тамтой з оскарбом. Усі снуються, повзають – ніби чогось шукають.

– Чого вни шукають? – спитав я Задуху, що стояла побіч мене.

– Дивися, – будеш знати, – сказала она.

Аж ось туй недалеко мене крик розлягся. Приглядаюся ближче. Ріпник. І чого він так заводить? Я вдивлююся в нього ще ліпше... Господи! Що йому таке? Права рука і права нога в нього потрощені на камуз. Кров обстала, кістки подрухотані стирчать. А він штильгукає та все кричить: «Віддай ми моє здоров'є, – окаяннику, жиде! Возьми собі тоту прокляту заробленину! Возьми си мої гроші кроваві, – всьо возьми! Лиш віддай ми моє здоров'є! В мене діти дрібні! Без руки не зароблю на них! Моя хата далеко! Без ноги не зайду до неї!»

Я окаменів, прислухаючися тому зойкові.

– Що йому такого? – спитав я.

– Нічо, – сказала Задуха. – Робив два місяці в ямі, а перед виплатою жид, ніби ненавмисно, пустив на нього дилину згори. Ну, попався в мої руки.

Я не дослухав її бесіди. Другий голос обіззався близ мене. Се дитеня малесеньке повзло по землі. Ледве-м доглянув. Повзе, бідне, – а все пищить: «Ма-ма! ма-ма!.. папи!..»

Я здригнув.

– А тото біднятко? Що з ним? – питаю.

Задуха озирнулася.

– Про дитину питаєш? Е, та їх ту в мене тисячі! Або що? Голод, і холод, і недуги, і всілякі способи дають їх в мої руки!

Господи! Тепер я ще ліпше провидів. Що ту людей у тій пропасті! Що парубків, дівчат, жінок, діточок маленьких! Мати Божа! А кождому приглянься, то аж ляк перейме, лице страшно змарніле від недуги й голоду, – там обпухле тіло, мов у топельника (– І немало їх ту тоне! – замітила она. – Бачиш, ями, котра пуста, такі й стоять отвором, – води наплине, – ну, а впасти ци сяк, ци так що за штука?), другі знов чорні і страшні, як головні на огнищі. (– Ну, – каже Задуха, – і огонь ми не раз багато послужив, – чому ні! Аби лиш до ями ввірвався! Там він дома!)

І страшно, і жаль стало мені тих людей.

– Так се, – кажу, – всі тоті люди в ямах погубли?

– Аякже.

– І багато ж їх ту?

– А, сам бачиш, що не мало. Та й то ще не всі, ходи дальше!

Ми полинули тов штольнев. Штольня ширшала перед нами, – а все ж таки духота була страшенна. Нараз ми остановилися. Знов я придивлююся. А се що такого? На землі, кільки оком засягнеш, – усюди люди лежать, – а найбільше парубки, молоді, статні, мов яворі розкішні. Лежать за покотом, густо, – коло них оскарби та рискалі. Лиця сині, кулаки зціплені, очі широко отворені.

– Що з ними? – питаю я.

– А що ж? Се тоті, що подусилися в ямах. Правда, їх багатенько? Ци як ти гадаєш?..

Она всміхнулася, – та так якось страшно, що я весь здригнув.

– А що? Бачу, тобі не дуже приємно в моім царстві? А знаєш, – ту, між ними, ось уже й тобі місце готове було. Але я ласкава на тебе, небоже. Не одного з ось тих я взяла, скоро перший раз уліз у яму. А на тебе маю милосерде. Ще тя той раз пуцу. Але як скоро би-сь поважився другий раз, – то всьо пропало.

В мене аж зуби зо страху задзеленькотіли.

– А одже ж, – кажу, – Матій день у день у ямі, а йому нічого.

– На нього он тут готове місце. Не забавиться, небоже, – прийде й він.

Я одебелів, – просити зачав, – бігме, Матію, – аж плакав, так просив... Ні та й ні.

– Дай, – каже, – спокій! Не я ту маю до розказу. Є вищі від мене, – їх слухаю. Але от, щоби ти не гадав, що се вже ти бачив ціле моє царство, – то я тобі покажу більше.

– То се ще не ціле? – скрикнув я в розпуці. Оглянувся назад... Боже моцний! Далеко, далеко тягнесь проклята штольня. Покалічені страшилища, потоплені, голодом, стужею, огньом, хитростю і всякими штуками поморені ріпники наповняли єї. І се ще не всі! Мені затьмилося в голові. Я неначе в обморік попав.

9. ЖИТТЯ РІПНИКІВ

– Ну, дивися і знай! – заговорила мені Задуха грімко над ухом. Я схопився. Кругом темно. Якийсь холод протягає. Я дивлюся, – а се я вже наверху, в Бориславі. Так, то Борислав!

– Ну, що? – питає она. – Видиш? Пізнаєш, де ми?

– Пізнаю, – кажу. – Ми вже наверху, не в ямі.

– А видиш! І ту моя власть велика. Ходи. Я ти покажу.

Ми ввійшли в якусь ніби хату, ніби шопу величезну. Крізь діряві стіни тягло холодом. Земля сира, мокровата під ногами. На землі одно при другім тьма-тьменна людей. Не одного я видав давніше ци то при корбі або при млинку, ци то при вибиранню воску або при магазині, ци де-будь. Їх правдиві ріпники, що в яму лазять, не поважають

ні крихти, дивляться на них згори і величають «капцанами». Було ту немало дівчат і хлопців, немало старих бабусь і дідів, – усякі люди були. Вони спали всуміш. Часом декотре крикне крізь сон, – то знов друге довго закашлявся.

Довго ми дивилися на них. Далі Задуха перша промовила:

– Видиш, – кілька їх? Вони всі мої!

– Боже мій! – скрикнув я. – Всім їм ту загинати!

– Не скорше, то пізніше. Коли хто до сіней увійшов, – то вже й до хати треба. Се мої сїни. Але хїба ж вони роблять, – не зароблюють нічого, ци що? Ось, бачу, сесь старенький дуже щось стогне і крушняєсь, – та, бач, поприлягали му руки: не може встати. Він лишень до завтра ту забавить. Але що він? І других немало... Не подовжать ту. Всіх заберу до себе. Ти кажеш: хїба дурно роблять? Я ти кажу, що ще гірше, ніж дурно! Не тільки здоровля і сили они ту пророблять (а ти й сам здоров знаєш, що й єї пророблять немало, – от хоть би й при корбі!), – кілька стратять саме за свою зароблєнину.

– А то як? Чому так? – почав я допитувати.

– Ну, хїба не видиш, як они ту сплять? Земля сира, холодно, душно. Як гадаєш, – довго ту чоловік здоров буде?

Що й казати на таке? Не то чоловік, а й худобина в такі норі швидко на нінащо зведєся.

– Слухай, як дишуть! – сказала она. – Половина їх уже має сухоти, – ніякий лікар не вирве їх мені! А ще ж, – сам здоров знаєш, – за сей нічліг они мусять гарненько платити із своєї зароблєнини! Ось розрахуй. Тоті, що віск вибирають, і тоті, що при магазинах, беруть денно по шістдесят, а тоті, що при корбі, по вісімдесят крейцарів. Так, ци ні?

– А так, – кажу я.

– Ну, виплата тижнева. На тиждень винесе зароблєнина у одних три ринські і шістдесят кр[ейцарів], у других штири й вісімдесят. Так, ци ні?

– Та вже ж не як, – відказав я.

– А видиш! Ну, а за їду кілька ж платять тижнево? Щонайменше по тридцять крейцарів денно, – за сім день винесе два ринські і шістка. Нічліг, хоть і от який нужденний (а ліпшого, – сам здоров знаєш, – ту не допитати), по шістці від ночі, – на тиждень сімдесят крейцарів. Так?

– Та так.

– Ну, відрахуй же тото всьо, ци много ся лишить?

– Та я, – кажу, – знаю добре той рахунок. Не раз ми він ся дав узнаки. У магазинників лишиться вісім шісток, а у корбових два ринські.

– Ну, як гадаєш, – ци то не дарма робота, – тиждень мучитися у таким пеклі за вісім шісток?

Тоті слова були якісь такі й погрізні і жалісні, що я став і не знав уже, що й казати.

– Ба, погди, – почала она знов. – Я числила 30 кр[ейцарів] денно на їду. А яка то їда? Сам бачиш, – хліб ту дорогий, дорожчий, як де. Жидова бачить, що миру багато, то й тягне. За 20 кр[ейцарів] на день ніщо одному хліба. Ну, а схоти він увечір після тяженької утоми випити порцію горівки, – схоти бодай два-три рази на тиждень з'їсти щось теплого, – та й уже й по грошах. Звісно, самим хлібом, – а ще таким, який ту продають, – не продихаєш. Ну, що ж – видиш тепер, за що тоті люди роблять? За одно пропитанє, та й то за нужденне! Та й ще за ось які нічліги. Ци то заробок? Ци то жите?

– Ба, – сказав я по хвилі, – то магазинники так, – а все ж корбові таки можуть щось-дещось зложити. Адже їм щотиждень лишаєся чистого зарібку два ринські.

– Погди, небоже! – сказала вона. – А одже й ти робив при корбі вісім неділь. Ну, скажи, – багато ти наскладав? А ти прецінь повинен дотепер мати вже 16 р[инських]. Де вни?

Мені, – Богом а правдою сказавши, встидно стало.

– Ба, – кажу, – от чоловік то сяк, то так, – та й якось пропустив. Нема. Спочатку жид давав потрошка, денно, – кілька було треба. Ну, дасть там на день там п'ять шісток, – а дасть і вісім, – все ся мине. Знаєте, то се чоловікові до сподоби припаде, то те, – ну, купи. А відтак жида десь не було. Щось тиждень приходилося брати на довг у Кирницького. Прийшла виплата, – пішли усі гроші за довг, – ще й не стало. І так, видите, якось годі прийти до крейцара.

– А, видиш, – сказала она, – куди оно йде! І ти гадаєш, що то лиш тобі одному так? Ні, небоженьку! Нікотрий не має складаного крейцара. Давніше ще лучалися такі, але не тепер. Пізналися жиди на тім, що як ся ріпники позапомагають їх зарібком, загосподарюють дома гарненько, то нікому буде тутка робити на них. Они волять, щоби ви оставали в бідності, бо тогди в робітниках не буде недостачі, – тогди й їм ще друга користь: більше робітників – они менше платять! Натиснеся люду багато, – ну, они платню знижують. Нанімайся по тільки, – більше не дам. А не хочеш, – як хочеш. Людей багато. Найдуться такі, що схочуть. А ти йдеш від одного до другого, і всюди то само. Ну, і приходить тобі хоч голірuch о голоді вертати, хоч нанімається за тільки, кілька дають. Видиш, – головна річ то, що всі з собов у змові. «Насамперед, – повідають, – так зробім, щоби ріпники не могли призбирати більше грошей, щоби не могли ніколи вийти з бідності!» Ось они позаводили шинків без ліку, стали ошукувати вас усілякими способами, виплачувати потрошка, давати на

довг, а відтак більше брати, ніж ви надовжили. Що більше! Хліба стали менше довозити, – його ціна підскочила. За нічліг казали платити по 10 кр[ейцарів] (а перше платили по 5), – і так ось, як бачиш, довели до свого. Тепер усі ви в їх руках. Села бідні і бідніють що раз, то дужче, бо й там орендарі та другі п'явки не сплять. Робітників плине у Борислав що раз, то більше. От они й плату зменшують. А всьо то їм у кишеню, як сам бачиш.

– Господи небесний! – аж скрикнув я, почувши тото. – А в нас ніхто й не погадає, що оно так може бути! Нужда що раз, то більша. «Ну, – кажуть, – карає нас Господь милосердний за гріхи наші». А вно ось куди йде.

– Туди оно йде, туди! Ви, дурні, гадаєте: «От піду, зароблю в Бориславі, – запомогуся!» Ех, голови недогадливі! Як коли б жидівські руки вас могли запомочи! Ні, не поміч, а загибель жде ту на вас! Бо зваж іще й то! Всі робучі руки з селів ідуть сюда. Ну, конечно, і поле нікому гаразд обробити, і газдівства допантрувати. Значить, – ти ту тратиш здоров'я пусто та дурно, а дома за той час усьо йде ніворотом!

– І се правда, і се правда! Господи милосердний! Пропаща година! – сказав я. – Ну, а нема ж ніякої ради на тото? Нема способу, щоби вимотатися із тої сіті поганої?

Она замовкла і мовчала довгу хвилю.

10. ТРИ СПОСОБИ

– Є способи, – сказала вкінєць. – Є три способи, небоже. Але я не можу ти їх сказати. Не моя власть. Думай сам, гадай, – може, й догадаєшся. Я ти ще лиш одно скажу. Не надійся, що «дасть Бог, ліпше буде!». От видиш, – перше тоті, що в ямах робили, брали по п'ятнадцять шісток. Тепер і їх намножилося. Не питають на смерть, на небезпеченство. Лізуть. От жиди вже й їм плату знизили, – три шістки урвали.

– Хіба не лиш мені одному? – спитав я.

– Тобі першому, – тепер уже всім. У них така змова. Що один, то й усі! Утікай же відси, небоже, – утікай! Тут тобі добра не діждати. І другим відраджуй.

– Ну, але де ж мені обернутися?

– Кудачо хочеш. Іди на службу – працію. Мало й там добра, – та все ж принаймі для свого чоловіка робиш. Не запомагаєш ворога. А тепер мені час іти. Бувай здоров!

Она щезла, – я пробудився, – і, як бачите, очутився межи вами.

Ну, як же вам здаєся? Правда, – диво дивне. Але, бачиться, правда, коли ось і ви кажете, що вже всім вам платні урвали! Що ж будем починати? Ні, ти, Матію, не смійся! Гарячка ци не гарячка, – а все ж мені видиться, – тота Задуха, ци хто там она

була, і слова не збрехала. Я тя не держу, – роби, як твоя воля, – але я би вже не поліз у яму, аби-сь ми не знати що давав. Волю по правді де в службу йти, – а ту не лишуся!

Лиш одно ми з диву не сходить. Що то за способи она думала? «Три, – каже, – способи! Гадай, може, й догадаєшся!» Та що, коли-бо чоловікові у голові ніби довбнев забив! Гадай! Силуйся, кілька хочеш, – нічо на гадку не йде! Доки вна до мене говорила, то ми ся все так виділо ясно та розумно, – а самому погадати ані руш! Ех, бідність наша, бідність! Чужі діти до шкіл ходили, а я мусив громадську череду пасти, щоби голодом не мліти!

– Що, Мариню? Чого така сумна сидиш? Йой, – як ти змарніла! А я перше й не додивився! А що? Ходім обое відси! Най ся западе тота погань! Волимо й як бідувати, як маємо ту за нізащо здоровле дороге тратити! А ви, товариші, що на того? Задалися над тими трома способами? Гадайте, гадайте, в щасливу годину! Чень Бог допоможе стрясти з себе тоту недолю тяжку, – тоті жидівські пута!

BOA CONSTRICTOR

ПОВІСТЬ

I

Герман Гольдкремер встав нині дуже злий. Він все такий, кілька разів йому лучається ночувати в Бориславі. А лучається то щотижня раз, в п'ятницю, коли приїздить сюди з Дрогобича оглянути роботу і виплатити ріпникам.

Герман Гольдкремер, хоть маєток його доходить до мільйона, ніколи не звірює чужим очам надзору ані чужим рукам виплати. У нього в Дрогобичі своя камениця, порядна, нова, ясна, – сказати не жаль. А тут приходиться йому ночувати в дерев'янім домику, серед магазинів, завалених бочками кип'ячки та величезними грудми воску. Правда, той домок, поставлений його коштом, все-таки найпорядніший і найкраще положений на весь Борислав, – але знов дарма річ рівняти його до дрогобицьких будинків. Хоть стіни білі і вікна ясні, та вид навкруги сумний, понурий, поганий: купи хворосту, купи глини, брудні магазини та ще брудніші помешкання людські. Ні зелені свіжої, ні виду всміхненого не побачиш. Воздух удушливий, загуслий від нафтового сопуху; у Германа від нього за кожний раз голова крутиться, немов від дуриці. Та ще й люди, що снуються навкруги його помешкання, помежи брудні шопи, помежи глинисті гори, що, мов мурашки, невпинно нишпорять коло закопів, – тьфу, чи то люди? Чи такі на світі люди? Зачорнені скрізь нафтою та глиною, мов ворони, – на них пошарпані шмати – не то шкіра, не то якесь невидане полотно, – від них на сто кроків віє незносний дух нечистоти, сопуху, шинків, зопсуття! І голоси у них – ні, се не людські голоси, а якийсь крик глухий, хриплий, немов дренькіт розбитого баняка. А який позір у тих людей – дикий, зловіщий! Кілька їх, що помимо ранньої пори підхмелені

йшли до ям (тверезому годі видержати в глибині!), поглянули в вікно і побачили Германа. Від їх поглядів йому якось стало моторошно. «Такі люде, – подумав собі, – якби виділи мене в багні, то не то щоби мя не витягли, а ще би мя глибше пхнули». І ось в яким товаристві приходить ся йому, аристократові, проводити цілого півтора дня. Він сплюнув крізь отворене вікно і відвернувся. Його очі живо оббігли комнату – чисеньку веселу світличку. Гладка лакирована підлога, мальовані стіни, круглий столик з оріхового дерева, комода і «писемне» бюрко – ось що передусім насувалося оку. Все блищало, ясніло до сходячого сонця, що саме кидало перше проміння крізь вікна до комнаты і золотисто-крававими переливами грало на гладких, блискучих предметах. Але очі Германа відвернулися від них, – він не міг знести сильного світла. На боковій стіні, супроти дверей, у півтіні висів великий образ в золочених рамах, – на нім спочили очі Германа. Була се досить хороша і вірно списана картина тропічної, індійської околиці. Вдалі, повиті синявою мрякою, мріють величезні тросники – цілі ліси бамбукові Бенгалю*. Здається, чуєш, як в тій гущавині з легким шумом вітру мішається плачливе скомлення тигра-кровопійці. Ближче к передньому планові картини троснику не стає, тільки поодинокими купинами бовдуриться вгору буйна, ясна, ясно-зелена папороть, а над всім зносяться живописними групами стрімкі широколисті пальми, царі ростин. На самім переді, трохи збоку, – іменно така група, розкішна, стрійна. Під неї кілька газель прийшло, певне, за пашею. Але необачні звірята не діздріли, що серед величезного зеленого листя сидів страшенний змії-удава (Boa constrictor), сидів на чатах, ждучи на добичу. Вони сміло, безпечно підійшли к пальмам. Нараз вуж блискавкою метнувся в долину – хвилька мертвого переполоху – один блей ухваченої газелі, один і послідній, – а все стадо в дикім розгоні пирскає на всі сторони, тільки одна, найбільша – видко, мати тамтих – зісталася в звоях вужа. Маляр підхопив саме тоту хвилю, коли розпирслися газелі, а вуж, високо піднявши голову, з всею силою стискає своїми велетними скрутелями добичу, щоби подрухотати їй кості. Він обкрутив її шию і хребет, а з-посеред закрутив його сорокатою блискучою тіла видко голову бідної жертви. Великі очі, вигнані наверх передсмертною мукою, блищать, немов у сльозах. Жили на шиї напружені, – голова, немов доочне бачиш, кидається ще в послідніх судорогах. Зате очі змії блискають таким злорадним, демонічним огнем, такою певністю своєї сили, що мимоволі мороз пробігає по тілі, коли добре йому придивитися. Дивна річ! Герман Гольдкремер мав якусь дивну, невиясниму вподобу в тім образі, а особливо любив цілими годинами вдивлюватися в страшні, сатанським огнем розіскрені очі змія. Він відразу так йому подобався, що сейчас закупив його

* Бенгаль – Бенгалія, історична область Індії; нині розташована на територіях Індії й Пакистану.

два примірники і повісив один у себе в покої в Дрогобичі, а другий в Бориславі. Не раз показував його гостям, жартуючи при тім з дурної газелі, котра сама підсунулася під ніс вужеві. Однак ж на самоті він якось не міг жартувати з вужа. Він чув якийсь темний, забобонний страх перед тими очима, – йому здавалося, що сей вуж колись ожие і принесе йому щось незвичайного – велике щастя або велике горе.

Поволі розвіялася густа холодна паморока, що досвіта залягла була над Бориславом. Герман Гольдкремер випив каву, засів до бюрока і добув величезну рахункову книжку, щоби позводити рахунки за весь тиждень. Але сонце ляло до світлиці таку повільну світла, – поранній холод і глухий віддалений гамір робучого люду – все то лоскотало його змисли, а zarazом обезсилювало, усипляло їх. Організм, розстроений учорашньою їздою і домашніми клопотами, почув якусь хвилеву відразу до тої в полотно оправленої книжки і до цифер, що в ній п'ялися величезними стовпами, і до пера з вирізуваною кістяною ручкою, – йому стало так якось солодко, ні одна мисль не шевелилася, тільки віддих правильно підіймав груди. Він спер голову на долоню, і хоть не був зовсім із людей задумчивих, багато розважаючих (таких людей загалом mezi жидами дуже мало), то прецінь тепер, перший раз після довгих-довгих літ, нестямився і пустив волю всім враженням свого життя – віджити в пам'яті, перейти живо, наглядно поперед свої очі...

Перед його очима промайнули тяжкою хмарою перші літа його молодості. Страшна бідність та недоля, що стрітила його при першій виступі на світ, і досі проймає його холодом, дрожжю. Хоть і як не раз йому прикрим стане теперішнє життя, – однак ж він ніколи не бажав і не буде бажати, щоб вернулися йому молоді літа. Ні! Тоті молоді літа висіли прецінь якимось важким прокляттям над його головою – прокляттям нужди, прокляттям заглушення в першій зароді хороших і добрих способностей душі. Не раз чув він того прокляття в хвилях своїх найбільших спекуляційних удач, – не раз мара давньої нужди затруювала йому найбільшу радість, досипала горечі-полину в солодкі напої багатства і збитку. І досі він живо нагадує тоту напіврозвалену, підгнилу, вогку, нехарну і занедбану хатку на Лану в Дрогобичі, в котрій побачив світ. Стояла вона над самим потоком, напротин старої і ще відразливішої гарбарні, відки щотижня два трудоваті каправоокі робітники виносили ношіями спотребований і перекашаний луб, котрий на всю пересторону (перію) ширив кислий, удушливий, убиваючий сопух. Побіч хати його матері стояло багато других, подібних. Всі були скопичені так густо, дах у кожної був такий нерівний, перегнилий та пошарпаний, що ціла тота пересторона подобала радше на одну нужденну руїну, на одну велику купу сміття, плюгавства, гнилого дилиння та шмаття, як на людське житло. І воздух тут раз в раз такий затхлий, що сонце сумрачно якось світило крізь шпари в стінах і дахах до

середини хат, а зараза, бачилось, тут плодилася і відти розходилася на десять миль довкола. В кожній із тих хаток жило по кілька родин, т. є. по кілька сварливих, лінивих і до крайності нехлюйних жидівок, а кругом кожної роїлося, пищало та верещало бодай по п'ятеро дробини-жиденят. Мужчини, руді, пейсаті жиди, рідко коли сюди зазирали, – найбільше раз в тиждень, у п'ятницю вечором, щоби перешабасувати. Були то по більшій часті капцани-міхонохи, міняйли, шматярі, кістярі та бог знає які ще зарібники. Деякі пробували в місті раз на раз, другі бували тут тільки дуже рідко. Перші воліли не раз переспати де-будь в шинку на лавці, в корчах під голим небом, на холоді, щоби не дихати густим, нездоровим сопухом та не слухати крику, сварки і оглушуючого гамору баб та бахурів.

І Германова мати була не ліпша, коли й не гірша других. Хоть ще молода жінка – всього могло їй бути 20, а най 22 – то прецінь вона вже, так сказати, вросла, встрягла в той тип жидівок, так звичайний по наших містах, на вироблення котрого складається і погане, нездорове помешкання, і занедбане виховання, і цілковита недостача людського образования, і передчасне замужжя, і лінивість, і сотки других причин. Герман не пригадує собі, щоб бачив її коли оживленою, свіжою, веселою, пристроєною, хоть на її лиці видні були сліди якої-такої краси. Лице, колись кругле і рум'яне, пожовкло, згрижене брудом і нуждою, обвисло в долину, мов порожній мішок; губи, давніше повні, рум'яні і різко викроєні, посиніли, віддулися, очі помутніли і скаправіли. Чотирнадцять літ від роду вона вийшла за муж, по трьох літах розвелася з чоловіком, котрий не хотів її довше при собі держати і кормити. Старшого сина він взяв із собою бог знає куди (він був міняйло і їздив однокінкою по селах, промінюючи голки, дзеркальця, шила та всяку господарську подріб за платянки); молодший, Герман, лишився при матері. Йому було тоді півтора року, коли його родичі розійшлися, – він не з'явив ні вітця, ні старшого брата, а пізніше випадком довідався, що оба серед чистого поля померли на холеру, де їх найшли аж десь за тиждень коло трупа коня. Взагалі, ростучи в такій пагубній і нездоровій атмосфері, він розвивався дуже поволі і тупо, хорував часто, і найдавніше враження, яке застрягло йому в пам'яті, – то його грубий животик, в котрий часто штуркали його другі жидики, мов у бубен. Дитинячі забави серед череди голих, заваланих, круглих дітей пригадуються йому неясно, мов крізь сон. Діти бігають довкола тісного подвір'я поміж двома хатами, побравши за руки, і верещать щосили, – бігають, доки їм світ не закрутиться, а тоді покотом падають на землю. А ні, то бродять по калюжах, талапаються, мов купа жаб, в гнилій, гарбарським лубом начорно зафарбованій воді потоку, полохаючи величезних довгохвостих щурів, що бігають їм попід ноги до своїх ям. Виразно нагадує Герман, як не раз качався з другими жиденятами долі берегом в потік і як старші жиди, стоячи

на мості, реготалися до розпуку з його грубого, буро-синього животика, до котрого, мов два патички, причеплені були худі довгі ноженята. Ще глибше вбилися йому в пам'ять нічліги в тіснім, поганім закамарку, разом з десятком таких, як він, дитенят, – тоті ночі, проведені на вогкій, сирій підлозі, на соломі, що напів перегнила та кипіла черв'яками і бог знає яким гидом; тоті страшні ночі, заглушувані сміхом і плачем дітей, штурканням, бійкою та криком жидівок; тоті безконечні ночі, котрі він проводив, скулений в клубок від холоду, після котрих вставав рано горючий і червоний по всім тілі. Ох, тоті страшенні ночі дитинячих літ, що другим світять до пізньої старості ангельськими усміхами та поцілуями матері, тишею та утіхою, першим і посліднім щастям життя, – йому вони були першим і найтяжчим пеклом! Його вони до старості пекли і морозили; сама гадка о них запирала йому дух в груді, наповнювала його відразою, глухою, смертельною ненавистю до всього, що бідне, обдерте, нужденне, повалене в грязь, придавлене нещастям. Він сам не знав, яка тому причина, не знав, що така молодість мусить в кождім притупити нерви, заглушити голови до тої степені, що нещастя і плач другого не зможуть його порушити, що вид нужди збудить в нім тільки обридження, але не милосердя. Впрочім, Герман Гольдкремер ніколи й не думав о тім, не старався розбирати причини свого поступовання, а коли не раз бідні, покривджені ріпниці з нужденними лицями, в лахах, просяклих кип'ячкою, плакали перед ним, допоминаючися повної плати, він сплював, відвертався і казав слугі викидати їх за двері.

Свою матір він нагадує, як, бувало, цілими днями сидить під хатою з панчохою та клубком в руках та репетує хриплим голосом всяку погань, щоби перекричати котру-небудь із своїх сусідок, котрій нині прийшла охота з нею зчепитися. Панчоха в її руці дуже поволі поступала наперед, хоть на перший погляд могло показатися, що вона плете ненастанно. Не раз цілими місяцями вона носила тоту панчошу і тот сам клубок, поки панчоха, ще недокінчена, і клубок, ще недоплетений, не набирали такої барви, як все довкола – брудно-сірої. Не раз вона довго гналася за деяким жидиком, що допік їй яким острим словом, – чалапкала по баюрі розхристана, задихана, охрипла, посиніла з лютості, – а допавши бідного бахура, хапала за волосся і бухала без милосердя межі плечі, доки дитинище не впало на землю. Не раз і Германові діставалося від неї, і то дуже прикро. Вона була, як всі лінивці а бідні, дуже уразлива і люта, а в опалості не перебирала, кого б'є, чим і куди. Герман добре тямить, як раз мати потягла його патинком так сильно, що повалився на землю, обіллятий кров'ю. Чим жила його мати, з чого удержувала себе і його, – того Герман не знав. Знав тільки, що хата, в котрій вони сиділи, не їх, а наймлена, – та й ще пригадує собі високого, грубого, сивобородого жида, що не раз приходив, кричав на його матір, що

така розхристана, і брав її з собою. Часто вечорами і сама мати виходила кудись і не вертала аж над раном.

Таке було життя будучого мільйонера Германа Гольдкремера аж до десятого року. Правда, ростом і подобою він походив на семилітка, та й то плохо розвиненого. Сили і живості дитинної у нього не було. В ту пору він зачав набирати смаку до лінивства і часто сидів-туманів цілими днями на лавці в хаті, хоть мати гнала [його] на місто продавати сірники хлопам або займатися яким другим зарібком, як другі жидики.

Було се літом 1831 року. Страшна нечувана досі пошесть навідала наш край. Довго бігали глухі чутки межи народом, що наближається «кара Божа», довго тривожився мир хрещений, ждучи от-от видимої, наглої смерті. Аж ось вона і надійшла, сто раз страшніша, як ся надіяли. Цілі села пустіли-вимирали, цілі родини щезали зо світу, як віск на огні. Один не знав про смерть другого, і собі ж смерті вижидаючи. Брат відвертався від брата, отець від сина, щоб не побачити на нім страшного клейма смерті. А хто ще лишився живий, ішов до коршми, пив і горлав пісень в безумній непам'яті. Нікому було потішати безнадійних та сумуючих, нікому було рятувати хорих, що не раз пищали водиці, конаючи в страшених судорогах. Поміж простими людьми едітали страховинні повісті про опирів, що «потинають» людей, а по декотрих селах оп'яні, відчайдушні товпи почали навіть палити на огні таких, котрих уважали ніби вопирями.

І Дрогобича не минула холера. Особливо Лан утерпів від неї більше, як другі передмістя, чи то тому, що тут затхлий та нечистий воздух помагав ширенню зарази, чи, може, тому, що люди, стіснені густо в одних хатах, легко одні від других заражувалися. Жиди, жидівки, а найбільше малі діти падали, мов трава під косою, умирали серед глуші, тихо, потайно, по кутах та закамарках. Кілько їх там перемерло, то лиш Бог один знає. Котрі були маєтніші, повиїздили при наближенні зарази в гори, на здоровіший воздух, – але зараза і там їх дігнала, може, лиш де сотий успів вернути назад. Але у Германової матері грошей не було, зарібку не стало і хліба, нічого. Вона серед загальної тривоги валандалася попід хату, без пам'яті від переляку і голоду, раз в раз заводила дивними голосами, доки й сама не впала на землю, заражена. Герман тямить добре, як прибіг до неї і з дитинячою цікавістю зблизився к тому тілу, посинілому, покорченому, близькому лютої смерті. Йому ще і нині живо стоїть перед очима вираз її лиця, такий безгранично болісний, перекирвлений та змінений, що аж йому, малому, мороз перейшов по тілі. Він тямить кожний її рух, кожде її слово в тоті страшні хвилі вічної розлуки. Насамперед вона кивнула рукою, щоби не приступав близько, – материнська любов, хоть під грубою оболічкою, не загибла в ній, а проявилася в хвилину найтяжчої муки, її рука, простягнена, безвладно упала на землю, а Герман бачив, як

всі жили, всі сугави стягались, то випручували судорожно, як вона дрижала з холоду, а попід шкіру щораз видніше набігала синя, ба зеленкувата муравиця.

– Герш, – прохрипіла вона, – не підходи... до... мене!..

Хлопець стояв мов отуманілий. В тій хвилі він дуже мало і дуже невиразно розумів, що воно таке діється. Шарпане судорогами тіло матері почало перекачуватися на всі боки.

– Герш!.. чесно жий! – простогнала нещаслива, ледве дишучи. В тій хвилі упала лицем на землю.

Герман стояв, боячися приступити до неї, а не менше боячися утікати.

– Води! води! – прохрипіла конаюча, але Герман не міг рушитися з місця, його пам'ять щезла на тот час. Як довго він так стояв, два кроки віддалений від матері, – того й сам не знає. Навіть не може собі нагадати, хто і як пробудив його з того остовпіння, коли і куди спрятали трупа: все то пожерло вічне забуття, вічна непам'ять.

Він очутився вночі серед улиці. Голод рвав його нутро, спрага горло палила, тривога, немов кліщами, стискала груди. А довкола тиша глибока, глуха, темна, безрадна. Лиш часом з якогось далекого кута, немов з-під землі, чути приглушене хлипання або стогнання конаючих. По хатах, де є ще живі люди, блимає світло, меркотячи в віддалі і, мов острі ножі, прорізаючи пітьму. Малому Германові ще страшніше робиться, коли глядить на тоті світла, – він аж тепер чуває цілу пропасть своєї самоти, свого сирітства, – його зуби мимовільно цокочуть, коліна підшпотуються і дилькотять, світ починає крутитися перед ним. Але ось подунув холодний вітер від сходу, відсвіжив його. Він ходить улицями, щохвилі озираючись. Але голод не перестає йому докучати, прогонює поволі все друге, прогонює і страх і підсуває йому нову, смілу гадку. Германові ніколи довго розважувати, – він тихими кроками, мов кіт, крадеться до першої-ліпшої хати, у котрій не видно світла, де, значить, всі вимерли. Перша, до котрої підійшов, була замкнена, – добуватися дарма річ, сили нема. Він поповз к другій. Хата стояла розтвором, і Герман увійшов досередини. Насамперед поліз до полиць, до мисника, – всюди обшарив, щоби найти бодай чим-тим занестися. Йому пощастилось найти здоровий кусень хліба. Вхопивши його, він аж стрепенувся і в безумнім переполосі пустився утікати з хати.

Заспокоївши голод, хлопець засунувся під якийсь пліт у лопушця і заснув мов убитий. Другого дня збудився значно покріплений, – особливо утішив його ясний, теплий, сонячний день, при котрім щезали всякі страхи. Він побіг по улицях, небагато зважаючи на крики і плачі довкола. Думка про власну смерть не заходила йому в голову, а з вчорашнього хліба ще добрий кусень лежав у нього за пазухою, – голоду не боявся. Аж ось він попав на одну улицю, по котрій возили мерців з трупарні на

кладовище – далеко за місто. Він зразу цікаво приглядався всьому. Вози за возами тяглися улицею довженим рядом, обладовані трумнами, наборзі позбиваними з неструганих дощок. Крик та завід осирочених не вмовкав, – товпами перлися люди різних станів улицею, багато навіть по дорозі падало заражених. Германа пробіг мороз, коли поглядів на ту страшну безконечну процесію, – він щодуху почав утікати з тої ulиці, сам не знаючи куди, щоб лиш у далекі, глухі закаулки. Але ще довго опісля йому причувався гуркіт трумн, накиданих купами на драбинні вози та тягнених по вибоїстій каменистій ulиці, – прочувався йому той плач болісний і лякав його не раз серед тихої ночі.

Куди блукав він до кінця сього дня, як проводив слідуєчі, він докладно не тямить. Незвичайні, а на його молодий організм надто сильні враження приглушили його пам'ять. Він тямить тільки те, що часто добувався до пустих хат, пертий голодом, і шарив напотемки по кутах, поки не надібав де яку страву або кусник хліба. Чим далі, тим більше лишала його пам'ять, йому ставало якось гаряче в голові, у грудях, а перед очима часто крутилися червоні колеса, – вкінці все щезло, темно...

Він прокинувся в якійсь обширній світлиці, в котрій, не знати чому, було дуже холодно. Він лежав на ліжку, прикритий коцом, і дрижав. Сонце, бачиться, саме заходило і косим промінням освічувало блискучу, лакировану, чорну дощечку над його головою. Круг нього багато других ліжок – стогнання, оха́ння... Якась баба в чорнім тихо-тихо ходить довкола і заглядає до хорих. Він дуже її злякався і затулив очі. Знов забуття...

Мов кризь сон, до його слуху пробивається пискливий, незносний голос, що довго-довго, однотайно приспівує. Він відкись ніби знає, що се шпиталь, але як він сюди дістався і чому – не знає.

Герман не знає і донині, як довго лежав в шпиталі, на яку слабість, відки його взяли і за яку ласку. Враження з того часу мелькають в його голові, мов відблиски далеких блискавиць.

Був сумний осінній день, коли його випустили зо шпиталю. Вийшовши після довгої недуги перший раз на свіжий воздух, він почувся такий безсильний, покинений всіми, несвідущий того, що тепер починати, – страх переняв його серед тої широкої безлюдної ulиці, так як колись вночі при виді огників, що тут і там блискали з вікон. Він ледве міг собі пригадати, що таке з ним діялося перед недугою. Йому збиралося на плач, – але якось здужав перемочи себе і пішов, куди очі видять, чалапкаючи своїми маленькими ніжками по болоті ulиці.

– Герш, Герш! А ходи сюда! – крикнув хтось на нього збоку жидівською мовою. Хлопчина обернувся і побачив невеличкого зизоокого жида з рідким жовтавим порос-

том на бороді. На жиді була дрантава бекеша і чоботи, облиплі по самі кістки густим болотом. Германові зразу чудно стало, що хоче від нього той незнакомий жидок, – і він мимоволі підійшов к ньому.

– Не пізнаєш мене? – спитав жидок.

Герман кивнув головою і випулив на нього очі.

– Я Іцик Шуберт, знаєш? Моя бабка там жила з твоєю мамою, знаєш?

Герман ледво-не-ледво пригадав собі Іцка, але на згадку о матері, сам не знаючи чому і про що, заревів на весь голос.

– Ну, ну, не плач, – сказав жидок благим, добродушним голосом. – Видиш, і мої померли, – що робити? Всі померли, всі до одного, – додав він сумно, немов сам до себе, – і Тавба, і бухер, – всі! Ну, ну, ша, тихо, небоже, плач не pomoже! А я гадав, що і ти капорес, а вно ти ще живий!

Герман нічого не говорив, тільки хлипав і обтирав очі рукавом.

– Знаєш що, Герш, – сказав Іцик, – ходи зо мною.

Герман видивився на нього, мов не розумів того слова.

– Куди?

– До Губич! Там у мене хата є, і кінь є, і візок, – поїдемо з весною платянки міняти. Хочеш? Ей, то файно так жити, – і твій тато пішов, та, бідний, умер!

Герман не мав куди повернутися, не мав де ночі переночувати, а Іцик не хотів його покинути і того-таки дня попровадив з собою до своєї хати. Холера вже притихла, відколи пішли осінні холоди та сльоти, але люди ще не успіли отямитися після страшного нещастя. Загалом по улицах рідко видно було чоловіка, а де і показалося людське лице, то таке залякане, нужденне, сумне та позеленіле, що, бачилося, ті люди повиходили йно що з в'язниць, де довгі літа конали в вогкості, холоді, п'їтмі та всіляких муках.

Дорога до Губич була неблизька, а ще до того розмокла іляста земля чіплялася ніг, важила, мов кайдани, так що нашим пішоходам дух захвачувало з натуги. Але мимо силування вони йшли так поволі і незначно, мов слимаки. Іцик ще-як-ще, але схорований малий Герман! Тóму мало що не до смерті приходилося, заким доліз до Іцкового помешкання. Його добродушний опікун і ніс його на руках, і провадив, радше сказати, волік за собою, і приговорював, додавав сили. Пізно вночі вони дочапали до цілі, і Герман, скоро допав лавки, повалився і заснув мов забитий.

Губичі – досить велике село, розложене здовж річки Тисьмениці, на половині дороги межі Бориславом а Дрогобичем. На північ від села здвигається високо догори споховаста площа, а на полудне ще вищі горбки переходять в другу високу площу, на котрій пишно красується невеличкий, чотириугольний, самий дубовий ліс, Тептюж. Само село розсілося на низькій рівнині, широкій, на яких-де тисячу кроків, котра

тягнуться від Бориславського узгір'я геть-геть долі Тисьменицею аж до Колодруб, де лучиться з великою Дністровою долиною. Околиця Губич відзначається тою, властивою підгірським сторонам красотою, котрій рівної не подиблеш деінде. Не побачиш тут ані острих шпилів височенних Бескидів*, ані голих, пошарпаних скал Черногори**, ані стрімких вимулистих урвищ гір задністриянських. Тут круговид у дивній гармонії показує вам чаруючу заманчивість і різновидність гірської околиці, і розгонисту ширину та однастайність околиць подільських. Мила, не грандіозна і страшна, а якась домашня, близька серцю розмаїтість барв, предметів, комбінацій – риси круглі, лагідні, гармонійні, ріки невеличкі, прудкі, чисті, воздух здоровий, як в горах, але без тої гірської різкості, котра так швидко стає прикрою, – а при тім всім широкий вид на далекі, легко хвилюючі рівнини, на сотні нив, перелісків та осель людських, розкинутих то рядами, то живописними групами, то пестрою шахівницею...

Життя Германа пішло тепер дійсно новим ладом. Іцик був чоловічок добродушний, не зовсім сильного характеру, навиклий змалу хилити голову перед всяким «зі своєї віри». З «тоями» він обходився, як кожний другий, – сварив і гантелив одних послідніми словами, підлизувався другим, шахрував і ошукував кожного, де і як міг, не роблячи собі з того зовсім ніякої важності. Взагалі тут Герман перший раз пізнав, що то за народ тоті «гої», і його хлоп'ячий розум швидко покмітив, що в кожного з «жидівської віри», так сказати, двоє лиць: одно, котре обертається до хлопа, у всіх однаке: гидке, насмішливе, грізне або хитре, – а друге, котре наvertsється до своєї віри, і тото лице нічим не рiзниться від лиць других людей, значить, буває у кожного відмінне: добре або зле, хитре або щире, грізне або ласкаве. У Іцка тото «свое» лице було дійсно щире і ласкаве, тож малому Германові, що на своїм віку не зазнав ні ласки, ні вигоди, ні пестоцiв, аж тепер відкрилася нова, яснiша сторона людського життя. Уже само життя на чистім, здоровім воздуху було для нього великим щастям. Він, що довгі літа, перші свої літа, душився в затхлім, нездоровім воздуху перелюдненого, нехлюйного передмістя, тепер повними грудьми, розкішно надихувався чистого сільського воздуху, аж йому кров живіше грала в тілі і світ крутився, мов п'яному. Іцик приладив йому вигідне леговище, сухе, тепле, простірне, – і Германові той тапчаник з простим сінником і старою бекешею замість ковдри видавався бог знає якою пишною постіллю, відай тому, що і у його опікуна не було ліпшої. Страву варив Іцик сам, а малий Герман помагав йому як міг, – та хоть не раз і не зовсім смачно зладжена, вона смакувала їм якнайліпше, бо була приправлена голодом. Загалом сказати, Іцик

* Бескиди – система хребтів у північній смузі Карпат.

** Черногора – найвища група Карпатських гір між ріками Прут та Черемош.

обходився з Германом, як з рівним собі, бачив його зручність і справність і радився з ним, мов зі старшим, перед всяким ділом. Сама його натура, блага і податлива, не приводила йому і на голову думки – взяти твердо в свої руки хлопака, призвичаювати його до беззглядного послуху, як то люблять робити другі опікуни, котрі, хочаби ніби наломити свого вихованка на добру дорогу, прибіють і приголомшать бідну дитину доразу, а коли воно, тумановате і позбавлене власної волі і живості, улягає без супротивлення їх забагам та безглуздим розказам, хваляться, що «ось то ми! порядок у нас мусит бути!» – а ні, то на додаток кидають дитині в лице своїм хлібом: «На чийім візку їдеш, того пісню співай!»

Зимою Іцик почав учити Германа читати і писати, – розуміється, по-жидівськи, бо інакше сам не умів. Наука йшла досить тупо. Герман виріс в обставинах, так несприятливих розвиткові духової спосібності, що лиш вроджена завзятість могла помочи йому побороти початкові труднощі. Його ум, бистрий і понятливий в щоденнім житті, в звичайних речах, при науці показувався такий тупий, непам'ятущий і неповоротливий, що навіть терпеливий і добродушний Іцик не раз лютився, кидав книжку і на кілька годин переривав лекцію. Однак ж, мимо його терпеливості і Германової пильності, вони через зиму не дуже далеко зайшли при неприступнім, механічним способі науки.

Зате як прийшла весна, настало тепло, погода, – то тоді почалося життя для Германа! Іцик впрягав конину до візка, накупував в місті всілякого подріб'я, якого потребують селяни, і гайда з тим добром по селах! Яка втіха була для Германа сидіти ззаду на возі на скриньці: спереду і ззаду копиці онуч і всілякого «фурфантя», а понад тими сірими купами ледве виглядає мала головка жидика в дрантавій шапчині, зі здоровими рум'янцями на лицях, рум'яна, весела. Кругом пишні зелені поля, шум'ячі дуброви, блискучі срібlistі річки, а над головою погідне, голубе небо, – і тепло, сумирно, любо довкола, голоси пташенят зливаються з черкотом сверщків, шелестом зеленого листя, шваркотом потоків в одну далеку, стрійну гармонію щастя, величі і спокою.

Ех, кілька-то разів нагадує Герман Гольдкремер, мільйонер, ще і тепер тоті часи свого веселого, вільного, правдиво циганського життя! Він нагадує їх не то щоби з якоюсь особливою радістю, – він з погордою дивиться тепер на тодішню бідність, на забіги о пару крейцарів, на утіху, коли їм удалося виміняти багато онучок, – його навіть злить тота тиха радість, тото вдоволення, яке чув тоді; але все-таки якийсь тайний, незнаний голос шепче йому, що се була найщасливіша пора його життя, що тихе щастя, сумирні, погідні дні, котрі прожив в бідності, на Іцковім візку, не вернуться для нього ніколи.

А то їдуть, бувало, дорогою посеред піль: довкола ні живої душі, збіжжя ще не достигло, легенький вітрець хвилями-хвилями клонить важке колосся половіючого жита. Вусатий ячмінь де-не-де вирізується ясно-зеленою пасмугою, а озима пшениця

гордо похитується на своїх стрійних гладеньких стеблах. Куди оком кинь, не видно хати людської, – село в долині. Далеко-далеко на сході розіллалася зеленим, пахучим озером лука, і відтам доносить вітер дренькіт кіс та декуди видно ряди немов великих білих комах, що порпаються в зелені – то косарі. Іцкова конина немов і собі рада тій величній тиші, тому теплу і запахіві, іде нога поза ногу м'якою «польською» дорогою, зриваючи час від часу головки конюшини на ході. Іцик мурликає під ніс якусь жидівську пісеньку, мабуть, «Finsterer batyguleh»*, – батіг застромив за пояс та повільно розхитує головою наліво, направо, немов роздає поклони тим пречудним благословенним нивам, тій луці далекій і тому Ділові** синьому, що з заходу сонця вистрілив високо в небо своєю тяжкою масою, круглими лісистими верхами та мріє в віддалі величний, спокійний, неспрослідимий, немов шмат неба, котрим природа для більшої вподоби замаїла наші гори. А малий Герман за той час сидить посеред куп онучок, струже дещо та веде сам з собою всілякі розмови, немов се він онучкар, а до нього приходять баби і торгуються з ним.

Але ось вони з'їхали з гори. За ними схопився туман пороху, перед ними зеленіють верби, вишні; сріблиться річка межі хатами, іграють діти на вигоні, бродить худоба по оборах: село. Герман схапується, щоби отворити лісу, і швидко запирає її, скоро візок проїхав, та біжить за ним, бо вже чує гавкання довкола, – вже з присп посхачувалися пси і біжать громадою привітати гостя. Дивачний стрій, ще дивачніший візок побуджує їх до лютої запеклості, а кілька раз Іцик або й Герман протяглим, проникливим голосом закричать: «Міняй онуці, міняй!» – то пси аж заливаються, аж землю рвуть під ногами з превеликої люті. Вони гурмою біжать довкола візка: деякі уїдають на конину, котра хитає головою на всі боки, немов розкланюється добрим знакомим, а як котрий пес надто вже до неї надскакує, форкне і підійме голову догори та й далі. Другі взяли на око онучкаря, біжать попри віз, хапають зубами за колеса, але все дармо. Германові робить превелику утіху тотя безсильна лютість псів, він дразнить їх прутом і голосом та регочеться до розпуку, коли який сміліший зведеться на задні лаби, щоби скочити на віз, – віз тим часом пімкне далі, а бідний псисько аж перекарбується з розмаху в поросі.

Аж ось по хатах, по оборах ворущня, гамір, крик, біганина... Баби, хлопці, діти – все біжить навпроцапи на улицю, доганяє міняйла. Але міняйло немов не бачить їх, немов не чує, як кричать: «Жиде, жиде, а зажди-но!» Він бачить, що їх ще мало, їде далі,

* «Finsterer batyguleh» – пісня балагулів – візників, що возять пасажирів спеціальним возом, обладнаним навісом та сидіннями; балагулами також називали самі вози.

** Діл – місцева назва вкритого лісом пасма гір біля Борислава.

де на містках та по оборах піджидають другі, і ще раз затуляє своє протяжне: «Міняй онуці, міняй!» Аж тепер він зупиняє конину, кидає їй кулак сіна і обертається назад, щоби видобути скриньку з всіляким добром, за котре промінюють селяни платянки. От тут зачинається життя, рухливе, говірке, веселе! Тут і для Германа робота. Охочих до мінянки купа велика: одні відходять, другі надбігають, – Іцкові годі всіх заспокоїти. Герман і воза пильнує, і сам дещо торгує, – на нього Іцик здав сільських дітей, котрих найтяжче обігнатися, а найлегше одурити. Герман ще й тепер з усміхом згадує, як він шпарко увивався межи сільськими хлоп'ятами, як швидко відправляв їх, як зручно умів підсунути кожному то, чого той хотів, і брав від нього шмат узатроє більше, як варт товар. І кілька-то було сварів, криків, проклять на тих сільських вигонах. Особливо з жіноцтвом була тяжка рада. Упреться одна з другою і не вступиться: дай їй того або того за тільки онуч. Але тут Іцик був уже зовсім не той, що дома: упреться і собі, і насварить на бабу, і споганить їй всю родину, і таки поставить на своїм. Довго тягнуться торги та передирки. Іцик поволеньки підганяє конину горі селом, все в супроводі цілої гурми сільських хлоп'ят та дівчат, у котрих нема платянок і котрим зависливо дивитися на ножики, перстені та скиндячки, що другі понамінювали.

Поволі їдучи горі селом, візок чим раз, то більше наповнюється платянками, Іцик поглядає на їх наскидані копиці і засукує руки, – знає, що швидко набереється в нього сотнар і буде мож везти до ліверанта в Дрогобичі. Аж ось вони серед села, против широкої мурованої коршми. Іцик звертає конину на брудне обширне подвір'я. Орендар Мошко – його знакомий. Тут він пообідає, – розуміється за гроші, – печених бараболь і молоді цибульки і побалакає «зі своєю вірою», тут і конину попасе, і онучки в коморі зложить на час, бо йому не вигідно з ними возитися. Його приймають радо, йому так любо посидіти в тіснім ванькирі, заваленім трохи не до повали бебехами, йому так любо гуториться серед вереску жидівських бахурів та уриваної бесіди двох селян, що широко розсілися в коршмі на лавці, випили по півкватирці, люльки позапікали та, пикаючи, час від часу перекидаються кількома словами. І Германові добре та любо побігати надворі з орендарськими хлопцями, покричати, поборотися, покарбулятися на м'якій мураві. Сонце саме в полудні. Жарко, аж душно. Комарі та овадня докучають Іцковому коневі, котрий дармо форкає та обмахується хвостом, гризучи пахучу, свіжу траву, що йому докинули орендареві хлопці. Дітям жаль коня, вони беруться обганяти його від овадів, а коли їм то навкучиться, поналамують зеленої широколистої вербини і обтичуть нею коня для якого-такого захисту.

Сонце хилиться з полудня. Іцик відпочив, покріпився, напоїв коня, шмати позносив до орендарської комори і зложив до свого-таки мішка, що там стоїть лишень про тоту потріб. Пора в дорогу. Візок порожній легко котиться і туркоче дорогою. Іцик

живо підганяє коня і знов затягає своє: «Міняй онуці, міняй!» Починаються давніші сцени, торги, крики, біганина, – і знов міняйлів візок їде, немов у параді, наповняючися поволі платянками. Вже сонце геть-геть похилилося, заким Іцик зміг покінчити з бабами, – ось і селу кінець. Знов біжить Герман відпирати лісу, – тим разом вони виїздять тихо, пси утихомирились давно, їм знов приходиться їхати під гору, посеред поля, далеко-далеко глинистою дорогою. Але дорога суха, візок теркотить по груддю, Іцик швидко поганяє, бо на вечір їм треба стати в другім селі, у знакового орендаря на ніч. «Вйо-у, косю! Гайта! Вйо-у!» – покрикує раз по разу Іцик і знов зачинає мурликати під носом протягну пісеньку: «Finsterer baługułeh». І далі, далі, далі. З села до села, з гори в долину, через річку, горі горбками, посеред піль, поперек лісів тягнеться повільно їх теркотячий візок, розлягається самотньо проникливий Іцків голос. Зміна за зміною, а життя все одно! Околиця за околицею, а край все один, краса все одна, – вічна, ненаглядна, супокійна краса пречудового Підгір'я...

II

Споминки уколисували Германа. Він чув, як у нутрі його немов таяв якийсь давній, довголітній холод. Цілі роки він носив його в собі, цілі роки, відколи оженився, він чув, що якась судорога зціпила його груди і притупила в нім всяке людське чуття.

Вчора ввечером, їдучи сюди, він проїздив через Губичі. Йому прийшлося минати давно знакому, похилену і напіврозвалену Іцкову хатину. Тепер вона вже в третіх руках після Іцка. Перед нею дві верби головаті і стара поламана ліса. Стіни покривились і позападали в землю, віконця позатикані шматами. Кілько сот разів він переїздив коло неї, а ніколи не прийшло йому на думку заглянути за високий пліт, хто тут жиє. Вчора, не знати як і відки, прийшла йому тота думка. Він велів зупинити бричку і став на ноги, щоб заглянути через пліт. Троє жиденят бавилося на подвір'ї коло невеличкої занедбаної шіпки, де колись стояв Іцків кінь. Двоє дітей були круглі, повновиді, чорноокі і дуже веселі. Третій, трохи більшенький хлопчина, держався якось осторонь від них, забавлявся, видно, неохотно і робив все, що йому казали менші. Його лице було зовсім не подібне до тамтих, – певно, се був якийсь знайда або вихованок. Дівчинка, літ коло 6, лютилася часто на нього, термосила його за руки, за уха, щипала в лице і збиткувалася над ним, але він не плакав, не кричав, навіть не кривився, тільки жалібно дивився на неї. Видно, боявся і її, і ще гірше матері, котра в тій хвилі кричала на когось в хаті.

Герман не міг довше дивитися на таку забаву межі дітьми. Він сів і казав нагнати коні. Його живо вразив той тривожний, болісний погляд хлопчини, що не кричав

і не плакав, коли другі над нам збиткувалися. Тепер йому пригадалися його давні забави серед селянських дітей. Як вони радо приймали його, як любо було бігати з ними, плести вінки з лоташу весною, ходити по лісі за грибами та оріхами восени, як часом Іцик не їхав по селах. Чому вони чулися рівні, а тут вже між малими, одної віри, така неприязнь? Але швидко пригадався йому його власний син, що змаленьку ще любив цвігати батогом малих песиків аж до крові, що других дітей без причини кидав в рови, що для забави не раз бризкав на кухарку окропом. Пригадалася йому його жінка і вся домашня погань, – і чоло його насупилось, а з-поміж стиснених уст вирвалося якесь жидівське прокляття.

Але дальші споминки з давніших літ успокоїли його. Тепер уже не тиха, безнадійна бідність виднілася в тих картинах, що пересувалися поперед його очі. Ні, тут вже почалася боротьба о багатство, боротьба страшна, завзята, щоденна. Тут Герман міг слідити від самого початку, від малесеньких зародів, як росли, розвивалися і множилися його тисячі, доки не дійшли до мільйонів, як поборювали і пожирали без ліку противників, як опутували і висисали без ліку народ, як ширили довкола без ліку нужди, бідності, знищення, і йому самому, попри всіх достатках і розкошах, таки не принесли того, що називається щастям, вдоволенням. Давніше упоювали його перші удачі, в його груді часом щось металося і скакало з радості, але тепер не стало і того. Його капітал ріс і множився, мов заклятий. Нині перший раз він оглянув добре, відки набирив соків, – і злякся, злякся самого себе, злякся свого багатства! Не тому, щоб так надто зрушила його доля тих тисяч, у котрих його капітал відняв щоденний хліб, так як велике дерево, ростучи, відіймає животні соки з дрібної трави кругом себе. Ні, доля тих бідолахів не дуже там займала Германа. Не того йому стало страшно, що тисячі не мають через нього чим занестися. Він був забобонний, і йому в тій хвилі причувалися тільки тисячі проклять, котрі найшли на його голову. Його багатство якось страшно в тій хвилі зтяжіло на нім. Йому, не знати відки, прийшла думка, що багатство – то потвора о сто головах, котра пожирає-пожирає других, але, хто знає, може відтак пожерти і його. Він мимоволі глипнув на образ, залитий тепер ярким сонячним світлом. Газелі десь немов пощезали, зблідли серед яркого світла, тільки звої вужа блищали, мов золоті живі перстені, готові туй-туй обхватити свою добичу, – а очі, тоті зачаровані, огнисті очі, так і впивалися в Германа, так і проколювали його. Йому стало моторошно. Він зажмурих очі, щоби обігнатися світла і страшного привида.

Яким же способом доробився Герман Гольдкремер такого огромного маєтку? Три літа пробував він у Іцка Шуберта. Здоровий воздух, супокій, часті проїздки зовсім віджили його. Його лице почало наливатися здоровою краскою, рухи були живіші, бо навіть пам'ять і поворотність значно збільшилася. Герман ріс, дужав і поправлявся

на диво, хоть слідів молодших літ ще лишилося немало в цілій його вдачі. Він не раз лютився за марницю, не раз нападала на нього давня лінь, і він сидів, зложивши руки, цілими днями на лавці, не кажучи й слова до Іцка. Але все то не псувало між ними доброї згоди. І, певно, Герман був би від тих хиб вилічився, якби був довше пожив в Губичах. Та не так воно склалося.

Герман донині ще тямить тоту зимову ніч, в котру постигло Іцка нещастя. Він цілий день сидів сам в хаті та нетерпеливо вичікував свого опікуна з Дрогобича. Іцк поїхав на торг. Вдень мороз попустив, сонічко світило ясно, а зо стріхи капало, аж любо. Але надвечір натягли сірі хмари, і почало ліпити широкими пластами снігу. Швидко й світу не стало видно. Смерклося доразу, а сніг все ліпить та ліпить. Тихо довкола, вітру нема. Герман затопив в печі, сів на припічку і жде, але Іцка як нема, так нема. Дорога в село іде попри хату. Ось Герман чує, гейкають якісь торгові, вертаючи домів. Він вибіг, щоб розпитати про Іцка. «А певно, вже десь їде, ми его ще лишили в місті», – відповів селянин. Знов Герман чекає. Огонь сичить і тріскотить в печі, – він добув гороху і почав пражити його в грані, а для Іцка зварив кількоро яець. Ось під ніч потис мороз, позамальовував шиби ледовими, дивними квітами. Далі зірвався і вітер, почав бити снігом о шиби, свистіти серед крутих берегів, термосити і виривати китиці в стрісі. Огонь погасав, – Германові ставало лячно, він докладав полін і раз в раз притулював лице до вікна, чи не почує тельняккання Іцкового коня. Не чути нічого. Крізь шпари в стінах потягає знадвору холодом. Германові здається нараз, що десь дзвонять, волосся зводиться вгору на голові, думка про пожар пролітає в нього. Він прислухується, – ні, не чути нічого. Ось засвистів, заревів, завив вітер дужче, ніж вперед, – немов стадо скажених вовків летить до села, виючи з голоду та копотячи серед сніговійниці. Від селянських дітей Герман наслухався повістей про злодіїв, що в бурливі ночі добуваються до хат, і ось йому причулося, що хтось скрипнув сінешніми дверми і легенько ступає-чалапкає по сінях, мацає руками по стінах – виразно чути шолопання – чим раз, то ближче хатніх дверей... Герман хоче кричати, але чує, що щось здавило його в горлі: він, сам не знаючи, що робить, втиснувся в темний тісний кут за піччю, – холодний піт виступив йому на чолі, все тіло дрижить, він шохвилі жде, що ось-ось двері отворяться, а в них покажеться страшне, обросле лице злодія з огромною булавою та з широким блискучим ножем за ременем. Але хвиля за хвилю минає, – не чути нічого, окрім проразливого завивання бурі. В Германа поволі дух вступає, але він уже не сміє встати зі свого кута. Розгарячкована уява приводить йому на пам'ять повісті про «страчуків», що робляться з нехрещених дітей, закопаних де-небудь під плотом, під вербою. Йому здається, що щось чупкає по поду, – він тривожно підніс очі вгору, де було в підвалі старим звичаєм вирізане маленьке віконце.

Мороз пробіг по його тілі! Йому бачиться, що віконце ворухнулося, що піднімається поволі-поволі вгору, а за ним видніється чорний, глибокий отвір. Він замер зо страху, не можучи відвернути очей від віконця. Йому задзвеніло в ушах, – бачилося, що в нім самім, всередині, ворухнуться якісь дикі, тривожні голоси, піднімається крик, змішання без його волі. Нещасний хлопець безумів зо страху і очиданки. Але голоси не унімаються, стають щораз різчі, голосніші, – якесь уриване теленькання пробивається крізь змішаний гамір. Герман хвилю ще сидів, мов мертвий, не знаючи, чи дійсно сесь гамір піднявся в його нутрі, чи, може, доноситься знадвору. Але одної хвилі застанови було досить. Він зірвався, немов в якійсь розпуці, і 'дним скоком був коло вікна. Гамір роздавався вже на їх оборі, – видно якісь все чорніші тіні, чутно теленькання кінської упряжі, – ах, Іцик, Іцик приїхав!..

Гамір під хатою... Загримали до дверей. Герман побіг відчиняти і ще швидше влетів до хати, – так лячно, темно, холодно було в сінях. Чи се знов йому причулося, чи то на правду він чув глибоке, тяжке стогнання десь під землею? Він, дрижачи судорожно, докинув дров до огню і, обернувшись лицем до дверей, ждав, хто вийде. Двері отворилися, і повільно, важким поступом увійшло чотирьох селян, несучи кровавого, ледве живого Іцка, з котрого груді видобувався часом глибокий, роздираючий стон болю. Герман застив на місці з переляку, побачивши той кровавий, страшенний привид. Він притисся до печі і не смів кроку зробити.

– Поволи, Максиме, поволи! – приговорював один селянин другому. – Бережно держи за руку, не видиш, що кров аж крізь бекешу виступає?..

– Тож-то бідний Іцко мусит десь болечку терпіти, – відізався Максим.

Іцик знов застогнав, але так страшно, що Германові волосся вгору підвелось на голові. Селяни, положивши його опікуна на постелі, взялися перев'язувати його рани, як самі уміли (цирулик, за котрим післали до Дрогобича, не швидко надійде в таку негоду!), а Максим, гріючи заморожені, кров'ю обтеклі руки над огнем, почав шептом розповідати Германові, що за нещастя постигло Іцка.

– Ну, видиш, небоже, – почав Максим, хитаючи головою, – як то нещастє не раз чоловіка здибле на гладкій дорозі! Та й то ще от яке! Най Бог кожного боронит та й заступит від такого! От, видиш, їдемо ми дорогою понад Герасимове бережище, – ти знаєш, де оно: он там, за селом, над рікою той берег крутий та високий, – їдемо собі, віз за возом, – а ту вітер у споду реве так, що Господи!.. Сніг так і жбухає межі очі, коні ледве лізут, – страх! Аж ось кум Стефан, що передом їхав, кричит: «Гов!» Ми всі: «Що таке?» А Стефан повідає: «Слухайте! Ту щось страшного, якесь нещастє!» Слухаємо, – дійсно, у споду, у берега, щось стогне, та так страшно, болісно, що нам аж кров застила в тілі. «Е, – говорить Панько, – може, – Дух Святий при нас, – поганець який

нас манит в западню?..» – «Що ви, куме, – відказує Стефан, – ту, видно, якийсь чоловік ішов або їхав, не спостерігся добре та й упав з кручі. Ходіт, панове, треба рятувати живу душу!» Панько каже: «Та бо я боюся! Мене ляк зносить!» А ту стогнане раз в раз зі споду чути, ніби грішна душа в пеклі пити просит. Ми всі зійшлися вкупу, – що ту робити?.. «Ходім, – каже Стефан, – а кума Панька лишім коло коней». Пішли ми. Ну, а знаєш, який кусень треба обходити, щоби дійти на сам берег ріки. Заки ми туди дібралися, заки що, то, може, з півгодини минуло. Вітер аж землю рве з-під ніг, аж лід на ріці тріщить, а снігом б'є в очі, ніби лопатою. Господи, плюта така, що хоть зараз гинь! Темно, погано... Ми побралися за руки і йдем напوماцки туди, де стогнане чути. Дивимось, – лежить щось чорне на леду і не рушаєся. Ми підійшли – кінь посеред роздрухотаних саней. Певно, хтось з дороги схибив та перевернувся долі бережищем. Оглянули коня, – неживий. Ідемо далі, а твій бідний Іцко лежить на леду і вже от-от, ледве стогне! Господи твоя воля! Таке нещасте на чоловіка!

Максим, оповідаючи, грів прозяблі руки над огнем і пикав люльку. Герман не плакав, тільки дрижав і поглядав скося на постіль. Йому страшно було перед тим покаліченим, кровавим, стогнучим тілом, що колись було його опікуном. Він просив Стефана і Максима лишитися з ним через ніч коло слабого, але газди всі обіцяли прийти, скоро повідвозять худобу додому. Іцик лежав без пам'яті, говорити не міг і, бачилось, не пізнавав нікого. Герман раз лишень поглянув украдкой на нього. Голова була позав'язувана хустками, крізь котрі повиступали огромні плями крові. На бороді і волоссі скріпла кров, бекеша і сорочка кроваві, уста посинілі, очі бездушні, вираз лица страшний!

Аж десь над раном, коли буря трохи стихла, приїхав цирулик з Дрогобича і почав сварити та лютитися на селян, що бралися самі до перев'язки ран, а не знають тому ладу.

– Але ж, пане, – відповів Стефан, – таж доси був би згиб чоловік! Ми бодай що-то, а кров затамували.

– Мовчи, стара торбо! – гаркнув гнівно цирулик. – Ти відки знаєш, що був би згиб? Як ти можеш то знати?..

Стефан, хоть був на слова досить острий, змовчав, а цирулик почав розглядати рани і, запевно, мусив признати в душі, що перев'язка зовсім не була так плоха, як думав зразу. При помочі селян, котрі почали увиватися, немов тут ішло о рятунок їх наймилішого свояка, перемито рани, і тоді аж можна було розглянути, що таке покалічено у Іцка. Здається, падучи з високої кручі, він упав насамперед на лівий бік о острий вистаючий камінь, бо ліва рука була зломлена понижче ліктя, а, крім того, в самім рамені була глибока рана. Відтак тіло переважилося направо, при чім Іцик

о другий камінь покалічився. Цирулик побачив, що біда, і коли люди, а особливо жінки, котрих зійшлася повна хата, запитали його, чи вийде Іцик, він стис плечима і сказав, що велике би диво було, якби дожив до завтра.

Цирулик сказав правду. Іцик умер ще того самого дня, не прийшовши і хвилю до пам'яті. Герман не плакав на його похоронах, його тіло все ще дрижало зо страху від тої ночі, страх витискав всяке друге чуття. Він ночував у орендаря губицького, котрий заразом взяв опіку над Іцковим маєтком, щоб ніби зберечи його для Германа. Герман пробув у нього до весни, не знаючи, що діється з тим маєтком. Аж коли громада упімнулася о те діло, – орендар показав якісь рахунки, якісь Іцкові квити, – хату і огород Іцків продано, а по сплаченні довгів лишилося для Германа 92 гульдени, котрі орендар віддав йому до рук. Герман з тою сумою вийшов з Губич, пішов в світ щастя шукати, – і тота сума була першою підвалиною його мільйонів.

Так закінчилося для Германа супокійне сільське життя. Тепер, сидячи за писемним бюроком перед рахунковою книжкою в Бориславі, він, практичний, діловий чоловік, небагато ваги прив'язував до наслідків, які лишило тото життя в його душі. Він навіть силувався глядіти на нього згідно, звисока, шукав в голові насмішливих слів для його схарактеризування, але мимо того його думка раз в раз вертала до тих світлих хвиль, і, не знати чому, йому все ставало легше на серці, коли згадував губицьке життя. Він не тужив до нього, не бажав, щоб воно вернулося, але чув заразом, що теперішнє життя серед достатку і розкоші зовсім не ліпше від тамтого, коли навіть не поганше. Він сам не знав, чому кождий раз при думці о Іцку і Губичах йому робиться якось так на душі, як тому, хто, блудячи в густім, темнім лісі, крутими стежками, нараз вийде на невеличку поляну, залиту ясним, сонячним світлом, заповнену теплом і пахощами цвітів. Він почав думати про дальше своє життя під вагою того враження, і йому бачилося, що ось він знов запускається в темний ліс, в котрім йому призначено блудити без виходу, а доки, до якої цілі – хто його знає! Йому становилось чимраз тяжче, тісніше, якось душно і лячно. Помимо сонячного жару, йому пробіг мороз поза плечима.

Він пішов до Дрогобича, сам не знав чого. Не було у нього певної думки про заробок, до котрого при тім не мав ні вмілості, ні охоти. Кілька день він жив яко-так на одержані гроші, але коли побачив, що гроші минаються, і подумав, що опісля він зістане зовсім без нічого, голий і голоден, перелякся дуже і завзявся – радше тут згибати, а не кивати більше тих грошей. Розуміється, з того завзяття також не було б нічого вийшло, коли б не щасливий случай, котрий показав йому який-такий заробок. В шинку, в котрім він ночував, зійшлися одного вечора якісь чорні, страшні люди. Герман зразу боявся їх, але, почувши, що бесіднують між собою по-жидівськи, підійшов ближче і став слухати. Се були самі молоді, 18–20-літні парубки, котрі завтра

вибиралися до Борислава «либати» кип'ячку. Герман довго слухав їх бесіди про те «либання», але не знав, що воно таке. Він запитався одного з них, котрий відповів йому, випиваючи душком склянку пива:

– Ну, а що? Хіба ти не знаєш, що в Бориславі на всіх водах і багнах виступає чорна ропа, така, як нею хлопи вози смарують. Ну, то берися кінський хвіст, згонитися ним поверх води, то тота ропа набирає на волосінь, а з неї рукою зсувається до коновки. Тото називається «либати».

– Ну, і де ж дівається тоту ропу? – спитав зацікавлений Герман.

– Носится сюда, до Дрогобича, ту є такі, що куплять.

– А добре платят?

– Чому ні! За коновку п'ять шісток. Ну, а як добре звиватися, то за день дві коновки назбирає. Тільки ось носити біда!..

Герман почав роздумувати над тою бесідою. Що ж, воно-то не зле, такий заробок. Хоть робота негарна, то зато легка. А платиться добре. Чому ж і йому не взятися до неї? Він рішився таки завтра іти з либаками до Борислава, і коли сказав їм о тім, вони тішилися, – тільки жадали могоричу. Герман на radoщах упоїв їх пивом, щоб «обілляти» свій новий стан.

Відтепер почалося для нього нове життя, зовсім відмінне від губицького. Воно ділилося на два головні місця: Борислав і Дрогобич. Хоть дорога неблизька – либаки мушили кожної доби отіпати там і відтам: вечором з повними коновками кип'ячки на коромислах до Дрогобича, а рано з порожніми назад до Борислава. Перший день нової роботи особливо глибоко вдався Германові в тямку. Він живо нагадує ще тепер той холодний поранок майовий, коли враз із п'ятьма другими либаками ішов стежкою поперек піль до Борислава. Вони ішли через Тептюж, лишаючи Губичі збоку. Сонце сходило над Дрогобичем і облило кровавим світлом ратуш, костел і церков святої Тройці. Сюди ближче вилася, блискотячи, мов золота змія, Тисьмениця і шваркотіла в віддалі по камінні. Дуби в Тептюжі іно що зачинали розвиватися, зато сподом ліщина шевеліла вже своїм широким темно-зеленим листям. Вони йдуть швидко, не розмовляють, квач у кожного через плече, – хто молитву, а хто і так собі дещо співає. У кожного при боці торба з хлібом і цибулею, – се його цілоденна пожива. Ось вони минули Тептюж, – перед ними поле зелене, свіже, далі лука, замаєна цвітами, знов горбок, через котрий гадиною звивається стежка, – і ось бориславська кітлина. Не доходячи самого села, вони розійшлися по луках, по мочарах, кождий вишукав собі місце, і стали до роботи.

Бориславська кітлина виглядала тоді ще зовсім не так, як тепер. Бідне підгірське звичайне село розстелювалося невеличкими купками будинків по підніжжі Ділу

понад потоком. На пригірках від Бані і Тустанович були поля господарські, а нижче – луки і мочари. Але при всім тім земля була якась не така, як звичайно. Якийсь дивний сопух виходив з неї, особливо теплими вечорами. Весною, коли розтаяли сніги і зм'якла глина, чути було виразно якісь рухи в землі, щось немов тихий віддих, немов пульсування гарячої крові в глибоких, невидимих жилах. Поміж народ ходили слухи, що на тім місці, де стоїть Борислав, були давніми часами великі братобійчі війни, що тут поховано багато люду, невинно побитого, і що трупи щороку силуються встати на світ і силуватися будуть доти, доки не прийде їх час. А тоді вони проломлять землю, розвалить весь Борислав і підуть в світ воювати. Не знали бідні бориславці, говорячи собі зимовими вечорами сесю казку, що вона аж надто швидко справдиться, що страшна підземна потвора небавці вже прорве земну опону, розвалить їх бідне, сумирне село і зруйнує дотла їх і їх дітей! А тим менше знали і гадали вони, що тота потвора – то зовсім не трупи давніх рицарів, а тота гидка, чорна, воняча ропа, котра тепер випалювала їм сіножаті, а швидко мала розійтися по всім світі прочищеною нафтою на зиск панам та жидам, а їм на горе та на втрату!

Герман все ще думав про перший день своєї нової роботи. І чим довше думав, чим виразніше ставала йому перед очима кожда подрібність того дня, тим тяжче і сумніше робилося йому. Се був такий самий хороший, теплий, погідний день! Саме в такий день, перед 20 літами, перший раз обхватив його удушливий нафтовий сопух і швидко погасив перед ним і сонце, і денну ясність, прогнав з-перед нього запах цвітів, заглушив співи пташків, перемінив його в якусь тяжку глинисту масу, що котиться далі горою, давлячи і гнетучи все, – оживлену тільки жадобою грошей, зиску, багатства! 20 літ минуло від того першого дня, а удушливий нафтовий сопух все ще не розсіявся, все ще обвиває його, немов густою паморокою, здавлює йому груди, глушить і убиває хороші, людські пориви серця!

– Ох, на волю, на волю з тої поганой тюрми! – прошептав він без свідомо, сам ще не знаючи, що се за тюрма і чи можна з неї видобутися на волю.

А споминки йдуть безперервним рядом, насувають йому образи минулих літ, не питаючи, чи радість по них остає в серці, чи жаль і горе. Його заробок відразу пішов добре. З невидимих джерел підходила кип'ячка ненастанно і спливала блискучими перстнями на поверхність каламутної води. Герман, либаючи цілими годинами, дивувався, що се за сила пре наверх той жовтавий острій плин і де є його джерело. Він думав собі, що якби добувся до самого джерела, то тоді аж міг би розбагатіти. Але його товариші балакали частенько, що се тільки земля «потиться», що джерела ніякого Герман не добуде, бо його і зовсім нема, а щодо збагачення, то може ще добрий час заждати. Герман не любив тих насмішок і покинув говорити, а далі і думати

про нафтові джерела.

Тим часом, і не добуваючися до джерел, він умів тягнути зиск з того, що було. Недовго двигав він кип'ячку на коромислі до Дрогобича і швидко побачив, що воно погана річ. Але у нього були гроші, – пощо йому мучитися, коли мож і самому собі полегшити, і ще від других скористати. Ось він, змовившись з другими либаками, купив за свої гроші коня і візок, щоб возити кип'ячку до Дрогобича. З того вийшла потрійна користь для нього. Раз то, що не потребував щодня двигати коновок до Дрогобича на продаж, бо міг возити їх, та й то що другий день, – тим самим і часу менше тратив, і міг більше улыбати, – а ще і другі либаки давали йому для перевозу і продажі свою кип'ячку, а за кожних п'ять коновок їх кип'ячки додавали шосту для нього. Кінь не потребував також багато, бо за коновку смаровила, котрого самим ніколи було налибати, селяни давали Германові сіна і ще не боронили йому поставити коня з візком через вільний час під своєю шопою.

Так воно ішло кілька літ, а за той час Германів капітал не тільки не розтратився, а при його зручності і хитрості майже взтрое виріс. Він за той час жив дуже нужденно і ощадно: не пив нічого, окрім води, їв мало і плохо, і для того і сила його, при нездоровім воздуху серед багна, почала упадати. Але Герман не дбав на те. Жадоба грошей чимраз сильніше опановувала його, чимраз частіше він думав над тим, яким би тут способом розбагатіти. Зимою він сидів в Дрогобичі, – звичайно у того-таки жида, що літом купував у нього налибану кип'ячку. Се був нестарий ще, сухий, поганий жид. Він торгував маззю, мотуззям, заліззям і всякою всячиною, яка потрібна для селян. Герман, пробуваючи у нього зимою, помагав йому не раз торгувати, при чім багато йому придалася давня його онучкарська вправа. Жид звичайно зазначував ціну за всякий товар, здаючи Германові до розпродажі, а що йому удалося взяти звиш тої ціни – се його. Розуміється, що Герман не був з тих людей, котрі для якоїсь там чесності готові самі собі шкоду робити. Він шахрував купуючих і дер з них що міг, а коли не раз деякий селянин зачав сваритися або проклинати, він, сміючись, витручував його за двері. Таким способом Герман дороблявся. Про його гроші не знав ніхто, і всі уважали його простим наємником. У свого господаря він повнив зимою всяку службу і немало не раз натерпівся від його жінки і від других жидів всілякої сварки, а то і биття. Однак він хилився перед ними і таїв у собі злість.

Само собою розуміється, що таке життя йому швидко збридло і що він ждав весни, як спасенія душі. Навесні отвирався для нього свобідніший світ, а життя в Бориславі, хоть нужденне і не вигідне, все-таки якось швидше і веселіше збігало серед сміху і жартів других либаків. Але не того бажав Герман. Він пізнав ціну грошей в нужді, пізнав, що без них жити плохо, що вони одні можуть вибавити його від тої нужди,

погані і униження, які так часто мусить тепер терпіти. Поволі в його душі розгорялася страшна, гаряча, сліпа жадоба грошей, заглушувала всякі другі чуття, закривала перед його очима всі завади і манила його тільки одною метою – багатством. Він з тривогою беріг свої гроші, заощаджені в днях недостатку з Іцкового промислу, рахував їх щотижня, ховав як найдорожчу надію і не проговорився о них ні перед одним товаришем, боячися, щоб вони не всилували його як-небудь пропустити їх. Але він знав, що гріш, лежачи, не росте, для того обзирався пильно довкола, ловив всякі слухи, розпитував незначно про корисні гешефти. Гешефт незадовго лучився. Ряд почав будувати в Дрогобичі депо військове і шукав підрядчиків на різні будівничі матеріали. Часи були бідні, підрядчиків зголошувалося не багато, а ряд, хочаби прискіпити діло, поставив легкі і корисні вимінки. Того тільки треба було Германові. Він нанявся доставляти дерева і вапна, але його власних грошей на те далеко не доставало. Він крутився, мучився, кидався сюди-туди, але надармо. Посторонньої помочі годі було надіятись, і Германові недалеко було до того, [щоб] стратити все дочиста та іти знов либати кип'ячку до Борислава. Несподівана, хоть і не зовсім для нього щаслива приключка, вирятувала його тим разом.

Жид, у котрого пробував Герман кілька літ, дізнавшись, що його слуга, простий либак, взявся рядові доставляти матеріалів до будівлі, зразу ухам своїм не повірив, відтак розсміявся, вкінці, видячи, що Герман не на жарт таки заходиться коло роботи (і кавці кількасот гульденів зложив, і дерева та вапна довозить), розлютився дуже на нього, чому йому того не сказав вперед, чого не пішов з ним на спілку і т. д.; а коли вкінці Герман зачав просити у нього позички кількохсот гульденів, гнів його дійшов до того, що не тільки відмовив грошей, але ще, вилаявши молодого спекулянта, вигнав зі своєї хати.

– Марш, забирайся! – кричав розлючений жид. – Хто знає, відки ти гроші взяв! Може, то крадене, ще мені біда буде! Рушай, най тя на очі не виджу!

Герман забрав свої манатки і пішов. Його не так діткнула образа і погане підозріння, як завід і відмова позички. Що діяти? Тут наставники наганяють, щоб швидко доставляти всього, а тут ні за що ні матеріалу більше закупити, ні навіть фіри заплатити. Правда, матеріал і перевіз були тоді в дрогобицьких околицях вп'ятеро дешевші против теперішнього, але у Германа не було майже ніяких грошей. Він задумався важко. Як на термін не поставити усього, пропаде кавція, а тут і надії нема на яку-небудь поміч.

Вже вечоріло. Забиралося на сльотаву, погану ніч. Герман ішов, не думаючи ні о чім, крім свого «гешефту», не обзираючись ні на пору, ні на погоду. В руці ніс невеличкий пакунок. Думки його, мов потривожені воробці в самотріску, шибались в різні сторони, шукаючи виходу. Холодний піт виступав на лице, коли наверталась йому думка,

що «прийдеся на все махнути рукою та й...». Махнути рукою на те, на чім він довгі літа будував всю надію своєї будучності! Ні, сього не буде! Він мусить найти ще спосіб, мусить щось придумати! Поволі стемнілося, холодний дощ почав кропити в лице Германа. Дрібні, гризькі, студені краплі упали так несподівано на його розгарячене лице, що він в одній хвилі зупинився і оглянувся довкола, немов пробуджений зі сну, пригадуючи собі, де се він і що з ним робиться. Аж тепер він нагадав собі, що його вигнано з хати, що треба шукати де-небудь нічлігу.

«Треба іти до шинку спати», – подумав він собі і оглянувся довкола, на яким то він передмісті.

– Та се Лан! – проворкотів він сам до себе. – А я ту коли зайшов аж із Зварицького передмістя? Тьфу!

І він обернувся як стій, щоб вернути на Зварицьке і піти там на ніч до знакового шинку, в котрім звичайно збиралися либаки. Обертаючись живо на краю улиці, він в сумерках зачепив ліктем якусь людину і мало не струтив її до глибокого рову край дороги.

– А guach an daanen tat'n aran!* – крикнув на нього дзвінкий дівчачий голос, і при тім дві м'які руки обхватили його руку так нагло, що він задрижав цілим тілом і мало що сам не стратив рівноваги.

– Ну, wus is?*** – запитав він, обертаючися в той бік, де грозило небезпеченство. Помимо неласкавих слів, якими привітала його незнайома людина, в голосі його не було ні гніву, ні прикрої жорстокості. Дотик м'яких рук зробив на нього якесь дивне враження; він сам не знав, що воно таке, і почав крізь сумерки приглядатися незнайомій особі.

Се була жидівська дівчина, літ, може, коло двадцяти, повнолиця, чорноока, хоть і не зовсім хороша собою. Подібних лиць бачив Герман день-денно цілі десятки на улицях, але тоді, вечірньою добою, під впливням м'якого дотику її рук бачилось йому, що те лице якесь принадніше від других, очі живіші, голос приємніший; одним словом, він став, немов причарований і з гупою міною дивився на незнайому дівчину. Ще і тепер, пригадавши собі тоту стрічу і цілу сцену на улиці, Герман сплюнув з досади.

– От, не мало мене де лихо здибати, та догонило на гладкій дорозі! – проворкотів він, морщачи чоло. – Дурень з мене був, та й годі!

Але тоді, при першій стрічі з Рифкою, Герман дуже а дуже далекий був від подібних неделікатних думок і викликів. Впрочім, на хвилю він не міг прийти ні до яких

* А до біса з твоїм батьком! (евр.). – Ред.

** Ну, що таке? (евр.). – Ред.

загалом думок, доки йому над ухом не прозвучав дзвінкий сміх дівчини. Сміх той протверезив його.

– Ну, чого стоїш, очі вилупивши! – проговорила вона. – Ади, дощ буде, махай!

Вона хотіла відійти, – Герман мимоволі, машинально хопив її за рукав, осміхаючись. Вона поглянула на нього якимось дивним, напівгнівним, напіввизиваючим поглядом. Герман осмілився, почав розмовляти, ідучи поруч неї. Так зав'язалося їх перше знакомство.

Рифка, як і Герман, була сирота. Її родичі померли також на холеру, вона лишилася маленькою дитиною в опіці старої тітки, у котрої жила і тепер. Тітка тота, бездітна вдова по орендарю з Залісся, взяла її за свою, обіцяючи при виході замож дати їй п'ятсот гульденів посагу і виправу. Рифка розповіла про все то Германові зараз першого вечора, заким зайшли до її хати. Герман, відпровадивши її аж до дверей, пішов, задуманий, ночувати, до шинку. «Щасливий случай, – гадав він собі, – коб лиш удалося! Возьму оженюся з Рифкою, а еї віном мож буде порятуватися бодай що-то!» Тота думка засіла йому в голову, і він твердо рішився виповісти її. Притім і часу годі було тратити, – діло пильне, а Герман хотів якнайшвидше доп'яти свого. Зараз на другий вечір він підстеріг Рифку, як ішла до міста, і розповів їй свою думку. Вона зразу завстидалася і почестувала його звичайним своїм «a ruach an daanen tat'n aran!», але, коли Герман розповів докладно про себе і свій заробок, стала трохи ласкавіша, час від часу поглядала спідлоба на нього і вкінєць веліла поговорити з тіткою. Діло удалося, хоть не без звичайних торгів і передирок, а за дві неділі Рифка вже була жінкою Германа, а Германів «гешефт», попертий Рифчиними грішми, пішов живо вгору, приносячи Германові значний зиск. Оженившись, Герман почув ще гарячішу жадобу грошей, – він знав, що незадовго на його голові буде удержання численнішої родини, прокормлення кількох голодних а непрацьовитих ротів. А йому так не хотілося попасти знов в стару нужду, а ще до того з родиною. Дрож холодна проходила по його тілі, коли подумав собі щось подібного, – для того кинувся всею силою в «гешефт»: уривав всім і кождому, крутив, вився, кривдив, кого міг, ошукував ряд на якості дерева, на вазі вапна, на всім, підплачував злісних і половину кльоців брав задармо з панських лісів, – одним словом, був всюди і дер лико, де тільки дрібку відставало. Така праця, дрібна, томляча, гидка, серед вічних сварів, проклять, криків і унижень, прийшла якраз до смаку Германові. Вона забирала всі його сили, всі його думки, не давала йому ні над чим застановитися, заглушувала всякий внутрішній людський голос, окрім невгомної, неситої жадоби зиску. Рифка і її тітка (Герман жив в їх домику) дивилися на його невсипучу запобігливість і тішились, подивляючи сприт і розум Германа, коли той вечером в шабас розповідав їм про свої штуки та обороти. Всі троє вони жили

по-давньому, – крайнє оццадно. Рифка і її тітка занімались деякою роботою, котра їх прокормлювала, а і Германові також небагато було треба. Таким способом гроші при-збиравались докупі, і незадовго Герман міг уже виняти з обороту жінчин посаг – як чистий зиск. Коли до будівлі не треба вже було ні дерева, ні вапна, Герман піднявся доставки гонт, лат і других потрібних знадобів і на всім виходив з зиском через свою спритність і часто безсовісне туманення гоїв – фірманів та злісних. Будування депо протяглося цілих 4 роки, а за той час Германів капітал успів нарости до значної цифри – 10 тисяч. Інший на місці Германа затер би в долоні з радості, що удалось так гарно зискати, і, пам'ятаючи стару приповідку: «По зиску утрати надійся», сховав би грошки в безпечне місце та й зачав сяк-так жити процентами. Але Герман був не з таких. Боротьба задля крейцара, задля гульдена, а то і сотні гульденів, боротьба завзята, тяжка і ненастанна, розгарячила його. Він шукав другого поля, на котрім би міг сейчас стати до бою з новими противниками. Таке поле вже існувало, а існувало воно не де, а в Бориславі.

Домс, знаменитий прусський капіталіст, котрому наша Галичина майже в кожній галузі промислу винна перший товчок, проїжджаючи раз через Дрогобич, звернув увагу на дивну мазь, котру жиди в коновках розносили на продаж селянам по ринку. Переконавшись, що се нафта, занечищена земляними і другими мінеральними примішками, він забажав побачити те місце, де добувають ту мазь. Йому сейчас вказали бориславські мочари. Селяни розповіли йому, як вона підходить наверх води, як випалює траву і всяку ростиність, – а деякі заговорили навіть про підземних заклітих бойовників, котрих перегнила кров впливає наверх. Домс, практичний чоловік, розуміється, небагато там зважав на такі казки, але швидко покмітив, що нафтові жили мусять бути неглибоко, коли нафта сама підходить догори, і що мусять вони бути неабиякі багаті. Він поїхав до Борислава, звидів місцевість і рішив сейчас зачати першу пробу. У кількох бідніших він позакупляв за безцінок частки поля і, нанявши бориславських-таки парубків, почав копати вузьенькі «дучки». По трьох-чотирьох сажнях показалася нафта. Домс тріумфував. Він швидко кинувся будувати дестильні, почав радитися з ученими інженерами та гутниками. А тим часом збоку натягла інша хмара, котра швидко затемнила його надії.

В околиці рознеслася вість поміж всіми маєтнішими або і бажаючими швидко доробитися – про Домсову нахідку і про «чистий інтерес», який з того дасться зробити. Всі, а особливо жиди, лавою поперли в Борислав, хто з готовими грішми, а хто і так, на щастя. Почалася боротьба, якої досі не бачила Галичина. Слизький, влізливий елемент жидівський, мов вода під час повені, вдирався у всі закутини, всі шпарки, немов тисячі хробаків, і показувався всюди, де його ніхто й не надіявся. Докладне знання простого

люду, умілість використувати його, ошукувати в дрібниціях на кождім кроці – надавали жидам велику перевагу над німецькими капіталістами і всякими фаховими людьми. Домс не міг видержати їх конкуренції і хоть не перестав держатися в Бориславі, однако діло не приносило такої користі, якої надіявся. Тільки жида зі своїм «рабівницьким господарюванням» могли удержатися. Вони не зважали на ні на що, щоби тільки добути «кип'ячку». Закопи роблено вузькі, огороджувано хворостом, вентиляція зразу була дуже мізерна, ніяких приписів безпеченства на здоров'я не заховувано, – тисячі і тисячі робітників гибли за марний зиск, а жида збивали тисячі і мільйони. Вони і один другому не пропускали. Де один добув нафту, другий копав ту ж побіч нього, брав глибше, підкопувався під тамтого. Уряд не міг собі з тим дати ради, бо довгий час не було в Бориславі майже ніякого урядового контролю, майже ніякого надзору над публічним безпеченством. Всілякого роду проступки, а то і страшні справки були дуже звичайні. Село Борислав поволі щезало в тім непрослідимім хаосі, мов піна на воді. Давні, побиті боївники встали з могил, а встаючи, розвалили село, котре виростало було над ними!

Герман Гольдкремер був один з перших спекулянтів, що злетіли на Борислав, мов хижі ворони на падло. Незадовго у нього були вже три ями з «матками», с. є. з головними нафтовими жилами. Герман став напруго багатцем. Досі він тільки боровся, – тепер став безпечно на ноги. Капітал плив йому сам до рук. Але ще довгий час не покидала його тота гарячка, з якою колись взявся до першої спекуляції. Довго ще він цілими днями літав по Бориславі, заглядав від ями до ями, сварився, кричав, штуркав робітників, – одним словом, як говорили ріпники, «квапився, немов завтра вже мали его нести на окопище». Він зразу немов сам не вірив свому щастю, боявся, що ось-ось воно розслизнеться, розвіється, мов дим. Не раз вечорами він заглядував в тісні темні горла ям, і дрож пробігала по його тілі. Він пригадував собі своє либацьке життя, пригадував собі селянські оповідання про людську кров в землі, про поганих «песьоголавців», що живі лежать в могилах і ждуть, поки хто їх не випустить на світ. Йому ставало страшно. Його забобонна фантазія рисувала йому почварні образи, йому причувалися навіть в сні стогнання, котрі ніби добуваються з ям серед пітьми і мертвої тиші. Але такі хвили, не то рефлексії, не то мускулярного змучення і успокоєння, були дуже рідкі. Гарячкова діяльність затопляла Германа, він був немов сліпий, немов сновида, що під проводом невидимої сили ступає понад пропасть і тим тільки щасливо переходить над нею, що не бачить нічого коло себе. Так само не бачив Герман в своїй гарячці деяких важних речей, котрі відтак тим дужче дали йому почувитися. Передовсім він не бачив того, як розвивалося за ті літа його родинне життя. У нього родився один син, Готліб, але Германові ніколи було уважати (впрочім, ні уміння ані спосібності до того в нього

не було), як розвивається, під якими впливнями росте його син. Він знав тільки то, що на четвертім році віку малий Готліб почав учитися від звичайного, трохи порядніше одітого бelfера гебрeйської мови і Письма Св[ятого], а на шостім році пішов до «німецької» школи в Дрогобичі. Знав також і то (учителі частенько йому о тім говорили), що Готліб дуже тупа голова і плохо учиться. Але розважити докладніше над тим всім він не міг і не мав коли, тому-то і збував все грішми, – платив добре учителям, що «підчували» його Готліба приватно, дома, платив вино та цукри оо. василіанам, під котрих зарядом була школа, – і Готліб поволі, з тяжкою бідою ішов з класу до класу.

Та недовго ж тяглося обрoваннн Готліба. Скінчивши четвертий нормальний, він навідріз об'явив вітцю, що далі «мучитися в тій проклятій школі» не думає. Отець спершу зачудувався, далі розлютився і почав грозити, а видячи, що все то не помагає, пристав на жадання сина і дав його до склепу на науку торгової практики. Там пробував Готліб і досі. Сцена з сином по скінченні нормалок перший раз отворила очі батькові, розгарячкованому грошовими спекуляціями. Він побачив, що його син, попри всім лінивстві, попри всій оспалості, близькій до ідіотизму, вміє бути таким упертим, таким завзятим, що йому аж страшно стало. Довгі часи стояла Германові перед очима маленька, груба, буцмата фігурка його сина з низьким чолом, щетинистим, вгору стирчачим волоссям, з грубими, посинілими зі злості губами, з маленькими сірими очима, в котрих палала така тупа завзятість, така злоба і лютість, якої він досі ніколи не бачив у дитини. З затисненими кулаками і з страшним криком Готліб кидався на нього, сам не знаючи чого. Напад лютості небагато різнився у нього від нападу епілепсії.

Але спекуляційна гарячка Германа тоді ще зовсім була не устала. Готліб успокоївся, поставивши на своїм, хоть з лиця його, – се Герман аж тепер побачив, – ніколи не сходила понура упертість ідіота, котра знов часом напруго переходила в безмисну, ідіотичну веселість. Друге, що Герман відтепер мав час розважити на своїм синові, – се була жадоба грошей, – ні, жадоба розкидання їх. Він купував різні забавки і тут-таки псував та товк їх, книжок, бувало, на курс у нього переводилося більше копи, одежа щезала на нім, мов на огні, – одним словом, Готліб відмалу перемінювався поволі в якогось кобольда, в якогось духа-мучителя, котрому все на заваді, все в дорозі і котрий все старається змести і знищити, до чого тільки може руку приложити. Стіни в його покої повні були дір, виверчених в мурі ножиками, а тут-таки, в тих дірах, виднілися ще поламані вістря ножиків. Слуги і служниці мали з ним істе пекло: ніколи не дав їм спокійно перейти попри себе, щоб не швякнути батогом, не вдарити каменем, не бризнути болотом. Герман, котрий дуже рідко бував дома і котрого Готліб впочатках трохи боявся, не знав або мало знав о тім; аж сцена вищезгадана отворила йому очі. Та й тоді він над тим так багато не застановлявся. «От дитина, – погадав собі, – звісна

річ, живе, вразливе». Він успокоївся, віддавши його до склепу свого знакового, блаватного купця Менкеса. Та недовго тривав його спокій. Син і тут не переставав бути тим, чим зробила його напів природа, а напів виховання матері, і дуже часто Германові приходилося слухати жалоб других суб'єктів, а то і самого принципала, дуже часто приходилося йому сплачувати значні суми за шкоди, яких понаробляв його син в різних місцях.

Але поволі-поволі, з ростом маєтку, потухала спекуляційна гарячка в Германовій крові. Він тепер уже став найпершим багатцем поміж всіма бориславськими капіталістами. У нього було кількасот власних ям, кільканадцять дестилярень, на нього працювало кілька тисяч робітників, працювало під надзором невмолимимих неробів-жидів, котрим Герман за те тільки і платив по 40–60 кр[ейцерів] денно, щоби наганяли робітників до роботи від рана до ночі. За 15 літ від часу почину бориславської спекуляції Герман закупив бориславську домінію і ще кілька шляхотських посіlostей в околиці і став уже дідичем. Але разом з тою щасливою хвилиною, коли се сталося, настав в житті Германа новий, зразу дуже мало видний, але все важний зворот. Його очі, досі засліплені тільки одною жадобою, заняті тільки шуканням одного – багатства, тепер, найшовши його, почали оглядатися навкруги, почали пильніше роззирати всі обставини, серед котрих текло життя Германа. Той, так сказати, критичний зворот не надійшов разом, не став ніколи дотепер надто сильний, але все-таки багато вражень, котрих Герман вперед недорахував, підпадали йому під очі, будили його увагу, мутили потрохи супокій і, падаючи поволі, незначно, час від часу, мов краплі холодної води на розігрите тіло, разили його глибоко, лютили і перероблювали цілу його вдачу, весь світогляд.

Окрім дивної натури сина, котра перша звернула на себе його увагу, він швидко покмітив, що і його жінка в своїм роді не менше цікаве і сумне явище, і коли темперамент сина не мож було назвати інакше, як хоробливим, – то і вона зовсім не була нормально розвита. Оженившись з нею, Герман відразу кинувся до своїх діл, з головою потону в них і не бачив, як жива, бесідлива і яко-такор привітна дівчина, з котрою він оженився, перероджувалась, перемінювалась поволі в зовсім другу, не подібну до першої. Вона зовсім не була образована, а доки ще незабезпечене становище Германа наганяло їй страх о будущу долю і заставляло до якої-небудь роботи, доти і до людей була подібна. Але швидко маєтковий стан Германа поліпшився, йому нічого було боятися о будущий хліб, – сам не знаючи, як і коли, він став жити вигідніше, в порядній, хорошо мебльованій хаті, став держати слуг, коні, далі закупив в Дрогобичі кілька камениць на власність, – і тут життя його жінки пішло зовсім другою дорогою. Всяке заняття, всяку роботу вона покинула, стала їсти смачно і багато, немов хотючи винадгородити собі давніші часи недостатку. Стрoї занімали її якийсь час, і вона видавала

на них немало грошей. Але чим даліше в літа, тим більше вона товстіла і лінивіла. Цілими днями вона сидить, бувало, в м'якій, вигідній фотелі під вікном та смотрить на ринок, її лиця стали повні і віддугі, очі, колись чорні, блискучі і заманчиві, тепер втратили блиск і стали немов олов'яні, голос понизився, згрубів, а рухи стали тяжкі і неповоротливі. Людська жива подоба помітно тонула в надмірі м'яса і товстості. Пані Гольдкремер на всякого, хто її бачив, робила прикре, аж гидке враження.

Безграничне лінивіство, фізичне і духове, виродило у неї також упертість, властиву ідіотам, котрим годі подумати о чім-небудь, значить, годі і рішитися на яку-небудь зміну, на який-небудь живіший крок. Вона так боялася всякого руху, всякої зміни довкола себе! Вона й синові своєму передала тото ідіотичне лінивіство і тоту тупість, тільки що у Готліба до неї примішалася ще вітцева гарячка, виступаюча рідкими вибухами лютої і вічною жадобою нищення, псування та трачення всього без думки і без цілі. Правда, школа, товариство, в котре відтак ввійшов Готліб, обтесали трохи його дику вдачу, але не змінили її. Вона виявлялася тепер рідше, ніж вперед, але все-таки виявлялася, скоро що-небудь збоку дало до сього досить сильний товчок.

Герман не швидко успів докладно приглядітися всьому тому. Зразу не клав на то великої ваги. Але вічна нерухомість, бездійність і упертість жінки лютила його, гарячкового, непосидючого спекулянта. Він часто починав з нею сварку, але все надармо. Вона не раз і відповідати йому не хотіла або на його бесіду відповідала напівдобродушним, напівглупим сміхом. Герман лютився і вибігав з дому. Подібні сцени послідніми часами ставали щораз частіші. Германові робилося дома чимраз прикріше, він чувся немов в різницькій ятці, переповненій запахом свіжого м'ясива. Щось мов перло його з дому, але сам він не знав куди дітися. Та щастя його, що він не зовсім ще ясно бачив, що се за люди, з котрими йому треба жити, що се за натури – його жінка і син! Щастя його, що він не знав, чому вони такі дивні, капризні, уперті, що він уважав їх здоровими людьми! Коли б він був знав, яка велика мірка помішання розуму і психічної недуги лежить в їх крові, він, певно, не був би міг і днини ночувати з ними під одною стріхою! Правда, життя і природа – се дуже консеквентні діячі, вони швидко показали йому і тот бік діла, але все-таки ближче застановлення могло б було злагодити переверот, а то і зовсім звести його на супокійну дорогу лікарського та психіатричного рятунку.

І тепер, в хвилі найбільшої переваги рефлексії та споминок, яку досі тільки переживав Герман, він не задержувався довго над картинами свого родинного життя, – так дуже те життя йому обридло. Саме вчора у нього була завзята передирка з жінкою, в котру вмішався і син, що на той час був дома. Герман тепер вже і не тямить, о що їм пішло, але тільки тямить, що жінка і син насіли на нього так, що мусив утікати з дому. Жінка лаяла його, а син грозив, посинівши зі злості. Герман сплюнув перед

себе з досади. «Прокляте Боже на таке жите!» – шепнув він, беручися до роботи. Швидко перо заскрипіло по шорсткім сивім папері. Але рефлексія ще не втихла. Герман зупинився по хвилі, поглядаючи на великі стовпи цифер, що п'ялися перед його очима на папері.

– Для кого то все? – прошептав він. – Хто з того схіснує? А на се прецінь весь мій вік пішов, всі мої сили!..

Але діловий, практичний чоловік в одній хвилі обіззався, і всі непотрібні рефлексії втихли, поховалися геть, мов малі діти перед різкою. Герман встав, пройшовся по комнаті, випив склянку води і засів до роботи.

Була одинадцята година. Сонце жарило, а вітер крізь вікно заносив до кімнати розпарений нафтовий сопух і безконечний гук, крик та гамір робучого люду. Герман все ще сидів і писав, незважаючи на ні що. Він умисно хотів набити собі голову цифрами та рахунками, щоби прогнати другі, погані думки.

Нараз двері до його покою з лускотом отворилися, а в них показалося нагло, мов червона блискавка, широке, розгоріле лице його сина. Ще хвилька, а перед ним стояв Готліб, задиханий, покритий курявою, з блискучими очима і стисненими кулаками.

– Га, – промовив він, важко дишучи і падучи безсильно на канапу.

Герман, перепуджений і здивований, випулив на нього очі.

– А ти чого сюда прибіг? – запитав він по хвилі.

Готліб не відповідав. Видно, що він пішки перейшов всю дорогу з Дрогобича, та й то перейшов швидко. «Що ж таке сталося? Чого йому треба?» – думав собі Герман, дивлячися на сина і ждучи його відповіді. Відповіді не було.

– Ну, що ж там такого? – промовив Герман ласкавіше. – Чого-сь прийшов?

Посліднє запитання стрясло нараз Готлібом, мов іскра електрична. Він в одній хвилі зірвався і прискочив до вітця.

– Гроші давай, чуєш? Гроші! – скрикнув він, чіпаючи його за груди. – Гроші давай, – мені гроші треба, – багато, чуєш!..

Голос ледве продирався Готлібові крізь пересохле горло. Його руки дрижали. Герман поблід зі страху. Він не знав що робити: чи кричати о поміч, чи уговорювати сина по-добру.

– Нащо ж тобі гроші? – спитав спокійно Герман. Він силувався на спокій, хоть чув, що йому щось під горло підступає, немов хоче його удушити.

– Треба! Треба! Не питай! – кричав Готліб, шарпаючи його. – Давай швидко, у тебе їх і так много! Давай!..

Готлібів голос урвався. Герман поглянув на його лице, в його очі... Боже! Що за дикість, що за страшна жадоба! Йому стало страшно і мерзко, немов се не власна

його дитина, а якийсь гад дотикається тіла. Зачудування перейшло в гнів. Він одним замахом відопхнув сина від себе так, що той, хитаючись, покотився в кут к стіні.

– Що, – крикнув тепер Герман, дрижачи з гніву, – ти відки? Що ти за один? Чи так ся до тата з просьбою приходит? А, ти смієш на мене руку піднімати? Не знаєш, що в Письмі написано: «Усхне рука, котра піднімаєся на батька!» І ти за грішми? Зараз кажи, нащо їх тобі?

Готліб, як упав на канапу, так-таки і лежав, не кажучи і слова. Він раз тільки поглянув на батька, але таким ненависним, злобним, затягим поглядом, що Герман замовк і, сплюнувши та пройшовшись два-три рази по комнаті, сів назад до роботи, не звертаючи уваги на сина.

Настало полудне. Служниця ввійшла і звістила, що обід готовий.

– Їсти підем! – обернувся остро батько до сина. Готліб, не кажучи слова, встав і пішов до обіду. Він їв своїм звичаєм, багато і пажерливо, – але се не дивниця була Германові. Дивниця була йому тільки то, що Готліб з такою жадобою випивав склянку за склянкою вина, котре стояло на столі. Герман бачив, як Готлібові очі розгорялися чимраз дужче, грубі, вишневої краски губи рушалися, але ні одно слово не виходило з уст. Бачилось, Готліб бесідував, радився сам з собою не чутним нікому голосом. Батько зразу хотів заборонити йому пити так багато, але далі подумав собі: «Нехай, – швидко засне, то і перейде все». І дійсно, Германові недовго прийшлося ждати. Ще за обідом сон зломив Готліба, він перевернувся на софку і захропів, розкинувши руки і ноги і широко розтворивши уста. Він лежав так перед Германом недвижний, тільки губи раз в раз шевелилися, немов таємнича нарада з самим собою не переставала і у сні.

III

Сонце похилялося з полудня. Його гаряче проміння сипалося іскристим градом на Бориславське узгір'я, розсипаючись по сугорбах сірої глини, видобутої з глибочезних ям, розпалюючи тонкі дротяні линви, навинені на корбах, заламуючись і мигтячи всіми фарбами веселки на калюжках та потічках, котрих стухла, болотниста вода покрита була зверху густою, пливкою нафтою. Ясне, погідне небо горіло над гарячим Бориславом і виглядало так само сіро, як ціла зруйнована околиця. Вітер ні разу не шевельнув воздухом, не повінув холодом, не розсіяв важкого, густого сопуху, що, виходячи з ям, з глини, з потоків, з брудних магазинів, залягав хмарою над Бориславом, спирав дух в груді. А ще гори, обрубані з лісу, покриті голими стирчачими пеньками або зовсім вигорілими шутроватими та каменистими галями, доповнювали враження

того сумного краєвиду. Голоси, що рано розлягалися і зливалися в один безмірний гамір, заповнюючий всі закамарки Борислава, – тепер змовкли. Якась сонна мертвота залягала довкола. Тільки ріпники в своїх зароплених сорочках, самі зароплені по очі, ліниво поверталися коло ям, крутячи корбамми, та теслі цюкали рівностаино своїми топорами о дерево, мов великі жовни. Всякий рух, який видно було довкола, всякий голос, який мож було учути, – все нагадувало радше повільний, сонливий рух та туркіт величезної машини, тільки що колеса, зубці, загачки та шруби тої машини були живі люди з тілом і кров'ю. Думка, не находячи нічого принадного ні поверх землі, ані над землею, мимоволі ниряла в тоту темну, страшну глибіню, де тепер, в тій самій хвилі, мучаться, працюють, риють тисячі людей, де кипить робота, оживає або завмирає надія, бореться життя зі смертю, бореться чоловік з природою. Кілько сумних зітхань, тривожних думок, гарячих молитов, п'яних викриків розлягається в нутрі землі, але наверх не видобувається ніщо, крім удушливого сопуху, все пожирає земля, глибіню, п'ятьма, мов той старосвітський божок власні діти*. А сонце горить на небі, мов розпечена залізна куля, і, бачиться, навмисне силується якнайшвидше висушити всю силу, всі живі соки в тих чорних, послаблених ріпниках і в тих голих, обнищених з лісів, тільки беззубими чорними пеньками наїжених горах.

Герман Гольдкремер не міг нині по обіді і на хвилю заснути, – так зрушили його різні враження нинішнього дня. Він вийшов зі свого помешкання і пішов на Новий Світ, де було найбільше і найбагатших його ям. По дорозі минав він багато чужих закопів, але не обзирався на них, силувався навіть нічого не видіти, нічим не займатися, бо чув, як всяка, хоть і найзвичайніша річ дивним способом тривожить його роздразнені нерви. Він був немов в гарячці, коли всякий, хоть і зовсім легенький дотик на болюче тіло видається хорому важким ударом. Герман сам не знав, що з ним сталося сьогодні. «Чи я мало спав, чи перестудився, чи що такого?» – воркотав він сам до себе, чуючи в собі тоту дивну, нечувану зміну. Йому здавалось іменно, що на все він нині дивиться якимись новими очима і що весь Борислав нині для нього якийсь новий світ. Що се мало значити? Чому, наприклад, худі, нужденні, чорні лиця ріпників, працюючих коло ям, нині так глибоко щеміли в його серці, а звичайно навіть уваги його не звертали на себе? Чому їх порвана, перегнила, зароплена одежа нині обходила його далеко більше, ніж груди воску, котрі вони раз за разом витягали з ям? Відки йому прийшла в голову думка, що тамтому в ямі мусить бути страх негарно сидіти в такій глибині і в такій

* Йдеться про Сатурна – давньоримського бога посівів, покровителя землеробства, якого пізніше почали ототожнювати з Кроносом, одним із найдавніших грецьких божеств, титаном, який пожирав своїх дітей, боячись втратити владу.

задусі цілих 6, а то не раз (в його ямах) і 12 годин? Що за невидима сила навернула йому на голову питання: як же то муситься жити дома тим людям, коли вони волять іти сюди за такий нужденний заробок та страшно бідити? «Нужденний заробок!», «Страшно бідити!»... Так, тоті іменно фрази, з котрих він не раз так їдко насміхався, в котрих правду ніколи не хотів повірити, просунулися тепер через саму тайну глибінь його душі, мов чорні хмари, передвісники бурі. Що сталося з Германом? Яким чудом приходить він до подібних рефлексій, він, твердий, практичний, вирахований *Geschäftsmann**, він, у котрого ставало на тільки серця, щоб за найменше припізнення, за найменшу недбалість, за найменше грубе слово навіть уривати своїм робітникам з платні? Відки він сам тепер приходить до подібних думок? Хіба він не знає, що се все дурниці, *dummes Zeug***, як він сам звичайно говорив перед другими?

О, Герман знає все то дуже добре і тямить дуже добре свої власні науки, але що ж, се була якась така погана хвиля, коли подібні думки шибнули йому в голову. Він старається насилу прогнати їх. Ідучи звільна стежкою поміж ями, минаючи ріпників та жидів, що з пошануванням кланяються «такому велике пан з наші віри», – він насилу хоче зайнятися рахунком, діловою комбінацією. Ось послідніми тижнями ями принесли йому о 20 тисяч менше доходу, ніж звичайно, – в його касі починає показуватися недобір, – робітники коштують багато, бо косовиця настала, а тут контракт з різними фірмами виходить. Правда, при належитій натузі можна ще дігнати хибу, – треба лишень наняти більше робітників і отворити два закопи, котрі недавно мусив заперти задля недостачі рук. Але що ж, се також ризико. Ану ж в закопах покажеться жила води, – а се річ дуже легка, і так уже декуди сльозить вода в штольнях. Тоді пропала робота, і треба довгого часу, заким воду вичерпати. На нафту ніщо надіятися, бо і джерела вже майже вичерпані, та й вона, впрочім, не оплачується, не видержує конкуренції з заграничною. Лихо! От, якби так тепер порядну жилу воску надібати, то се би якраз помогло! Але тут Герман запинився. Його переслідувала вже від тижня думка, що щастя починає відвертатися від нього, а тепер він знов щастя просить – о жилу воску! Пуста просьба! Жили не добуде, недобір буде побільшуватися, вода залле закопи, контракт пропаде, все, що він через тільки літа з такою мукою, грижею, працею і гарячкою назбирав і нагромадив докупи, – все пропаде, розлизнеться, розвіється, мов порох на вітрі, бо щастя відвернулося від нього! Так, воно відвернулося, він о тім сильно переконаний. Він знає з досвіду, що поки чоловікові щастя сприяє, поти тіло його сильне, мов залізо, нерви тверді, мов сталь, думка ясна і певна себе, поти цілий

* Комерсант (нім.). – Ред.

** Нісенітниця (нім.). – Ред.

чоловік подібний до блискучої острої стріли, випущеної з лука і з свистом летячої просто до цілі. Герман був колись – недавно ще – такою стрілою! Але нині він не той! Нині він дразливий, зламаний, нині гриж́а їсть його серце, травить його силу, мішає його думку, – нині щастя покинуло його, відвернулося від нього!

Такі невеселі думки шибали по голові Германа. Він і незчувся, коли став перед першим своїм закопом. Кошара з дощок і різаних стовпків розсілась над ямою, мов сіре циганське шатро, – всередині було брудно і душно, хоть кошара не запиралася ніколи; всякого, хто знадвору входив до неї, сумерк хапав за очі; аж по довшім часі мож було до нього привикнути і розглянути добре все, що всередині находилося. Герман увійшов.

Ріпники іно що пополуднували і бралися до роботи. Їх було чотири, самі молоді парубки. Один давно вже стояв при млинку і млинкував свіжий воздух до ями. Поки се не зробиться, не мож лізти в глибінь. Два другі приладжували третього, котрий мав спускатися в долину. Вони оперезали його шлеею попід пахи і відтак причепили шлею до дротяної линви. Парубок, приладжений таким способом, стояв над ямою, не кажучи і слова.

– А що, чей уже мож спускати? – сказав один з тих, що його оперізували. – Ану, Миколо, подай ему там оскарб і ліхтарню, – швидко, небоже.

– Ну, ну, ніщо квапитися, є час до вечора, – відповів тамтой від млинка. На ті іменно слова Герман надійшов до кошари.

– Так, так, є час! Поволеньки собі поводитіся! – крикнув він гнівно. – Вже друга година, а ти ще наверху?

Ріпники не ужახнулися, не переривали своєї роботи при Германовім приході, ні один навіть не поглянув на нього. Микола рівнодушно складав оскарб і мотику в бляшаний кибель, причеплений на кінці линви; Семен млинкував далі, хитаючися при тім на оба боки, мов п'яний, а Стефан причепив шнурок до пружини, на котрій стримів дзвінок, відтак засвітив ліхтарню і дав її Гриневі.

– Чому швидше не робите? – крикнув знов Герман, котрого найдужче лютила тота рівнодушність, той дерев'яний супокій ріпників.

– Так робимо, як можемо! – відповів Семен. – Таж годі его спускати в замороку! Самі знаєте, що вісімдесят сяжень – то не жарт!

– Ну, Гриню, бери ліхтарню та іди в божий час, – сказав Стефан.

Гринь взяв ліхтарню і ступив одною ногою в кибель, а рукою взявся за линву. Стефан і Микола стали до корби. Поволі замахувала вона своїм крилом, і линва, мов червона змія, почала сховзуватися з валу, на котрім була навинута. Гринь ще стояв на березі ями. На його лиці крізь густу верству глини і кип'ячки мож було добачити

якийсь неспокій, якусь тривогу і щось мов боротьбу з самим собою. Через його голову перемигнула блискавкою думка про дім, про стару матір, котра завтра, в неділю, жде його на обід. А тут ось перед ним ся глибочення, 80-сажнева пропасть, брудна, вонюча і тісна, мов життя в нужді. А там в глибині кілько-то різних, невидимих сил грозять йому! Хто знає, чи за годину, за дві його товариші не витягнуть холодного трупа? Хто знає, хто знає!.. Дрож пройшла по його тілі, коли кибель почав тонути в долину, коли на його лице повинув важкий підземний холод. Йому стало так тяжко, як ще ніколи. Ось він, стоячи одною ногою в киблі, рукою держачися лінви, перевис в повітрі і захитався над западнею. А корба невпинно махає своїми крилами, лінва невпинно сховзується з валу, – він тоне, тоне повільно, тихо... Йому дух захапує, – дрижачим голосом кричить своїм товаришам на прощання звичайний гірницький оклик:

– Glück auf!*

– Glück auf! – відповідають серед глибокої тиші три голоси, – ні, не три! І четвертий, непевний, притишений голос Германа повторив також:

– Glück auf!

– Іди з Богом! – додав Микола і замовк. Гринь утонув в темній пропасті.

В кошарі тихо. Ані один голос не перериває тиші. Всі мовчки працюють. Колеса, намазані кип'ячкою, обертаються нечутно, мов духи серед сумерку. Лінва тихо сховзується і хитається. Всім якось важко, немов при похороні, коли спускають трумну до гробу. Дивна річ! Щодень кождий з них бачить те саме: спускається чоловік до ями, – і щодень те саме важке, гнетуче чуття здавлює душу, щодень вертає думка: «Ось спускаємо до гробу живого чоловіка!»

Герман стояв і дивився, дивився і мовчав, він сам не знав, що з ним робиться. Як пильно, як уважно слідив він нині за виразом лиця тих ріпників, а особливо того, що втонув в глибині, того «живо похороненого»! І диво! Ті самі чуття, що шевелилися в них, що викликували в них дрож, і зітхання, і тривогу, – ті самі чуття бушували і в його груді, але як сильно, як страшно! Все то, що мельком перелетіло через думку Гриневі, коли стояв над ямою, все то переходило і через думку Германа, але як ярко, як живо, як важко! В його уяві рисувався не один образ нужди, розпуки, недостатку, – не один, а тисячі, і всі вони зливалися в одно бушуюче море, в одну страшну заливу недолі, в котрій гриміли і стугоніли якісь змішані, глибокі голоси. Тих голосів він не міг поняти, хоть знав, що воно щось страшне. Він стояв в куті кошари, нерухомиї, холодний, і силувався позбутися страшних привидів. Він широко отворив очі, щоби вид дійсності прогнав марева. Але і дійсність не могла його потішити ані успокоїти.

* Хай щастить! (нім.). – Ред.

Бо чи ж його марева не були тота сама дійсність, тільки більше оживлена, піднесена фантазією на вищу ступінь?

– Glück auf! Glück auf! – повторяв він безмисно. – Щастя біг вам, бо ми не зазнали щастя! Щастя біг вам, бо ми гибли з нужди, мучились весь вік! Щастя біг вам!..

– Кому? Ну, кому ж, як не нам, нам, Гольдкремерам, нам, котрі можемо спокійно стояти, дивитися на обороти корби, сховзане і хитанє линви, котрі можемо спокійно наганяти тих людей до пильності, спокійно слухати їх страшного, прошибаючого: Glück auf!..

Герман вийшов з кошари, не сказавши і слова більше ріпникам. Сонячна ясність надворі успокоїла його трохи, притишила розбурхані думки. Він пішов далі оглядати ями і старався по дорозі набрати як мож найбільше супокою і твердості. Він говорив сам собі, що «властиво, що ж се за велика річ? Лізе хлоп до ями, ну, і бере за то за плату – цілого гульдена! Якби не хотів, то би не ліз, силувати его ніхто не силує. А як там що... того... ну, то за то прецінь я не можу відповідати. Я що можу, то роблю для їх безпеченства. Кілько-то мене коштують кошари, млинки, лампи нової конструкції! Що ж мені мож закинути? А що я за свої гроші хочу совісної роботи, то се зовсім природна річ. Значит, я не маю нічо на своїй совісті, не маю чого тим гризтися! навіть думати о тім нема що!...»

Так міркував Герман, уцитькуючи тоту невидиму силу, що нині збудилася в нім і валила-перевертала всі його рахунки, бентежила весь його супокій. І справді, вона, мов на Германів розказ, затихла. Герман став спокійний, навіть якийсь жвавий і радий, мов чоловік по слабості. Тільки час від часу легенька дрож його мускулів давала йому знати, що страшна, ворожа сила в його нутрі не замерла і що найменший сильніший дотик, найменше потрясіння може наново її розбудити.

Він підійшов к другій ямі в веселім настрої. Йому хотілося забічи ріпників несподівано, невидимо, щоб доконатися, як вони роблять. Він знав, що тепер його вірника нема коло сеї ями, і для того легко йому буде доконатися, чи варті тоті люди і тих грошей, що беруть. Він підійшов злегка к дощаним стінам кошари, ступаючи без шелесту на м'якій глині, і заглянув через вибитий сук досередини. Такий спосіб надзирання був у нього не новина, і всі майже робітники знали о тім, бо звичайно при виплаті Герман уривав їм зо чверть зарібку, говорячи: «А, то ти через тиждень дармуєш та поводишся коло ями, мов глиняний, а тепер по гроші приходиш!» А коли бідолаха-ріпник починав суперечатися та божитися, Герман цілий наливався кров'ю, як індик, грозив ріпникові жандармами і казав вірникові як стій викидати його за двері.

Герман заглянув через вибитий сук до кошари. Якраз напротив нього був вхід, через котрий входило досередини трохи світла, відбитого від сусідньої кошари, – проте

Германові легко було розглянути все, що діялося всередині. Два парубки стояли, як звичайно, коло корби, але не крутили, – видко було, що іно що спустили одного вспід і ждали дзвінка, коли мають тягнути вгору кибель з воском. Тільки третій при млинку крутив раз у раз корбою, хитаючися в боки, мов і сам став машиною. А коло входу сидів малий заталапаний хлопчина – лип'яр, котрий звичайно вибирав з-поміж глини дрібні грудки земного воску. Тепер, не маючи роботи, він дрімав, опершиися плечима о стіну; його худі брудні руки висіли безвладно долі боками, а долоні лежали в глині.

Дзвінка не чути, – робітники балакають.

– Слухай, чого так нині нашого пана хлопець летів задиханий до вітця? Так, мовби хто гнав за ним!..

– А що, – певно, грошей потребує! Ей, то тобі, брате, урвитель, най Бог сохранив. Я видів не раз в Дрогобичі, як ся того над людьми збиткує, Господи! А грішми то так розмітує, – де що видит, зараз біжит, купує, поламає, попусує та й знов біжит далі, знов купує!

– Добре єму дуріти, коли є за що. Розмітує людською працею, розвергло би єму кості!

– А знаєте, – докинув той, що при млинку, – я як ся дивлю на него, то все си гадаю, що він не згине своєю смертею. Протретькає вітцеві тисячі та й піде людей розбивати.

– Ой, певно, що не що его чекає, а шибениця! То лишень єму ся в тоті жаб'ячі очі подивити, то аж чоловіка морозом перейме!

– То Бог старого Гершка покарав за людську кривду! Добре то якийсь казав: людська кривда і на третім поколіню відомститься!

– Бийте плішки, бийте плішки! – крикнув спросоння здріманий лип'яр і прокинувся. Гермавів погляд упав якраз на його нужденне лице, перед часом зів'яле і вихуджене, – і йому перемигнуло в думці повне, червоне лице сина. Він сам не знав, що таке вразило його при тій згадці, але холод здавив його груди, йому стало так тяжко, так тривожно, немов бачив уже правду того, що пророчили його синові робітники.

– Що такого, що Мирон не звонит? – спитав той від млинка. – Ану, закричіт там до него, що з ним?

Один з тих, що стояли при корбі, нахилився, прикляк над яму і крикнув щосили:

– Мироне, Мироне!

Відповіді не було. Робітники поглянули на себе в німім ожиданні, колесо млинка закрутилося з подвійною живістю, малий лип'яр непевним, хитким поступом підійшов к ямі, випуливши очі і не зовсім помімаючи, що се таке робиться. Герман глядів і слухав.

– Мироне, Мироне, чи живий ти? Обізвись!

Знов хвиля мовчанки, – з ями голосу не чути ніякого. Холодний мороз пробігає по жилах робітників, їх лиця бліднуть, вони в тривозі позирають по собі.

– Тягнім догори, швидко, – може, не дай Боже чого, – нещасте!..

– Тягнім, тягнім!..

Вони дрижачими руками хапають за корбу, збираються з силою..

Дзень-дзень-дзень! – роздається різко і остро голос дзвінка. Всі відотхнули, ожили, мов гора звалилася з їх грудей.

– Слава тобі Господи, що живий! Ох, а ми вже гадали...

– Або ту далеко до біди!

Знов дзвінок – знак, щоб тягли кибель догори. Корба закрутилась, балаканка урвалась, і довгу хвилю Герман не бачив нічого, окрім одностайних розмахів корби. Він відступив від стіни і озирнувся, не знаючи, чи іти до кошари, чи ні. Але думка про лінивство робітників пропала з його голови. Він ще дрижав від того тривожного очікування, заким роздався голос дзвінка, – в його голові, правда, не було бурі, котра там перед хвилиною лютувала, але всі враження мінилися, перелітали, затиралися, мов тіні в хмарний день. Навіть ті слова, котрі ріпники говорили про його сина, щезли якось з його пам'яті, – щобільше, вони якось немов злегшили його душу, зняли з неї частину гніву на «непотрібного лямпарта», як звичайно звав дома Готліба. «А все ж таки він мій син, і, як прийде до маєтку, буде вмів его шанувати», – сказав він сам до себе твердо і рішучо, немов силувався сам себе переконати. Тота твердість утішила його, він з уподобанням повторював по кілька разів: «А таки він мій син!» Між тим якось без свідомо пішов далі, до третьої ями. Вона була трошки відсторонь від тамтих. Високий, до половини дерном покритий горбок круг неї вказував, що вона вже давно викопана. Кошари над нею не було, вона і будована була ще по-давньому. Се була перша яма, з котрої плило головне джерело Германового маєтку. Але від кількох літ вона стояла пусто, відколи джерело кип'ячки в ній вичерпалося. Аж тепер, коли замість кип'ячки поплачував найліпше віск, Герман казав її відновити і копати глибше, бо вона давніше тримала тільки тридцять сажень вглиб. Коли відбито дошки, котрими була прикрита, показалося, що усподу вода, і треба було наперед вичерпати воду. Вже три дні черпано, а власне нині мав перший раз спустатися в неї старий ріпник Матій, щоб оглянути, де що треба направити і де копати штольні. Коли Герман підійшов к ямі, побачив, що ріпники саме витягали кибель з ями, в котрій сидів уже від доброї години старий Матій.

– А що? – спитав Герман, підійшовши к робітникам.

– Та нічо, – відповіли вони. – От Матій задзвонив чогось, та й тягнемо.

– Ну, що там такого може бути? – спитав зачудований Герман. – Тяжке?

– Ні, не дуже. Щось старий мусив надібати.

Герман, зацікавлений, став над яму, опершись на стовпці, і пильно дивився в темну глибіню. Сонце косо пересікало отвір ями, але вглиб не було видно нічого. Одно тільки вдарило Германа – дивно-неприємний гнилий сопух, але цікавість не давала йому відвернутися. Він пильно, немов помішаний, дивився в темну глибіню, між тим коли ливна поволі навивалася залізними перстнями на вал корби. Він глянув на тоті перстені і пригадав собі страшні скрутелі величезної гадюки на образі. Його забобонна, роздразнена думка зв'язала як стій прочуття якогось лиха з тим привидом. Втім, плохо насмарована корба скрипнула проразливо, – Герман глипнув в глибіню і задеревів на місці. З темної пропасті виринала-виходила вгору на світло страшна, почорніла труп'яча голова. Герман стояв мов мертвий і не міг відорвати очей від того виду і в тривозі своїй бачив виразно нелюдський зловбий усміх на тих щербатих щоках, у тих огромних глиняних очах. Він стояв, дивився і дрижав, мов у лихорадці, – дрижав з забобонного переляку і обридження.

І ріпники при корбі, побачивши такий дивний і страшний груз, скрикнули в один голос і трохи зовсім не випустили корби з рук. Подібні случаї, хоть давнішими часами зовсім не рідкі в бориславських ямах, тепер стали далеко рідші, а особливо їм, молодим ще ріпникам, не лучалося бачити нічого подібного. Але ось здолини шарпнено сильно за дзвінок, і се продрухало їх з переполоху. Швидко вони підтягли кибель вгору і висипали кості на землю. Дивно застукали ті кості, голова покотилася долі горбком і опинилася аж коло самих ніг Германа.

– Чорт тебе! – крикнув Герман, відскакуючи набік. – Як сиплеш?..

Але він не міг більше нічого сказати, – тривога здавлювала йому горло. Знов дзвінок здолу. Ріпники шепчуть: «Господи, Господи!» і забираються швидко опускати кибель в долину. Герман, мов опарений, утікає від ями. Він чує холод в тілі, чує дрож, неміч, а в його голові крутиться, мов фуркотяче веретено, одна тільки фраза: «Gott's Fluch über mir! Gott's Fluch über mir!»*. Він і сам не знає, як і про що склалася тота фраза в його голові, і повторює її без мислі, без застанови, біжачи стежкою поміж ями. Йому бачиться, що ціла нога його мов в огні, що щось пече його в неї, щось давить і що відтам якийсь дивне чуття розходитьсь по всім його тілі. Аж ось виліз з ями старий Матій і показує всім приржавілий мідяний перстень з червоним скляним камінцем.

– Ти, Митре, не тямиш того перстень? – кричить він. Митро придивлюється, хоть трохи здалека, а далі скрикує:

* Прокляття Бога наді мною! Прокляття Бога наді мною! (нім.). – Ред.

– Господи, таж то самий мій перстїнь, що-м три роки тому дав був Півторакові на заручини!

Всі ахнули, пізнали, що небіжчик – не хто другий, лиш Іван Півторак, котрий два роки тому не знати де подівся, лишивши молоду жінку з дитиною.

– Адїт, де бідний пропав, дай му, Боже, душеньці легко!

– Господи, як то не раз чоловікові смерть зайде, ніхто і не знає, де та що!

– Гей, то-то була поцтвива душа – небіжченько!

– Вже хто, а ми оба жили, як рідні браття! – говорить Митро і замурзаним рукавом утирає сльози. Герман відсторонь чує тоту бесїду. Його обступило кілька жидів і говорять також живо – але він не слухає їх. Його збурена кров била, мов молот в груді. Лиш поволі серед людського гамору він успокоюється, силується бути супокійним, говорить навіть з жидами, але говорить без зв'язі, без застанови, сам не знаючи що. Але жидам та ріпникам ніколи довго пеняти. Наговорившись, наїтхавши за покійником, вони розійшлися, – кості зложено на купу і присипано землею: «най не лежат на сонїчку Божім» – і давня робота зачинається знов одностайно, мовчки, важко, мов і перерви ніякої не бувало. Часом тільки робітники при корбі забалакають до себе о нинїшній новині.

Герман тим часом побїг далі. Його переляк потрохи успокоївся. Він став покричати на ріпників, як котрі лїниво робили, кричачи, добирав чимраз бїльше смїлості та сили, – заглушував в собі зрушення. Аж вкїнци неспокїй немов зовсїм улягся, думка звернулася доразу на щоденні, практичні питання, Герман видобув нотатку і зачав записувати імена робітників, котрі нині при виплаті могли надїятися не одержати повної зарїбнини. Однако все-таки щось немов тїснило його. Не оглянувши всїх ям, він побїг до магазинів, відтам до дестилїярні, всюди крутився, заглядав, кричав, – одним словом, силувався бути тим, чим був донедавна – невгомним, практичним Geschäftsmann-ом.

– Herr Principal, Herr Principal!* – почув нараз за собою голос вірника, що занїмався набиранням робітників, годженням їх на роботу і надзирав над ними через тиждень.

Герман обернувся. Вірник, маленький, обшарпаний жидок, бїг за ним, задиханий, почервонїлий, махав руками і головою, немов цілий був на пружинах.

– Nu, was ist geschehen?*** – спитав Герман, не можучи дочекатися від нього слова.

* Пане принципале, пане принципале! (нім.). – Ред.

** Ну, що сталося? (нім.). – Ред.

– Ja, kommen Sie nur, kommen Sie nur!* – кричав вірник і не переставав розмахувати цілим тілом на всі сторони.

Герман поступив пару кроків к ньому і силувався угадати, що так зрушило вірника, звичайно чоловіка тихого і повільного.

– Ja, kommen Sie nur, kommen Sie nur! – кричав він. – Im Schacht No 27 hat man a Matki gefunden, a soi a Matki, – Gott gerechter!**

При тім вірник брався долонею за голову, махав руками, немов показуючи тягар найденої матки***, і робив різні, на вид безумні та дивоглядні рухи.

– А-ах! – вирвалося мимовільно з уст Германа. Так ось чого біг за ним вірник, ось що так розрадувало його! Герман, хоть віддавна привик слухати подібних вістей, став тим разом як вритий. Він думав, що щастя зовсім уже відвертається від нього, а воно ні. Щастя все ще служить йому, він сильний по-давньому, він нічого не боїться, нічим не потребує журитись! Що йому тепер пусте балакання глупих ріпників, що псоти сина, що грижя з жінкою! Щастя служить йому, а вони всі мізерні хробаки супротив нього, – вони мали б мати таку силу, щоб затроїти йому життя? Ні, ніколи! Не то життя, – і одної хвилі він не дасть собі замутити всіми тими мізеріями! Се нове, несподіване щастя жбухнуло, мов хвиля води, в душу Германа. Його гордість, тільки разів сьогодні понижувана різними споминками, так сильно підкопана невмолимою рефлексією, ожила, одужала наново, почала надуватися, підносити голову вгору. Йому почало здаватися, що воно прецінь нічо такого важного – се нове щастя. Щастя природа була винна йому, – хіба ж вона не знає, які контракти він поробив, кільки б він шкоди утерпів, якби вона не ставилася на час зі своїм скарбом? Вона знає се – і стає на час. Вона покірна його волі, служить йому так, як служить всякій силі. І він сила, він не потребує навіть розказувати, потребує тільки хотіти, його воля – закон природи, її сповнення конечно, як конечно сповнення всякого закону!

Гордим, смілим поступом зблизився Герман к щасливій ямі, коло котрої лежала величезна, свіжо видобута грудка воску – перша з надібаної матки. Він радісним оком оглянув той скарб, між тим коли невсипуща корба витягала догори вже другу подібну грудку. З якою величною повагою Герман казав занести віск до магазину, з якою царською великодушністю обіцяв робітникам, працюючим коло сеї ями, додати до їх тижневого зарібку по гульденові! З якою щедротою він в пориві радості дав ущаслив-

* Так, ходіть лиш, ходіть лиш! (нім.). – Ред.

** Так, ходіть же, ходіть! У шахті № 27 знайдено матку, таку матку, – Боже справедливий! (нім. і євр.). – Ред.

*** Маткою називається головна жила, або грубий поклад земного воску. Поклади такі стрічаються досить рідко, і хто до нього докоплеться, може бути певний великого зиску. – І. Ф.

леному вірникові сейчас на місці 5 з[олотих] р[инських] надзвичайного «трінгельту». Він справді в ту хвилину був в своїх очах паном, царем многовладним, котрого слухає, перед котрим кориться не тільки весь сей народ, але і сама природа!

Сонце вже хилилося на захід над Попелівську гору. На небі не було і хмарки, в природі залягла тиша, переривана тільки гамором робучого люду, котрий розповідав собі про нинішню новину, т. є. про видобуті з ями кості Івана Півторака. Жінка Півтораківа, котра робила в Германовій хаті в дестилярні, не знала ще нічо о тім і журилася тільки дитиною, котру лишила саму в хаті. Але нині не був звичайний вечір, – нині день виплати! Потомлені, виблідлі та посинілі лиця ріпників нині оживлювалися надією на той гірко запрацьований гріш: люди, що не раз по цілому дневі не сказали й слова до других, нині ставали говірки, жартували та запрошували товаришів на горівку. Мертвий Борислав чим ближче ночі, тим більше оживав.

Побалакавши дещо з вірником та послухавши, що говорили урадувані ріпники, Герман пішов додому, щоб прилагодитися до виплати. Його голова повна була груд воску, контрактів, векселів, в вухах пробрязкувало срібло та золото, світ цілий бачився йому огромним ринком, на котрім він єдиний праводавець, він сам бере весь зиск. Всі прикрі важкі враження нинішнього дня щезли, мов ніколи і не бували, бо тепер, – думав Герман, – коли його щастя вернуло, коли діла ідуть добре, тепер вся тота невчасна грижя не має ніякої підстави, не має розумної причини. Вона можлива тільки в нещасті і непевності, – але не тепер. Так думав Герман і сильно в то вірив і був би непомаду зачудувався, якби хто був посмів йому сказати, що нема пана над совість, нема сили, котра б могла їй розказати. Він прецінь сам був такий пан, – він розказав, і совість з усіма своїми рефлексіями замовкла, щезла, пропала!

Прийшовши додому, він сейчас запитав, що робить Готліб.

– Спит еше, – відповіла служниця.

– А не вставав за той час?

– Ні, не вставав.

– Ну, то добре, – проворкотав Герман і пішов до світлиці, в котрій находилася каса і де мала відбуватися виплата. Була то не обширна, попросту уладжена і майже зовсім не пристроєна світлиця. Насередині стояв сильний дубовий стіл, попри стіни лавки, коло стола пара крісел, а в куті залізна вертгеймівська каса*. Герман казав собі сюди знести свої рахункові книжки і поволі перебирав в них, випишував якісь цифри на чистий аркуш паперу, часом кинув перо, походив вдовж і повперек світлиці, воркотячи та рахуючи під носом, і знов брався до книжок та до пера.

* *Вертгеймівська каса* (вертгеймівка) – вогнетривка каса виробництва фірми Вертгейма.

Смерклося. Надійшов вірник, і за ним лавою привалили робітники. Всі нині говорили багато, шум і гамір хвилею линув до тихої хати. Вірник почав з Германом розмову про тижневу роботу. Він нині також був розмовний і веселий. Се був чоловік, відмолоду вихований на чужій ласці, відмолоду прибиваний і давлений, котрий весь свій вік прожив чужою волею і в котрого не було ні своєї думки, ні навіть (бодай на вид) своєї втіхи та своєї жури. Щастя його пана тішило його, як власне, хоть сеся утіха не впливала з якогось там прив'язання або з якоїсь любові до Германа. Герман не був йому ні свояком, ні добродієм, ні нічим, він платив йому за надзорування так само скупю, як другим за роботу, а вірник чув се дуже добре і при нагоді не міг здержатися, щоб часом не потягнути до своєї нори деякого кусничка з багатой трапези свого пана. Але при всім тім він тішився його нинішнім щастям, не роздумуючи, чому і за що. Се вже сталося йому другою натурою.

– Матію, Матію, – кликнув вірник, відхиливши двері, ведучі до сіней, – Матію, ходи-но сюди, пан кличут, а швидко!

Матій, старий ріпник, був нині важна особа між ріпниками. Ціла їх товпа, стоячи в сінях і ждучи, поки закличуть за чергою до виплати, обступила його і Митра, слухаючи їх оповідання про небіжчика Півторака, котрого кості нині видобуто.

– Говоріт собі що хочете, – кінчив він свою бесіду і, сидючи на порозі, пикав файчину на короткім цибусі, – говоріт що хочете, а я кажу все, що бідному Іванові хтось прислужився!.. Як мя ту видите!

– Як то може бути? – заганули довкола ріпники.

– Я вже знаю, що говорю, – відповів Матій, сплюнувши.

– Ба, але хто ж би то такий? – спитали ріпники. – Хіба небіжчик що завинив кому?

– Ей, де там завинив, – відізвався Митро, що стояв побіч Матія, опертий о одвірок, – але хоть би чоловік і святий був, а вороги найдутся. Чи то нині за ворога тяжко?..

– Коби так за що друге, як за лихого чоловіка, – відізвалося кілька голосів.

– Матію, ходіт сюди! – закликав вірник, підхиливши двері. Але Матій сидів недвижно, пикаючи люльку, і не чув клику. Він мовчав. Його чоло морщилося, брови стяглись, немов якісь важкі споминки пересувалися по його голові, а він силувався зібрати їх до купи і витиснути з них щось дуже важного, дуже страшного.

– Матію, чи ти оглух, чи що такого? – пищав вірник в дверях. – Кілько разів маю кликати?

Матій за гамором і задумою і сей раз не дочув жидового крику, аж Митро трунув його в плече і сказав:

– А встаньте-но, от вас Мошко кличе до пана.

– А тріс би-с, жидівська пуго! – проворкотів Матій, встаючи, дуже злий, що поклик перервав йому думання. Коли встав, то його висока, хоть згорблена стать виднілася

понад всіх других ріпників. Товпа проступилася, і Матій супокійним, важним поступом увійшов до Германової світлиці.

– Мусит щось старий знати, – сказав Митро, коли вірник запер за ним двері. – Щось дуже брови морщит, видно, що то не абищо такого.

– Господь там знає! Може, і єсть що... А то чути, що він ту віддавна вже, надивився на тутошні порядки.

– Та що то з того всего вийде, – відізався якийсь немолодий вже ріпник з кута, – ци ту хто допімнесь за бідним робітником? От, був, жив, мучився, а відтак пропав десь, як собака, та й бувай здоров!

– Вже ви так не говоріт, – відповів Митро, – а от як Митерчуки впали були до ями, що ся була під ними линва урвала, то не з'їздила комісія? Гет випитували всіх, як то могло бути, чому ся линва могла урвати, ну, і не посадили жида до криминалу?

– Ба-а-а! – відповів ріпник з кута. – То було що інше, а се що інше. Чень же Матій сам на свої очі не видів, хто небіжчика пхнув в яму. Бо якби був видів, то чому не сказав давно? А тепер хоть би гадав-перегадав, то що з того вийде? На суді того доказати не здужає, і з цілої хмари буде пшик замість дощу!

А Матій тим часом стояв в світлиці близько порога і розглядався довкола, немов хочаби доконатися, чи все ще на своїм місці. Вірник не знав, пощо Герман казав на-самперед закликати Матія і о чім хоче з ним бесідувати.

– Ist schon gekommen, Herr Principal, ist schon gekommen der alte Matij!*

– Gut, gut**, – відворкнув Герман, кінчачи рахунки, по чім обернувся до Матія.

– То ти був в ямі нині, як тоті кості найдено? – спитав Герман, відразу приступаючи до речі.

– Я, – відповів коротко Матій, немов віддавна вже надіявся такого питання.

– Я чув... що ти там... того... говорив другим, що ніби... ніби знаєш, хто то був такий?..

Голос Германа був якийсь непевний, він чув, що в його нутрі щось буриться.

– А знаю. То був робітник Іван Півторак, що два роки тому десь подівся, лишивши жінку з дитиною.

Виговоривши твердим і різким голосом сі слова, Матій озирнувся на вірника. На вірнику лица не було, стояв блідий, як крейда, коліна помітно дилькотали під ним, – здавалося, що туй-туй упаде.

– А ти почім то знаєш? – питав далі Герман, поволі і досить супокійно.

– Я пізнав небіжчика по перстені, що був у него на пальці.

* Вже прийшов, пане принципале, вже прийшов старий Матій! (нім.). – Ред.

** Гаразд, гаразд (нім.). – Ред.

– То ти знаєш напевно, що то той Іван, можеш присягнути на то?

– Можу сто раз, не раз.

Герман задумався. Матієва твердість почала його мішати. «Прийдеся тягатися на судах, – подумав він собі. – Яким способом чоловік в яму упав? Певно, неосторожність! Лихо, треба кару платити, клопіт!» Роздумуючи се, Герман дивився на Матія і замітив на лиці його щось таке, немов старий ріпник не досказав всього.

– Що? Може, маєш еще що сказати? – спитав Герман, зачудуваний таємничим виразом Матієвого лица.

– Та я... – почав непевним голосом Матій, – я... би пану сказав ще пару слів... ні, я хотів би дещо розпитати, але...

– Питай, що там такого, чому не говориш?..

Матій не відповідав, тільки дивився на вірника. Герман порозумів, що Матій хоче з ним говорити в чотири очі.

– Geh nur a bissel weg*, – сказав він до Мошка, не дивлячись на нього. Мошко за-трясся. Бачилося, що в нього нема й на тільки сили – кроку зробити. Зміненим голо-сом він промимрив:

– Warrum kann er... auch so... nicht?*

Герман напруго озирнувся, зачувши той здавлений, уриваний голос. Що сталося з Мошком? Що значить тота його смертельна блідість, тота дрож, тото помішання? Герман сидів як вритий і чудувався.

– Ja, aber was ist dir? Bist du krank?***

– O ja... ja... ja... hab mich erkäl... tet****, – пролепотів вірник, забуваючи о нинішній спеці.

– Erkältet? – замітив спроволюка Герман. – No, no geh und schlaf dich aus!

– Abe... be... ber bitte, ich ka... ka... kann noch... vielleicht... wozu bra... brauch ich gehen?..

– Ich sag' dir du sollst gehen!***** – скрикнув гнівно Герман, котрому ставало чимраз прикрише і моторошніше слухати того гробового, тремтячого голосу. Вірник, тривожно обзираючись, вийшов. Матій пильно слухав цілої розмови, пильно дивився на кожний рух, на кожний поступ вірника. Лице його ставало чимраз сумніше, чимраз більше понуре.

* Піди собі трохи (нім., євр.). – Ред.

** Чому не може він... так? (нім.). – Ред.

*** Але ж що тобі? Ти недужий? (нім.). – Ред.

**** Еге, еге, я простудився (нім.). – Ред.

***** Простудився? Ну, ну, йди і проспися!

– Але... ле... ж, прошу, я мо... можу ще... може, чому... мені йти?

– Я кажу тобі – йди собі! (нім.). – Ред.

– Ну, що маєш питати? Говори! – сказав Герман по його відході.

Матій підійшов ближче і сказав притишеним голосом:

– Коби-но пан подивилися до своєї книжки, як там записано, до якого часу робив Іван Півторак у пана?

– А нащо ж тобі того? – спитав зачудований Герман.

– А так, я прошу.

Герман заглянув до головного журналу і до робітницького каталога.

– До осені, десь так... тиждень по Покрові.

– Як, як? – спитав Матій. – Тиждень, кажете, по Покрові?

– А так, Покрови було в суботу, – ось туй записано, – а він ще другу суботу виплату взяв за цілий квартал, 75 ринських.

– Виплату взяв? – скрикнув Матій, але сейчас успокоївся і тихіше сказав: – Гм, тиждень по Покрові. А я его на самої Покрови послідний раз видів.

– Де?

– В трахтирні, у Кирницького, як ся напивав з одним чоловіком.

– З ким?

– Я вже і забув... Але що то значит, – пропало! Мене тогди були троха потовкли п'яні ріпники, і я дві неділі пролежав без пам'яті, – відтак чую, вже Івана нема, пішов десь, кажут, світами.

– Ну, але що ж з того всего, до чого ти мене питав?

– Та так, але я гадав...

– Що, що?

– Та нічо, нічо. Що я, дурний хлоп, можу гадати? Перепрашаю пана!

Матій, сказавши се, скулився, згорбився і відійшов к порогові, а ціле його лице виражало один великий жаль, одне велике розчарування. Герман не допитував його далі, бо знав, що не доб'ється нічого більше від старого, і, не тратячи часу, розпочав виплату...

– Щось-то з нашим паном немало мусило статися, що забув мені урвати зо шуску!

– Певно, ся зажурив, що тоті кості видобуто, бо то зараз комісія. Може, ще деякий клопіт, та й вже ему ся всего відхотіло.

Так балакали ріпники, розходячися на свої помешкання або по шинках. Такого щасливого вечора вони віддавна не затямили, і для того пішли між ними різні догади про тую незвичайну доброту пана. Навіть тоті ріпники, котрим Герман нині обіцяв обривок і котрі за то вже немало його наклеялися, вийшли зачудовані і вдоволені від нього – о обривку не було і згадки. Деякі ріпники, вийшовши від виплати, почали обзиратися за Матієм, почали допитуватися за ним, але його не було, ніхто навіть

серед загальної сутолочі не завважив, куди він подівся. І про вірника Мошка було немало бесіди: всі виділи, як він вийшов з Германової «канцелярії» блідий, дрижачий, змінений і як, обзираючись та поставкуючи щохвилі, поволікся долі улицею. «Що се все значит? Що сталося?» – допитували самі себе ріпники і ламали собі голову над тим дивом, але ніхто не міг вияснити всього надокладь.

І дійсно, на вид могло бачитися, що Герман подобрів, хоть, кажу, тільки на вид. Хто би був пильно придивився його рухам, виразові лиця і цілому захованню під час виплати, той би був замітив багато дечого, але найменше доброти. Ні, се не була доброта! Тото отупіння і отуманення, тоті непевні рухи, тоті часті переливи виразу лиця, тота задума і видима боротьба з собою, тота дрож його рук, тусклість очей, натуга цілого тіла, з якою він держався просто, той прибитий, якби уриваний голос, – все то значило щось зовсім іншого, ніж доброту. Якись темні чуття будилися в Германовій душі, клубилися і перли на світ, підмулювали його силу і гордість, – а Герман з крайньою натугою давив їх, здержував, не давав їм запанувати над собою. Він сам не знав ще ясно, чого йому хочеться, але чув якусь непевну тривогу перед всім і перед кождим. Особливо страшила його наступаюча ніч, якийсь голос шептав йому, що вона не мине для нього добре.

– Тьфу, лихо якесь! – прошептав сам до себе Герман, коли виплата скінчилася і робітники розійшлися. – Я якийсь слабий, – то, певно, щось ми недобре! Треба завтра вертати до Дрогобича, бо ту, в тій проклятій ямі, годі видержати. Десь на кождім кроці тобі дідьча мати пхає всяку погань перед очі! Але що все мене нині так дразнит, так допікає? Я, певно, дуже хорий! Треба буде зараз завтра піти до доктора, – то єдина рада!

В тій хвилі прийшла служниця і покликала його на вечерю. Герман звідався, що робить Готліб.

– Спит, ще від обіду ні на хвилю не будився.

– Може би, его збудити до вечері? – спитав Герман.

– Та нащо? Він і так утомився, нехай відпочине. А якби збудився вночі і захотів їсти, то я єму лишу вечерю!

– Нехай і так буде! – сказав Герман і пішов вечеряти, все ще роздумуючи над тим, що таке з ним сталося і що би йому робити.

IV

Ніч. Звізди горять та мигкотять над сонним Бориславом. Холодно. Воздух прочистився, прояснився, ген на далеких тустанівських пастівниках залягала мряка. Гори дримають

в тіні, крізь величну тишу, не переривану гамором людської неволі, чути тільки глухі, неясні прориви якогось глибокого, таємного шуму, мов дихання сплячої природи.

Герман спав твердим сном, уколосаний не так супокоем думок або утомою по дневній праці, як радше ситою вечерею, котру залляв порядною порцією різних упоюючих напیتків. Герман не любив упиватися, але нині прецінь треба було покріпити свою силу, треба запити щасливу нахідку нової матки, треба, впрочім, «заморити черв'яка», що без перерви вився в його нутрі, без перерви шпів і прожирав його супокій. Сідаючи до вечері, він почув якусь таку спрагу, що тяжко йому навіть було діждатися, поки служниця не поприносила наладжені з Дрогобича бутельки з вином та різними лікерами. Чим більше Герман пив, чим швидше грала в нім кров, чим скорше шибали різні думки, – тим більше чув потребу нового жару, забуття, розплинення в ніщо, щоб тільки те розплинення було любе, лагідне, легеньке... Його лице налилося кров'ю, очі блищали, руки мимоволі підмітувалися на столі, язик починав лепотіти щось без зв'язі і мислі, – служниця ледве-ледве завела його до його кабінету, де вперед ще приладила і постелила була ліжко. Затонувши в пухових подушках, Герман ще хвилю обертався, лепотів, силувався навіть думати, але в його голові все помішалось, все гнало і перло кудись, мов вода через лотоки, коли одним разом повіднімати всі слюзи і всі затвори. По хвилі він утих і заснув мертвим сном.

Але ні! Хто се казав, що Герман спить, що Герман п'яний! Ні, він зовсім не п'яний, він не спить! Може бути, що колись... Він нагадує навіть, що був такий вечір, він пив багато, напивався жару і отяжів. Але тепер він легкий, такий легкий, що летів би десь вдаль, в той синій, усміхнений безмір, що над ним так любовно мріє! Він тепер щасливий, зовсім щасливий, яким ще ніколи не бував! Довкола нього зелень, цвіти, кришталльні води, вдалі фантастичними контурами рисуються рожево-червоні скали, – ох, се не Борислав, се не та западня проклята, що душила його затхлим воздухом і заморокою! Тут чисто, ясно, весело, – ох, як весело! Герман віддихає повними грудьми, легкими скоками, мов серна, проходиться по цвітистих лугах, топче запашні цвіти, котрі, настоптані, ще краще пахнуть і звучать, так любо, солодко звучать, що його хватає за серце. Де він... де він чув тоті звуки? Не може нагадати...

– Щастє, се твої звуки, твій запах, твій погляд в тій зелені, в тім чистім лазурі, в тих чудних горах, потоках, дубровах! Щастє – ти моє! Ти віддалося мені, як любка своєму милому, ти відкрило мені своє лице, подало мені свою руку, я держу тебе сильно, сильно! Я пізнаю тебе, чую віддих твій глибоко в серці, чую, як тепло розгріває мою кров, і она, звенячи, мов срібло, біжит ясними стругами по моїх жилах! Щастє, ходи в мої обняття, віддайся мені зовсім, навіки! Я сильний, молодий, хороший, я хочу жити, любити, хочу розкоші, супокоею, запаху, утіхи! Ходи до мене, я твій навіки!

Який легкий, який свобідний Герман! Яким солодким, чарівним а сильним голо-
сом прокликав він свою сю пісню, се закляття! Гаї, дуброви, ріки, і гори, і небо сине,
і цвіги пахучі – все, ціла природа звенить, гомонить відголосом його пісні! Кілько
солодощів лється з кожного слова, з кожного тону! Як розкішно дихається тутка, –
ні, розкіш хвилями лється в його груди, розширює її до безміру... Він простер руки
широко-широко над околицею. Він улетів над нею, мов огромный орел, а навстрічу
йому з всієї природи гомонить:

– Щасте, я твій, я сильний, молодий, хороший, я хочу жити, любити, хочу розкоші,
утіхи! Щасте, ходи в мої обняття! Щасте, віддайся, віддайся мені!

Безмірну, велетну силу чує в собі Герман! Він обняв раменами цілу околицю від
краю до краю. Грудьми приляг до її розкішної груді і лиш дивується, як він вперед не
знав сього. Він п'яний з розкоші, притискає любку до груді, пестить її, наливається її
теплом, її силою, любується нею, як забавкою, молиться до неї, як до Бога! Вона для
нього все, він нічого не бажає, посівши її, – бо тепер ніщо не може розірвати його
з нею. А вона з божеським усміхом на лиці глядить йому в очі, тає в його огнистих
обняттях, слабне, в'яне, тає... Се пароксизм любовної розкоші, се zenit щастя навіть
для щастя самого!..

– Любко, ти богиня!.. Ти вічна, безсмертна, правда?

Що за усміх, що за голос, тихий, розкішний:

– Так, я богиня, я вічна, безсмертна, – я твоя.

З яким жаром Герман притис до себе безсмертну любку! З якою силою, з якою
жадобою п'є він її огнисті поцілуї! Більше жару! Більше огню! Більше розкоші! Хвиля
така – то вічність! Ще, ще!.. Він тратить пам'ять, жар перемагає його, котиться потоками
лави по його жилах, не дає думати. Він весь тільки одно чує – і очі зажмурих, щоб
тільки повніше, безконечніше вливати в себе розкіш всіми порами тіла.

А вона тає, слабне, в'яне в його обняттях... Пахущі цвіги зів'яли, потоки повсихали,
мов від спеки. Але він сього не бачить, не чує, а чує тільки одно, як жар, сила, живість
у нього чимраз більшає, росте, змагається, немов переходить від неї до нього. І чим
сильніші стають його мускули, чим швидше котиться кров в його пульсах, тим і об-
няття та поцілуї його стають сильніші, тим більше жар обнімає всю його істоту.

– Ти вічна, безсмертна, ти моя! – шепче він.

А вона тає, слабне, в'яне в його обняттях. Не має сили, щоб промовити слово, не
має сили, щоб усміхнутися. Вона тільки слабо, солодко дише в його обняттях, чимраз
слабше, чимраз повільніше. Рожеві гори почорніли, мов уголь, небо ясне, лазурне
померкло, поблідло, почорніло, країна щастя щезла, мов хмара, мов привид. Пово-
лі, поволі сива мряка, удушлива, густа, почала залягати довкола. Повинуло холодом,

і послідні сліди щастя забрав з собою той перший холодний повів. Герман ще лежав в безпам'яті, ще був велетом...

– Любко, любко, ти моя, правда? – шептав він. Але в тій хвилі знов повінуло холодом, острим, пекучим, і він стрепенувся, – замість вічно молодої богині побачив чорного, страшного трупа! Він чув, що жар страшний горить в його крові, розсаджує його груди, але довкола все було холодно, гидко, мертво...

– Щастє, щастє, де ти? – кликав він в страшній тривозі та розпуці. Ніхто не відповідав.

– Га, ти покинуло мене, ти відвернулося від мене, – скрикнув він. – Та годі, ти мені не уйдеш! Я сильний, у мене в крові цілі вулкани огню, я здужаю дігнати, зловити тебе! Ти не уйдеш мені, ні, ніяким способом!

І він пускається скаженим бігом кудись в темну далечину, не бачачи, куди і за чим. Його сила росте, але він чує, що нема вже у нього такої легкості, як вперед. Він не може свобідно знехтяться вгору, мов орел, не може ясним поглядом переглянути всю землю, щоб добачити, де скрилося щастя. Його гарячий, важкий віддих уноситься перед ним, мов хмара, і затемнює його погляд. Залізні, сильні його мускули м'якнуть, стають звичайним людським тілом, хоть утоми ще в них не чує. Він летить без упину. Околиці мигають перед ним, мов образки, ріки блискають, мов перлові шнури, що прикрашують землю, але не спиняють його в тій скаженій погоні.

– Щастє, де ти? Куди ти сховалося? Ти прецінь віддалося мені, ти моє!.. – але відповіді нема.

Мряка – він кидається в мряку, мов блискавка. Холод – він розжарює своїм огнем усе довкола, мов розпечене залізо. Деревя хиляться, куди він пройде, трави в'януть, цвіти перегорять на уголь. Але він не питає, він летить далі, він знає, що мусить дігнати щастя!

– Стійте, пречудні привиди! – кричить він, знемагаючи. Жар його почав остивати, в тілі чутна утома, в крові холод.

– Стій, щастє, ти прецінь моє!

І воно стало. З густої памороки виринає країна – хороша, блискуча, зелена. Де він бачив таку країну? Се не тота, де вперед заблисло його щастя. Се не тота лагідна, любя ясність, не тото синє небо, не тоті рожеві гори, не тоті цвіти пахучі. Тут небо ціле горюче, червоне, мов луна безмірного пожару. Тут гір нема, тільки море з'елені, темної, твердої, острої, а береги того моря – то густа паморока, що хмарою зноситься над лісом високого гінкого бадилля. Тут дубров нема, лиш одинокі групи високих стрімких пальм з вінцями огромного листя, котре махається в воздуху власною силою, мов крила вітряка. І потоків сріблстих тут нема, тільки далеко десь чути шум водопаду,

і в гущавині бадилля скомлять тигри та ричать носороги. Де він бачив, де він бачив сю околицю? Чому вона видається йому такою знайомою? Чому сум якийсь збирає його, коли ступає по тій горючій землі, по тих острих, тернистих листях? І запаху любого не чути, тільки вогкі повіви гнилизни. Де він? Куди занесла його погоня за щастям?..

Тривожними, дрижачими ногами ступив кілька кроків наперед. Чує – шорох між високою травою! Се переполошена його приходом газель зірвалася зі сну і зручними скоками погнала далі і щезла. Але Герман уже не думає, де він. Якась дивна сила здавлює його мислі. Жар якийсь палить його, мов хто огнем обложив, а прецінь на чолі виступає холодний піт. Він спішить наперед. Он група пальм запрошує його до себе своєю тінню, своїм товстим зеленим листям, що без вітру раз в раз шевелиться, мов огромні вахлярі, порушані невидимою рукою. Він так спішить до тіні, такими любощами наповняє його думка про спочинок, так заманчиво манить його листя!..

Ось він під пальмою, в холоді, коло живого джерела.

Але зараз – крізь темну зелень мигнула різнобарвна блискавка, – Герман почув тільки, що вона миглом повалила його на землю. Він обезумів від страху і болю. Одну хвилину не знав, що з ним сталося. Але коли оглянувся, то побачив, що страшенний вуж, той сам *Boa constrictor*, що у нього був намальований і котрим він не раз так любувався, – обкручував його своїми дужими залізними скрутелями. Ах, що се він зробив! Пощо ішов в прокляту тінь!.. Герман чув, що його смерть близька. Скорими рухами вуж обвивався круг нього і придавлював його zarazом до пня пальми. Холод від тіла гадюки доходив йому до кості, морозив смілість і силу, – він не міг ні крикнути, ні утікати, ні боронитися. Його ноги вже були обпутані і здавлені, мов кліщами. Скрутелі доходили вже до грудей, до шиї. Германові спирає дух в груді, – він чує, що вуж обмотав його доразу, він бачить його голову, його страшенні, демонічним блеском, злорадною утіхою граючі очі якраз против свого лиця, погляди їх стрітилися, і Герман помертвів. Мов ледовими ножами заповров його в груди той гадючий погляд! Ось паща змії рознімається широко-широко, мов кровава пропасть, і Герман бачить, як під блискучою лускою корчаться залізні мускули гадюки, щоб послідній раз здавити свою жертву, щоб подрухотати їй кості. Він чує страшенний тиск, лютий біль... Його очі рвуться наверх, отворені уста харчать, тіло холоне і мертвіє...

«О розпуко! Чи так суджено мені гинути, марно гинути? Щасте моє, чи ти ж мене сюди завело?..» Ся думка промигнула йому через голову в тій страшній, послідній хвили. Червоні колеса закрутилися перед його очима, заливаючимися кров'ю... Ще хвиля, ще один стиск... Але ні! Герман зібрав послідні остатки сили... ні, не зібрав, бо свідомість відбігла від нього серед страшного стиску. Сам його організм пруднувся в послідній натузї так сильно, так нагло наперед, що скрутелі пустили, звільнили, об-

сунулись, і Герман, доразу пробуджений, зірвався на рівні йоги, держачи в судорожно затиснених руках... що? кого?..

– Прокляте на тебе, – не вдалось!.. – прохрипів над ним лютий глухий голос.

Але Герман в своїм нелюдськiм зрушеннi, не можучи прийти до повної свiдомостi зi сну, страху i болю, зiбрав всю свою силу i з найбільшим зогидженням кинув до пiдлоги тото холодне, звиваючися, цiпке тiло, котре держав в руцi. Грохнуло, мов огромиий тягар, зойкнуло, мов конаючий. Сесi два рiвночаснi i рiвно страшнi голоси протверезили Германа. Вiн скочив в однiй хвилi з лiжка, черкнув сiрником по стiнi i засвiтив свiчку. Що за вид показався йому! На пiдлозi лежав його Готлiб з окровавленою головою... Вiн вився i харчав в страшнiм болю, але з очей його ще не сходила тота затекла злоба, тота iдiотична ненависть, котра блискотiла в них ще в полудне, скоро прийшов до батька. Герман став над ним, мов оглушений. Вiн мимоволi глянув в дзеркало i, побачивши себе, залякся. Його лице цiле посинiло вiд страшного здавлення, бiлки очей залитi були кров'ю.

– Ти що робиш, вирode? – спитав Герман по довгiй мовчанцi, пiд час котрої Готлiб все ще лежав на землi з затисненими зубами i часом тiльки кидався судорожно з болю. – Ти що робиш? – питав далi Герман глухим дрижачим голосом. – Чого хочеш?

– Прокляте на тебе, – прохрипiв iдiот. – Грошей хочу, давай сюди!

– Грошей хочеш? А за що? Нащо? Ти чим заробив на грошi? Ти, може, томився на них цiле жите так, як я? А тепер ще батька берешся мордувати, вирode!

– Давай грошi, то ти дарую жите, давай!

– Най прокляте Єгови спаде на твою руку, котра пiднялася на батька, i най она всхне, як суха тернина!

Готлiб страшно захарчав, хотiв зiрватися на ноги, але не мав сили i покотився аж до нiг Германа. Лице його було страшно блiде, вiн почав кричати з болю. Германа прошиб той крик до глибини, вiн кинувся до сина, щоб зав'язати йому рану, але Готлiб почав битися о пiдлогу, кидатися i кричати, щоб батько не дотулювався до нього.

– Пусти мене, не хочу твоєї помочi!

Надбiгла служниця, збуджена гамором, i остовпiла з ляку.

По довгiм шамотаннi Готлiбовi зв'язали хустками руки i ноги, вiдтак обмили i перев'язали рану i поклали, втомленого, охриплого, ледве живого, на лiжку. Вiн ще хвилю кричав, але, ослаблий до крайностi, заснув швидко, мов дерево.

Служниця пiшла, дрижачи зi страху i зачудування i не знаючи, що се все значить, що сталося з Германом i його сином. А Герман лишився сам в своїм кабiнетi.

Все, що сталося пiсля страшної хвилi його пробудження, тривало так коротко, минуло так нагло, було таке незвичайне, несподiване, неприродне, що Герман довгу

хвилию стояв серед кабінету, важко дишучи, без руху, без ясної думки. Він силувався пригадати і роз'яснити все, що сталося з ним через тих кілька хвиль, але ясність і споминки приходили так поволі, що довгий час, видячи його стоячого, можна було думати, що се камінна статуя, а не живий чоловік.

Поволі-поволі Германові прояснювалося все діло і ставало перед ним в цілій страшній правді. «Мій син перший бажає моєї смерті. Ненавидит мене люто, завзято, як найгіршого ворога! За що? Чи на то ж я працював весь вік, мучився, ссав, дер, щоб тепер не бути безпечним свого життя навіть перед власною дитиною? А моє щасте, котрим я так славився, – де оно? Коли в життю я зазнав его? Хіба тогди, як ще малим хлопчиною їздив на онучкарським візку?.. Боже, Боже! За що ти покарав мене багатством? За що, за які гріхи затроїв мою кров горющою жадобою грошей?..»

І Герман в скаженім болю грозив небу, звинявся з всього, мов дитина, звинявся перед посліднім зерном людської натури, котре ще остало в нім, неперепалене забійчою золотою гарячкою. Але чим більше звинявся, чим більше кляв, тим тяжче ставало йому. Він не міг зразу переглянути всієї незміримої пропасті недолі, пониження і одичіння, в котрій тепер нараз побачився. Аж тепер, звиняючись з всього сам перед собою, він розрив всю погань, яка нагромадилася здавен-давна в його житті, аж тепер побачив ясно причину всього того, що мучило його і гризло. Якими огнистими палящими буквами виринали записані глибоко в його серці вічні закони братолюбства, чесноти та рівності з всіми людьми! Яким безмірним докором гриміли тепер до нього всі суспільні рани, всі пута та тягарі життя людського, котрих він досі так мало чув, про котрі навіть не думав ніколи! «І ти причинився до збільшення тих ран і доложив свою часть до сего тягара, що давить братів твоїх!» Суспільна борба, про котру одні балакають з нуди, другі для зиску, треті з ненависті до всього, що людське, чесне, природне, – стала лицем к лицу перед Германом перший раз тепер, в страшній хвилі найбільшого збурення духового, найбільшої тривоги, найтяжчого сердечного болю. Тепер аж поняв він ясно все, що досі морочилося йому, мов сонні привиди. Тепер поняв, чому його серце щеміло не раз в часі найбільших спекуляційних удач, чому гриж'я якась, якесь невдоволення лягало на його серці за кожний раз, коли по обрахунку з робітниками зраховував докупити ті надвишки, котрі поуривав їм із тої нужденної заплати, за яку вони ставали у нього на роботу. Тепер аж поняв Герман, який страшний він переступник, він, котрий довгі літа добивався слави твердого, холодного *Geschäftsmann*-а, котрий гордився нею, мов найбільшою чеснотою, гордився безсердечністю та нелюдськістю! Але, пізнавши і понявши се, яким же нужденним, слабим, нещасливим почувся Герман! Хіба ж він сам, з власної злої волі став недолюдком? Ні, він мусив ним стати, ступивши раз на прокляту стежку, мусив зайти до тої цілі, до котрої зайшов! Мусив! Він прецінь був

зразу бідним либаком: він бажав вибитися з нужди, бажав щастя, а щастя – весь світ каже – в багатстві. І того щастя бажав він і бажає донині, за тим щастям гнав найпростішою дорогою. Ба, він не міг спинитися, не міг вернути назад, його перли наперед другі, ціла товпа подібних до нього! Що ж він тому винен, що дорога кінець кінців завела в пропасть?.. Але хто ж винен? Герман не міг на се відповісти, йому мішалося в голові. «Хто винен моїй нужді, моїй грижі?.. Хто немилостивою рукою пер мене чимраз далі, чимраз швидше, хто засліпив мої очі, щоби-м не бачив нічого, аж поки не буду на дні безвихідної пропасті? Хто се такий? Хто се такий?..»

Герман боровся з думками, напружався, але не міг найти відповіді. Його очі почали без цілі і виразу блукати довкола по кабінеті, перебігати з предмета на предмет. Нараз зупинилися і впилися в одно місце – в образ на стіні, в той сам образ, що нині рано визвав цілий ряд споминок в думці Германа, а вночі оживився в такий страшний спосіб. Герман замер на місці. Вся тривога, весь забобонний страх, що нині потрясав його душею, віджив тепер в одній хвилі і витиснув смертельний піт на Германовім чолі. Яким лютим поглядом дивився на нього вуж! Се той сам погляд, котрий в сні заморозив всю кров в його серці! Як блищала до світла різнобарвна луска на тілі гадюки! Се тота сама луска, те саме тіло, що дотикалося його в сні, котрого страшний стиск передавлював його тіло до кості, запирав йому дух в груді, висаджував очі з голови! О, так, се той сам вуж! Його сон триває далі! При меркотячім блискоті свічки Герман бачить виразно, як вуж росте, рушається, простується, підносить голову догори, закручує хвостом широчезні колеса, все ближче, все ближче до нього!..

Га! Що за думка блисла нараз у Германовій голові! Се не вуж, се безмірно довга, зросла до купи і оживлена чарівною силою зв'язка грошей, срібла, золота блискучого! О, так, се певно так! Хіба ж весь блеск, що б'є в очі від вужевої луски, – хіба ж се не блеск золота та срібла? А сесі різнобарвні латки на нім, хіба се не різні векслі, контракти, банкноти?.. О, се певно, се не вуж його обводив своїми велетенськими зволями, а його власне багатство! А як злобно, як люто глядить на нього зачарована потвора! Вона певна своєї добичі, вона знає, що її металевим перстеням, її горючому блискоті ніхто не уйде! Вона знає, що найпевніше не уйде їй Герман, бо він на дні пропасті, він жертва розпуки, – й вона, вона завела його сюди!

Герман все то порозумів в одній хвилині безмірної тривоги. Він заревів, мов ранений звір, аж вікна задзвеніли від його реву. Він чув, що сеся одна думка валить в порох, в ніщо його цілого враз з його життям, надіями та планами, – його прошибло таке саме чуття, якого мусив дізнавати чоловік, котрого заживо четвертують. Зажмуривши очі, він в скаженій безпам'яті кинувся наперед, горі стіною, вхопив проклятий образ і гримнув ним до землі щосили. Золочені рами розпирслися на

боки з лускотом, – але Герман не отямився. Він скочив на полотно, і, мов безумний, почав топтати його, плювати на малюнок, здряпувати фарбу нігтями, а далі, приступивши один кінець ногою, хопив за другий і роздер на два кусні, зім'яв їх в клубки і кинув геть, через вікно. Він був немов в пароксизмі, – груди підносилися і опали швидко, кров стукала о пульси, і перед очима все крутилося, мішалось, щезало. Він убрався і, мов гонений, вилетів на вулицю.

Була північ. Прозірчасті клубки хмар надтягали поволі зі сходу і густою чередою залягли вже більшу половину неба. Крізь невеличкі відступи між ними виднілося темне, глибоке дно неба з блискотячими звіздами. Холодний вітер потягав від Губицького лісу. Німі кошари бовваніли в сумерку своїми кінчастими, острыми контурами, мов огромні, остро завершені стоги сіна. А нижче, над землею, все тонуло в глибокій п'їтмі поміж чорними сугорбами. Тільки вулиця ширшала перед Германовими очима, мов розбурханий і разом замерзлий потік болота. Покрай неї, над ровом, ішла вузька, утоптана стежка для пішоходів. Герман поквапно спішив нею наперед, спішив, не думаючи куди і за чим. Його гнало щось з дому, йому важко було добути ночі в тій заклятій хаті, і він ішов наперед долі Бориславом, немов утікаючи перед чимось, немов кваплячись до якогось важного діла.

– Gott's Fluch über mir! Gott's Fluch über mir! – воркотав він, нагадуючи кроваве, нам'єтністю, ідіотичним бішенством викривлене лице Готліба, і мимоволі приспішував ходу.

Сонний Борислав розкинувся круг нього, мов озеро болота, глини, брудних хат, магазинів, фабрик, недолі і муки. Він знав добре, що вся тота різнородна маса тепер лежить мертва, обнята глибоким сном, – а прецінь холодний вітер, що віяв йому просто в лице, так сильно і так болісно разив його нерви, що перед ним немов все довкола колисалось, гойдалось, розрушувалось. Той мертвий Борислав, котрого всевладним паном, царем він був перед кількома годинами, тепер, бачилось, повставав проти нього. Доми заступали йому дорогу, ями, мов отворені смочі пащі, показувалися перед його ногами, а з тих ям, із страшенної глибини, чути було роздираючі зойки, прокляття і крики смертельної розпачі та муки конаючих. А заким Герман міг отямитися, привиди щезали, лишаючи тільки в серці його ледоватий холод тривоги, мов застромлені стріли.

– Gott's Fluch über mir! Gott's Fluch über mir! – проворкотав він, і поперед його очі з переражаючою живістю перемигнув і цілий кістяк Івана Півторака, – ба, йому здалося, що Іван стояв ось тут перед ним, насеред дороги, і грозив йому своєю костяною рукою. Тут його думка, що серед усієї тої тривоги шибалася та мішалася, мов птах в самотріску, опинилася на однім предметі, чепилася його, мов потопаючий слабої стеблини.

Що сталося з вірником, що так раптово поблід і послаб, почувши оповідання старого Матія? Чи дійсно ся слабкість прийшла так, сама з себе? Чи, може, вірник почувується до чого злого? Пощо Матій питався, коли Іван відійшов від роботи? Чому не хотів говорити нічо більше?.. Сесі мислі насувалися тепер Германові до голови з далеко більшою силою, ніж при виплаті. Він силувався зайнятися виключно тим ділом, не тикаючим просто його самого, щоб хоть трохи забути все то, що давило і палило його мозок. Він з гарячкою якоюсь почав думати о смерті Івана Півторака, розбирати і розважати всі обставини. Іван мав думку – заробити тільки, щоб міг в Тустановичах купити собі хату і кусень поля, і для того не брав щотижневої виплати, але, живучи враз з жінкою, обходився дуже скупю її власним зарібком, а свій щадив. Нараз Іван пропав десь, а коли його жінка прийшла до Германа допоминатися грошей, що заробив її чоловік, то Герман увидів, що в книжці видатків стояло виразно записано його власною рукою: «Взяв дня того і того всі гроші». Але Герман дармо напружує свою пам'ять, щоб пригадати собі, чи він платив коли сі гроші Іванові на руку. Може бути, що Іван взяв їх через руки вірника, як се не раз ріпники роблять. Але що ж виходить із цього всього? Нічого, поки не возьмем на увагу блідості та слабості вірника при оповіданні Матія. Так се значить тоді, що Германів вірник або сам пхнув Івана п'яного до ями, або знав о тім і, може, поділився грішми з забійцею?.. То певна річ, що при трупі не було ніякого сліду грошей. Ах, а Матій же казав, що на Покрови бачив, як якийсь чоловік пив з Іваном. Хто був той чоловік? Чому Матій не хотів сього сказати?.. В тім щось мусить бути!..

Такими невеселими думками зайнятий, ішов Герман далі, щораз далі, аж опинився геть на самім краю Борислава, де при купці стояло кілька нужденних, старих, гнилою соломою критих хаток, в котрих жили ріпники. В одній з тих хаток, що стояла коло самої дороги, ще світилося. Се світло серед загальної пільми звернуло на себе Германову увагу. Він тихенько підійшов к хатині і заглянув крізь тісне віконце досередини. Він не знав, хто жиє в тій хатині, і йому зовсім не йшло о то – дізнатися сього. Щось перло його придивитися, як живуть тоті ріпники дома, поза роботою, що говорять, чим займаються. Та й того не був Герман так дуже цікавий, бо кілька ж то разів заходив він в такі хатки, кілька разів обзиравав холодним, згїрдним поглядом всю мізероту, котрої повні вони були від гори до споду! Але нині дивним якимось способом все, на що поглянув, виглядало для нього не так, як звичайно, – все, чого діткнувся, змінювалося в що інше, мов зачароване. Всякі найщоденніші і найзвичайніші речі показувалися йому нині з нових, невиданих досі боків, – і ось що потягло Германа під віконце нужденної ріпницької хати. Та тут ждало його ще одно, зовсім несподіване зрушення, котре мусило довершити морального перевороту в його душі, перевороту

глибокого, страшного, болісного, котрий нині в нім звершався силою всіх вражень життя, наслідком всіх добрих і злих сил, котрі він в собі виробив.

В хаті, до котрої заглянув Герман крізь вікно, все свідчило о страшній нужді і занедбанні. Тісна хатина з голими, давно не біленими, закоптілими стінами подобала радше на гріб, ніж на людське помешкання. Більшу половину вільного місця в ній забирала глиняна піч з припічком, до котрого припирав дощаний тапчан, застелений соломною і накритий грубою веретою. От і тільки всієї постелі! Ні стола, ні стільця не було. На жердці над тапчаном висіло кілька лахів жіночих, а над тапчаном, на трьох шнурах, дощана, грубо збита колиска. Тільки всієї посуду побачив Герман всередині. На тапчані сиділа молода ще, хоть нуждою і невсипущою важкою працею страшно підточена жінка. На ній була брудна, зрібного полотна сорочка і ще брудніша мальованка, а на голові старий чепець і поверх нього надвержена дірява хустина непевної барви, з-під котрої спадало довге волосся. Вона одною рукою злегка погойдувала колиску, а другою час від часу втирала сльози, що, видно, насилу перлися їй до очей. Герман знав добре тоту жінку – то була вдова по Івані Півтораку. Перед нею, обернений до вікна боком, сидів на припічку старий Матій з невідступною файчиною в зубах.

– Ей, Марисе, Марисе! – говорив старий Матій м'яким, тремтячим голосом. – Не такого я життя надіявся для тебе та й для Івана! Та що! Не знати, чи Бог не судив, чи лихі люде не дали!

Марися замість відповіді заридала вголос, захлипала, мов дитина.

– Цит же бо, – уговорював Матій, – не час тепер плакати, нічо не pomoже, лиш здоров'я шкода! Тогди було плакати та кричати, коли пропав зо світу, – тогди би то було ся бодай на щось здало, а тепер!..

– Ох, Господоньку мій, – зойкнула бідна жінка, – або ж я, нещаслива, знала, де він ся подів? Говорив ми, що піде до Дрогобича, а відтам до Тустанович, щоби доразу сторгувати той нещасливий ґрунт, потому ще десь мав піти. Що небіжчикові не кажу: «От, може би, ліпше було туй де ближче купити яку пустку, – і до роботи близько, і всьо». А він до мене: «Най мене, – каже, – Бог боронит від тої роботи, не хочу єї на очі видіти! Волю з голоду гинути межи добрими людьми, косити, молотити, на жорнах молоти, що-будь робити за кусник хліба, ніж маю ту день бути, в тій западні!» Та й як пішов – і на нинішній день!

Матій порушився на своїм місці, почувши сю мову.

– А коли то було, не знаєш? – спитав він. – Коли Іван пішов?

– Та він вибрався якось вечором на самої Покрови. Не знаю, казали другі, що го ще виділи у Кирницького.

– А потому чи вернув назад з міста?

- Та щось говорили, що вернув, і гроші, кажуть, взяв від пана.
- А ти го виділа потому?
- Ні, не виділа.
- А знаєш допевно, що гроші відобрав?
- Знаю допевно, бо-м ще сама ходила до пана питатися. Чекаю цілий тиждень – нема Івана. Я іду до пана, щоби бодай гроші віддав. «Що, – каже, – то ти приходиш по гроші, а твій чоловік іно що вчора ту був і гроші відобрав!» Ще ся розтрікотав на мене! Та й тільки всього!

Матій слухав тої бесіди з напруженою увагою і, бачилось, укладав щось в голові. Довгу хвилю мовчали обоє.

– Пропало! – сказав вкінці Матій, важко зітхаючи. – Нема що і згадувати! Як му ся який лихий чоловік прислужив, то най му Бог відплатит за все! Добраніч, небого! Не плач, не журися, чень-то колись Бог дасть добро!

– Ой, уже! – відказала жінка, заходячися з плачу. – Буде мені добро, але аж на тамтім світі, не ту! Бувайте здорові, най вам Бог стокротне відплатит, що прийшли мене, бідну, потішити.

Матій, не кажучи і слова більше, вийшов з хатини. Герман сховався за угол і видів ще кілька кроків, як старий ріпник ішов, розкладаючи руками та воркотячи щось під носом, немов нараджуючися з самим собою. Але швидко старий щез в пільмі, а Герман, ввесь дрижачи з холоду і від навалу нових думок та догадок, став знов під вікно. Його тверде серце таяло на вид тої нещасливої жінки, він виразно чув, що, коли вона говорила – сльози тислися до його очей, – важкі, горющі, давно не видані сльози! Він чув і бачив аж тепер, що з нинішнім днем кінчиться для нього старе життя, а завтра настане нове. Він знав добре, що завтрашній день застане його вже зовсім не тим чоловіком, яким застав його вчора. Переворот вершився бистро в його душі, переворот глибокий і сильний. Що мало бути змістом нового життя, який мав бути його напрям, того Герман не знав, над тим не міг застановитися. Та й що йому до того? Коли старий будинок звалиться, коли руїни згорять і спопеліють, то і новий будинок поставити не тяжко. Який будинок? Пощо? З чого? – покаже час, покаже потреба, покаже совість!

По виході Матія Іваниха, замкнувши двері, стояла довгу хвилю насеред хати, мов остовпіла. Сльози не текли з підпухлих, почервонілих очей, зойку, заводу, плачу не чути було від неї. Вона стояла нерухома і гляділа німо на свою дитину, що спала в колисці. Тільки лице її показувало, який біль лютився в її серці, як вона терпіла. Але хвиля розпуки минула, рвучою рікою вибухло затаєне горе.

– Дитино моя, дитино моя! – ридала вона, припадаючи до колиски. – Нема твого тата, не прийде вже ніколи. А ти, біднятко, вже так красно кличеш: та-та-та! Не

докличешся тата ніколи, мій ангелику милий, не докличеш! На кого ж нам тепер надіятися? Хто нам допоможе в слабості, в недолі? Хто догляне, порятуне? Господи, чому лишив мене на таку тяженьку недолю!..

Хлипання перервало її завід. Дитина в колисці пробудилася від її голосу і підняла головку вгору, витягла рученята до мами.

– Та-та-та! – пролепетала дитина. – Та-та-та!

Бідна вдова заридала ще дужче. Невинний, любий голос дитини різав її, мов ніж, у серце глибоко. Вона цілувала ручки дитини, обливаючи їх гарячими сльозами.

Герман стояв під вікном, мов громом прибитий. Сесь образ нужди, розбитих надій, розпуки, побіч дитинячої несвідомості, довершив того, що не довершили всі різноманітні а такі сильні враження нинішнього дня. Гарячі сльози жбухнули з його очей. Його рука судорожно здавила в кишені цілу купу срібняків. Він розмахнувся і з цілої сили кинув ними крізь шибу до середини хати. Брязнуло розбите скло, дзенькнуло срібло, розсипаючись по хатині. Той брязк і дзенькіт проразив Германа не менше, як саму Іваниху. В його ухах він звучав як зойк нарікання, розпуки та жалю. Якась дика, незнана сила повергла його, і він пустився щосили утікати горі улицею, аж земля під ним задудніла.

– Господи, що се таке? – скрикнула перелякана Іваниха, почувши брязк вибитої шиби. Вона озирнулася і зачудуваним оком дивилася на срібло, що котилося в різні сторони по хаті. Що се? Відки тот несподіваний дар? Хто змилосердився над її нуждою і таким чудним способом посилає їй поміч?.. Вона з диву довго не могла прийти до себе. Аж плач дитини потверезив її. Вона вибігла надвір, – але під хатиною не було нікого, тільки швидкий стук людських кроків по улиці показував, куди утікав Герман.

І що дальше?

Ех, милі читателі, дальше життя пішло своїм звичайним ладом, – Герман в доброго чоловіка не перемінився. Його милосердний порив під вікном бідної вдовиної хати був хвилиний; хвиля минула, і він мусив знов статися тим, чим зробило його ціле життя – холодним, безсердечним спекулянтном, не зважаючим на стон нужди і сльози вдовині.

І Мошко став у Германа дальше за наставника, а хоть Іваниха і Матій удались до суду, щоб перепровадив слідство над винайденим трупом, то хто докаже Мошкову вину, коли його власна совість мовчить? Кого доля засудила на потолочення, той буде потолочений, ніякий суд не видвигне його, хіба він сам видвигнеться. Але се далека-далека історія.

«ВІЛЬГЕЛЬМ ТЕЛЬ»*

I

Як я тебе люблю, милий мій Володю, як я тебе люблю! – повторяла, задихаючися, молода, прекрасна дівчина, судорожно обнімаючи шию молодого чоловіка, свого нареченого.

– Але ж, Олюсю, що тобі сталося, – сказав молодий чоловік, увільняючися делікатно з її гарячих обіймів, – відки тобі нараз прийшла охота...

– Хіба ж ти вже не любиш мене?

– Люблю, зірочко, і найліпшим доказом моєї любові, що через тиждень буде весілля! Але відки ж тобі тепер прийшла охота сумніватися о тім?

– Ні, ні, ні, я не сумніваюся, – пристрасно скликнула молода дівчина, – сама тінь сумніву убила би мене. Мені тільки зробилося так якось тісно, тривожно, мрячно на душі, – я бажала почути від тебе гаряче, любе слово...

– Почуєш їх, серденько, почуєш, кільки воля твоя, – але тепер не пора. Бач, уже сьома доходить, твій туалет ще не скінчений, а зараз по сьомій заїде фіакр, що має завезти нас до театру на оперу. Іди ж і збирайся! А не сумнівайся про мою любов, бо се зробило би мені велику прикрість! Іди, йди!

І молодий чоловік притиснув до себе тремтячу, зворушену дівчину, поцілував її гарячі, калинові уста, що так і палали бажанням розкоші, і, коли потім вона звільна,

* Нова написана орієнтовно на початку 1880-х років, вперше надрукована 1884 р. Її заголовок походить від назви опери італійського композитора Джоакіно-Антоніо Россіні (1792–1868). Вільгельм Тель – герой швейцарської народної легенди, який у XIV ст. підняв народне повстання за незалежність Швейцарії.

оглядаючись і зупиняючися, відійшла, почав натягати на руки чорні глясовані рукавички.

– Володю! – сказала вона, зупиняючися в дверях.

– Що, люба? – спитав молодий чоловік, озирваючися від дзеркала, перед котрим почав був пробувати новий блискучий циліндр.

– Не їдьмо нині до театру!

– А то для чого?

– Так якось! Не їдьмо! Я не хочу!

– Але як же то можна, серденько? Ложа заплачена, фіакр замовлений, а ще до того таку славному оперу грають: «Вільгельма Телля» Россіні! І яка причина, щоб ми не їхали?

– Я не можу тобі сказати причини. Але я чогось така неспокійна, тривожна, якісь такі чуття в мені підіймаються, що й сама боюся заглянути їм в очі. Не їдьмо на ту оперу!

– Ні, дитино, – противно! Музика успокоїть, уколише тебе. На такі неясні та тривожні чуття музика якраз найкращий лік.

– А як музика власне зміцнить, прояснить ті чуття?

– Але ж видумуєш, моє серце! Як же ж можна так змінити гумор? До полудня напіраєш на мене: на оперу, на оперу, відітхнути мені не даєш, поки не роздобуду білета, – а тепер, коли все готове, – тобі нараз відпочується! Ні, серденько, – додав молодий чоловік поважним, учительським тоном, – так не можна робити! Треба мати більше постійності характеру! Іди, йди і збирайся, – сама побачиш опісля, в яким славним гуморі повернемо з опери!

Оля справді пішла, але при її відході за дверима чути було щось, мов тихеньке, несміле хлипання.

Молодий чоловік, скінчивши свою научку, обернувся знов до дзеркала і, закладаючи пенсне на ніс, тихенько процідив крізь зуби: «Бабські капризи!» Він рад був, що не уляг Олі, що поставив на своїм. Так і повинно бути! Адже ж він доктор філософії і учитель гімназійний, – щоб ним жінщина поводи́ла? Ні, сього не буде!

II

Цілу дорогу Оля мовчала, хоч у тій мовчанці було більше якогось тихого суму, ніж гніву. Володко тим часом був у добрім гуморі і оповідав їй різні забавні анекдоти про автора опери Россіні, анекдоти, вичитані недавно в якомось німецькім збірнику. Він так був зайнятий своїм оповіданням, що й не звертав уваги на лихе успособлення своєї нареченої.

Ввійшли до ложі. Гарячий воздух, змішаний з запахом поту і парфум, ударив на них. Театр був уже повний, оркестр якраз лагодився розпочати увертюру.

– Ну, цікавий я, чи тебе насправду знудить та штука, – сказав усміхаючися Володко, подаючи Олі бінокль. Вона не прийняла його, а, тільки усівши, впилася очима в оркестр, котрий розпочав гру. Могучі, стрійні акорди потрясли цілим організмом молоді дівчини. Від першої хвили вона чула себе мов причарованою тими тонами і не могла звести ока з одної точки. Тони поривали її, уносили з собою. Зразу їй здавалося, що плине тихою, спокійною рікою посеред пречудових краєвидів. Над нею тепле, темно-голубе небо, тихе, глибоке, без хмарочки. Сонце сипле золотим промінням додола, не надто жарко, немов ніжно-розкішно цілує землю-красуню. Срібною, діамантами вибиваною стяжкою простяглася тиха, могуча ріка поперек цілої країни, її рівні береги покриті темно-зеленими, цвітистими лугами, там знов шумлячими дібровами, – у віддалі синіються кришталевою стіною височенні гори, покриті вічним снігом. Зі всіх боків чути чудові пісні. Серце розширюється в Оліній груді, б'є сильно і гармонійно, в такт загальної радості, загальної краси. Поруч неї він, її любий Володко, такий гарний, як той краєвид, такий ніжний, як те сонячне тепло, такий сердечний і милий, як ті пісні чудові... Як вона любить, як вона любить його! Але нараз тони затремтіли якось тривожно; серед загальної гармонії тут і там проривається пискливий дисонанс; чути глухі удари великого бубна, мов далекий гуркіт грому. Світло ламп мліє, тускліє – робиться якось душно, понуро, мов перед бурею. Розбурхана фантазія Олі чародійською силою снує нові образи. Широка ріка звужується, – грізні пошарпані скелі стісняють її. Хвиля, сперта і спінена, розбивається о кам'яні брили, що вистирчують зо дна ріки. Погідне небо помрячилося. Темні хмари засіли на сніжних чолах гір і перекидаються гнівними словами громів; часом чорні їх лица блискають огнем ненависті. Важко і тривожно робиться Олі. Вона притулюється цілою своєю істотою до свого товариша, надіється найти в нім підпору і розраду. Але якийсь злий демон шепче їй гризливі слова його: «Дай мені спокій, я не маю часу з тобою пеститися, мушу задачі поправляти!»

Проразливий свист почувся з оркестру. Тони клекотіли і мішалися, як вода, кипуча в невеличкім кітлі. Баси гуділи, мов громи; скрипки квилили, мов чайка над затопленим болонням; флейта свистіла, мов вітер між кручами; м'які флажеолети стогнали уривано, мов конаючий. Все тремтіло і бурлило. В Оліних очах щезло все – і амфітеатр, і блимаючі світла, і червоні обої лож, і Володко, що сидів при ній і з виразом глупого задоволення лорнетував сидячі в противній ложі панни. Вона не бачила нічого, – їй здавалося, що музика, та проймаюча пекельна музика, погрузила її нараз у темну безодню, в котрій реве, бурлить і скаженіє віковична боротьба елементів. Вона чула себе незначною порошинкою, одним атомом серед того розбентеженого моря. Грудь

її хвилювала прискішено, віддих зробився скорий, нерівний, уриваний, лице покрила смертельна блідість, так що Володко, ненароком зирнувши на неї, аж перелякався і ніжно торкнув її плече.

– Люба, що тобі? Сидиш як сама не своя! Чи не хора ти?

– Ах! – вилетіло з уст Олі. Вона прокинулася з магічного сну, зирнула довкола себе, – перед її очима якраз підносилася заслона і показався пречудовий краєвид швейцарський – берег Фірвальштадського озера* під час бурі.

– Ні, мені добре, зовсім добре, – відповіла Оля, вдивляючися в чудову сцену. Гра акторів відразу заняла її увагу – особливо ж геройська фігура Вільгельма Телля, котрий серед найстрашнішої бурі рятує на утлім човнику втікача Баумгартена.

– Той не скаже, що не має часу, – прошептала Оля і знов потонула у важких думках. Фігури драматичної дії пересувалися поперед її очима, мов мари, – вона чула тільки тони, чаруючі, могуті навіть тоді, коли ледве бриніли, мов пчілка між стебельцями, мов річка по дрібних камінчиках.

Тінь-тінь-тінь-тінь – капав акорд за акордом брильянтовими краплями, – і Оля почувала немов подув теплого леготу весняного, немов ніжні, тихесенькі голоси дитячі, що так глибоко, так солодко гомонять в її серці. Вона бачить себе в опрятній, чистенькій світлиці, з вікнами до сонця, з цвітучими фуксіями й азаліями на вікнах, з зеленими пачосами плющу на стінах. А срібний дитячий голосок дзвенить коло неї. А шум і гамір містовий плине мутною бурливою рікою попід вікна, не входячи до тої тихої хатини з цвітучими фуксіями та чистими, білими запонами. Тінь-тінь-тінь-тінь – ценькають ножички, блискає голка. Тиша, самота! Хочеться слово сказати до когось, хочеться почути любу відповідь! Ось до акорду прибуває новий тон, грубший, тяжчий.

– Володю, – наш Стефанко уже всміхається!

І знов злий демон шепнув гризські слова його:

– Добре, добре! Але прошу тебе, серце, остав мене, я не маю часу, – мушу задачі поправляти!

Чого квилите так жалібно, скрипки-чарівниці?

Чого плачеш тихесенько, флейто, протягаючи свої тони, мов тоненьке павутиння жалоби понад цілою землею? Чи жаль вам того героя, що прощається зі своєю родиною, – чи, може, взагалі болить вас утрачене щастя людське? Перлові сльози градом покотилися з Олиних очей. Володко власне вітався з якимось знайомим, що в антракті зайшов до їх ложі, – і не бачив її сліз.

* Фірвальдштадське (Фірвальдштедське) озеро розташоване у центральній частині Швейцарії. Його називають ще Озером чотирьох кантонів.

III

– А от що я скажу тобі, друже Володимире, – говорив знайомий до Володі в глибині ложі. – Ти знаєш, яка у нас мізерія в літературі. Публіка з конечності хапає чужі газети літературні, бо своєї нема ніякої. Так от я задумав видавати місячник літературний. Капіталу у мене що-дещо знайдеться, терпеливості і пожертвування теж. Але все-таки помочи, особливо від наших письменників, потребую. Я знаю твоє гарне перо, чи можу на тебе числити в тій ділі?

Володко похитав головою.

– Ні, друже, – сказав він. – Куди мені тепер до писання? Чоловік у школі і поза школою має таку масу праці.

– Але ж інші мають також працю, та обіцяють і мене не залишати.

– Га, може, інші мають і більше сил. А впрочім, друже мій, знаєш прецінь, що женюся.

– Ну, надіюся, що твоя пані полишить тобі настільки вільного часу, – сказав з усміхом приятель, уклоняючись Олі.

– Але ж і як ще радо! – сказала Оля.

– Коли так, – сказав неохітно Володко...

Приятель, урадуваний, стиснув його руку, ще раз поклонився Олі і пішов.

– Пощо ти, серденько, так не впору вирвалася? – сказав до неї Володко.

– Не впору вирвалася? Адже ж я рада би, щоб ти не покидав і літературної праці, коли маєш талант до неї.

– А, так і роби йому задармо! А ще такому чоловікові! Таж я би від першого разу навіки скомпрометував усю свою кар'єру, якби тільки щось напечатав у його місячнику. Се прецінь чоловік підозрений, намаркований.

– Але ж я гадала, що він твій приятель.

– Ну, так, причіпається по старій знайомості. А не зриваю з ним, бо має острє перо, ще готов пошкодити.

– Але ж то на такий спосіб підлий чоловік! – скрикнула Оля.

– Всі вони такі! Що з ними робити?

– І як же ти можеш хоч би й про око дружити з такими людьми?

– Га, мусить чоловік! Не раз і такий до чогось здасться!

Оля замовкла і знов сумно похилила голову.

IV

Велика музикальна драма ішла тим часом дальше. Проводирі швейцарські, переконавшись, що годі довше народові зносити чужинецьку самоволю, змовляються приступити до небезпечного, але святого діла – освободження своєї Вітчизни. Серед недоступних скель, на розграниччі трьох кантонів, над озером відграється пречудово хороша і висока сцена присяги на вірність своїй країні і на загладу гнобителям. На орлиних крилах підносить музика душу слухача аж до тої підзвіздної висоти, на котрій щезають усякі особисті, самолюбні забаги, на котрій дух живе високими і чистими чуттями любові до загалу і посвячення. Яка переміна зробилася з Олею! Її сумне, задумане личко випогодилосся, заяріло рожевим рум'янцем. Її очі блищать, її груди б'є високо, – їй починає робитися тісно в тій душній, гарячій атмосфері, немов серце її вирросло і преться на свободу, до сильніших почувань, до кращих вражіннь, до великих діл посвячення й любові народної. Як вона любила в тій хвилі свій народ, як радо пішла би за нього на найбільші небезпеки, – з якою розкішшю стала би вона в крузі тих великих героїв, тих борців смілих, що там, далеко, за морем мли і за рікою світла стояли велично і недосяжно, побравшись за робучі могутні руки на вершині скелистого Рітлі і перед лицем величної природи присягали радше згинуті, ніж віддати край свій на поталу чужинцеві! Ох, раз тільки перебути і перечути таку хвилю, раз тільки з такими великими замислами в груді скупатися в рожевім промінні сонця, сходячого понад ледовими горами, – раз тільки! А відтак цілий вік жити в нужді, в пониженні, в забутті, в муках або згинуті з надією побіди. Як же радо вхопила би Оля таку долю, коли би яка всемогуча рука в тій хвилі подала їй!

– Володю, а я забула розпитати тебе про ті задумані віча провінціональні: будуть вони? де? коли?

– А так, перше буде 5 лютого в Тернополі, – відмовив недбало молодий чоловік, вибираючи для себе тістечко з тапки, що носив хлопець-рознощик із ложі до ложі.

– Ну, а ти виступаєш на тім вічу з яким рефератом?

– Я? А тобі що таке, серденько? Хіба ж мені можна?

– Не можна? А то чому?

– Професорам заборонена всяка політика.

– Але ж то не будуть політичні віча. Ти собі бери який науковий реферат.

– Е, серденько, все-таки то для мене недобре афішуватися на таких зібраннях. Ти знаєш, на такі віча зберуться хлопи, а вони хіба ж то знають границю між політикою і наукою? Найнауковішу річ зроблять політичною, а потому що мені скажуть звище?

– Але ж ти прецінь досі живо займався такими ділами і афішувався навіть.

– Ну, так, чоловік був молодший, нерозважний. Знаєш, серденько, той дуже добре знав життя, хто сказав, що хто до тридцяти літ віку не був революціонером, той хіба дурень: але ще більший дурень, хто по тридцятім році віку був революціонером.

Уста Олі задрижали, немов від якогось нервового болю. На серце її немов кригу леду положено. Так отсе він, її молодий ідеал! Так отсе той чоловік, котрого вона полюбила власне за те, чого він тепер цурається, і то якраз задля неї! Але ні, він цурається своїх світлих замислів і великої праці народної не для неї, а для того, що в серці його або погас, або й ніколи не палав святий огонь любові для народу. А її він тільки ставить перед очі людські як щит, котрим хоче закрити свою власну безхарактерність і трусливість! Ох, який лютий біль почуло молоде Олине серце при тій думці! Але ні, вона сього не стерпить, вона ані одної хвили не знесе, щоб нею так поневіряв той чоловік! Огонь святого, праведного гніву запалав на Олинім личку, коли опера скінчилася, і вона встала, щоб зібратися до виходу. Яким звичайним, буденним, непринадним чоловіком видався їй тепер той сам Володко, котрого перший поцілуй стоїв її цілої безсонної, в гарячковій дрожі і солодких думках проведеної ночі. І як вона могла полюбити того чоловіка? Тепер се їй видалось дивним, неймовірним. І коли Володко з салонним уклоном приступив до неї, щоб подати їй руку, вона з погордою відвернулася від нього і холодно сказала:

– Мій пане, я вас не люблю і за ваш супровід дякую.

І, відсторонивши його рішучим рухом руки, не оглядаючися, пройшла попри остовпілого Володка і бистро поспішила наперед...

ПАНТАЛАХА*

I

— **Н**о, Панталаха, — мовив зчеська по-польськи, наполовину плаксивим, а наполовину насмішливим голосом директор в'язниці, — чи я ті не повідаць, щоб ти се не пориваць утікати. Відіш, цо ті з того прішло! Досталес патдесат кіїв перед целим криміналом, достанеш кайданки і цели месец казенки та й годі. А тамтего паніче, цо ти му помугль утікнут, ми его еще зловіме, не бойсе! І того самого закоштуе, цо і ти!

— Ей, бачу, того не буде! — мовив спокійно і рішуче Панталаха.

— Не буде! — запищав директор, прискакуючи до нього. — Як ти мі сміш так гадат? Откуд ти то віш, же не буде? А я ті повідам, же буде. Чекай ано! Ще тебе з казенки кажу в железах випровадіт на гоф, аби-с се подіваль, як го буду сольдаті прат кіяма. Не бойсе! Ми се не пристрашиме, же он політицки вазен, же он вельки пан і вельки поляк! Ми му покажеме, же у нас є констітуце і равноправност: цо Панталаха дусталь, то і Земеховски дустане. Як Буг над нама, дустане!

Панталаха не відповідав нічого, — стояв спокійно біля дверей тюремної канцелярії, з лицем, похиленим до долівки, і з незапримітним іронічним усміхом, цо грав довкола його уст.

Се був мужчина середнього росту, підсадкуватий, але дуже сильно збудований і мускулистий, одягнений у звичайний арештантський мундур, себто в куртку з грубого сивого сукна, в такі ж шаровари і з такою ж шапкою в руці. На ногах мав арештант-

* Оповідання вперше надруковане польською мовою (1888). Український автопереклад з'явився пізніше — у 1902 р.

ські, великі та безугарні деревляники. Лице було обголене і зеленкувато-жовте «від тюремних мурів», волосся на голові коротко обстрижене. Була се звичайна «зłodійська, кримінальська» фігура. Лише в невеликих чорних очах горіли іскорки великої, невичерпаної енергії, впертості та невтомимої, вічно рухливої, хоч до низьких, злочинних речей оберненої думки, а довкола тонких і гарно викроєних уст грав напівіронічний, напівжартливий, гумористичний усміх, якого не міг прогнати навіть біль одержаних перед хвилиною на тюремнім подвір'ї п'ятдесятьох київ.

Пан директор на хвилю перестав говорити проповідь і пильно, уважно оглянув постать зłodюги, що стояв перед ним. Були давні знайомі. Панталаха в коротких відступах часу відсиджував уже, як сам висловлювався, «третю капітуляцію» по вісім літ за крадіжі, dokonувані не раз з казочною зручністю, але звичайно також майже з дитинячою легкокомисністю і з повним недбальством на замазання слідів злочину, так що по кождім таким учинку жандарми просто, як у дим, ішли до Панталахи, а сей звичайно й не думав відпиратися, лише хвалився «штукою», з якою вчинок був виконаний.

Про ті його штуки-дива говорено по всьому Поділлю, що було ареною його діяльності. Красти для самого зиску він уважав нечестю для своєї професії. Шукав перешкод, трудностей, які мусили б були відстрашити звичайного зłodія. Конокрадством, що так поплачує на Поділлі задля близькості російської границі, він ніколи не бавився, – ніколи не крав коней зі стайні або з пасовиська. Натомість сам хвалився, що раз тільки в своїм житті «споганив пальці кінським стервом», укравши одному панові четверню з-перед самого носа, з карети насеред дороги. Угледів він свою жертву коло коршми на попасі, а бачачи, що ззаду до карети прив'язаний ремінним поясом тяжкий куфер, перерізав пояс ножиком і пішов наперед тою дорогою, куди мала їхати карета. І справді, карета швидко над'їхала: пан усередині, а на козлі фірман і льокай. Коли вже карета мала порівнятися з Панталахою, вдарило нараз заднє колесо о камінь на дорозі, пудло карети підскочило напруго, ремінь, що держав куфер, тріснув до решти, і куфер упав на дорогу.

– Пане, пане! – крикнув Панталаха, коли повіз минав його, а ті, що їхали в ньому, не завважили згуби куфера. – Ви щось загубили.

Повіз зупинився. Льокай зіскочив і побачив, що се впав куфер, досить великий і важкий.

– Що за чорт! – крикнув фірман. – Як він міг упасти? Адже ж я сам прив'язав його, як Бог приказав.

І зліз також, щоб оглянути ремені. Пан тим часом почав гніватись, сердитись і приневолювати до поспіху.

– Швидше, тумани, швидше! – кричав. – Не зав'язав один з другим ременя як слід і тепер розв'язався.

– Ні, прошу ясного пана, мовив фірман, надіймаючи капелюха, – то ремінь тріс. Я мовив ясному панові, що треба нового ременя. Тріс, як би його хто перерізав.

– Ну, то що ж тепер буде? – мовив пан.

– Мушу зішити. Маю при собі всьо, чого треба. Йди, Фільку, принеси куфер, я заразівсьню буду готов.

– А ти, – крикнув пан до Панталахи, – потримай коні! Чого стоїш, як туман! Бачиш, що коні муха тне, не хочуть стояти спокійно.

– Служу ясному пану! – скрикнув Панталаха і скочив до коней. – Мій Боже, але ж бо ви, небожата, заплутались! Пррр! Стій, кося!

І за одним махом зробив порядок: повідпинав нашійники від дишля, а потім, обійшовши довкола, одною рукою вхопив за поводи, а другою так само швидко повідпинав орчики від штельваги, закинув їх одному задньому коневі на хребет, сам сів на другого і крикнув:

– Ну, пане, я вже готов! Бувайте здорові!

І заким пан та його слуги здужали зрозуміти, що се має значити, заким здужали відповідно крикнути з подиву й переполоху, вже Панталаха з четвернею був далеко. І заким слуги добігли до коршми та випросили в когось пару лихих шкапц, щоб бігти в погоню за злодієм, уже злодія з кіньми й слід застиг. Лише пробігши якої півмилі, знайшли в рові коло дороги покинену упряж, крім поводів та кантариків. І неважаючи на найстаранніші пошукування, не віднайдено ані злодія, ані коней. Аж пізніше, при судовій розправі в цілком іншій ділі, той сам пан, що засідав між присяжними судьями, пізнав Панталаху, а сей добродушно признався до своєї штуки.

Та найбільше виробляв Панталаха з жидами. Не було в околиці багатого коршмаря, купця ані торговця, щоби колись не впав жертвою його промислу. Викрасти з контори пришрібовану вертгаймівську касу, витягти заспаному властителеві з-під подушки пачку банкнотів – такі й тим подібні штуки були Панталасі зовсім невидовижу. Ні який замок не міг остоятись перед його руками. Як фаховий і незвичайно здібний слюсар-самоук, він попросту мав пасію до відчинювання замків, дороблювання ключів, витрихів і тому подібних знарядів. Досі розповідають у Скалаті* забавну історію, як тамошні жида по виході Панталахи з в'язниці за порадою рабина вислали до нього депутацію і взялися платити йому місячну пенсію по 30 ринських, аби лише жив собі спокійно й не робив їм шкоди. Панталаха прийняв сю пропозицію і жив спокійно

* Скалат – тепер місто Підволочиського району Тернопільської області.

щось зо три місяці. Нарешті остогидло йому порядне життя, і раз перед торговим днем як забрався вночі на ринок, то повідмикав усі склепи і всі брами, повиймав із ляд усі дрібні гроші, мідяки та срібняки, та посіяв по ринку. Можна уявити собі, з яким криком і лементом повітали жиди той торговий день.

Всі ті історії знав добре директор в'язниці, і годі заперечити, що вони робили його подекуди навіть симпатичним, сього налогового «майстра злодія», який зрештою в цій тюрмі тішився незвичайною популярністю. При тім директор не міг жалуватися на Панталашине поведження в тюремних мурах: ані в казні, ані в «лаборнї» Панталаха ніколи не робив «субернації»; навпаки, навіть між іншими арештантами вмів удержувати спокій, а до всякої роботи, що потребувала зручності та дотепності, був незрівнянний. Одно лише було нещастя: від часу до часу любив зробити збитка властям, а головно – від часу до часу нападав на нього гедз, і тоді ніщо не могло зупинити його перед раз у раз поновлюваними пробами втеки. Сидить, сидить спокійно три, чотири роки, і нараз якийсь біс приступить до нього, ні про що не думає, як тільки про втеку. Чи просити його, чи напоминати, чи карати, чи замикати до казенки* – ніщо не помагає. Раз утік із польової роботи, до якої доохресні державці наймають літом арештантів, – і відтоді вже не пускали його на роботу. Та незабаром утік другий раз, вмшавшись непізнаний між тих, що йшли на роботу. Кілька разів пробував перелізти через мур, що з одного боку замикав тюремне подвір'я, раз спустився по огневім мурі з даху на вулицю, а остатнім разом до спілки з якимсь Замеховським, політичним в'язнем і властителем дїбр, утік, перебраний за поліціянта, просто брамою. Зловлено його по двох місяцях аж на румунській границі, а Замеховський пропав, як камінь у воду. З признань Панталахи виходило, що Замеховський давно вже за границею, десь у Франції або Швейцарії. Сього вже було забагато для прокуратори, і, крім звичайних дисциплінарних кар, Панталасі присуджено тепер дати в присутності всіх в'язнів 50 київ, які він власне одержав. Пригадуючи всі ті клопоти, які причинювала йому Панталашина втікацька манія, директор розжалобився і напівплаксивим голосом приговорював:

– Буйсе Бога, Панталяха, цо ти себе мислиш? Коли ти даси покуй тему утіканню? Вже ж ти одинаст рази утікаль, і цо ті з того пришльо? Не ліпше то одседет, цо ті присудено, і вийти собі спокоєне? Маш еште того пульроку – просім те, не роб віце того гльоупстві!

Блиснули очі в Панталахи при тих словах, випростувалася його скулена постать.

* Казенкою в львівських тюрмах називають окрему камеру, куди саджають за кару злочинців, що провинуватяться против домашньої дисципліни в тюрмі. – І. Ф.

– Пане директоре, – мовив спокійно. – Ваша річ мене пильнувати, а моя річ утікати. Щоб я мав сидіти лиш один день, а сьогодні мені б трапилась нагода втекти, то втечу. Така вже моя натура.

Директор аж руки заломав.

– Но, слішіте, цо тен млюві! – обернувся він до стоячих довкола стражників та ключників. – І такому чоловікові я мам дават моральні науки! Я єму своє, а він мі своє! Слюхай, Панталаха, цо я ті еште повім. Ми тут маме наказ від пана надпрокуратора: як еште раз будеш утікаль, а побачимо тебе, то маме право стрілят до тебе, як до пса. Розуміш?

– Знаю се віддавна, – мовив спокійно Панталаха.

– Но, але я мислім, же ті се юж в тим пульроку не трафі оказія до утікани. Ід же тепер до казні та відпочинь по тіх дісейших кіях, а зейтра дустанеш кайданкі і бідеш мусіль переспацероватсе до казенкі.

Панталаха вклонився і вийшов, міцно зціпивши зуби при думці про казенку. За ним вийшов ключник.

II

Хвилю йшли мовчки довгим темним коридором, нарешті ключник, порівнявшись з Панталахою, мовив:

– Слухай, Панталаха, а чуєшся дуже слабим?

– Я? Від чого? – знехотя перепитав Панталаха.

– Від чого! Багателя! П'ятдесят буків дістав і ще питає від чого?

– Буків! – з презирством процідив Панталаха. – Що мені то значить! Не стілько я їх не раз діставав, та й не таких ваших цісарсько-королівських буків! Якби-то пан знав, що не один із нашої бранжі дістане, коли впаде в руки такої хлопської комісії, то тоді би пан знав, що значить «витримати». А се що? Ніби мене п'ятдесят блох укусило.

– Ей, Панталаха, Панталаха! – з щирим жалем мовив ключник. – Чи ти не боїшся Бога отак марнувати свій вік та свої сили? Дав тобі Бог здоровле, дав тобі талант у руках, що, що очима побачиш, те руками зробиш, а ти пустився на крадіж, замість спокійно на хліб робити та Бога хвалити!

Панталаха довгим, допитливим зором зміряв ключника від ніг до голови. Се був одинокий тюремний ключник, у яким отся «собача служба» не вигасила до решти людського чуття. Острий у сповнюванні своїх обов'язків, поза їх обсягом був людяний, м'який і лагідний, як дитина, вмів бачити в арештанті чоловіка, рівного з ним, не раз

зіпсованого, але частіше нещасливого. Арештанти не любили його за те, бо для них не був поблажливий, бо його не можна було підкупити, аби глядів крізь пальці на їх нічні пиятики та гри в карти, уряджувані в казнях. Коли мав нічну інспекцію, мусили всі спати в порядку; ані горівки в пухирі не приніс і крізь візитирку при допомозі тростинової рурки не вілляв, ані картяної гри при свічці за заслоненою візитиркою не стерпів. Та зате, коли інші ключники та стражники, може, для замаскування своєї потаємної поблажливості, за яку арештанти мусили їм добре оплачуватися, прилюдно при властях поводитися з арештантами, як із собаками, били їх у лице і не озивалися до них інакше, як «ти, псе, злодюго!», то ключник Спориш поводився завжди лагідно й людяно, а коли на якого арештанта найшла туга за свободою, він і потішив його, і лист додому написав, і відомість від свояків приніс, коли директор не допустив їх самих бачитися з в'язнем. «Спориш у службі собака, а поза службою чоловік», – такий був загальний суд арештантів про сього ключника. Тим-то й не диво, що більша часть їх не любила Спориша, бо мали аж надто багато нагоди входити з ним у колізії в часі службових годин, а натомість його людяні прикмети мало кому були доступні й потрібні. Та проте всі знали, що Споришеві можна довіритись, що в разі чого він найгарячіше обстане за арештантом чи то перед директором, чи й перед прокуратором й найлагідніше судить усякі дрібні проступки против острого домашнього порядку тюрми, хоч супроти арештантів сам його остро пильнує. І Панталаха знав наскрізь Спориша, тим-то щирі ключникові слова не обурили, ані не розсердили його. Він промовив лише, знов уперши очі в землю, і з деяким відтінком смутку в голосі:

– Пане Спориш! Знаю, що ви добрий чоловік і говорите мені се з доброго серця. Але прошу вас, дайте сьому спокій. Знаєте, як то у нас кажуть: ніхто не знає, де другого чобіт гложе, і що з воза впало, то пропало. Найліпше перестаньмо про се говорити.

– Як хочеш! – мовив Спориш. – Але я думав, що сьогодні, в такий тяжкий день, схочеш подумати про себе.

– Нібито я не думаю щодень і щогодини! Нібито мені в отсих проклятих мурах такий рай, що треба аж п'ятдесятьох буків, щоб я подумав про себе! Ей, пане Спориш, нібито ви розумний чоловік, а того не знаєте, що чоловік не втікає від колача, а від меча.

– Знаю се, знаю, – мовив Спориш, – але власне я хотів би, щоб ти не потребував більше втікати від того меча.

– Га, се вже як Бог дасть! – відмовив Панталаха і замовк.

Перейшли коридор і вийшли на подвір'я. Треба було перейти півперек того подвір'я і увійти в супротивлежний, великий та понурий будинок, де містилися казні арештантів. Здалека чути було в тім будинку приглушений шум і гомін півтори тисячі людей, що пробували в його мурах. Та ані ключник, ані Панталаха не вважали

на той гомін, їх вуха давно привикли до нього. Але, вийшовши з темного коридора на ясне, сонячним світлом залите подвір'я, ключник нараз ухопився за кишеньку, немов пригадав собі щось.

– Слухай, Панталаха, – мовив він, – добре, що я пригадав собі, що я тобі мав сказати.

– Що таке? – запитав Панталаха, живо звертаючи до нього очі, в яких заблиснули іскри радісного дозидання, але зараз і щезли, загашені силою волі.

– Знаєш, що ціла твоя втека описана в газетах?

– Так? – мовив Панталаха, ніби розчарований.

– А так. Геть там народи про тебе читають, по всіх трактиєрнях та пиварнях раз у раз лише чути: Панталаха, Панталаха.

– А нехай собі балакають! – мовив сей і махнув рукою. – Що мене се обходить! Ніхто мені й цента за се не дасть.

– Отже, власне помиляєшся! – відповів, усміхаючись, ключник. – Власне вчора вечером сиджу в Нафтули, а там якісь три пани їдять вечерю і читають наголос твою історію. Кажу тобі, описали тебе, як Бог зна якого Картуша*. Прочитали і почали говорити про тебе, яка-то шкода такого чоловіка. Ну, втрутив і я своє слово, почав оповідати, що знаю тебе, як ти поводишся у в'язниці і там далі. Слово по слову, дійшло до того, що завтра – нібито сьогодні – маєш дістати буки. Глигнули вони по собі, далі один виймає срібного ринського і мовить до мене: «Прошу вас, пане, будьте такі добрі і дайте йому отсього ринського на пам'ятку від мене». Хвилю я вагувався, а далі думаю собі: «Що ж, добра душа якась сей панисько, нехай і так буде». Він тим часом завинув того ринського в папірець і дав мені його для тебе. На, маєш той подарунок.

Були власне у вході тюремного коридора. Ключник добув із кишеньки паперовий звиточок і, розвинувши його, подав Панталасі велику срібну монету.

– Паперу тобі не дам, – мовив усміхаючися Спориш, – бо паперу в'язням не вільно мати.

– Най йому Бог дасть здоровля, тому пану, за такий подарунок, – мовив радісно Панталаха, хапаючи з незвичайною захланністю срібну, трохи забруднену монету і ховаючи її за пазуху. – І вам дай Боже здоров'я, пане ключнику, що ви були такі ласкаві і віддали мені сей подарунок. Інший, певно, був би сховав сього ринського собі, а про бідного арештанта був би й не подумав.

– Ну, се вже було би негарно, – мовив Спориш з відтінком гордості. – А при тім, сказавши правду, я також скористав на тім, бо ті пани вчора зафундували мені за се

* *Картуш* – у скульптурному мистецтві – прикраса, оздоба гербового щита, круга тощо; тут вживається іронічно.

аж дві гальби пива, ще й закуску. А кривдити тебе в такий тяжкий день, ні, се було би зовсім не по-людськи.

– Біг заплать вам, Біг заплать! – дякував Панталаха, що, одержавши того ринського, нараз немов зовсім перемінився, ожив, як коли би сам над собою не міг запанувати. Невважаючи на ціле своє співчуття, Спориш, бачачи сю зміну з такої мізерної причини, не міг обігнатися від думок, зовсім несподіваних для Панталахи.

«От, зараз видно злодійську жилку! – думав чесний ключник. – Скоро лише сей нещасливий гріш доторкнеться до його руки, зараз немовби чорт вступив у нього. Ну, тут даремні всякі упімнення. Кривого вже не напростує ніщо, хіба рискаль та лопата. А шкода чоловіка!»

Панталаха тим часом не то йшов, не то біг коридором о цілі два кроки перед ключником, – очевидно, сквапно йому було до своєї казні.

– А що, може, принести тобі якого їдження за ті гроші? – запитав Спориш, відмикаючи колодку при дверях казні.

– Е, ні, – мовив Панталаха, – треба лишити на пізніше, на казенку.

– І то рація, – мовив ключник, впускаючи його до казні та замикаючи за ним двері.

– Чорта з'іси, заким мене побачиш у тій проклятій казенці! – буркнув Панталаха, чуючи кроки відходячого ключника.

III

Хвилю стояв недвижний при дверях, блідий, з затисненими устами, вдивляючися десь у неозначений простір, з виразом якогось великого напруження на лиці. Нараз, мов божевільний, почав скакати по казні на одній нозі, крутитися довкола, потирати долоні і передражнявати то директора, то ключника, то себе самого. Потім з виразом комічної лютості прискочив до зачудованого товарища своєї казні, самотнього, що міг тут поміститися з ним разом, і, захопивши його за плечі, струснув ним напруго і крикнув:

– Хлопче, з'їм тебе!

– Такі-сте голодні? – з невинним видом запитав товариш.

– Не голоден, але тішуся! – відповів Панталаха.

– Тішитесь? А то чим?

– Тим, що в тебе осячі вуха.

– А може, на вас буває шальга напала, нанашку? – запитав парубчак. Се було його звичайне питання, коли чогось не розумів.

– От дурень! – засміявся Панталаха. – Кожного по собі судить.

- Ну, то чого ж так тішиться?
- А ти цікавий знати?
- Цікавий чи не цікавий, але вже коли маєте мене з'їсти, бо бодай хочу знати, за що та й через що?
- Чи бачиш його! Не досить поросятині, що її ріжуть, ще й питає, чи завтра Великдень.

Товариш витріщив на Панталаху свої великі, придуркуваті очі і сидів мовчки, немов роздумував над тим, до кого властиво були вимірені ті остатні слова.

Був се двадцятилітній парубчак, але, судячи по його поставі, можна було дати йому ледве п'ятнадцять літ – така миршава та мало розвита була вся його постать, таке дитяче лице і такий мало інтелігентний, вічно зачудований був увесь його вираз. Цілком відповідно до зверхньої постави розвитий був і його ум. Був се напівдіот, нездібний ні до якої праці, що вимагала якої-будь напруженої та витривалої духової діяльності, та натомість похіпливий до сильних вибухів дикої пристрасті або до вчинків цілком бездумної та безпричинної жорстокості. Власне такий учинок завів його до тюрми на цілих двадцять літ: полишений сам дома зі своїм молодшим братом, він розрубав йому сонному голову сокирою. Від того часу минули вже чотири роки, які «дурний Прокіп» провів у отсій тісній казні, не виявляючи ані туги за родиною, ані охоти до праці, але раз у раз зайнятий якимись дитячими забавками. Навіть на прохід на подвір'я треба було випихати його силою – сам він ніколи не почував потреби вихилитися зі своєї напівтемної нори.

Казня, в якій сидів Прокіп, недаром звалася «пеклом». Була вона найгірша, найтісніша та найневигідніша в цілім закладі. Положена в сутерені, в темнім куті величезної будівлі, якраз обік тюремної кухні, вона вліті була душна, як правдиве пекло, а взимі одна стіна звичайно була гаряча, а дві інші мокрі. Освітлювало її лиш одне мале віконце, що виходило на північ, а затінене було з заходу муром офіцини, так що від часу збудування сеї офіцини сонячний промінь ніколи не заглядав до сеї нори. Давніше ся казня служила за склад кухонної посуду, але, коли побільшено «штанд» арештантів у закладі, випорожнено й сю цюпку і впаковано в неї Прокопа на постійне замешкання, «поки, бестія, не здохне». Правда, досі ся надія не справджувалася; Прокіп жив і був здоровісенький, хоча, здавалось, ані не ріс тілом, ані не робився розумнішим. Окрім Прокопа, давано сюди, звичайно на короткий час, такого арештанта, що вже за кілька місяців мав виходити на волю, в разі, коли в його давній казні заняв його місце якийсь новий «цувак» з високим декретом; таке переселення дозорці називали гумористично: «дати на відхіднім покуштувати пекла». Та тепер дано сюди Панталаху з тої причини, що ся казня лежала в самім осередку тюрми і подавала найменше змоги до втекли.

Грубі на два лікті мури, грубими штабами оковані двері, вузьке віконце з подвійною кратною, що виходило на подвір'я, зі всіх боків замкнене мурами будинків, склеплена стеля, за дверима коридор, по яким, крім ключника, всю ніч ходив військовий патруль, а всередині ніякісіньких меблів, крім двох тапчанів і залізної круглої печі, оперезаної грубими залізними штабами в місці, де прилягали до себе окремі часті, з яких була зложена піч, – оце й усе оточення, що й справді дуже мало могло заохотити до втеки.

Панталаха вкінці впокоївся і, буркнувши щось сам до себе, сів на своїм тапчані, видобув хліб і сіль і почав їсти з таким апетитом, неначе виконавши не знати яку важку працю або неначе хотів насититися на кілька день наперед. Потім видобув із кишені того срібного ринського і почав пильно обзирати його на всі боки. Його очі заіскрилися живою радістю, і хоча зовсім не мав сентиментальної вдачі, то проте в пориві гарячого чуття притулив монету до уст і поцілував її кілька разів дуже сердечно.

Блиск срібла принадив Прокопа. Піднявся зі свого кута і наблизився до Панталахи, ступаючи помаленьку, тихесенько, мов кіт на чатах. Очі витріщив іще більше, ніж звичайно.

– Що се маєте, нанашку? – запитав, вишкіривши до Панталахи свої великі пожовклі зуби. Кождий старший чоловік був для нього нанашком, себто хресним батьком.

– Гроші, – відповів Панталаха.

– А хто вам то дав?

– Святий Миколай.

– Святий Миколай? Гі, гі, гі! А за що?

– Як то, то ти не знаєш, що мене сьогодні пани били? То святий Миколай прийшов і повідає: «Ну, ну, Панталахо, не плач, небоже, і не бійся нічого! На, маєш отсей гріш, він тебе виведе з сеї в'язниці на вільність».

– Ой, ой, так вам сказав?

– А ти думав, що як?

Прокіп стояв з роззявленим ротом обік сидячого Панталахи і не зводив очей із срібного гульдена, що його Панталаха уважно на всі боки обертав у руці, придивляючись йому, очевидно, з великим зацікавленням.

– Знаєте що, нанашку? – промовив нарешті несміло Прокіп.

– А що таке?

– Дайте мені той гріш.

– А тобі, дурню, пощо?

– То таке гарне, буду ним бавитися.

– От дурень! Хіба ж ти не чув, що се не для забави, але на те, щоб із в'язниці дістатися на волю?

- Та-а-ак? – з виразом розчарування процідив Прокіп.
- А може й ти хочеш вийти відси на волю?
- На волю? Що се значить: на волю?
- Ну, додому, дурню, до твого тата, чи хто там є у тебе.
- Додому? – скрикнув Прокіп з виразом перестрахи. – Ні, не хочу додому. Там мене будуть бити.
- Ну, не хочеш, то не хоти, то й сиди собі тут каменем! – мовив Панталаха і почав помаленьку довбати шилом у гульдені. І не довго довбав. Бо по хвилині срібна монета під натиском шила розколослася на дві половині, як коробочка, а в її виструганому нутрі показалася звинена в кружечок тонесенька, як волос, англійська пилочка до різання заліза.
- Ой Господи! – скрикнув Прокіп, що пильно придивлявся тій маніпуляції. – А се що таке?
- Тихо будь! – остро мовив до нього Панталаха. – Хіба ти не чув, що се дар від святого Миколая?
- Ага! – стиха прошептав зовсім переконаний Прокіп. – А се що в нім усередині?
- То таке зілля, – ключове зілля називається. Ти чув коли про таке зілля?
- Чув. А що ж се за зілля?
- Кажу тобі, що ключове. Коли ним доторкнутися до замка, то не треба й ключа, кождий замок отвориться. Можна ним розкроїти залізо, так, як ножем хліб краємо.
- Йой! – скрикнув зачудований Прокіп, а потім усміхаючися мовив: – Ану, нанашку, розкрийте отсю піч!
- А ти думаєш, що не розкрою? Чекай лише, нехай ніч западе.
- Гі, гі, гі! То буде цікава річ! – радувався Прокіп. – Я ще не бачив, як піч крають.
- Тим часом Панталаха виняв пилку з тої оригінальної схованки і, відвернувши чимось Прокопову увагу в інший бік, моментально увіпхнув її в щілочку свого тапчана.
- Добряга Замеховський, – шепнув він. – Таки не забув мене. Нехай йому Бог дасть здоровле! Рад би я знати лише, що то були за панове, що так хитро вивели в поле отого тамуватого Спориша.
- Що ви там муркочете, нанашку? – запитав Прокіп, знов обертаючися до нього.
- Говорю «Отче наш» до святого Миколая за той великий дарунок. Слухай, Прокіпе, – мовив по хвилі Панталаха, граючись у долонях обома половинками впорожненого гульдена, – хочеш мати отсе?
- Хочу! – радісно скрикнув Прокіп.
- А зробиш те, що тобі скажу?

– Зроблю.

– Отже, слухай. Поперед усього мусиш про все, що тут бачиш, мовчати, як пень.

Розумієш?

– Розумію. Мовчати.

– Се значить – нікому ані слова не мовити: ані кухареві, ані Споришеві, ані нікому.

Знаєш?

– Знаю.

– А вночі маєш спати, хоч би тут у казні й не знати що діялося.

– Добре! Буду спати.

– А якби ти збудився і чув щось або бачив, то не кажи нікому нічогісінько. Скажи: я не знаю, я спав, я нічого не бачив. Розумієш?

– Розумію. Не бачив.

– Пам'ятай же собі. А якби ти хоч словечко сказав, то я прийду, витягну тебе з постелі і затащу просто до твого дому.

– Ні, не хочу додому! – скрикнув Прокіп. – Там мене будуть бити. Волю тут сидіти і мовчати.

– Добре, гарно! – мовив Панталаха і погладив його по розчіхраній голові. – Сиди і мовчи, хоч би тебе не знати про що розпитували. Все кажи: не знаю, не бачив нічого, не чув нічого. А як будеш отак справуватися, то дістанеш отсе!

І Панталаха мигнув перед Прокоповими зачудуваними очима срібною поверхнею внутрішнього вижолоблення обох половинок гульдена.

– Дайте, дайте! – благав мало що не зо слізьми на очах Прокіп, простягаючи обі руки до блискальця.

– Е, ти би хотів зараз! – мовив Панталаха. – Та бо ти ще не заслужив. Справуйся добре сеї ночі, спи твердо, а завтра рано, скоро встанеш, зазирни під подушку, то там знайдеш отсей дарунок. Розумієш?

– Розумію. Ай-яй-яй! Завтра! Тож-то буде гарно! – скрикнув Прокіп, плещучи в долоні.

Тим часом Панталаха встав, наблизився до стіни, підскочив і вхопивсь обома руками віконних крат, а потім на руках піддвигнувся вгору, поки не доторкнувся лицем до крати. Хотів бачити, чи швидко буде вечір. Тінь від суміжної офіцини закрила вже ціле подвір'я; очевидно, вечір був уже близько, хоча сумерки не запали ще. А що се діялось десь у початку осені, то Панталаха в одній хвилі догадався, що мусить бути не дальше, як сьома година.

– За годину будуть замикати, – мовив сам до себе, – значиться, маю ще годину часу. Сього, може, й вистане.

Потім зіскочив на поміст і пішов до дверей. Притулив насамперед очі, а потім вуха до отвореної візитирки – на коридорі тихо, лише десь далеко, на кінці коридора, чути голос ключника, що балакає щось із вартовим жовнярем.

– Ага, сидять оба на паці, – муркнув Панталаха. – Се добре. Сьогодні, на моє щастя, нічну службу має Спориш, а він як набалакається звечора, то потім дріматиме всю ніч. Та й до того в ногах неміцний: хоч би й найтихше ступав, то я почую його. Ну, ну, балакайте собі, – додав їдко, – я вже знаю, про що ви там балакаєте, собаки! Моїми буками зуби собі полощете! Але чекайте ви! Засніть лише в лиху годину, то вже я покажу вам, що вміє Панталаха! От би варто бути тут завтра рано і побачити ті їх пики, коли прийдуть до казні та й глип-глип: дурень є, а розумного чорти вхопили!

Засміявся коротким, безголосим, грудним сміхом, а потім, відійшовши від дверей, поліз просто під тапчан і давай там за чимось нишпорити та шпортати по помості, по кобильніцях, на яких лежали тапчанові дошки, та по щілинах у самій стіні, де штукатурка потріскала і повідставала від цегол.

– А ви чого там шукаєте, нанашку? – не виходячи з дива, запитав Прокіп.

– Того, чого ти не загубив, – відповів, закусуючи губи, Панталаха.

– Скажіть, скажіть! – уперто жебонів Прокіп.

– А ти вже забув, що я говорив тобі перед хвилиєю? – мовив Панталаха.

– Що таке? – чудуючись, запитав Прокіп.

– А те, що маєш мовчати, коли хочеш дістати отсе!

– Ага! – похопився Прокіп, ударивши себе долонею по устах. – Мовчу вже, мовчу!

І, не зводячи очей із Панталахи, бідний ідіот усів, скулившись, на своїм тапчані, мучачись, з одного боку, цікавістю, а з другого, бажанням – одержати блискальце.

Від хвилі, коли його зловлено і всаджено до отсеї казні, Панталаха вже зачав думати про втеку і, не вдоволяючися самим думанням, почав збирати і ховати в своїй новій казні все, що яким-будь способом могло пригодитись йому до виконання тої думки. Арештанти знали його вдачу і тямали також, чим йому найліпше можна прислужитися. Тож, коли хто з тих, що ходили «на світ» на роботу, знайшов який шматок заліза, дроту або бляхи і міг неспостережено сховати се при собі, ніс усе Панталасі. З таких шматочків він виробляв для цілого криміналу шила, ножі та ножики, а що йому видавалося придатним, те ховав для себе. В хованню був майстер, і, не вважаючи на часті ревізії в його казні, майже ніколи не можна було знайти в ній нічого.

Тим-то й не диво, що протягом його двотижневого побуту в тій казні в звисних лиш йому самому схованках назбиралося вже немало шматочків усякого заліззя, яке він тепер повидовбував і, розложивши на тапчані, почав переглядати оком досвідного майстра, міркуючи, що може йому придатися для сфабрикування відповідної оправы до пилки.

Вибрав нарешті досить грубу і міцну залізну штабку, а встромивши її між залізну піч і штабу, якою піч була оперезана, та напруживши всю свою силу, здужав сильно зігнути її в половині, так що утворила невеличкий лук. Тяговою того лука мала бути пилка, яку при допомозі тоненьких, а міцних мосяжних дротиків прикріпив до обох кінців штабки. По цілогодичній напруженій праці пилка була готова, і Панталаха глянув на своє діло з виразом неописаної гордості й радості. Отсей маленький, нашвидку склемежений, безформний предметець мав статися для нього ключем до свободи. О, коли б лише сим разом іще видобутися звідси! Тепер уже ні за що в світі його не зловлять! Тепер він має запевнені такі дороги та схованки, що все піде добре. Коби тільки на волю!

Скоро пилка була готова, кинув оком по казні, міркуючи, куди б то сховати її. Ану ж ключник вечором перед замкненням дверей захоче зробити в казні ревізію, як се траплялося досить часто! Всміхнувся, побачивши на примурку під вікном півбохонця хліба, власність Прокопа. Блаженний той дурень, що не здужає за день з'їсти навіть бохонка хліба! І він узяв хліб із примурка і почав уважно з усіх боків обзирати його.

– Се мій хліб! – несміло запищав Прокіп.

– Мовчи, осле! Адже ж не з'їм тобі хліба! – мовив остро Панталаха, розкроїв хліб півперек через м'якушку, не краючи шкірки, увіткнув у розкрій свою пилку, а потім стиснув хліб так, що, дивлячись здалека, ніхто не був би доглянув, що хліб був надкroений таким робом.

– Бачиш, що я чиню? – запитав Панталаха Прокопа, що пожирав очима кождий його рух.

– Бачу, – шепнув той.

– А знаєш, що ти маєш робити?

– Не знаю.

– Скільки разів маю повторяти тобі се? – гаркнув притишено, але сердито Панталаха. – Маєш мовчати, чуєш?

– Чую! Буду мовчати!

По кількох хвилях увійшов ключник з лампою в одній, а зв'язкою ключів у другій руці, оглянув довкола піч, тапчани, місце попід тапчанами, примурок під вікном, заглянув угору до вікна, на стелю, ще раз окинув очима поміст і, побажавши арештантам доброї ночі, почав коло дверей бряжчати ключами та скрегінцати замками й колодками, замикаючи їх на два спусти. А Панталаха по його відході всміхнувся радісно, потер руки і скочив до примурка, щоб переконатися, чи досить іще лишилось йому від учора масла, доконче потрібного для смавання пилки, щоб тим способом менше чутним учинити її скрегіт та писк. Спасибі Богу, масла було аж занадто! Все складається корисно.

– А тепер, Прокопе, підемо спати! – мовив по хвилі Панталаха. – І пам'ятай собі, що я тобі наказував. Маєш мені всю ніч спати, як забитий. Аби тут ясні громи били, то ти не повинен чути нічогісінько. Чи, може, будеш іще що їсти?

– А можу їсти?

– Можеш.

– А... а... адже ж там у моїм хлібі ваше ключове зілля. Ану ж з'їм його й трісну? – мовив Прокіп з виразом невдаваної тривоги на своїм дитячій лиці.

– Тьфу! – скрикнув Панталаха. – Адже ж ти не з заліза. То лише залізо тріскає від того зілля. Чекай, я зараз вийму. На, тепер можеш їсти спокійно.

Поки Прокіп їв, помалу гризучи хліб і жвучи його німічними вилицями, Панталаха, не роздягаючися, кинувся на свій тапчан, щоб проспатися пару годин і набрати сил до праці, яка дожидала його. Швидко потім, наївшись, заснув і Прокіп твердим сном.

IV

Тільки що вибила одинадцята. Ключник Спориш, набалакавшись досита з вартувим жовнярем, пройшовся здовж коридора, послухав, чи спокійно сплять арештанти в казнях, а переконавшись, що все в порядку, знов засів на самім кінці коридора на великій паці і почав дрімати.

На тій самій паці сидів також у глибокій задумі, більше подібній до дрімоти, ніж до філософічного заглиблення, опертий на карабіні вояк. Патроль у тюремнім коридорі належала до найвигідніших родів військової служби. Заведено її нещодавно, перед кількома роками, з нагоди тюремного бунту. Та тепер про бунт у тюремних мурах не було й помишління, тим-то й не диво, що фірери, коменданти патролі, дозволяли воякам, утомленим вартою на інших стійках, дрімати в коридорі, і що патроль у коридорі вважалася упривілейованим постом або, як казали вояки, «ласкавим хлібом». Вояк, поставлений сюди на варту, мав обов'язок пройтися по коридору пару разів, а потім міг сісти на великій паці під вікном і дрімати в тій позиції, тільки не лягаючи та не випускаючи з рук карабіна.

Чи довго, чи коротко дрімав ключник Спориш, – сього не був свідім. Йому здавалося, що се не тривало й п'ятьох мінут, хоча на ділі минули добрі дві години. Нараз він прокинувся і зірвався на рівні ноги, стукнувши при тім голосно чобітьми о поміст, і протер очі. Що се було? Чи то ві сні, чи наяві він чув якийсь незвичайний шелест, щось немов легкий, ритмічний хрипливий посвист, ніби журчання тоненького зубатого колісця якоїсь машини або хропіння якоїсь сонної, але не людської істоти? Грр, грр,

грр! Спориш не знав, відки й як долітав до нього той звук, що міг значити, як довго тривав перед його пробудженням. Почував лише якусь неясну тривогу в своєму нутрі. Ось він станув, напруживши слух і перехилившись наперед горішньою половиною тіла – слухав. Нічого не чути, ніякого шелесту, ніякого руху.

– Сон мара, Бог віра! – шепнув Спориш і перехрестився, а потім якомога найобережніше, ступаючи на пальцях та силкуючись не робити ніякого стуку своїми важкими чобітьми, подався здовж коридору. Зупинявся біля дверей кожної казні, нахилив вухо і слухав. Нічого не чути, крім важкого рівномірного сапання сонних арештантів. Десь не-десь сей або той хропе, – але сей звук зовсім відмінний від того, що доходив до його слуху ві сні. Зупинився в половині коридору і стояв довго, з десять мінут, недвижно, мовчки, запираючи в собі дух і дожидаючи, чи не повториться таємничий шелест. Але ні, шелест не повторився, лише з кута, в якому ключник дрімав перед хвилию, почулося нараз голосне, з присвистом хропіння. Се так патрулював вояк. Держачи обіруч притиснений до себе карабін, він закинув голову взад, опер її о стіну і, сплячи твердо, з широко створеним та до стелі зверненим ротом, хріп, мов підрізаний.

– А, так! – промовив Спориш, почувачи в душі значне успокоєння, коли до його слуху долетіло отсе хропіння, – так ось відки долітав до мене той шелест! А я, дурень, подумав уже, що се Бог зна що таке. Тьфу на тебе!

І Спориш повагом, голосно стукаючи чобітьми, вернув на своє місце, обернув сонного вояка набік, так, щоб не хріп йому над вухом, а потім, чуючи, що його морить сон, сів знов на паку, похилився також головою до стіни і, шепчучи щось – чи то молитву, чи лайку тому, хто так не впору збудив і наполохав його, – заснув по кількох мінутах.

І знов минула добра година. Спориш спав твердо, але неспокійно, кидав у сні то руками, то ногами, рушав вусами, як заспаний пес, якому не дають спокою налазливі мухи, булькотав навіть крізь сон якісь незрозумілі слова, сопів, важко дихав, немов щось душило його, але не будився. Нарешті, з очевидною натугою, весь облитий потом, прокинувся і сів на паці.

– Грр, грр, грр! – то був перший звук, що долетів до його слуху.

Оглянувся на вояка, та сей усе ще спав на боці – ні, вояк не хропе! Протер очі, вщипнув себе в лице, аж йому сльози станули в очах...

– Грр, грр, грр! – чути раз у раз виразнісінько з темної безодні коридору. Се вже не хропіння сонного, ні! Се зовсім інший гомін, більше металевий, більше дражливий для слуху. Що се може бути? Тихесенько спустився на поміст, станув без стуку, – гарчання все чути та й чути. Поступив крок, другий – іще чути. Розлягається виразно, пискливо, в прискоренім темпі, лише не знати, з котрої казні. Ще один крок зробив з найбільшою обережністю – а се що? Гарчання затихло. Тихо, як тінь, посунувся

ключник здовж коридора від казні до казні, від дверей до дверей, що кілька кроків поставкуючи, надслухуючи, запираючи в собі дух, – тихо і мертво, не чути ані найменшого руху, крім рівномірного віддику сонних арештантів.

Ніби безтілесний дух, з виразом найбільшого напруження на лиці, перейшов ключник увесь коридор від кінця до кінця, – ніде нічого не чути, всюди сон, усюди супокій.

– Га, то хіба якась нечиста сила кпить собі з мене! – пробуркотів ключник. – Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, амінь! Згинь, пропадь, проклятий душе!

– Грр, грр, грр! – залунало нараз із глибини коридори так досадно та виразно, що ключник мало що не впав на місці, зомлілий із переполоху. Зблід увесь, як труп, але, коли по хвилині отямився і звернувся в той бік, гарчання вже затихло і найглибша тиша знов панувала в темних челюстях коридора.

– Втім, щось мусить бути! – промовив півголосом ключник і ще раз розпочав свій обхід від дверей до дверей, надслухуючи, ловлячи ухом та розрізняючи кожний найменший шемріт. О розпуко! Знов не міг почути анічогісінько підозреного. Та проте не тратив надії, йшов чимраз дальше, а дійшовши до кінця коридори, вернув назад, зупинився біля одної з середніх келій і довго так стояв недвижний, напружений, чи не почується знов загадкове гарчання. Та ні, не чути нічого!

Про дальший сон не було вже ані думки – навпаки, ключник робив собі гіркі докори, що за першим разом дав себе ошукати тій нібито тишині і хто зна, чи не прогавив яку відповідну хвилю. Ану ж там готується знов який бунт? Ану ж там, у якій келії, один із тих страшних злочинців, замкнених тут, душить, ріже, мордує другого, а нещасна жертва вряди-годи захарчить під його руками? Ні, харчала та й перестала, а тепер уже запізно!

Та проте ключник чекав, надслухував дальше. Кілька разів йому здавалося, що знов чує те саме гарчання. Він увесь тремтів від якоїсь невиясненої тривоги, але потім переконувався, що се була омана його слуху, надмірно роздраженого довгим напруженням. В такому стані кожний найменший шелест, хропіння сонного арештанта, рух миші, що перебігала півперек коридора, випадковий стук деревляника, зіпхненого ногою сонного арештанта з тапчана на поміст, – кожний із тих звичайних шелестів та згуків тюрми, в якої мурах спить півтори тисячі людей і до яких він віддавна мав нагоду привикнути, тепер видавався йому якимсь громовим гуркотом, у кождім чулись йому то кроки страшних убійників, що крадаються тікати з в'язниці, то притишена праця коло виломлювання крат або барикадування тюремних келій.

Були хвилі, в яких бідний ключник майже напевно дожидав, що в найближчій секунді ціла в'язниця рикне страшенним вереском, залунає ломіт та лускіт валених

мурів, гук вистрілів, град проклять і лайок, і все те, ціле пекло страховищ, упаде на його бідну голову, на його відвічальність. Але минала хвиля за хвилиною, в'язниця дрімала спокійно в обіймах нічної темноти, лише лампи серед навислих сутінок коридору моргали похливно, а на супротилежнім кінці, на паці, чути було здорове, правильне сапання вояка, що спав у сидючій поставі, опертий плечима о мур, а руками о карабін, на якого люфі опер також своє підборіддя.

– Чи ж мало б усе те мені причутися? Мав би то бути сон? – запитував сам себе ключник по довгій, даремній дожданці і вже хотів своєю звичайною важкою ходою рушити до паки, коли втім, мов грім із ясного неба, ось тут за його плечима, в одній із центральних келій, розлягся справді страшенний, оглушливий гуркіт, немовби на залізний поміст падав град величезного каміння. Ключник застиг на місці, задеревів і не міг ворухнутися. Хвилю було тихо, мов у могилі, а потім залунав другий стук, немовби великим залізним кітлом ударено о дерево і при тім брязкотано кайданами.

– Дух Святий зі мною! – скрикнув ключник і перехрестився. Сим разом се вже не був сон, не був привид, бо й вояк на паці прокинувся і вже стояв випростуваний, з карабіном на «презентірт», хоча не тямлячи, що з ним діється, і з зажмуреними очима, які кілька хвиль надармо силкувався відчинити. Щодуху обернувся ключник, щоб дійти, відки походять ті дивовижні туркоти, і в тій самій хвилині все йому вияснилося.

– Се Панталаха! – скрикнув і вдарив себе долонею по чолі. – Се той проклятий злодюга знов якусь штуку придумав.

І, не дожидаючи вже нічого більше, ключник кинувся до казні, в якій був замкнений Панталаха. По дорозі захопив одну з тих ліхтарень, що висіли на кілочках здовж стін коридору і, мов миші, моргали в п'їтьмі підсліпуватими очима. З лускотом відімкнув двері і влетів до казні. Незвичайний вид явивсь його очам. Насеред казні лежав перевернений догори сподом верхняк залізної печі, заокруглений, мов великий казан. Обік нього клячав дурний Прокіп, держачи в кожній руці по кусневі залізного обруча, яким піч була окована в суставах. Долішня половина печі була відкрита і позивала темною, отвертою пащекою. Панталахи не було в казні. Ключник остовпів.

– А ти, драбе, що тут робиш? – ревнув він до Прокопа.

– Я... я... я, – пробулькотав Прокіп, вибалушивши на нього свої великі, здивовані очі, широко роззявивши рота, немовби хотів щось сказати. Та в тій хвилі пригадав собі остру заборону Панталахи і сказав коротко:

– Я не знаю.

– Як то не знаєш? А звідки ж узялось отсе? – Ключник ногою показав на залізні предмети, розкинені по помості.

– Я не знаю, – відповів Прокіп.

- А де Панталаха?
- Я не знаю, – була все однакова відповідь.
- Брешеш, драбе! – гримнув ключник. – Ти мусив бачити, де він подівся.
- Ні, я не бачив. Я спав.
- Спав? А що ж робиш ось тут насеред казні?
- Я.. я хочу спати, – відповів Прокіп і, вставши ліниво, ляг на своїм тапчані й зажмури́в очі.

Ключник був близький одуру. Мало хибло, а був би кинувся на Прокопа і дав би йому в повній горячості покуштувати сили його п'ястуків та твердості ключів, яких цілий жмут держав у руці. Але по хвилі охолов. Що говорити з дурнем? І що він може знати? Адже ж Панталаха, збираючись утікати, чей же не говорив йому, куди й як думає виломлюватись. А притім, що тут було довго міркувати? Розрізана і розбита піч виразно показувала одну однуку дорогу, якою міг утекти Панталаха. Дверці від печі виходили на коридор і були защеПЛені знадвору. Очевидне діло, значить, туди він не міг видобутися на волю. З печі мусив улізти до коми́на, а коми́ном видряпатися на дах. Певна річ, із даху двоповерхового будинка злізти вниз, а до того ще на вулицю, була не легка штука, але такий шалено відважний, зручний і багатий на всякі вигадки злодій, як Панталаха, чого тільки не докаже! То й ключник відразу догадався, що йому робити. Заким вискочив із казні, глипнув іще на постіль Панталахи – простирала не було. Зирнув і на Прокопову постіль – простирала також і місце застило.

– О, то хитрий пташок! – буркнув ключник. – Треба поспішати, щоб нам не вилетів доразу.

І ключник духом вискочив із казні, замкнув її на колодку, а потім полетів до вояцької вартівні, що була зараз при вході тюремного будинку в партері направо. Крім дежурного капрала, всі вояки спали преспокійно на причах.

– Патроль! Арештант утік! – закричав ключник, стаючи в отворених дверях.

На той крик усі вояки посхапувались і похапали за оружжя.

– Куди втік? – спокійно запитав капрал.

– Коми́ном на дах.

– А давно?

– Ні, недавно, може, перед десятьма мінутами.

– Ну, то се нічого, буде наш, – мовив капрал і, обертаючись до вояків, крикнув остро:

– Wache, habt acht!*

Вояки вже стояли вору́жені в двох рядах.

* Варта, увага! (нім.). – Ред.

– Половина піде сходами на дах за паном ключником, а я з другою половиною на подвір'я. Коли ще не втік із даху або коли не полетів, як ворона, то тепер певно не втече. Vorwärts, marsch!*

V

Ключник міркував зовсім вірно. Панталаха, порозрізувавши штаби, що оперізували піч, у найбільшій тихості здійняв верхню половину печі та поклав її на помості, потім увіз до печі, з печі до комина, а комином без особливої натуги видряпався на сам верх. Та тут наскочив на несподівану перешкоду. Комин був прикритий зверху мурованим дашком, опертим на чотирьох сторчаком поставлених цеглах. Щоб вилізти на дах, треба було доконче виняти одну таку цеглу. Панталаха зробив се якнай-обережніше, пильнуючи, щоб ані шматочок тинку не впав комином униз. Здавалося, що дашок може якийсь час стояти й на трьох цеглах. Узисканим отвором Панталаха виліз із комина, та се була штука дуже нелегка. Вхопившись обома руками за ріг комина, він помаленьку витягав ноги зсередини. Вже був майже готов, коли втім зненацька зачепив п'ятою о одну з трьох цегол, що ще підпирали дашок. Порушена цегла випала, і коминовий дашок з глухим лускотом упав униз, до середини комина. Се був той пекельний гуркіт, що так переполошив ключника. Та він збудив у казні й Прокопа. Сей схопився відразу на рівні ноги, безтямно кинувся на середину казні й, спотикнувшись на поставлений там залізний верхняк печі, перевернув його й сам упав на нього, а при тім, ухопившись руками Панталашиного тапчана, зіпхнув із нього покладені там шматки залізної штаби, що нею була оперезана піч і яку Панталаха, перепилувавши в трьох чи чотирьох місцях, обережненько поскладав тут у гарнім порядку. Се й наробило того брязкоту, що зрадив ключникові місце, відки йшли всі ті нічні згуки та гримоти.

– Пропає я! – мовив Панталаха, стоячи біля комина і слухаючи гуркоти вниз звалених цегол. У його голосі була лише глуха резигнація – нічого більше, ані жалю, ані тривоги. Навпаки! Зараз у найближчій хвилі в його душі блисла нова думка. Коло комина він у досвітнім сутінку побачив коминарську мітлу на довгім тростиновім держаку, звиненім у колесо.

«Се може мені придатися!» – блиснуло в його голові, і, не думаючи довше, він кинув мітлу з даху на вулицю. Його невтомима уява вже малювала йому, як він, весь

* Вперед, руш! (нім.). – Ред.

обмазаний сажею, з коминарською мітлою почерез плечі буде сміло в півсумерку чимчикувати вулицею, ніби коминар до роботи, і так безпечно зайде до першої звісної йому криївки. І вже підбадьорений сею думкою, він не стояв на місці. Зрадливий лускіт не зламав його енергії, не спаралізував сили волі, не змінив наміру.

– Тепер або ніколи! – скрикнув з дикою рішучістю і кинувся бігцем здовж даху аж до того місця, де офіцина сліпим «огневим муром» виходила на одну з бічних, глухих вуличок. Се була одинока дорога до свободи, хоча, ніде правди діти, дорога дуже стрімка та небезпечна. Та проте Панталаха не завагавсь ані на хвилю. По легкім спохові бляшаного даху збіг на сам краєчок, щоб побачити, де пририта труба, що веде вниз від ринви. Знайшовши її, він у тім місці приляг плазом на дасі лицем униз і зміряв очима, як далеко йшла та труба від муру, що в тім місці опоясував тюремне подвір'я та замикав його від вільного світу. Прокляття! Ринва була віддалена від муру майже на два сажні! Але Панталаха знав, що трохи пониже вікон першого поверху здовж усього будинку йшов широкий гзимс. Тим гзимсом можна буде від ринви перейти на мур, а з муру вже якось видобутися на вулицю. Щоб не мусив скакати з нього, Панталаха захопив із казні два простирала, на яких можна буде вигідно спуститися вниз із високого муру. І, не вагаючися довго, не тратячи ані хвилі часу, Панталаха перехрестився і, обернувшись лицем до даху, вихилив ноги над роззявленою двоповерховою безоднею і почав помалу, обережно зсуватися з неї, зависаючи цілим тілом у повітрі. Ані тіні непевності не було в жаднім його русі, ані разу він не затремтів; здавалося, що се лунатик, який ані крихти не почуває величезної небезпеки свого положення.

Та нараз він зупинивсь, опертий ліктями о ринву, а обома руками, мов кліщами, держачись вузеньких берегів цинкової бляхи там, де один її аркуш був злучений з другим. Нижня часть його тіла свобідно висіла вже в повітрі. Що се таке було? Чи йому причулося, чи він і справді почув ось-ось під собою, на горищі, стук численних кроків і помішані грубі людські голоси? Мала ж би се бути погоня? Панталаха задеревів на хвилю, але швидко віднайшов свою рішучість. Заким знайдуть драбину, заким влізуть у віконце і видряпаються на дах, то його вже не буде. Чорта з'їдять, заким побачать його! А значить, якмога швидше вниз! Коби лише дістатися на ринву! Там уже все якось піде. Та в тій самій хвилі йому видалось, немов хтось здоровим ударом палкою в голову відбирає йому всю силу й притомність. В ухах йому зашуміло, перед очима забігали темні плями. Там унизу, на подвір'ї, чути було стукіт не менше численних кроків, шум голосів, швидко біганину та гомін. Нарешті саме під собою він почув зловіщий, радісний крик вояка:

– Ось він! Ось він! Бачите, он там, з даху звісився, хоче спускатися по ринві!

– Ось він, ось він, ось він! – кликало чимраз більше голосів унизу.

– Стій там, ані не рушся! – крикнув грімким голосом до Панталахи капрал.

– Думаєш, – відповів йому так само Панталаха, – що мені тут так легко стояти, як тобі там на землі, дурню один!

Значить, усе пропало! Тепер уже ані думати про втеку, коли ті там унизу похопились та побачили його. Аж тепер затремтів Панталаха, не зо страху перед тим, що його жде за втеку, але з жалю за знівеченим зусиллям, що так гарно почалось, а так по-дурному кінчиться. Якась сліпа лютість почала клубитися в його душі; перший раз почув утому в сугавах, почув, що руки його трясуться, що ось-ось висмикнеться йому з пальців та слаба підпора, якої вони держаться, і що його тіло, звішене в повітрі, гримне вниз на подвір'я, на кам'яний поміст. Щось немов кліщами стисло його за серце, але й сим разом він не стратив притомності. Добуваючи останніх сил, опираючись ліктями о ринву, він почав звільна підтягати вгору звішене з даху тіло, поки не станув у ринві колінами. Тепер уже був безпечний, упасти не міг так легко. Та власне в тій хвилі відчинилося неподалік вікно від тюремного піддашшя, з нього блиснуло світло ліхтарень, а в тім світлі замиготіли люфи карабінів і показалася на-самперед вусата голова ключника Спориша. Він в тій хвилі побачив Панталаху, що сидів напочіпки на краєчку даху. Панталасі видалось навіть, що чує шепіт молитви, якою та «гінча собака» дякує Богу за те, що їй таки вдалось винюхати та догонити арештанта.

– Пес, пес! – шептав сам до себе Панталаха, і сліпа злість іще сильніше почала приливати та клубитися в його грудях.

– Панталахо! – крикнув майже благальним голосом ключник, вилазячи віконцем на дах і простягаючи руки до Панталахи. – Бійся Бога, чоловіче, що ти робиш? Чи не можеш уже спокійно відсидіти тої решти декрету?

– Авжеж не можу, коли тікаю! – відбуркнув понуро Панталаха.

– І що ти собі думаєш з тим утіканням? Одинадцять раз уже ти пробував щастя сею дорогою, і все тобі не вдається. Час би мати вже розум.

– Слухай, пане ключнику, – мовив Панталаха, все ще на краєчку даху, але підвівшись на коліна. – Бачив ти коли, як хлопці на сильце зловлять жовтогрудку, принесуть її до хати й пустять? Що вона робить? Летить що має сили до вікна і – грим грудьми до шибки. Що вона тому винна, що шибка твердша від її грудей? Упаде майже без духу, полежить, відпочине, але скоро лише прийде троха до себе, зараз зривається наново, облетить довкола хату та й знов – грим до вікна. І так раз за разом, поки або сама не згине, або шибки не виб'є. Знаєш що, пане ключнику! Підди лише та скажи тій жовтогрудці своє премудре слово: час би вже раз мати розум!

– Але ж змилуйся ти наді мною, чоловіче, – скрикнув майже до болю зворушений ключник. – Хіба ж я се від себе? Чи ж я би не рад, аби кождому було добре на світі? Але що я пораджу? Служба не свій брат. Коли чоловік раз запрягся, то мусить тягти.

– Скажи краще: коли раз нанявся за пса, то мушу бути псом від ніг до голови. Йди, йди, знаю я тебе! Я думав, що ти хоч у песій службі, а таки не перестав бути чоловіком. Але тепер бачу, що на тобі не лише песя ліберія, але що в тобі також песє серце!

Тим часом з вікна слідом за ключником вилізло ще п'ять вояків із карабінами. Не маючи між собою ніякого коменданта, крім ключника, вони стояли на дасі мовчки й побоюючись, щоб у своїх тяжких чоботях не поховзнутися по гладкім, споховастім бляшанім дасі.

– Ну, Панталахо, – мовив ключник, незважаючи на його балакання, – що там нам перечитися, ходімо відси!

– Йдіть собі, про мене, хоч і до чорта всі враз! – сердито крикнув Панталаха. – Мені й тут добре.

– Що? Адже ж не думаєш хіба, що ще здужаєш утекти?

– Що я думаю, се вже моя річ, але се тобі кажу, що відси не рушуся. Тут мені добре.

– Чи ти здурів, чоловіче, чи що тобі таке? – крикнув ключник, виведений із терпцю сим безглуздим і безцільним упором. – Але що ж ти тут будеш робити на дасі?

– Вже я знаю, що буду робити, – відповів Панталаха.

– Ну, ну, не роби дурниць! – обізвався поважно, спокійно й рішуче ключник. – Ходи сюди, підемо до казни! Вже я вставляюся за тобою перед директором, щоб тебе за се не карали надто остро.

Сей аргумент, що мав заохотити Панталаху до піддання та уступлення з небезпечного становища на краєчку даху, вплинув на нього якраз противно. Згадка про кару, яка – без огляду на те, чи мала, чи велика – неминуче ждала на нього за вчинок сеї ночі, разом з думкою про таку соромну невдачу була для Панталахи тим, чим острога для сполошеного коня.

– Чорта з'їси, старий псе! – крикнув, попадаючи в злість. – Чорта з'їси, заким мене побачиш у своїй проклятій казні.

– Але ж, Панталахо, бійся Бога, що ти говориш! Отямся, впокійся! Ходи до нас!

– Ні, ходи ти до мене! – кричав Панталаха, встаючи на ноги і випростовуючись, так що вояки, розставлені внизу, аж очі позажмурювали зо страху, думаючи, що сей божевільний ось-ось утратить рівновагу і впаде вниз комить головою. – Хочеш мене мати, то ходи сюди! На, бери мене! Стрібуй!

І Панталаха простягнув руки до ключника, не роблячи ані кроку наперед.

– Ну, і що ж, – мовив простодушно ключник, – коли сього хочеш доконче, то добре піду до тебе. Не думай, що злякаюся.

І ключник справді з цілим супокоем і рішучістю поступив пару кроків наперед по дасі в напрямі до Панталахи. Та в тій хвилі вояки зупинили його.

– Ні, пане, – мовив один із них. – Чи не бачите, що се чистий безум? Пощо вам нещастя? Позвольте лише нам, ми його зараз зловимо, як пса, на зашморг.

– Ага, прецінь ти злякався, стара собако! – кричав Панталаха до ключника, бачачи, що сей не йде до нього. Слів вояка, вимовлених пошепки, він не міг зрозуміти.

– Панталахо, – мовив ключник, – іще раз тебе прошу, Богом святим заклинаю, не роби дурниць! Ходи!

– Піду, як мене відси поведете або понесете, – з диким завзяттям говорив Панталаха.

– Ну, що там за торги такі! – кричав знизу капрал. – Чому не берете його?

– Коли не хоче датися добровільно! – крикнув один вояк.

– Але ми зараз будемо мати його в руках, – додав другий.

– Дідька лисого, не мене! – відкрикнув Панталаха.

Тим часом один із вояків, звинний, як білиця, гуцул, вернув по драбині на піддашся і приніс відтам довгий і міцний шнур, на яким розвішувано до сушення випране арештантське шмаття. Сей шнур вояки зложили в зашморг, подібний до того, яким ловлять коней у полонині, і по короткій нараді почали розходитися по дасі, з різних боків півколесом здалека обступаючи Панталаху. Вчинили се головно в тій цілі, щоб розірвати його увагу, щоб не міг знати, відки впаде на нього фатальний зашморг. А сам шнур передано одному найсильнішому й найзручнішому воякові, який ішов по дасі, держачи його наготові, але так скрито, що навіть соколине око Панталахи в сутіні не могло добачити засідки. Він знав лише, що щось воно йому грозить і що той маневр вояків має метою обскочити та захопити його особу. Хоча на своїм небезпечнім становищі він чув себе нетикальним, то все-таки се маневрування вояків іще дужче розлютило його.

– Ну, що ж ти, старий псе! – кричав він до ключника. – Не йдеш сам до мене, але думаєш зловити мене якимось підступом? Богом тобі присягаюся, що пуста твоя робота. Краще дайте мені спокій і йдіть собі геть відси, коли не хочете дійти зо мною до якого нещастя.

– Але ж, Панталахо, – вговорював його ключник, – адже ж ти розумний чоловік, не дитина, і знаєш, що се не може так бути, що ми не можемо вернути без тебе. Краще піддайся добровільно.

– А коли мені не хочеться! Коли підете відси геть і тамтим унизу велите віддалитися, то я, може, ще надумаюся й верну, а як ні, то ні.

– Чи ти збожеволів, Панталахо! – скрикнув ключник, не на жарт обурений тою безличністю арештанта, що сам завинив і ще сміє ставити якісь умови. Та в тій хвилі

вояк, уоружений зашморгом, наблизившись до Панталахи на кілька кроків, станув і блискавичним рухом закинув на нього шнур.

– Га! – ревнув Панталаха, та більше не міг крикнути нічого. Зашморг ухопив його за шию, і вояк другим прудким рухом затягнув вузол і стиснув йому горло так, що Панталасі відразу сперло дух у груді.

– Пусти! – хрипів він до вояка, хапаючи обома руками за шнур і силкуючися звільнити поперед усього зашморг на шії.

– До мене! До мене! Держіть! – кричав вояк, широко розставивши ноги і ховзаючись по дасі.

Та заким вояки здужали прискочити і вхопити свого товариша, вже Панталаха щосили торгнув за шнур, вояк стратив рівновагу і покотився по спохові даху. Рівночасно стратив рівновагу й Панталаха, і оба супірники з одним проразливим окриком злетіли з даху і гримнули на подвір'я. Панталаха впав лицем до помосту і, розтріскавши собі голову, відразу став небіжчиком. Натомість вояк, упавши боком на його тіло, крім вивихнення лівої руки та значного перестрашу, не поніс ніякого ушкодження.

– Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, – булькотів він, устаючи та стогнучи, – а то злодюга!

Хоч і як не до сміху було воякам, уставленим рядом на подвір'ї, свідкам тої сцени на високім дасі та в повітрі, то все-таки деякі нехотя зареготалися з нервового передражнення, почувши ті слова свого товариша, майже чудом урятованого від смерті. А коли переконалися, що йому майже зовсім нічого не сталося, запанувала в їх крузі велика радість, а капрал обіцяв урятованому неминучу похвалу за такий смілий учинок. На трупа Панталахи ніхто не звертав уваги. Що значив якийсь там злодюга? І так їх забагато на світі. Туди йому й дорога! Лиш урятований вояк, не можучи ще отямитися зо страху, прискочив до скржавленого трупа і, копаючи його раз по раз люто чобітьми в бік, у груди, то в плечі, кричав за кожним разом:

– А, ти, злодюго! А, ти, розбійнику! На, маєш! маєш! маєш! Щоб знав, як утікати другий раз!

Тим часом увесь кримінал був заалармований звісткою про втеку Панталахи і про страшний випадок на дасі. Довкола трупа Панталахи зібралися стражники, вояки, навіть немале число арештантів із тих, що мали привілей свобідно ходити по подвір'ю. Прийшов нарешті й директор, киваючи головою та розводячи руками.

– Но, Панталяха, – мовив він, зупинившись над окржавленим, теплим іще трупом, – відіш, чого-с се доробіль! Я ті повідаль: сед тіхо! Я то пророковаль, же се з тебою зле скончі. А ти заєдно свое! Маш тепер, я ті тему не вінен!

Прийшов накінці, злізши з даху, також ключник Спориш, блідий, холодний і безтямний, і довго-довго вдивлявся в кроваве, до непізнання розторощене лице Панталахи. На тому лиці лиш очі, обдерті з повік, величезні й непорушні, бачилось, гляділи на нього з виразом безмежного страху і якогось страшеного, кривавого докору. В його вухах раз у раз іще гучали сердиті слова Панталахи: «Я думав, що ти хоч у песій службі, та таки не перестав бути чоловіком. Але тепер бачу, що на тобі не лише песя ліберія, але в тобі також песе серце!» І бідний ключник затремтів усім тілом. Кілька разів силкувався відвернути очі від страшеного виду того лиця, але не міг. Щось немов приковувало його до того трупа, до тих страшних очей. Аж коли на розказ директора два арештанти взяли труп на носилки і понесли до тюремної трупарні, минулася й змора, що душила Спориша, і він, зітхнувши глибоко та перехрестившись, пішов до своєї служби.

VI

Першим завданням тої служби було: вислідити, яким способом доконав Панталаха тої своєї остатньої втеки. Директор поспішив до трупарні, щоб бути присутнім при роздяганні трупа, а ключника післав зробити ревізію в казні.

Був імлистий і понурий ранок, у казні було ще майже зовсім темно. Та проте Прокіп по відході ключника не лягав уже спати, але, сівши насеред казні, бавився, дзвонячи порізаними кусниками штаби о верхняк печі, що лежав перед ним, обернений догори крисами. Нараз пригадав собі щось, кинув шматки штаби і, схопившись з помосту, плеснув у долоні та кинувся до своєї постелі, застромив руку під тверду солом'яну подушку, подібну до грубої, чотиригранної паляниці, і почав пильно нишпорити під нею. Як же врадувався, коли під подушкою справді знайшов обі половинки розрізаного і випорожненого срібного ринського, що їх положив там для нього Панталаха! Аж підскочив з радості, а його вибалушені очі заіскрились, як у kota. Сів на тапчані і почав дзвонити тими блискучими цяцьками одною о другу, пускав їх, щоб катулялися по помості, і, як дитина, плескав у долоні, коли срібні плитки описували по дошці гарні слимакуваті закрути та колісця.

Бавився так досить довго, та нарешті його занудила одностайність тої забави, а жолудок почав допоминатися свого права. Була вже восьма; арештантам по інших казнях роздавали снідання – рідку горохову зупу. Покинувши оба срібні кружечки на тапчані, Прокіп притулив лице до візитирки і надслухував, чи швидко кухарі наближаться до нього. Знав, бідолаха, що йому його порцію дають звичайно на самім

остатку, коли зупи в кітлі вже давно не стало і кухарі другий раз уже піділляли теплою водою гущу з недоварених горошин та лушпини, що була на дні, і розбовтали се при помочі великого мідяного черпака. Правда, поки в казні жив Панталаха, подавали сюди снідання та обід насамперед; арештанти дбали про свого майстра, догоджували йому, то вже розуміється, що й дурний Прокіп при сьому мався добре. Але бідний ідіот мав коротку пам'ять, забув, що Панталахи вже нема в казні, не знав і не цікавий був знати, що сталося з ним; почував лише голод та нетерплячку, чому се не приносять снідання? Хвилю стояв тихо, притулений до дверей, і слухав; далі почав хрупотіти зубами і гарчати, як пес, чуючи, що арештанти, розносячи снідання, не квапляться до нього і розмовляють щось голосно на коридорі. Нарешті щосили почав гримати п'ястуками й ногами о двері. Якийсь час ніхто не озивався і не приходив, от тим-то Прокіп не переставав гримати до дверей чимраз сильніше. Та нараз забряжчала колодка, заскреготав замок, застукали залізні ретязі при дверях казні, і Прокіп мов опечений відскочив від дверей. Вони відчинилися, і увійшов ключник Споріш у товаристві ще одного дозорця.

– Чого гримаєш? – суворо запитав Прокопа Споріш.

– Я... я... ні, – відповів Прокіп кулячися, ніби для одержання ударів. – Я... я... сплю.

– Спиш? А хто ж так до дверей гуркоче?

– Та-бо я... я хочу їсти.

– А наївся б ти смоли гарячої, тумане! – крикнув другий дозорець. – Повісити тебе варто, а не їсти тобі дати. А не міг ти вночі отак загримати до дверей, заким той злодій штаби на печі поперерізував?

Споріш тим часом кинув оком по казні і в першій хвилі побачив два срібні кружечки, покинені на Прокоповім тапчані. Вхопив їх, оглянув і весь задеревів: відразу пізнав половинки того самого срібного ринського, який він учора дав Панталасі, відразу догадався зв'язку сього ринського з утекою Панталахи.

– А се що? – запитав Прокопа, показуючи йому кружечки.

– Се мое! – крикнув плаксиво Прокіп і простягнув руки до блискучих цяцьок. – Віддайте мені, се мое!

– Твоє! А відки ти маєш се? Хто тобі се дав?

Прокіп станув, широко роззявивши рота, не знав, що відповісти на се питання. Пригадав собі острый заказ Панталахи і тремтів при самій думці про те, що сей «нашкко» може виконати свою страшну погрозу, значить, може якимось чудом винести його з отсих мурів і занести до дому родичів, де його били, поштуркували та морили голодом і де йому було далеко гірше, ніж тут, у криміналі.

– Говори, хто тобі се дав? – крикнув йому над самим вухом дозорець і скріпив своє питання сильним бухняком, виміреним у Прокопові плечі.

– Йой-йой-йой! – запищав Прокіп, скулився, як уперед, і закрив лице руками.

– Ну скажи, скажи, хто тобі се дав, – мовив лагідно Спориш, знаючи, що строгістю від сього ідіота нічого не діб'ється. – Скажи, не бійся, нічого тобі за се не буде.

– Ага, не буде? – хлипаючи, промовив Прокіп.

– Я ж тобі говорю, що тебе навіть пальцем не торкнуся.

– Е, ви, я вас не боюся, – мовив ідіот, осмілившись ласкавістю Спориша.

– Ну, а кого ж ти боїшся?

– Панталахи.

– Панталахи? А що ж він може зробити тобі?

– Візьме мене звідси і занесе до тата.

Оба дозорці розсміялися на такий доказ.

– Га, га, га! Чи бачив хто, чого сей дурень боїться! – мовив дозорець. – То інший утікає звідси, щоб дістатися додому, а сей боїться, щоб його хто не викрав із криміналу та не заніс додому.

Але Спориш промовив поважно:

– Ну, ну, не бійся, дурний, Панталаха вже тобі не зробить нічого.

– Ага, не зробить? А ви почім знаєте, що не зробить? – мовив Прокіп, обтираючи сльози рукавом.

– Бо його вже нема на світі.

– А де ж він?

– У трупарні.

– А він там що робить?

– Що має робити, лежить. Хіба не знаєш, що впав із даху і забився на смерть?

– Е, а може, він іще й з трупарні втече?

Знов засміялися дозорці над дурнотою Прокопа, але Спориш знав, що з ідіотом треба говорити його мовою, і мовив далі поважно:

– Не бійся, звідтам уже не втече. Ще сьогодні придуть докторі, відріжуть йому голову, руки, ноги, ну, а без них то як же він утече?

Прокіп витріщив очі на ключника, мов не міг зразу йняти йому віри, а нарешті захихотався голосно.

– Гі, гі, гі! Будуть різати Панталаху, як кабана! І живіт йому розпорють?

– І живіт розпорють.

– Гі, гі, гі! А мене пустять подивитися?

– Авжеж, авжеж! Я сам тебе поведу. Лише скажи мені, хто тобі дав отсе?

Прокіп, немов засоромлений, похилив лице до землі і закрив очі рукавом.

– Я... я не знаю.

– Говори до дурня! – скрикнув дозорець, виведений із терпцю тим глупим упором. – Чому ж не скажеш відразу, що Панталаха?

– Ну, скажи, скажи! – мовив Спориш. – Панталаха дав, правда?

– Панталаха.

– Ну, так, то добре. А за що він дав тобі се?

– За що? За нізашо. За те, щоб я спав уночі.

– Ага! А не казав тобі, щоб ти нікому нічого не говорив?

– Казав.

– А не казав тобі, відки він дістав сю забавку?

– Казав.

– А відки? – запитав цікаво ключник. Він тремтів при самій думці, що Панталаха міг сказати отьому дурневі, що дістав того ринського від Спориша. – Ну, відки він дістав її?

– Від святого Миколая.

– Що? Від святого Миколая?

– Ну, так, – мовив осмілений Прокіп. – Святий Миколай прийшов до нього і мовить: «Не плач, Панталахо! Били тебе пани за те, що ти втівав. Маєш ось тут ключове зілля, воно тобі всі замки відчинить, і ти знов утечеш». А Панталаха прийшов до казні дуже веселий. Насамперед хотів мене з'їсти, а потім розколов се на дві половинки і видобув відтам ключове зілля.

– Яке ж то було зілля?

– О, гарне! Таке синеньке, а тоненьке, а довге-довге. Тут у тім лежало скручене. А потім Панталаха мовить до мене: «Дам тобі се, але щоб ти вночі спав; нехай тут і громи б'ють, не смієш пробудитися. І щоб ти не знати що чув або бачив, то не смієш чути, ані бачити нічогісінько».

Спориш відітхнув свобідніше. Очевидне діло, Панталаха не зрадив його перед Прокіпом. Дурень нічого не знав про те, що се він дав злодієві того ринського, значить, можна буде вийти чистим із сеї поганої історії. Бідний ключник аж дебелив, скільки разів подумав, що якби не обачність Панталахи та не тумануватість Прокопа, то історія з тим ринським могла б була навести на нього велику біду, втрату служби, а може, навіть і кримінал. З облегшеним серцем випитував, отже, Прокопа далі, що робив Панталаха вчором, що робив уночі, як утівав. Та швидко показалося, що Прокіп дуже мало знав про се все.

– Вчором нанашко Панталаха скакав на одній нозі, потім поліз під тапчан і знайшов там щось, потім лазив на вікно, потім майстрував щось, потім країв мій хліб, але не їв, а потім... потім я заснув і не чув уже нічого більше.

– Ну, а не мовив тобі Панталаха, – запитав Прокопа другий дозорець, – який то святий Миколай дав йому те ключове зілля?

– Який святий Миколай? – повторив дивуючись Прокіп і витріщив очі. – Святий Миколай, то що в церкві на образі намальований.

– Ну, а відки він узявся тут?

– Сього не знаю. Прийшов.

– А коли ж то він дав се Панталасі?

– Як його вибили, тоді йому дав.

– А не мовив тобі Панталаха, як виглядав той святий Миколай?

– Не мовив нічого.

Ясне діло: від Прокопа годі було дізнатися щось більше. Почали дозорці ревізувати казню, перетрясати сінники, заглядати до кожної шпарки, до кожної щілинки, і справді їм удалось повіднаходити багато всяких металевих предметів: бляшок, дротиків, штабок, шматочків міді і т. і. Але нічого такого, що могло б навести на який дальший слід. Усі віддавна знали, що Панталаха не лише працює в слюсарській «лабораторні», але також у казні виробляє різні предмети, то й ніколи не забираю у нього при ревізіях дрібних та нешкідливих предметів, так що й тепер дозорці не здивувалися, познаходивши їх стільки в його схованках.

Утомившись безплідною шуканиною, вже забиралися до виходу, коли втім Прокіп, що під час усеї ревізії скулений і недвижний сидів на своїм тапчані, нараз іскопився й заступив дорогу Спорішеві, простягаючи до нього обі руки.

– А ти чого хочеш? – запитав його ключник.

– Віддайте мені те... моє! – мовив Прокіп.

– Що тобі маю віддати?

– А того... таке гарне, що мені дав Панталаха.

– Иди, безуме! – сердито буркнув Споріш. – Адже ж мушу показати се директорові.

– А він мені віддасть?

– Або я знаю?

– А... а... але ви прецінь обіцяли мені віддати, – відповів Прокіп.

– Ну, що ж із того, що обіцяв, коли не можу.

– Але я вам за те оповів, що мені сказав Панталаха! – мовив Прокіп, підносячи голос.

– Се ти добре зробив, – мовив Споріш, – але я не можу тобі віддати отсього. Бо бачиш, коли се Панталасі дав святий Миколай – розумієш? – то треба се показати попові, щоб він пізнав, чи се на правду від святого Миколая, чи, може, Панталаха так брехав.

– Коли ж бо я не хочу показувати попові! – закричав Прокіп. – Не хочу попові! Піп мені не віддасть, ще й язик уріже. Не хочу попові. Віддайте мені! Се моє!

– Іди геть! – крикнув виведений із терпцю дозорець і, захопивши Прокопа за плечі, штовхнув його так сильно до середини казні, що бідний ідіот, спотикнувшись о залізний обруч, усе ще розкинений на помості, впав з розхрещеними руками на лице і розквасив собі ніс до помоста. Заверещав, як дитина, та поки встав, уже двері казні були замкнені.

Він прискочив до візитирки, верещачи з болю й лютості:

– Віддайте мені! Віддайте мені! То моє!

І товк кулаками до дверей.

– А не будеш ти там тихо? Хочеш, щоб я прийшов до тебе з тріпачкою? – крикнув у відповідь йому дозорець із коридору.

Прокіп затих, обтираючи рукавом кров, що капала з носа. Тюремна тріпачка була йому надто добре знайома, і він не хотів куштувати її солодоців. Заціпив зуби, щоб не плакати, а в його голові почали миготіти безумні плани помсти.

– Ага, одурив мене! – гарчав Прокіп, грозючи п'ястуками до дверей. – Чекай, я тобі покажу!

Аж зубами заскреготав і босими ногами о поміст затупав з лютості.

– Що я йому зроблю? – воркотів сам до себе, сюди й туди нипаючи по казні. – Візьму сокиру і розрубам йому голову. Так, нехай попам'ятає Прокопа! Або ще ліпше: як будуть варити в кухні кашу в тім великім кітлі, а він буде стояти обік, набираючи огню до люльки, а я тихенько-тихенько зайду ззаду, захоплю його за ноги та й бух до котла. Ха, ха, ха! Нехай вариться! А яка буде каша смачна, заправлена Спорішем! Або ні, візьму його, як буде спати, зв'яжу за ноги та й повішу стрімголов на банти. Нехай у димі коптиться, як свиняче сало. Або розпечу в кухні гачок, а скоро він прийде, а я розпеченим гачком штурк йому в очі!

Його вбога фантазія гуляла по різних нетрях та любивалася тими жорстокостями, не дбаючи про те, що вони в його положенні були всі неможливі. Ті думки були йому розривкою; за ними він забув дійсність, забув те, що перед хвилиною так боліло та дратувало його. Ще сльози тремтіли на його віях, а на носі не обсохла розмазана кров, а душа його вже заспокоїлась і перейшла Бог зна до яких посторонніх предметів. Та якась лиха доля не дала зовсім загоїтись та заструпитись його душевній рані.

Не минула й година, коли казня знов відчинилася і в дверях показався Споріш. Його образ відразу відновив у Прокоповій душі весь біль і всю ненависть. Він німо, але з виразом дикої злости спідлоба глядів на ключника.

– Ану, вставай і забирайся відси! – крикнув Споріш.

– Куди? – буркнув Прокіп.

– Марш до кухні. Тут мусять майстри направити піч. Ану, живо!

В кухні порались чотири кухарі, декретові арештанти, народ веселий і жартливий. Вони почали розпитувати Прокопа про пригоди минулої ночі, а його глупуваті оповідання ввели їх у добрий гумор. Бачачи сліди крові на Прокоповім лиці, один кухар запитав його, що се в нього таке, і Прокіп сердито розповів про свою пригоду зі Споришем, про те, як ключник обдурих його, забрав йому таке ладне блискальце, дарунок Панталахи, і ще й пхнув його так, що він розбив собі ніс.

– Бійтеся Бога! – скрикнув з гумористичним жахом один кухар. – І він мав Бога в серці, щоб отак скривдити тебе!

– І не хотів тобі віддати того, що твое? – допитував другий.

– Не хотів! – крізь сльози мовив Прокіп.

– Іди до директора та поскаржся на нього! – радив третій.

– А може, ліпше до самого прокуратора! – поправив четвертий. – Прокуратор старший від директора.

– Не хочу до директора! – плаксиво відповів Прокіп. – Директор недобрий! Директор до казенки посадить.

– Так, синку, так! – піддержував його один кухар. – Плюй на директора! До прокуратора вдайся! Той тобі догодить.

– Не хочу до креператора! – скрикнув Прокіп, у якого слово «креператор» в'язалося зі словом «креперувати» і значило щось нечувано страшне та грізне.

– І я так кажу! – мовив другий кухар. – Сам собі справу зроби! Або то ти не потрафиш? Ще б ти собі з таким ключником не дав ради?

– Морду йому набий!

– Очі йому видри! – піддавав другий.

– Візьми його за одну ногу, другу приступи і розідри його надвоє, як жабу, – підправив третій.

Прокіп слухав з роззявленим ротом і дивувався, як се йому нічого подібного перед тим не прийшло до голови. Наївшиися, він почав ходити по просторій напівтемній кухні, цікаво зазираючи в кожний кут, випитуючи про значіння кожної, найзвичайнішої речі і одержуючи на кожне питання від жартливих кухарів найдивоглядніші відповіді.

– Ай-яй-яй! – закричав нараз Прокіп, сплеснувши в долоні, побачивши на лавочці дві свіжо зарізані гуски, з яких одна мала бути спечена для пана директора, а друга зварена на росіл для хорих у тюремнім шпиталі. – А се що таке?

– Хіба не бачиш, що бузьки? – мовив один кухар.

– Бузьки? А вони що тут роблять?

– Прилетіли до нас у гостину.

– Ей, неправда! – мовив усміхаючись Прокіп. – Адже я знаю, що се гуси.

- Так? Знаєш? А в такому разі мушиш знати, що їм належиться.
- Що... що... їм належиться? А що ж їм належиться?
- Маєш зараз тут сісти і скубти.
- Добре! – радісно мовив Прокіп. – Я люблю скубти. Але пір'я буде мое.
- А пощо тобі пір'я, роззяво?
- Буду бавитися.
- Чи ти стікся? А хто ж пір'ям бавиться?
- Ну, то я не хочу скубти.
- Але скуби, скуби! Дістанеш пір'я, скільки захочеш, можемо тобі навіть із пір'я борщ ізварити.
- Ні, не хочу з пір'я борщу, – рішучо відповів Прокіп, скубучи гуску. – Але пірце собі візьму. Я так гарно вмію пірцем бавитися! Воно так ладно грає!.. Мене нанашко Панталаха навчив. Ай, то буде чудово!
- Аж над вечором піч була окована і Прокіп, обскубши гусей та проспавшися в кухні, вернув до своєї казні.

VII

У своїм самотнім покоїку на другім поверсі одної старої камениці, положеної біля вузької та брудної вулиці недалеко Бригідок*, ключник Спориш кинувся на своє старе крісло і, похиливши голову на груди, сидів так довго в німій задумі. Сумерки вже западали, а в його вузькій, голій кімнатці, що виходила вікном на тісне та глибоке, як криниця, подвір'я, було вже напівтемно. Від самого полудня, коли на цілу добу став вільним від служби і покинув мури в'язниці, чув себе якимсь не своїм, а чим ближче до вечора, тим дужче зростав його неспокій.

Розуміється само собою, що страшна пригода минулої ночі зробила на нього дуже сильне вражіння, тим сильніше, що був собі чоловік наскрізь чесний, у яким служба й військова карність не здужали заглушити чисто людського чуття, а надто склонний до задуми й меланхолії, вразливий більше, ніж се годилося чоловікові, що мусив заробляти на хліб насущний сповнюванням «песої служби».

Ах, та тюремна служба! Те вічне дозорування людей, як череди, вічне лаження по кишнях та пазухах, вічне ревізування, нишпорення, надслухування та ходження на

* Так називається львівська тюрма при Казимирівській вул., колишній монастир монахинь ордену св. Бригіди. – І. Ф.

пальцях! Вічне підглядання тих здичілих, споганених зіпсуттям, пристрастями або духовою хворобою лиць, підслухування розмов, цинічних або роздираючих своєю страшенною простотою! Вічне віддихання важкою, затроєною атмосферою тюрми, затухлих стін, темних коридорів і вонючих, перелюднених казень! Вічне слухання обопільних оскаржень, дрібних та тим нікчемніших доносів, лайок та проклять! Вічний вид повзання перед властю, сцен бруталної самоволі, топтання людської гідності там, де тої гідності не раз лишилась лиш маленька іскорка, яку б одначе лагідним подувом можна ще було роздути на живе, гарне полум'я! Ах, та проклята тюремна служба!

Спориш чув себе глибоко нещасливим майже від першої хвили свого вступлення в сю службу, чув себе й сам в'язнем, засудженим без вини на досмертну в'язницю, і з тим самим важким та болючим почуттям отсе вже двадцять літ двигав своє ярмо. Бо й що ж мав робити на тім божім світі? Взятий до війська від ріллі, вислужив при лінії одним тягом дванадцять літ, не маючи ніяких звісток із дому. Коли вернув у своє село, не застав уже родичів при житті і довідався, що батько перед смертю наслідком якоїсь лихої пригоди був змушений продати половину ґрунту. Другу половину засів молодший брат Споришів; вона обіймала всього-навсього шість моргів немудрої підгірської землі. Що з тим робити? Брат у розмові зі Споришем натякнув про поділ, але Спориш знав добре, що сей натяк був зроблений майже зі слізьми на очах: не уста братові, але судорожно перекривлені обриси лиця, тремтячий голос і слізьми затемнені очі говорили виразно:

– Оба будемо жебраками!

Спориш зрозумів ту мову без слів і, обіймаючи брата, мовив:

– Бідний брате, знаю я, що в тебе на душі! Не потребуєш говорити мені більше. Бачу й сам, як тяжко ти бідуєш і на тих шістьох моргах, а що ж то ще було би на трьох! Але що ж ти собі думаєш про мене? Чи ж мав би я сумління обдирати тебе й твоїх дітей? І нащо придався б мені твій ґрунт? За час дванадцятилітньої військової служби відвик я від праці на ріллі, а тепер бачу, що воно й добре так сталося, бо на чім же тут і робити? Знаєш що, лишайся сам на тій батьківщині, і нехай тобі Бог помагає, а я піду, звідки прийшов, буду далі вік свій збувати в цісарській службі.

І, мовлячи се, втиснув брату в жменю всі гроші, які в часі своєї військової служби наскладав був на своє нове господарство, цілих чотириста ринських, а сам спакував свої вбогі манатки, пішов знов до військової коменди і замельдувався, що хоче служити другу капітуляцію, себто других дванадцять літ. А що був у службі пильний і точний, чесний і загально люблений, що мав особливий дар власне до виучування свіжо набраних рекрутів військової муштри без звичайного в тих часах мордування та

катування, то прийнято його радо, авансовано на фірера, а потім навіть на фельдфебля. Так вислужив Спориш других дванадцять літ.

Тим часом його брат, не викараскавшись з нужди, вмер, дрібні діти розійшлися по світі, батьківщину розшарпали чужі люди, – що було чинити старому, вислуженому воякові? До ніякої фахової праці не був здібний, до женячки не мав ані охоти, ані літ уже, ані відповідних засобів, – трафилась йому урядова служба, служба тюремного дозорця, ось він і прийняв її, хоч і нерадо – прийняв, бо не було в чім вибирати.

Від тої пори минуло двадцять літ. Спориш постарівся, посумнів. Виходячи з тюремних мурів, зі служби, оминав людей, пересиджуючи цілими днями в своїй самотній кімнатці на другім поверсі або, коли позволяла погода, відбуваючи далекі марші за місто, в поле, в ліси. Тут лише віддихав вільніше, напоював зір і серце красою природи. А вечором ішов до Нафтули, сідав сам один у темнім закутку і мовчки випивав кухоль пива. Хазяйка, у якої жив і яка варила йому їсти, не докучала йому своїм товариством, от і мав Спориш досить часу віддаватися своїм думкам, а ті думки чим далі, тим більше робилися сумні й понурі. Згадував свою молодість, уже майже забуту, – тепер вона видавалась йому щасливою, хоча на ділі була зовсім не блискуча. Згадував довгі літа військової служби, важкі труди, мізерні пригоди, переважно не варті спомину, дрібні секатури старшини, дрібні радощі і великі смутки та турботи з дрібних причин. Згадував нарешті довгі літа своєї тюремної служби: ніби непереривна сіра та холодна хмара, перелітали понад ним усі ті літа.

– Страчене життя! Песе життя! – зітхав ключник і почував чимраз більше обридження до того життя й до себе самого.

Та сьогодні особливо ті прикрі почуття змоглися до високого ступеня. Кроваве, розторощене до непізнання лице Панталахи ненастанно стояло перед його очима, сверлюючи його нутро якимсь страшеним докором, бунтувало кров у його жилах, відбирало йому спокій, апетит, пообідній сон. Хоча був голоден, то проте, засівши вполудне до стола, не міг їсти нічого, а сам вид м'яса доводив його мало що не до зомління.

Та найтяжчим, найбільше кривавим докором шуміли в його вухах остатні слова Панталахи: «Я думав, що на тобі лише песья ліберія, а тепер бачу, що в тобі також песьє серце». В першій хвилі ті слова не дуже зворушили Спориша, радше заболіли його, як несправедливий закид. Та коли Панталаха впав із даху, коли з його розторощеного лиця смерть заглянула в очі Споришеві своїм небрежливим грізним зором, тоді ті слова збудили в його душі зовсім інший, далеко глибший відгомін. А сей відгомін протягом цілого пополудня не втихав, а гудів на тисячі тонів, міцнів, як віщун недалекої бурі.

Бо й справді, за що ж погіб такою страшною смертю Панталаха? За те, що рвався до втеки. Та хіба ж се така велика провина? Закон не вважає її ніяким злочином, але хіба якимсь дрібним переступом, а навіть варварський «домашній порядок», що панує в тюрмі, хоч карає його остро, то проте не карає смертю. І що ж би було сталося, якби Панталаха був утік? Чи потерпів би хто через се яку шкоду? Ні! Бо коли би Панталаха захотів був лишитися в Галичині, то, певно, швидко його знов би зловлено і посаджено в тюрмі. А коли б йому було вдалося втекти за границю, розпочати життя серед іншої обстанови, то хто знає, чи не був би ще з нього виробився чесний і пожиточний чоловік. А коли й ні, то був би собі згинув без нього, був би пропав безвісті. Чи ж мусив доконче він, Спориш, так або інакше на старі літа вмочити руки в людській крові, взяти на свою душу людське життя?

О, так! Не було ніякісного сумніву – він і ніхто інший, лише він був винен смерті Панталахи. Адже ж се він у своїй засліпленій глупоті дав йому в руки знаряд, який у руках Панталахи сам немов напрошувався, щоб його ужити на виконання нового плану втеки. Погроза «казенки» прискорила те виконання. І зовсім не полегшало на сумлінні в Спориша, коли якийсь голос шепнув йому, що прецінь же він не знав того, що в тім нещаснім срібнім ринськім була схована пилака. Та й не в тім його головна вина, що показався занадто добродушним, але в тім, що безпосередньо потім показався так гупо та безцільно жорстоким. О, бо ж він пригадує собі, що думка про можливу пробу втеки Панталахи мигнула в його голові зараз у першій хвилі, коли крізь сон почув тоненьке гарчання пилаки, що перерізувала залізні штаби. Треба було в тій хвилі роздумати сю справу по-людськи, сказати собі самому: «Ну, що ж, пробуй, бо твоє положення справді важке, я не буду тобі ставати на перешкоді». Міг заснути спокійно, твердо і не чути нічого так само, як не чув вояк. Навіть той стук у комині та брязкіт у казні Панталахи міг витолкувати воякові як щось зовсім звичайне й невинне – і Панталаха мав би досить часу для втеки. А коли б рано була викрилася його втека, то ключникові та вартовому воякові, крім дрібних неприємностей, протоколів та упімнень, не було би нічого сталося. А зате Спориш не був би мав на сумлінню смерті чоловіка!

Та й ще якого чоловіка! «Злодій, злодій!» – говорять усі, здвигаючи плечима. Споришеві не лишилася навіть така вимівка. Занадто глибоко зазирнув він у душу того чоловіка, щоб не пересвідчитися, що під грубою корою зопсуття крилися в його душі багаті золоті жили чесних і людяних почувань, сильної волі й енергії. Чим довше роздумував Спориш, тим більшу пошану для Панталахи збуджувало в ньому поперед усього власне оце хоробливе, екзальтоване бажання свободи, той дивний одур, що попихав сього чоловіка на очевидну загибель, до найрозпучливіших кроків. Адже ж із

таких людей при інших обставинах виробляються славні воеводи, генерали та герої, винахідники нових стежок, що ведуть цілі народи до побід і слави!

– А все-таки я сповнив лише свій обов'язок, алярмуючи сторожу та гонячи втікача, – шептав у ньому якийсь голос.

О горе! Сей шепіт не то що не впокоїв його, але, навпаки, відригнувся в душі як безконечна гіркість. Він почув сором за своє людське єство, що дало себе знизити в ярмо власне такого обов'язку.

– Пес, пес! Так, Панталаха мав рацію! – зітхнув Спориш і, не дожидаючи вечері, пішов до Нафтули. Та й тут він не запопав ніякої пільги. Засівши в своїм звичайнім куточку, він підзорливим оком озирався довкола, чи люди не показують на нього пальцями; прислухувався розмовам, чи не згадують про нього. Панталаха справді й сьогодні був темою всіх розговорів: його втека і смерть були описані в газетах, були великою новиною дня. Наперекір своєму сподіванню, ключник почув голоси, симпатичні для помершого – здавалося, що всі забули про його крадіжжі, – в пам'яті лишилися лише його ненастанні шалені пориви до свободи, що нарешті були причиною його смерті, його сміливість та геніальність у винаходженні способів до втеки. З другого боку, ніхто не осуджував сторбжі ані ключника – сповнили свій обов'язок. При однім столі зроблено навіть складку для вояка, що разом із Панталахою впав із даху, та лишився живий.

Все те зацікавлювало і потроху навіть успокоювало Спориша. Та коли потім вернув додому, чув, що не засне вночі, і лякався своєї власної постелі: йому здавалося, що в нічній пільмі знайде обік себе холодного, кровавого Панталаху з розторощеним лицем і з величезними, обдертими з повік очима. Наважився не лягати спати і цілу ніч просидіти в кріслі, а тільки над раном лягти на сон, коли ясне сонце порозгонює криваві мари.

Але і в кріслі, дримаючи, він не міг знайти супокою. Пручався, кричав; раз його кидало в холодну дрож, то знов обливався потом. Найменший шелест перемінювався в його сонній уяві на остре, свистюче гарчання, і при тім відголосі він за кожним разом зривався, мов опарений.

VIII

Спориш мав нічну службу. Замикаючи на ніч тюремні казні, він зайшов і до Прокопової цюпи, тої самої, відки перед добою втік Панталаха. Прокіп лежав на своїм тапчані, лицем обернений до стіни, і якомсь сердито загарчав, побачивши Спориша. І коли ключник, стоячи насеред казні, підняв угору лампу, оглядаючи стіни, а потім

схилився і заглядав по кутках попід тапчани, як се було його обов'язком, Прокіп неспокійно кидався на своїм місці, то знов кулився, як кіт, що готується до скоку. В очах ідіота меркотіла скажена ненависть. Але Спориш не звернув на се уваги. Що значив для нього німий гнів ідіота супроти тих невідступних думок та гризот, що клубилися в його нутрі та підгризали його супокій?

Позамикавши казні, Спориш відітхнув свобідніше і, попрощавшись з другим ключником, що досі від учора мав джур, лишився сам у коридорі. З вартівні власне заводжено сюди нічну сторожу, і Спориш пройшовся по коридору, поки капрал на місці дав воякові півголосом відповідну інструкцію.

З тривогою й неспокоєм дожидав Спориш сеї ночі. Якесь темне прочуття говорило йому, що вона не буде спокійна, що тут, на тім місці, де ще перед добою жив і з такою силою волі напинався Панталаха, мусять бути найсильніші й найсвіжіші згадки про нього та сліди його зусилля. Спориш, старий вояк, не вірив у духів та в привиди і не з того боку боявся якихось прикростей. Він боявся власного нутра, власної душі, розстроєної вчорашніми вражіннями та рефлексіями. Боявся сну і постановив собі не спати всю ніч, ходити по коридору, балакати з вартовим вояком і взагалі робити що можна, щоб не допускати собі до голови ніяких зайвих, важких думок.

Та ба, ся постанова не зовсім удалась йому. Вояк, поставлений на варті, був простий селянин, новобранець, отяжілий, мовчазливий і трохи тупий та неговіркий. Утруджений цілоденною муштрою, він уночі хотів спати і тому ледве півгодини додержував компанії Споришеві, терпеливо слухаючи, що сей оповідав йому про свою військову службу, та лише десь-колись втручуючи від себе одно-друге слівце. Нарешті він попросту попросив Спориша, щоб дозволив йому передріматися півгодиночки, бо його сон ломить. Бідному ключникові ніщо було й діяти. От він засів на паці, як тої пам'ятної ночі, коли тікав Панталаха, і мовчки вдивлявся в чорне гирло коридора, завидливо зиркаючи часом на вояка, що тут же обік нього, опертий на карабіні, заснув майже в одній хвилині.

Так минуло, може, з десять мінут мертвої, сонної тиші, коли втім нараз Спориш затремтів, підняв голову і напружив слух, широко витріщив очі і навіть відчинив уста. Що се було? Чи злуда уяви, чи... чи...? Спориш не важився доснувати до кінця сеї думки і слухав, заперши в собі дух.

– Грр! грр! грр! – розлягався найвиразніше в світі по цілім коридору тонкий, свистючий скрегіт англійської пилки, що ріже залізо. Кілька мінут сидів Спориш, мов закамений, не рушаючися з місця, ловлячи вухом, і устами, й усею своєю істотою ті фатальні згуки. Нічого не думав, нічого не відчував у тій хвилі, ані страху, ані тривоги;

можна би навіть сказати, що був спокійний, хоча був се спокій радше колоди, ніж свідомого чоловіка.

Аж по кількох мінутах того мертвого супокою настала реакція. Жива сила прокинулася в Спориші. Напруго кинувся на своїм місці, зірвався на ноги, хотів крикнути, хотів за щось ухопитися руками, бігти кудись, кликати підмоги і почув, що все його тіло обілляне холодним потом. Але й се розворушення тривало лише недовгу хвилю. Отямився, не скрикнув, але, зирнувши на вояка, що спав преспокійно, успокоївся й сам потроху і почав збирати розпорошені думки.

Що се могло бути? Прислухався ще раз, уважно, пильно – таки так, нема ніякого сумніву! І сим разом се не що інше, як те, що було позавчора. Хтось англійською пилкою ріже залізну штабу! Хто се може бути? Очевидно, що знов якийсь арештант, якому заманулося поспробувати податися слідом Панталахи. Чи подуріли ті люди? Спориш запитав сам себе, що йому робити в отьому випадку? Чи розбудити вояка? Але що допоможе йому вояк? Ліпше піти й переконатися, де се, в котрій казні хтось працює так завзято? Хвилево навіть у ключниковій голові мигнула думка дати спокій і лишити втікачеві-арештантові волю, нехай собі тікає, куди знає! Але службова привичка таки взяла верх. Ступаючи на пальцях, він пішов здовж коридору, вухом слідячи та міркуючи, відки се міг видобуватися той підозрений скрегіт? Ідучи, він навіть усміхався. Видно, що не Панталаха працює, але якийсь партачина! Невправне вухо, невинна рука! Панталаха вмів ловити вухом кожний найдрібніший шелест на коридорі і зараз переставав – видно, що, роблячи своє діло, вповні панував над усіма силами свого ума, не почував ані тривоги, ані зворушення, ані неспокою. А сей увесь затопився в своїм занятті і вже ні на що більше не зважає, нічого не чує. Цікава річ, чи почує бодай, як буду відмикати колодку! О, се вже певне, з такою обережністю він далеко не забіжить!

Так міркуючи, ключник звільна посувався коридором. Але чим далі йшов, тим більше щезав його хвилевий супокій, тим сильніше морщилося його чоло і затискалися уста. Що ж се? Скрегіт, бачилось, уходив перед ним чимраз далі в глиб коридору. Ключник розміркував собі був зараз із першого разу, в яких казнях сидять такі пташки, по яких можна би надіятися проби втеки, але тепер переконувався, що його міркування було хибне і ві всіх тих підозрених казнях було тихо, мов маком засіяв. А гарчання чути було раз у раз, виразне, прискорене, монотонне, мов металічне цвіркотання сверцка в шпарці під припічком.

Помаленьку, мов привид, наближався Спориш до казні, з якої позавчора перший раз почув був таке саме зловіще цвіркотання. Зближався, неважаючи на якийсь внутрішній опір; потер рукою чоло, немовби хотів відігнати якусь налазливу і безглузду думку. Але ж се не може бути! Але ж се нісенітниця, щоб і тепер той дзоркіт міг по-

ходити з тої самої казні! Адже ж у ній нема нікого, крім Прокопа, а сей ідіот ані пилки не має, ані поводитися з нею не вміє, ані не має охоти, ні потреби пилювати штаби! А проте голос виразнісінько показує власне на сю казню. Спориш наблизився до самих дверей, приложив вухо до стіни – так, не було сумніву, з отсеї казні видобувалося зловіще гарчання, розходилося виразно, ніби хто острими остями шпигав Спориша в груди. У ключника волосся з'їжилось на голові, дух захопило в грудях.

– Боже! Се Панталаха! – без волі й відома простогнав він півголосом – і в тій хвилині таємничий скрегіт затих.

Не тямлячи сам, що й пощо чинить, Спориш з гуркотом і стуком влетів до казні. Казня була пуста, все в ній було в порядку, лише безмісні, вибалушені очі Прокопові поглядали на ключника з кута, з тапчана.

– А ти що тут робиш? – крикнув на нього Спориш, не того, щоб чогось дізнатись, але попросту того, щоб почути людський голос.

– Я... я... сплю, – мовив, загикуючися, Прокіп.

– А ти не чув нічого?

– Нічого, нічого.

Спориш стояв блідий, як труп. Світло ліхтарні, яку держав у руці, падало скісно на його лице та надавало йому страшенний, мертвецький вираз. Не знаючи, що почати далі, Спориш кинувсь уважно оглядати штаби на печі, крати та окови при вікнах і дверях – ніде ані сліду пилювання. А прецінь же те гарчання тривало так довго, було таке виразне, що оманою не могло бути ніяким світом. З тяжким серцем, згорблений і похилений, ніби під якоюсь великою тяготою, вийшов ключник із казні, замкнув її і повільним кроком віддалився, щохвиля стаючи й надслухуючи. Та гарчання вже не було чути. Вся решта ночі проминула спокійно.

Спокійно! Те, що сеї ночі діялося в душі Спориша, було подібне скорше до бурі, що валить усякі запори і вириває дерева з корінням, ніж до спокою. В пам'яті старого вояка, під впливом внутрішньої грижі та невиясненої події, віджили всі вірування та Бог зна коли чувані оповідання про духів та привидів, якими кормила його молодість, пережита під сільською стріхою, яких і потім у війську наслухався немало. Те, що до недавня відскакувало від його здорового розуму, здорової вдачі та чистого сумління, мов від сталевого щита, тепер штурмом здобувало становище і не знаходило відпору. Спориш не смів уже сумніватися, що чув надземний голос, що се Панталашина рука виконувала те гарчання, що се дух Панталахи покутує на місці своєї передчасної смерті і мститься на своєму вбійці. Стоячи на кінці коридори, Спориш уперше зі смертельною тривогою зирнув у його бездонно глибоке, темне гирло, немов лякаючись, що на тлі тої темноти в найближчій хвилиночці побачить якийсь страховинний привид, що

всю кров у його жилах відразу зітне на щирий лід. За кожним шелестом дроз його пробирала, а все-таки сто разів страшнішою від усякого шелесту була для нього та мертва, глуха тиша, що залягала в'язницю. Навіть вояк, сплячи біля нього на паці, не хропів, але віддихав так тихо й нечутно, що переляканий Спориш наблизив вухо аж до його лиця, бо в одній хвилі йому в душі мигнула думка, ану ж той вояк, почувши те зловіще гарчання, тут-таки вмер із переполоху! Та коли по кількох годинах вояк пробудився і Спориш запитав його, чи він не чув чого, вояк преспокійно відповів:

– Ні, Богу дякувати, не чув нічого.

– Бійся Бога, Споришу, чоловіче, а ти як виглядаєш? – крикнув другого дня рано один дозорець, приходячи до служби.

– Що? Я! А як же маю виглядати? – мовив Спориш зміненим, розбитим голосом.

– Як з хреста знятий! – мовив дозорець і аж руки заламав. – Згорбився, лице твоє пожовкло, очі запали глибоко в голову. Що тобі сталося?

– Але ж нічого, нічого! – мовив Спориш, махаючи рукою. – Так тобі здається. Мені нічого не хибує.

Дозорець здвигнув плечима і покивав головою.

– Але ж ти хорий, ледво на ногах держишся! Трусишся, як у лихорадці, в тебе гарячка! – говорив дозорець, старий військовий товариш Спориша.

– Ну, Бог з тобою! Що тобі сниться! Пек-запек! – відмовлявся Спориш, силкуючись усміхатися. – Ще на правду ввіпреш у мене, що я хорий. Ні, кажу тобі, що я здоров. То... так лише, я не спав уночі. Просплюся по обіді, і буде мені зовсім добре.

І поспішною ходою він віддалився, немов стараючись уйти від допитливих очей старого товариша. Розуміється, що про свою нічну пригоду він нікому не згадував ані словом. Боявся, щоб його не висміяли. Зрештою чекав, що скаже другий ключник, який по ньому держатиме слідуючої ночі дижур у тім коридорі.

ІХ

– Слухай-но, братику, – питав якимось несміло і з якимось заклопотанням Спориш слідуючого дня другого ключника, що власне закінчив свій 24-годинний дижур у тім коридорі і передавав йому ключі, – слухай-но... чи ти сеї ночі... тее-то... буває... не чув нічого?

– Де?

– Ну, тут, у казнях?

– У казнях? А хіба що я мав чути в казнях?

- Ну, не знаю... Але власне про те я й питаю тебе, чи не чув... що-будь?
- Не чув нічогосінько. Або що? Ти, може, чув щось?
- Я? Але ж нічого!

І Спориш сквапно віддалився, уникаючи дальших запитань. Але видно було по нім, що якась тривога присіла його і не давала йому спокою. Хитався на ногах, ходив як сам не свій, обминав людей, а коли не міг обминути їх, то або мовчав, або відзивався уриваними зворотами, збував запити півслівцями або ні з сього ні з того починав говорити щось не до речі, немовби його дух був зайнятий чимось зовсім постороннім і далеким.

Се було таки правдою. В душі у Спориша панував один образ – могутній, що пожирав усі інші, – Панталаха. Ославлений злодій не вмер, він жив у душі в Спориша і там вів далі своє ремесло – помалу, але ненастанно цигукав та перепилював одну за одною ті живі нитки, що в'язали Спориша з життям.

Немов хробак, підгризав він корінці його духової істоти. Тепер, коли його годі було замкнути в казні, запроторити до казенки або засадити до праці в «лабораторні», коли він зробився незримим та невловимим, його сила побільшала безмірно, і всякий опір супроти неї був даремний.

Та проте слова другого ключника мигнули Споришеві, мов слабкий промінчик надії. Ага, сей уночі не чув нічого! Може, й я не почую! Може, те вчорашнє було таки оманною, походило з гарячки, з безсонниці! Але в душі щось шептало йому, що ся надія зрадлива, що страшний гість знов уночі навідається до нього, знов дасть йому почувитися. Коли Панталаха лиш його взяв собі на зуб, то що має давати почувити себе комусь іншому?

В часі вечірнього обходу по казнях Спориш якось несподівано кинув оком на Прокопа і аж затрусився зо страху.

Лице ідіота було страшенне, мало такий дикий, напівкровожадний, а напівпереляканий вираз, що ключникові аж мороз пробіг по тілі. Пригадав собі людове вірування, що діти й звірі бачать не раз духів тоді, коли дорослі люди не бачать нічого. Чи ж мав би й Прокіп?.. Алі ні, ні, то не може бути! Та проте ключник не мав смілості ані словечка промовити до Прокопа, лише вилетів із казні, мов облитий окропом, і ледве міг тремтючими руками позамикати колодки та ретязі.

Скінчивши обхід по казнях, ходив якийсь час по коридору, силкуючися до руху, дожидаючи, що буде далі. Не було нічого. Та ледве зупинився на кінці коридори, супротивним від того, в якому стояв вояк, коли нараз почувся новий зловіщий гаркіт:

– Гррр, гррр, гррр!

Прошиблений неописаною тривоною, ключник видав із грудей глухий окрик і пустився щодуху бігти в супротивний кінець коридори, до вояка, що щось там нишпорив у своїй торністрі. По його окрику гарчання зараз утихло.

- Чу... чули? – питав майже без духу Спориш вояка.
- Що таке? – відіззався байдужно вояк, обертаючись до нього лицем.
- Як-то що таке? Хіба ж ви не чули?
- Що я мав чути? Не чув нічого.
- А... а... те... знаєте, таке... гарчання?
- Гарчання?

Вояк витріщеними очима видивився на Спориша, як на чоловіка, у якого не всі дома.

– Але ж тільки що... перед хвилиною... от так: гррр, гррр, гррр! – ледве дух переводячи, толкував Спориш.

– Добре, добре, буду вважати! – мовив вояк, щоб як-будь закінчити розмову, очевидно дійшовши до висновку, що ключник десь трохи надміру закропився.

Сеї ночі, одначе, гарчання вже не повторилося, і вояк, що не спав усю ніч, не міг дочутися нічогісінько. От і не диво, що в душі проклинав Спориша на чім світ стоїть, а рано в рапорті досолив йому, твердячи, що був п'яний, що безпідставно алярмував сторожу і балакав щось таке, чого годі було й зрозуміти. Бідний Спориш, покликаний до тюремного директора, щоб витолкувався, та не хотючи признатися до своєї тривоги перед духом Панталахи, звинявся тим, щоб був невиспаний, що в нього гарячка, в якій йому часом причувається всяка всячина, і просив, щоб на пару день увільнено його від служби, поки не поздоровшає. Тюремний лікар справді потвердив ненормальний стан Спориша, велів йому держати діету і часто заживати хініну, а директор дав йому відпустку на три дні, бо, по думці лікаря, слабкість зовсім не була грізна і в короткім часі повинна була минутися.

З заціпленими зубами і з темною злобою в душі вийшов ключник із тюремного будинку і, зім'явши в долоні лікарів рецепт, кинув його до рову.

– Дурень! – пробуркотів він. – Мацає пульс, прислухається до грудей і плечей і думає, що пізнав хоробу. А що діється в душі чоловіка, про се ані не питає!

По трьох днях Спориш вернув до служби – на вид успокоєний, але на самім ділі лиш ослаблений та вичерпаний ненастанною тривогою, ненастанним неспокоєм, невідступними привидами. Освоївся з ними, чув, що вже ніщо не вирве його з рук Панталахи, і піддався своїй долі. Знав напевне, що найближчої ночі знов почує з тюремної келії той проразливий скрегіт, а проте щось тягло його до тої келії, бажав якнайшвидше почути те, що недавно проймало його такою тривогою; був, як той стратенець, що зі смертельною тривогою та при тім і з нетерплячкою дожидає відчитання засуду.

І не помилився в своїх прочуваннях. Найближчої ночі Панталаха знов дав себе чути своїм звичайним способом, хоча за весь час Споришевої неприсутності ніхто

нічого не чув у коридорі. В тім часі перестали вже ставити військову варту в коридорі, то й ключник був сам серед голих стін. Хвилю слухав страшного гарчання, мов окаменілий, але нараз смертельний переляк охопив його, він кинувся до виходу і впав до військової стражниці з безпам'ятним криком:

– Панталаха! Панталаха!

В одній хвилі всі вояки посхапувались і обскочили ключника, що хитався на ногах і був блідий, мов труп.

– Що сталося? Що там таке? – допитували його гуртом, але Спориш не міг вимовити ані слова. Блудними очима водив довкола, заломлював руки і порушував устами, але голосу з них не міг видобути ніякого.

Військова сторожа рушила на коридор – у казнях панувала цілковита тиша. Ключник, якого два вояки вели попід руки, киванням голови показував на казню, з якої втік Панталаха; його дрож при наближенні до неї свідчила, що власне та казнь була причиною його переляку. Взяли від нього ключі, відчинили казню, капрал і ще три вояки ввійшли досередини, перешукали все, зревізували до голого тіла переляканого Прокопа, але нічогісінько підозреного знайти не здужали.

Полишено на коридорі військовий пост, а ключника заведено до стражниці і положено на голих дошках тапчана. Лежав німий, з очима встовп і раз у раз порушував устами, неначе з кимось незримим провадив якусь нечутну для людського вуха розмову. Над раном заснув, але сон його був неспокійний, гарячковий. Щохвиля Спориш кидався, скреготав зубами, бив руками по дошках. Недавно блідість замінили гарячкові рум'янці, голова і все тіло його були мов у огні.

Дали знати директорові про ключникову хворобу. Директор прибіг до стражниці, приступив до безтямного ключника і доторкнувсь його рукою, немов хотів його збудити. Та в тій хвилі Спориш кинувся щосили на тапчані і з виразом найбільшої тривоги, завертаючи кров'ю набіглими очима, знов закричав:

– Панталаха! Панталаха!

І знов утих. Більше не можна було з нього видобути нічого. Покликаний із тюремного шпиталю лікар сконстатував запалення мозку і велів зараз перенести Спориша до шпиталю, висловлюючи при тім сумнів, чи вдасться йому пацієнта в такім поважнім віці повернути до здоров'я.

В шпиталі Спориш, під впливом зимних компресів, на пару хвиль прийшов до пам'яті і уриваними словами розповів директорові про гарчання, яке чув у казні. Се була остатня його ясна хвиля. Швидко знов узяла перевагу гарячка та нетяма, і коло півночі Спориш закінчив життя в шпиталі.

X

Директор з ніг валився від втоми. В супроводі ключника і ще двох дозорців цілого півдня робив ревізії по всіх казнях того коридора, в якому ключником був Спориш. Забрано багато ножів, шил, цвяхів, шахів, роблених із хліба, карт, роблених із бібули, оловців і тим подібних заборонених речей, але нічогісінько такого, що могло б оправдати підозріння, що хтось із в'язнів міг пилувати штаби або крати. Переслухано всіх в'язнів, чи не чули підозреного гарчання, але тут директор сам наперед був певний, що всі ті переслухи зовсім даремні і що жоден в'язень не скаже правди, хоч би й мере чув щось таке, бо інакше товариші признають його «капусем» (донощиком) і будуть збиткувати його та докучати йому на кожному кроці. І справді, всі в'язні клялися й присягалися, що ніякого гарчання ніхто з них не чував ніколи.

Чи ж мала би се бути омана, вплив роздраженої уяви самого Спориша? Але з оповідання небіжчика директор зрозумів, що, коли Спориш уперве почув те гарчання, був іще здоров і зовсім не надіявся нічого подібного. Можливе було припущення, що Спориш помилився в казні; можна було догадуватися, що, почувши про те, що сталося, винуватий в'язень міг подати небезпечний знаряд до іншої казні, і для того директор наказав зробити ревізію у всіх казнях і у всіх арештантів за покотом. Ревізія не виявила нічого, а поперед усього важне було те, що найстаранніші оглядини всіх крат і штаб не виявили ніде ані найменшого сліду пиловання.

– Там до старого дяса! – воркотів раз по разу директор, спльовуючи з нетерплячки. Та був се старий недовірок: в духи не вірив, а заким успокоїтись на думці, що все те «причудлося» Споришеві, хотів випробувати все, що могло довести до виявлення правди. Ось він і наважився ще раз якнайстаранніше перешукати Прокопову казню. Та й сим разом перешукування не довело ні до чого. Директор кляв по-чеськи і тупав ногою, нарешті впав на якусь думку і велів дозорцям вийти з казні. Він лишився сам на сам із Прокопом.

– Слюхай, Прокопа, – мовив до нього директор, – ти вночі спав?

– Спав.

– А слюшаль цо?

– Не чув нічого.

– Неправда! Я вім, що ти чуль.

Прокіп видивився на директора вибалушеними очима, нарешті, всміхаючися дурнувато, запитав:

– А ви відки знаєте, що я щось чув?

– Відки знаю? – підхопив директор. – Я ті то повім потома, а тепер ти мі повіж, цо ти чуль?

– Я... я... не чув нічого.

– До сто дясов! – крикнув директор, тупнувши ногою. – Слюхай, Прокопа, що я ті повім. Прієхаль ту твій батько і питальсе за тебоу, муві: «А где мій Прокопа, хочу го взат додома. Дост ту юж у панів пановаль».

Директор знав, чим налякати Прокопа. За кожним разом, коли батько приїжджав відвідувати його, Прокіп виявляв такий перестрах, що не було гіршої погрози для нього понад ту, що його з тюрми відішлють додому. І тепер Прокіп поблід і почав дилькотіти на ногах.

– Н... ні... ні! – булькотів він. – Я не хочу додому!

– А повіш, що ти чуль?

– Повім, повім.

– Ну, говори.

– А... а... не будете бити?

– Бити? А то за що? – зачудувався директор. – За то, що ти чуль?

– Бо я то сам зробив.

– Що ти зробив?

– А те... таке гарне, що так мовило: гррр, гррр, гррр.

Директор аж на місці підскочив.

– Ти то зробіль? А ти як то зробіль?

– Як? А ось як!

І Прокіп видобув із свого густого, розчіхраного волосся шматок із шпульки гусячого пера, застромив один кінчик за штабу при дверях, а другий кінчик пару разів порушив пальцем. І справді, перо, диркаючи та вдаряючи о дубові, бляхою заковані двері, видавало гарчання, подібне до скреготу пилки при різанні заліза. Директор аж у долоні плеснув.

– І поцо ж ти то зробіль? – питає Прокопа.

– Пощо? – видивився на нього Прокіп. – Ніпощо, так собі.

– А чому ж ніхто інший не чуль се, крім Спориша?

– Спориша? А то що за Спориш?

– Не віш? Тен пан ключнік, що вчора вмер?

– Ключник умер? Спориш умер? – крикнув радісно Прокіп. – Ага, то той, що мені відібрав те моє, таке гарне, що мені дав Панталаха.

І, неважаючи на присутність директора, ідіот почав скакати по казні і плескати в долоні, приговорюючи:

– А так! А так! Так йому треба! Нехай би був не відбрав мені того, що моє! А я зате йому заграв, так, як грав нанашко Панталаха тої ночі, як мав утікати. А я ніби спав, але

чув усе добре. А ключник ускочив до мене вночі до казні, шукав чогось, та не знайшов нічого. А потім уже до казні не вскакував, лише стояв під дверима, і слухав, і кричав. А я йому грав так гарно! Га, га, га! А він узяв та й умер. Так йому треба!

– Бестія собача! – буркнув директор, бачачи ту звірячу радість дурнуватою і зрозумівши весь зв'язок його слів. – Ну, що з ним уделяш? Чи біть го, чи повісіть го? Кеди он гльоупи, як бут! Нех те гром біє!

І, сплюнувши, вийшов із казні.

Львів, у січні 1888 р.

БОРИС ГРАБ*

Присвячую д-ру Ів. Копачеві**

Борис Граб був хлопська дитина. Батько його, заможний господар у підгірським селі Д. коло Добромиля, віддав його, свого найстаршого сина, до школи спершу до Лаврова до василіан, а потім до Перемишля до гімназії. Борис учився дуже добре і вчасно почав заробляти собі на хліб лекціями. Батько бажав, щоб син, скінчивши гімназію, йшов до духовної семінарії, але Борис уперся і пішов до Відня на медицину.

Ще в гімназії Борис займав видне місце серед товаришів, ба й учителі гляділи на нього, як на головну оздобу закладу. Обдарований незвичайними здібностями, величезною пам'яттю, бистрим і ясним розумом, він із тими вродженими дарами лучив велику пильність і працьовитість, замилювання до порядку і точності і вироблене гімнастикою та фізичною працею здоров'я та сильну будову тіла. Свій час умів він розділити так, що на всяку роботу, на всяку науку знаходив час і пору.

Ще в гімназії він з власної охоти навчився кількох європейських мов, прочитав у кождім із них чільні твори літератури, які лише міг запопасти в такому непросвітнім городі, як Перемишль, але, крім того, живучи два роки у столяра, вивчився столярства, відтак у токаря токарства, а ще в сьомім класі не побоявся насмішок товаришів, ба й деяких учителів, але перейшов на квартиру до одного шевця і в заміну за підучування його сина вивчився й того, у школярів так погордженого, ремесла. Лиш один

* Це оповідання написане спершу як окремий твір (1890). Однак згодом, як зізнавався Франко, воно мало увійти до роману «Не спитавши броду», який залишився незавершеним.

** Копач Іван Семенович (1870–1952) – український педагог і критик, товариш І. Франка.

учитель, Міхонський, хвалив Граба за те, заохочував і інших учитися ремесла і обік духової праці не занедбувати й фізичної, хоч, розуміється, надармо. Оце намагання сполучити науку з фізичною працею звело Бориса до купи з Міхонським, який сам закликав його до себе до хати, часто розмовляв з ним і старався по змозі дати його думанню й науці живий напрям, вільний від шкільного педантизму й заскорузлості.

Міхонський – се була вельми оригінальна й симпатична постать, рідка поява між гімназіальними вчителями. Незвичайно нервовий і чутливий, він умів бути терпеливим і повільним та лагідним. Усе в нім, від нерівного поквапного ходу і бистрого, але миготливого погляду, аж до методи навчання, приступної, живої і щиро предметової (він учив математики, логіки й психології), а разом прибраного в якісь педантичні форми, в якусь дрібничкову формалістику, – все, кажу, в нім було немов навмисне зложене з суперечностей. М'якого серця і доброї душі, він міг довести до розпуки ученика – хоч і здібного, але повільного, флегматика; лише нервові, прудкі, рухливі натури могли подобатись йому. А проте той сам чоловік з педантичною строгістю додивлявся до того, як ученик стоїть при таблиці, як держить крейду, як маже губкою, як кланяється, – і не вважав зайвим по десять раз на кожній годині навчати учеників методичності, повільного, але ясного думання, точності й економії у всіх рухах, поступках і ділах.

– Не надто квапся, не надто й гайся, нічого замного! – оце були його улюблені приказки. Ученик, який на завдане питання відповідав занадто швидко й гладко, відразу збуджував його недовір'я.

– А покажи-но ти мені книжку, з якої ти се так гладко напам'ять вивчився! – звик він був говорити такому ученикові, вислухавши його відповіді, а коли той упирався при тім, що говорить се не з пам'яті, а з голови, завдавав йому для проби таке питання, якого не було в книжці і на яке треба було відповісти з добрим намислом. Такими питаннями він випробовував здібність мислення у своїх учеників. І вже у кого побачив, що відповідь на питання виходить справді здобутком його власної, хоч і невеличкої духової праці, для такого мав велике поважання.

– Власна думка! Власна духова праця, ось у чім властива ціль гімназії! – повторяв він не раз. – Ти думаєш один з другим, що та латина, грека, фізика чи математика, логіка чи психологія, що ми тут з тобою переробляємо, придасться тобі потім у житті на щось? Не вір тому! Хіба на вчителя підеш, та й то в таким разі придасться тобі з того лиш мала частина. А так, у звичайнім житті інтелігентного чоловіка, урядника, купця, ремісника – все се зовсім ні до чого не здалося. Самі побачите, як лише вийдете з гімназії; за рік, за два половина з вас забуде читати по-грецьки, латинської книжки до смерті не візьме в руки, а на логарифми буде дивитися, як теля на нові ворота. І що

ж з того виходить? Я знаю: дехто скаже: «Дурні професори, дарма гають час собі й нам і вчать нас непотрібних речей». Отже, неправда! Ми з вами, як той біблійний Саул, що то пішов шукати загублених ослиць, а знайшов корону. Ми нібито ведемо вас шукати ослиць, ніби тих граматичних форм, алгебраїчних формул, історичних дат. А тим часом ні! Не о те ходить! Головна річ у тім, аби ви навчилися володіти своїм мізком. Знаєте, як мала дитина вчиться зразу дивитися очима, потім хапати руками, а нарешті ходити ногами та говорити. Так і гімназія вчить вас володіти духовними органами, виробляє пам'ять, порядне думання, систематичність, а нарешті критичність. Отсе мета гімназії. Гімназія – се та ж гімнастика, лише на широкій духовій основі. Щоб ти, пройшовши її, був приготований узятися до всякої праці чи науки, що має запо-внити твоє життя. Аж там, за дверима гімназії, почнеться те, що має придатися тобі в житті, правдива наука. Тут усе лише гімнастика, вироблювання здібностей, а з них найвища, найдорожча – здібність власного думання.

Борис Граб відразу, ще в третім класі нижчої гімназії, звернув на себе увагу Міхонського. В ту пору се був дикий, валовитий і неохайний хлопець, який між усіма учениками свого класу визначувався нечищеними по кілька неділь чобітьми, брудною сорочкою, подертим сурдутом, нечесаним волоссям і – першою локацією.

Наука в двох перших гімназійних класах вимагала лише пам'яті, а не праці думок; для того Граб, обдарований такою надзвичайною пам'яттю, що всі виклади вчителів запам'ятував відразу в школі, не вчився дома нічого, але, поробивши писемні роботи, коли були позавдавані, і відбувши дві-три години приватних лекцій (учив звичайно своїх товаришів-однокурсників, і то так, що один або два платили йому по два гульдени місячно, а на вчіння сходився весь «сірий кінець» класу), втікав із гурту і забавлявся по-своєму. Жив він у дуже поганій часті міста, над невеличким потоком, обставленим по двох боках поруччями. Граб вилазив на те поруччя і ходив по нім, визувши чоботи. Поруччя було невисоке, півтора ліктя понад вулицею, але стояло на самім березі потоку, а берег був високий і стрімкий і стіною здіймався вгору на яких три сажні. Не було нічого легшого, як гримнути з поруччя в потік, якого дно було або болотяне, або вистелене грубим камінням. Понад оту пропасть ходив Борис цілими годинами; іншим світ крутився, коли лише з противного берега гляділи на нього, а йому байдуже. Та й поліція ніколи майже на заходила в ту часть міста, щоб була могла заборонити йому тої гімнастики.

Раз якось Міхонський переходив туди і побачив Бориса на тій еквілібристиці. Думав, що хлопець побачить його і втече, але Борис ішов спокійно, рівно, не змигаючи оком із поруччя, і нічого більше не бачив. Він був подібний до лунатика. Міхонський наблизився аж зовсім до нього і кликнув:

– А ти що робиш?

Борис оглянувся, змішався. Міхонському бачилось, що він ось-ось захитається і впаде, тож прискочив і вхопив його за руку.

– Що се ти робиш? – повторив учитель.

– Про... про... про... – лепотів хлопець і, мов прикипівши, стояв на місці, на поруччю.

– Злізь на землю і говори порядно! – остро промовив Міхонський.

Борис зіскочив з поруччя, але на вчителеві запити не вмів відповісти нічого порядного.

– А лекції вмієш на завтра?

– Вмію.

– А задачі, препарації маєш?

– Маю.

– І чого ж ти ходиш туди?

– А що ж маю робити? – простодушно запитав Борис.

– Але ж тут можеш в'язи зломити.

– Ні, не зломлю.

Міхонський зацікавився занедбаним хлопчиною. На годинах алгебри він мав з ним муку: ані стати, ані крейду взяти, ані писати, ані говорити порядно Борис не вмів, але зате в його відповідях учитель бачив розум і проблиски власної думки.

– Де ти живеш? – запитав Міхонський Бориса.

Той показав.

– Ходи, хочу подивитися.

Борис попровадив його.

– Як тут вогко! Як тут брудно! Як тут тісно! Який тут галас! Яка тут задуха! – раз по разу викрикував Міхонський. – Ну, і не диво, що ти волиш по поруччю лазити, ніж тут сидіти. Тут сидіти – то смерть! Чому тебе батько не помістив деінде?

– Бо сей господар його знайомий.

– Як маєш вільний час, то приходи до мене, – мовив учитель. – Ти знаєш, де я живу?

– Знаю.

– Прийдеш?

– Прийду.

Але Борис не йшов до Міхонського. Сей жив у гарнім домику над Сяном. Переходячи поуз того домика, Борис не раз бачив гарне панське урядження в його середині і стидався йти туди. Минув тиждень. Міхонський немов і забув про Бориса, хоч три рази мав години в його класі. Аж за четвертим разом викликав Бориса до таблиці. Живо забилося серце у хлопця, він увесь спаленів, але, напружуючи всі сили духу

й тіла, старався зручно вийти з лавки, стати при таблиці, взяти в праву руку крейду, а в ліву губку, словом, робити все так, як любив Міхонський. А Міхонський стояв збоку і пильно дивився на нього, не кажучи ані слова. Тільки всміхався з-за своєї густої чорної бороди, але Борис не бачив того.

– А з нього може вийти славний хлопець! – сказав він ніби сам до себе, але так, що цілий клас вчув; вчув і Борис. Його серце заметалося, затріпотіло якоюсь радістю; він почув сором, що не заслужив на таку добрість учителя, що не додержав даного йому слова. Міхонський подиктував йому якесь завдання. Борис написав і по короткім розмислі спокійно, не поспішаючись, за порядком узявся розв'язувати його. Міхонський ходив на пальцях по класу і любувався.

– Добре! – сказав він, коли робота була зроблена. – Добре, дуже добре. Сідай на місце!

Борис поклав крейду і губку і сів.

– Гов! – скрикнув нараз Міхонський, немов нагадавши собі щось. – Борис Граб! А скажи-но ти мені, хто найбільший дурень у тім класі?

– Я, – сказав Борис, не надумуючись.

– Для чого?

– Бо дав слово прийти до пана професора, а не прийшов.

– А чому не прийшов?

– Бо... бо... бо...

Борис зап'явся, почервонів по самі вуха і – розплакався.

– Ага, бачиш! – сказав Міхонський. – А на другий раз не будь дурнем і приходи.

– Прийду.

Від того часу Борис почав вільними хвилями ходити до Міхонського. Той зразу мусив освоювати його, добротою і ласкою з'єднати собі його повне довір'я, а потім узявся «цивілізувати» сього дикуна. Почав від того, що навчив його порядно ходити, просто, не перевалюючись з боку на бік, з піднесеним лицем, навчив кланятись, сидати, навчив тої акуратності й економії у всіх рухах, словах і поступках, що, як він говорив, повинна ціхувати розумного і практичного чоловіка. Він узявся робити з ним хатню гімнастику (тоді се ще була у нас нечувана новість), аби при звичаїти його до швидкості, прецизії й грації в рухах. Він постарався і винайшов для нього інше, здоровіше помешкання, власне у столяра, і велів Борисові в вільних хвилях учитися столярства. Книжок поки що не давав йому ніяких. «Досить з тебе й шкільних, – говорив він. – На інші прийде черга потому. Тепер роби на варстаті!»

І Борис робив. Аж у п'ятім класі Міхонський, бачачи, що хлопчина і фізично виробився, став здоровий, як дубчак, моторний та цікавий і що дух його доволі зміцнів

і привик до методичної праці, почав давати йому книжки до читання зі своєї бібліотеки. Зачав, розуміється, від тої азбуки людської та цивілізації, від «Одіссеї», яку дав читати хлопцю в польським перекладі. Борис перечитав безсмертну поему одним духом за кілька день і приніс Міхонському книжку назад з подякою.

– А що, прочитав?

– Прочитав.

– Ну, розкажи мені, що ти прочитав?

Борис був приготований на се питання. Він розповів Міхонському зміст поеми, дитячим звичаєм підносячи більше чудесні та фантастичні пригоди, а поминаючи побутові картини.

– Ну, добре, – мовив Міхонський. – Але знаєш ти, що се тільки одна половина «Одіссеї», оте все, що ти мені ту розповів.

– Одна половина! – скрикнув здивований хлопець.

– Еге, одна половина.

– Значить, є ще й друга?

– Є й друга.

– А де? Можна просити пана професора?

– Тут вона. В тій самій книжці. Візьми її і прочитай ще раз, а тоді розкажеш мені й другу половину.

Борис був трохи розчарований, узяв книжку, але кілька день не мав охоти братися наново до читання.

– А що, знаходиш другу половину «Одіссеї»? – запитав його Міхонський.

– Ні, не знаходжу.

– А читаєш ще раз?

– Читаю.

– Не бреши, Борис! – напівлагідно, а напів якось жалісно скрикнув Міхонський. – Ти не зачинав другий раз читати, а то б, певно, знайшов і другу половину. Правда, що не зачинав?

– Не зачинав, – сказав засоромлений Борис.

– То-то й є! Адже я знаю, що такий розумний хлопець, як ти, як прочитає таку розумну книжку, як «Одіссея», то мусить знайти й другу її половину.

Ся розмова глибоко шпигнула Бориса. Він постановив собі ніколи не брехати і зараз же взявся другий раз читати «Одіссею». Тепер, знаючи її зміст, він читав її помалу. Живі побутові картини насували йому на пам'ять рівно живі картини того сільського життя, яким жив його батько, серед якого й сам він виростав відмалечку. Чим далше вглиблявся в поему, тим більше блідли в його пам'яті фантастичні пригоди та міфо-

логічні дивогляди, а зате тим яркіше визначувалися картини сільського віча, возової подорожі польовими дорогами серед родючих нив, сільського празника, дівчат, що перуть шмаття на річці, гостини, саду, сільських ігрищ, життя пастуха в полі і т. ін. Другий раз він прочитав поему з далеко більшим інтересом, як перший раз, і розповів сим разом Міхонському зовсім інший зміст, як першим разом. Живі спомини з власного життя додавали його оповіданню ще більше свіжості, ясності та виразу.

– А видиш! – сказав Міхонський, стараючись не надто сильно показати свою радість. – Правда, що ся половина рівно цікава, як і тамта, яку ти мені розповів першим разом?

– І ще цікавіша! – мовив утішений своїм відкриттям Борис.

– А чому цікавіша?

– Тому... Тому... – Борис хвилю вагувався, немов шукаючи слів, щоб вияснити те, що не зовсім іще ясно зарисовувалось у його душі. – Я думаю... мені представляється ціла «Одіссея» як дім. Отсі малюнки з життя – то фундамент, то зруб, а тамті чудесні пригоди – то гарні різьблені та мальовані оздоби, ганки, галерійки...

– Bravo! – сказав Міхонський. – І на правду, хто перший раз оглядає дім, той насамперед зверне увагу на ті побічні речі, стовпчики, вікна, мальовила по стінах, драперії. Треба вже тямучого чоловіка і уважного оглядача, щоб звернув увагу на розклад будинку, на весь його план, на тривкість фундаментів, уставлення дверей та печей. А для тих, що живуть у домі, се далеко важніше, ніж ті оздоби, які іноді стають навіть завадою, які з певним накладом праці треба оберігати та шанувати, а які властиво не приносять ніякого пожитку. Ну, але тепер скажу тобі ще один секрет. Те, що ти досі бачив у «Одіссеї», ті обі половини її змісту, то властиво лиш одна сторона речі. Поза тим, що ти бачив тепер, криється інша, ще далеко цікавіша історія.

Борис витріщив на вчителя заіскрені цікавістю очі.

– Бачиш, то так, – мовив Міхонський. – Читаючи її перший раз, ти перебіг немов по одній лінії через її зміст, немов вузькою стежечкою через поле. Ти любувався лише бігом та закрутами тої стежки, небагато зважаючи на ціле поле. Правда?

– Правда.

– Читаючи другий раз, ти вже бачив, що ся стежечка – то не головна річ. Ти звернув увагу на ціле поле, на його ґрунт, на те, що на ньому засіяно. Так?

– Здається, так.

– Бачиш. Та досі ти студіював «Одіссею», що так скажу, планіметрично, як одну площу, на якій стоїш і сам. Ти не пробував – і не міг – підвестися вище, над неї, оглянути її не як площу, а як річ відрубну, заокруглену в собі, як окремий світ, наділений власним рухом, власним життям. Се був би, що так скажу, стереометричний погляд.

Ну, та на се ти ще замолодий! Маєш час. Колись, по maturі або ще пізніше, як ввійдеш у своє власне, практичне життя, як поспробуєш і для себе сотворити свій власний матеріальний і духовий світ, тоді поспробуй також іще раз прочитати «Одіссею». Тоді побачиш ту нову її сторону. Даси мені слово, що зробиш се?

– Дуже радо.

Міхонський стиснув хлопцеві руку.

– А не забудеш?

– Ні, не забуду.

– І затям собі мій дезидерат: при читанні всякої книжки від планіметричного способу бачення доходити до стереометричного. Я знаю, се тобі не зовсім зрозуміле, але прийде пора, зрозумієш. І не думай собі, що се вже все, що, осягнувши той ступінь, ти вже матимеш ключ до цілковитого зрозуміння творів людського генія. Ні, сину (се перший раз Міхонський назвав Бориса сином, і перший раз Борис почув якесь незвичайне зворушення, якусь дивну м'якість у його голосі), ні, се все лиш один ступінь, лиш початок, так само як планіметрія й стереометрія – то лише початки, азбука математики. Далі забажаєш пізнати внутрішню структуру, так сказати, механіку твору, потім складники, з яких його скомпоновано, немов його хімію; далі сам процес його творення, його зв'язок з тодішнім часом, що його автор узяв із минувшини, зі своєї сучасності; далі дійдеш до оцінювання самих основних ідей, так сказати, психології його твору, а потім ще далі розшириш горизонт і будеш питати: відки у тодішніх людей і в отого таємничого Гомера взялася думка складати такі твори? І в такій формі? І такою мовою? І тисячні, тисячні подібні питання насунуться тобі, і тоді побачиш, як такий твір, частка життя великої нації, веде нас до студіювання того життя і виявляє на кождім кроці стільки ж безмежних горизонтів та нерозгаданих загадок, як і само життя.

– Та невже можна задавати собі такі питання? – запитав несміливо Борис, якому зашуміло в голові від тих несподівано розкритих перед ним далеких перспектив.

– Не лише можна, але й треба, – мовив Міхонський.

– І є надія дійти в таких речах до правдивої відповіді?

– Скажи: до якоїсь відповіді! – з притиском мовив Міхонський. – Що значить «правдива» відповідь? Що для нас правдиве, для інших, пізніших, може бути вже не зовсім правдиве. Головна річ: відповідно поставити питання і дати на нього відповідь, згідну зі звисними нам фактами. Інші будуть мати більше фактів або розумітимуть наші факти не так, як ми, то й відповідь їх буде інша. Ну, та годі про се. Ще маєш час на такі речі. Ти ще, – він усміхнувся ласкаво, – на планіметричним погляді стоїш. Читай далі! Читай не багато, не швидко, а старайся доходити до стереометричного погляду. Тоді поговоримо про се більше.

Від того часу Борис під проводом Міхонського прочитав усі найкращі твори Гете*, Шиллера**, Лессінга*** та Віланда****. Шекспіра читав у німецькій перекладі, бо в Перемишлі не було нікого, хто б навчив його англійської мови. За принукою Міхонського, він зараз у п'ятім класі записався на французьке і по двох роках дійшов до того, що міг в оригіналі читати Мольєра*****, Расіна***** та Корнеля*****. Знаючи латинську та французьку мову, він при допомозі Міхонського легко вивчився італійської, перечитав обов'язкове «*Ipromessi sposi*»*****, Манцоні*****, та його тягло до Данте й Аріосто*****. Міхонський радив йому лишити собі їх на час по maturi, а тим часом поглиблював його розуміння прочитаних авторів розмовами про твори чільних майстрів усесвітньої літератури. Добачаючи в Грабових відповідях та рефератах, що він із планіметричної – по його термінології – стадії розуміння переходить до стереометричної, він давав йому читати докладні життєписи даних авторів, збірники їх листів, мемуари їх самих та їх сучасників і тим приучував його, з одного боку, розуміти всякий твір людського духу на основі того часу й тих живих людських взаємин, яких він був витвором і виразом, а з другого боку, призвичаював його розуміти історію даного часу, так сказати, аналітично, із свідочств та настроїв тогочасних людей, а не з готових шаблонних конструкцій шкільних підручників. Тоді поза шкільними підручниками буdiv моді серед гімназійної молодіжї більші «*Weltgeschicht-и*»*****, Роттека*****, й Шлоссера*****, та Міхонський не радив Борисові читати їх.

– У загальних нарисах, – мовив він, – маєш усесвітню історію в школі. Сю мусиш вивчити, хоча там дев'ять десятих дурниці. Пощо тобі ще збільшувати той баласт і набивати собі голову готовими конструкціями, які для свого часу і для їх авторів

* Гете Йоган-Вольфганг (1749–1832) – німецький поет.

** Шиллер Йоган-Крістоф-Фрідріх (1759–1805) – німецький поет, драматург, теоретик мистецтва, історик.

*** Лессінг Готхольд-Ефраїм (1729–1781) – німецький письменник, просвітител, один із засновників німецької класичної літератури.

**** Віланд Крістоф-Мартін (1733–1813) – німецький письменник, перекладач.

***** Мольєр (спр. прізвище – Поклен) Жан-Батіст (1622–1673) – французький драматург, актор, театральний діяч.

***** Расін Жан (1639–1699) – французький драматург.

***** Корнель П'єр (1606–1684) – французький драматург.

***** «Заручені» (італ.). – Ред.

***** Манцоні (Мандзоні) Алессандро (1785–1873) – італійський поет, прозаїк, драматург.

***** Аріосто Лудовіко (1474–1533) – італійський поет і драматург.

***** «Всесвітні історії» (нім.). – Ред.

***** Роттек Карл (1775–1840) – німецький історик.

***** Шлоссер Фрідріх-Крістоф (1776–1861) – німецький історик, автор 19-томової «Всесвітньої історії».

може й мали якийсь значіння, а для нас не мають ніякого? Захочеш глибше ввійти в студіювання якоїсь історичної епохи, то йди просто до джерел, до сучасних тій епосі писань або до основних монографій, а отакі сметанкарі, що нібито збирають сметанку з усіх спеціальних праць, дають по правді тільки якусь бовтанку, препаровану для їх власного смаку, але для нас, особливо для молодіжі, більше шкідливу, ніж пожиточну.

Так само остерігав Міхонський Бориса перед читанням компендій історії літератури.

– Се не для тебе! – говорив він. – Старайся насамперед пізнати якнайбільше творів літератури з власного читання, а тоді вже берися й до історії літератури. Я би велів попалити дев'ять десятих частей усіх тих компендій. Се попросту деморалізація, а не наука. Вони виробляють цілі генерації тих премудрих людців, що все знають, але поверха, з чужих слів, а про все готові говорити з таким певним видом, немов вони все те бачили, читали й передумали.

А вже найдужче розсердився Міхонський на Бориса (се й було лиш один-однісінький раз), коли випадково Борис, діставши від якогось товариша в позику естетику Лемке*, свіжо тоді видану по-польськи, приніс її до свого вчителя і запитав, як йому братися до її прочитання.

– Кинь се геть! Навіть не дивися на се! То сміття! То дурниці від першого слова до остатнього! – кричав Міхонський. – Зараз перші слова «наука о рієкніє»** – то пірамідальна дурниця і брехня. Нема ніякої спеціальної науки про красоту, а естетика також зовсім не є наукою про красоту та й взагалі не є ніякою наукою. Красота – то наше суб'єктивне почування певних форм, пропорцій, звуків, кольорів, таке саме суб'єктивне, як любов, гнів, погорда. Нема ніякої спеціальної науки про любов ані про гнів, так само нема ніякої спеціальної науки про почуття краси. А поза нашим особистим почуттям ніякої краси нема, хоч най собі ті німецькі блягери кричать і на головах стають. Не читай того! Вчися дивитися на природу, на твори людської штуки, але дивитися власними очима, не крізь окуляри ніяких псевдоестетичних формул. Чим більше їх будеш бачити, чим докладніше їм будеш придивлятися, чим ліпше будеш пізнавати їх техніку та загальні закони психології, тим краще виробиться твій смак. А отакі естетики – то властиво лише школи для вироблювання говорючих сорок та попугаїв, сморгонські академії***, де вчать медведів танцювати – всіх на один лад і всіх без тям.

* Лемке Карл (1831–1913) – німецький естетик і письменник, автор «Естетики», відомої в Галичині.

** Наука про красу (польськ.). – Ред.

*** Сморгонська академія – назва походить від містечка Сморгонь, де діяла школа для дресування ведмедів, яку жартома називали академією. У переносному значенні – заклад, який не виховує в учня вдумливості й самостійності мислення.

Обік чільних творів літератури – про твори штуки тоді в Перемишлі не було й мови – Міхонський давав Борисові читати добрі життєписи чільних діячів літератури та науки, деякі спомини великих людей та їх листи, приучуючи його розуміти всякий твір того часу й тих людських взаємин, яких він був витвором і виразом. Отак прочитав Борис Люїсову* біографію Гете та Еккерманові** розмови з Гете, польські спомини Пасека***, кореспонденцію Гете з Шіллером, мемуари Бенвенуто Челліні**** та Гетеву «Wahrheit und Dichtung»*****. Жива основа – ось на що головно старався Міхонський звернути увагу свого улюбленого ученика. І звільна з-поза артистичних і поетичних дискусій висувалися уваги про саме людське життя, про сучасні заходи і змагання людського духу, про сучасну науку історичну, природничу й суспільну. Та тут Міхонський звичайно задовольявся тим, що сформулював якесь питання і додавав:

– Власне над тим, у тім напрямі тепер працюють учені люди там, у вільніших краях. Ну, та й ти дізнаєшся про се в свій час. А тепер іще маєш час. Се вже належить до стереометричного способу задивлювання, а для сього ти ще не зовсім підготований.

Борис не напірав. Він чув у голосі Міхонського в таких моментах якусь сумну ноту, щось немов болючу резигнацію чоловіка, навченого здержливості давнішими сумними досвідами. З принагідних натяків самого Міхонського та з оповідань інших товаришів він знав, що Міхонський був емігрантом із Росії, що одержав незвичайно широку освіту і готовився, мабуть, для далеко виднішої наукової кар'єри, ніж кар'єра бідного гімназійного «бельфера» в галицькім провінціалнім місті, і що якась незвичайна катастрофа викинула його з колії і прогнала в світ. Загнаний обставинами в глухе галицьке місто, не маючи надто щастя в родині, хоча мав молоду і незвичайно вродливу та веселої вдачі жінку і миленьку, гарну, як ангелик, донечку, він чув потребу хоч якої-будь духової, свободнішої і шкільним регуляміном непрописаної роботи і вдоволяв сю потребу працею над ширшим, свободнішим розвиванням бодай одного, найздібнішого та найхарактернішого – як йому бачилось – із-поміж своїх учеників.

Але на розвої тіла й розуму не кінчилась виховуюча діяльність Міхонського; розвій моральної істоти чоловіка займав у нього трохи чи не найважливіше місце. Правда,

* Люїс Джордж (1817–1878) – англійський журналіст і літературний критик.

** Еккерман Йоган-Петер (1792–1854) – німецький мемуарист, секретар Й.-В. Гете, автор книги «Розмови з Гете в останні роки його життя».

*** Пасек Ян-Хризостом (бл. 1636–1701) – польський мемуарист.

**** Челліні Бенвенуто (1500–1574) – італійський скульптор, ювелір і письменник.

***** «Правда і поезія» (нім.). – Ред.

моральність розумів він далеко ширше й гуманніше, ніж її розуміють звичайно гімназійні вчителі та шкільні регуляміни. На всіх протоколах гімназійних конференцій, де виключувано учеників за гру в карти, пиятики і зносини з дівчатами, стояло ім'я Міхонського в числі тих, що голосували против виключення, і то звичайно такий голос подавав він сам-один.

– Я не похваляю тих поступків, – говорив він, – але одно те, що вони все-таки не такі вже смертельні гріхи, щоб за них морально убивати хлопця, а друге те, що всьому тому в великій мірі винні ми самі, ми, вчителі. Займіть, зацікавте хлопця наукою, дайте йому з себе приклад справді духового, відданого науці життя, то він прилипне до вас усею душею і не подумає навіть про п'янство й карти. А щодо дівчат – ет, не варто й говорити те, що вже давно воробці повинні б на дахах цвіркати!

Розуміється, такі його слова справи не поправляли, і вчителі під обухом регуляміну та шкільного закону не вагувались «убивати морально» щороку по кілька або й по кільканадцять молодих людей за такі проступки.

Борис, для якого Міхонський зробився правдивим духовим батьком, ані не подумав ніколи про карти та пиятику. Та й ніколи йому було: завсіди навал роботи, та й то роботи такої приманливої, що ніякими картами, ніякою пиятикою його від неї не відтягнеш. А втомиться, було, шкільною наукою та читанням позашкільних книжок, то біжить до своєї комірки, де мав невеличкий столярський варстат та власної роботи токареньку, і струже, точить, ріже, складає, доки й фізично натомлене тіло не запросить спочинку. А поза тою дрібною щоденною роботою виднілись такі широкі, світлі й безмежні горизонти нової, ще кращої і приманнішої роботи, що забулись хоч на годинку, заголомшитись чи то картами, чи трунком Борис уважав би для себе простою стратою, а неприємністю.

Ми вже бачили, яким простим, натуральним способом Міхонський розбудив у хлоп'ячій душі постанову – ніколи не брехати. Правда, треба було довгих літ систематичної та терпливої праці з боку вчителя та ретельного зусилля з боку ученика, щоб із сеї постанови, мов із зернятка, виплекати гарну рослину – чесну одвертість та правдивість характеру. Живучи в ненастанній, але різnorodній і для того не вбійчій, все бадьорій праці, Борис привик добре обраховуватись зі силами, приступаючи до якої-будь роботи. Він привик числитися так само й зі словами, не обіцявав такого, чого не міг сповнити, а обіцявши, докладав усіх сил, щоб таки сповнити. Для того він, при поєдинчим та несконплікованім способі життя гімназійного ученика, ніколи не попадав у таке фальшиве положення, де би мусив крутити, вибріхуватись, як то кажуть, милити очі. Товариші знали й високо цінили його словність. Коли котрий запитав його про що-будь, то міг бути певний, що Борис або скаже йому відповідь

зовсім докладну, або відповідь просто, що сього не знає; та й у таких разях він, широко як на гімназіаста обчитаний, звичайно вмів сказати, де можна знайти відповідь на дане питання. Ученики зразу напівжартом прозвали його «Епамінондом»*, вичитавши в латинських виписах Шенкля** речення про сього старинного героя, «qui ne joco quidem mentiretur»***. Під назвою «Епамінонда» знала Бориса вся гімназія.

---

* Епамінонд (420–362 до н. е.) – видатний полководець і політичний діяч стародавньої Греції.

** Шенкель Карл – автор шкільних підручників латинської і грецької мов, що ними користувалися в Галичині.

*** Що навіть жартом не говорив неправди (лат.). – Ред.

ВІВЧАР*

Сто метрів під землею в глибині десятиметрової штольні, в духоті і нафтовім сопусі працює робітник. Раз за разом гатить він дзюбаком у ілувату опоку і відриває від неї кусні лепу. Але опока тверда, скупа і тільки по невеликому шматочку дає собі видирати частки свого тіла. Вона глухо гуде і стогне під ударами дзюбака, мов плаче, мов грозить; вона пріє вонючим потом, але не подається, уперто держить заховані свої таємні скарби. Робітник, здоровий парубок, що недавно прибув із гір до Борислава на роботу, починає злитися.

– Г-ге! – приговорює він, гепаючи щосили в ямку, в котру гепав уже три рази, не можучи відлупити грудки лепу. – А, мать твоя скалічена! Та доки ти будеш стояти? Пускай!

І він щосили заважив дзюбаком у ямці, щоб відлупити грудку. Грудка врешті подалася, і він узяв її обіруч і кинув у кибель.

– Отам до пса! Йди на світ! Покуштуй сонця! – приговорював він. – Го-го, небоже! Я не жартую! Зо мною не нагваряйся, бо я вмію дати раду й не такому, як ти! Ти не знаєш, що значить сімсот овець. То не те, що одна з другою грудка, а я й їм умів дати раду.

І він бере за ухо кибель, повен лепу, несе його до шахти, привіщує до линви і дзвонить, щоб тятли, а сам з порожнім киблем вертає назад до штольні і береться далі дзюбати землю. Його думки бігають за вівцями по полонині, і він, щоб розбити самоту і темноту, любується тими думками, гуторить про них і з глиною, і з дзюбаком, і з порожнім киблем, і з сокирою, – бо тільки й усього його товариства тут у глибокій безодні.

---

* Після опублікування українською мовою (1899) оповідання з'явилося в польському та німецькому перекладах.

– Ти гадаєш, небоже, що то мала робота сімсот овець? Адже то живе, адже то кожде свій розум має. Невеликий розумець – звичайно, німина, – а все-таки такий, як Бог йому дав. Ади, в ліс зайде чи в полонину, то вже держиться купи. Не розбігається одно туди, друге сюди, так як рогата худоба. А все купкою. Г-ге!

А медвідь, злодій, тільки й чекає на те. О, він також має розум! Ще й який! Недаром вуйко, пан Кулаковський! Сидить за колодою і чекає, аж цілий гурт овець увійде між виверти, а тоді тільки скік, і має їх усі, як у стайні. І всі видусить до одної. А вони, біднятка, вже навіть не бегечуть, тільки зіб'ються в купку і чекають тихо своєї смерті. Г-ге!

Палиця в руці, цівка через плече, пищавка за поясом, – так я, небоже, щорана вирушав за вівцями. Три пси – цу-цу! Наперед турми один, а два по боках, а я ззаду. Іду та й постоюю. Овечки, як рій пчіл, розсипалися по зеленому. Чорна купка, біла купка, чорна купка, біла купка. Тут ущипне травку, там ущипне та й далі, та й далі. Не пасе так, як худобина, тільки щипле, як дитина, ніби бавиться, ніби поспішає десь-кудись. А передом барани, коменданти. Турми не треба завертати, тільки їх. А бир-бир! А дря-у!

Вівчарські окрики лунають по темній штольні, перемішуючися з глухим гепанням дзюбака.

– А гарно там у нас у горах, у полонині! Ой гарно! Делікатно! Не то, що тут у вас, бодай ви...

Він хотів залясти, але вдарив себе долонею по роті. Його душа була тепер у атмосфері поезії, серед живої природи, чутливої та видючої, і він боявся образити її, бо був у її власті.

– Гарно там у нас! Ой Господи! Досить чоловік наймитував, гірко бідив, на чужих робив, а проте не жаль згадати. Вийдеш у полонину – зелено довкола, тільки головатні* тулять до землі свої білі головки, мов цікаві очі визирають з-поміж трави та моху. Холодно. Вітер тягне. Дихаєш широко повними грудьми. Все довкола пахне, все так і дихає на тебе здоровлям і силою. Внизу ліс оперізує полонину чорною стіною, а над тобою піднімається круглий шпиль гори. Тихо довкола, тільки вівці шелестять у папороті, десь-колись пес гавкне, зелена жовна застукає в лісі або закричить вивірка. А я йду собі помалу, стану, сопівку з-за ремня, як не заграю, як не задрібочу, як не заведу думки, аж серце в грудях підскакує або сльози на очі навертаються! Г-ге! Пек тобі! Пускай! Г-ге!

Дзвінок згори. Прибув порожній кибель. Робітник бере свій повний кибель, вносить до шахти і виправляє вгору, а сам вертає з порожнім. Вертає в войовничім

* Гірський будяк, дуже низенький, так що його цвіт, завбільшки, як кулак, стирчить при самій землі. – І. Ф.

настрої, бо вже починає голодніти. Люто б'є дзюбаком, лупає глину великими куснями, в мріях бореться з медведем.

– Го-го! Вуйку-небоже! То так не йде! Одна вівця, то ніби нічого, але нині ти зарівав одну, завтра заріжеш дві, а позавтра передусиш мені півтурми. Ні, небоже! Такої згоди у нас нема! Ти гадаєш, що я цівку тільки на пострах ношу? Го-го! Вже я віджалую ночі, вже я засяду на тебе в тім виверті! Все мені одно, смерть або життя, а з тобою мушу зробити справу!

Він цюкнув пару разів і зупинився, відпочиває, опертий на держалні дзюбака.

– Злодій вуйко! Три ночі вимучив мене! Мабуть, занюхав письмо носом – не приходив. Але не мене здурити! Вже як я завзявся, то не попущу. На четверту таки прийшов. Темно, хоч око вийми. Вітер стогне у верхів'ях смерік. Потік шумить униз, а я, скулившись серед коріння величезного виверту, цівку при оці, сиджу, чекаю, надслухую. Вже чую, що йде, знаю, що мусить надійти попри мене, і сиджу, дух у собі запираю. Хрусь-хрусь – уже близько. Витріщаю очі – суне мій вуйко, мов копиця сіна в темноті. Морду підняв догори, вітрить, суне звільна, обережно. У мене очі мало з голови не вискочать, так призираюся, щоб вицілити йому просто під ліву лопатку. Нараз він став, голову набік – фукнув. Занюхав порох. Обертається на місці, щоб дати драла, – і в тій хвилі бух-бух! З обох люф по льотці так і впакував. Навіть не зіпнув вуйко, мов від грому, гепнувся на землю. Але то лише хвиля була така. За хвилю він зірвався з землі, рикнув, звівся на задні ноги та й просто до мене. Видно, не дістав у саме серце. Я вже сиджу, не рушаюся. Втікати нікуди, набивати не час. «Ну, – думаю собі, – коли я кепсько трафив, тільки задряпнув його, то буде по мні. А втім – Божа воля. Раз мати родила». Та поки що буде – маю ще сокиру за ременем. Сплюнув у жменю, захопив сокиру, перехрестився, поправив ноги, що були сперті на двох коренях, плечима оперся о сплетене корінняччя виверта, що, мов стіна, стирчало догори, закусив зуби, похилив голову вниз, щоб бачити добре, та й жду вуйка. А він уже ось-ось. Хапаєся лабами за коріння, нюхає і ричить, так ричить, мов розгніваний п'яниця, що не може сказати слова розумного, тільки чує, що лютий, і ричить, і пхаєся наперед. Ось він занюхав мою ногу та й досягає її лабою. Так, немовби опік мене кропивою, не гірше. І в тій хвилі вістря моєї сокири по сам обух утесалося у вуйкову голову, розчерепило її дотла. Він ще раз застогнав – так тяжко, так жалібно, мов грішна душа на муках, – і повалився дотла, щез у непрозорій п'їтмі, в ямі під вивертом. Я й сокири не встиг виймати, таки з ним покотилася вниз. А тоді як не скочу з виверта, та хащами, та на плаї, та лісом, та на поляну, та понад яр, ялівцями – одним духом опинився на полонині коло кошари. Стукаю. «То ти, Паньку?» – питає бац ізсередины. «Та я, отворіть». Устав він, засвітив ліхтарню, отворив. «Ну, що?» – «Та нічого», – кажу.

«Був вуйко?» – «Та був». – «І пішов?» – «Ні, не пішов». – «А де ж?» – «Лежить». – «Що ти... – Бац не договорив. – Ой любойки, а тобі що в нозі?» – скрикнув. «У нозі?» Я й сам не знав, що мені в нозі, і тільки тепер, поглянувши, я побачив, що весь ходак, і вся онуча, і вся волока – кровава, і кров заливає сліди. Раз, однісінький раз мацнув мене вуйко пазуром по нозі і відразу продер і ходак, і онучу, і ногу аж до самої кості. Коли розвинули ногу, то я зомлів – крові багато витекло. Але бац, спасибі йому, вмів примовити, спинив кров, приложив якоїсь масті, і за тиждень я був уже здоров. А вуйка на другий день знайшли неживого з моєю сокирою в головищу.

Знов дзвінок, знов робітник двигає повний кибель лепу до шахти і приносить новий і знов, копаючи, розмовляє сам із собою, наповнює глухе підземелля не тільки стуком свого дзюбака, але також гомоном своїх слів, поезією своїх лісів і полонин. В міру того, як він голодніє і слабне від втоми і задухи, його думки робляться сумніші. Він згадує про важке життя вівчаря взимі, про вівсяний оципок, бульбу і пісний чир, що бувають узимі всею його стравою, про нудну молотьбу і ще нуднішу бездіяльність у великім пості, про важкі переднівки, хороби та сварки із-за кусника хліба або недопеченої бульбиці. Він згадує про те, як то тепер переводиться вівчарство через те, що полонини позакупували жиди, а тим більше виплачується випасати воли, ніж вівці. А при волах уже не та служба, що при вівцях. О, тут тяжка, погана служба! Тут уже не покушаєш ані жентиці, ані будза, ані бринзи, ані бануша. Жий, як пес, і вартуй, як пес! І він швидко покинув сю службу, послухав одного товариша, що нараяв йому йти до Борислава, заробити грошей, пристати на ґрунт (з грішми тепер усюди приймуть!) і господарювати. І він пригадав собі навіть співанку, якої навчив його той товариш:

*Ой піду я в Буриславку
Грошей заробляти, –
Повернуся з Буриславки,
Буду газдувати.*

Він попробував вивести сю співанку своїм здоровим, вівчарським голосом, але ні, якось не йшло. Що як що, а співанка у штольні, сто метрів під землею, не йшла.

І він з якимсь пересердям дзюбає далі землю. Він починає ненавидіти її, оту темну, важку, немилосердно тверду землю, що так уперто не дається його дзюбакові.

– Та й тверда ж бо ти, святенька! – говорить він. – І Бог тебе знає, чи святенька ти, чи ні?

Він зупиняється, випростовується і починає міркувати над сим питанням, немов воно не знати яке важне.

– Та й справді, чи свята вона тут? Там, наверху, то вже певна річ. І воду святять, і кроплять, і Боже слово на ній читають. Але тут? Адже ж відколи світ настав, сюди, певно, ані краплина свяченої води не доходила, ані голос Божого слова. Недаром тут такий сопух. Певно, що се не від святого, а від проклятого. Адже ж із сего воску не вільно робити свічок до церкви, видно, що то нечисть, погань! Відпусти, Господи, гріха! Чоловік і в таке місце пхаєся, забирає нечисте добро. І се має вийти йому на добре? Ой ні, любойки, ні! Не на добро воно виходить! А той товариш, що мене справив сюди, хіба не згиб у такій самій штольні? Засипало його, задусило, навіть тіла не видобули. Вдавився ним нечистий! Ой Господи!

І він хреститься і починає ще завзятіше дзюбати. По бурчанню в животі він чує, що вже швидко мусить бути полудне, і жде потрійного дзвінка, хвилі, коли йому звелять вилізати наверх. А тим часом його уява працює невгамовно, розвертає перед ним усе нові образи, а найрадніше чудові, тихі, ясні образи полонини, лісів, овечої турми і всіх нехитрих пригод вівчарського життя. Кинений долею в глибоку підземну штольню, він чує сам по собі, що ті давні дні минули без повороту, що його шлях звернув у інший бік, що він із давнього, патріархального життя перейшов у нове, незвісне його дідам і прадідам, зразу страшне і дивоглядне, та не в одному ліпше, вільніше, ширше від старого. Але се старе живе в його споминах; із нього лишилося ще стільки, щоб поетичним чаром заповнити і оживити пільму і самоту нового життя. Так не раз сонце зайде за хмару і з усєї пишноти літнього дня, з усього багатства світла і кольорів лишиться лише стільки, щоби золотим сявом обілляти крайчики важких хмар, що нависли над заходом.

ПЕРЕХРЕСНІ СТЕЖКИ*

ПОВІСТЬ

I

А пан меценас! Гратулюю, гратулюю! Може тішитися наше місто, що дістало такого блискучого оборонця. О, такої оборони наш трибунал давно не чув!

Се було на вулиці, перед будинком карного суду, в однім із більших провінціональних міст. Власне вибила перша, карна розправа скінчилася, і з суду виходили купами свідки – селяни, жиди, якісь ремісники, поліційні стражники. Адвокат д-р Євгеній Рафалович вийшов також, вирвавшись з-поміж своїх клієнтів, цілої купи селян, що були оскаржені за аграрний бунт і тепер, дякуючи його блискучій і вмілій обороні, не тільки увільнені трибуналом, але надто мали надію в дорозі цивільного процесу виграти те фатальне пасовисько, із-за котрого знялась була буча. Вони з слізьми в очах дякували д-ру Рафаловичу, та сей збув їх коротко, навчив, що мають робити далі, і вийшов із темнуватого судового коридора, де, щоправда, було холодніше, ніж у залі розправ, але проте стояла курява від давно не метеної долівки, було брудно і тісно. Він пішов на вулицю, глибоко відітхнув розігрітим, але хоч трохи свіжішим повітрям і, не зупиняючися, йшов наперед, байдуже куди, щоб тільки вийти з-посеред тої купи людей, у котрій – він знав і чув се – всі звертали на нього очі, всі шептали про нього. Се ж нині був його перший адвокатський виступ у сьому місті, куди він отсе тільки

* Роман уперше надруковано 1900 р. у журналі «Літературно-науковий вісник».

що перенісся. Від нинішньої оборони мало залежати його дальше поводження на новім ґрунті, і він чув се, що нинішній виступ удався йому дуже добре. Він був дуже задоволений, але, держачися старого правила «*aequam servare mentem*»*, мав вид не то байдужно-спокійний, не то занятий чимсь і йшов не озираючись, не спішачись і не звертаючи уваги ні на що постороннє.

Оклик, що залунав із другого краю вулиці, вивів його з тої рівноваги. Він озирнувся і побачив, як півперек вулиці, кланяючись капелюхом і весело балакаючи, наближався до нього середнього росту підстаркуватий панок з коротко остриженим ріденьким волоссям, рудими, сивавими вусами, одягнений у чорний витертий сурдут. Д-р Рафалович мав бистре око і добру пам'ять, але не міг пригадати собі, щоб де-небудь і коли-небудь знав сього панка. Панок, видно, й сам догадався сього.

– Що, не пізнають мене пан меценас? – говорив він радісно і дуже голосно, немов бажав, щоб і прохожі чули його слова. – А, не диво, не диво! Давні часи, як ми бачились. Ще й як бачились! Ану, прошу придивитися мені добре, прошу пригадати собі, га, га, га!..

Він стояв на тротуарі всміхнений, спотілий, з капелюхом, зсуненим на потилицю, простягнувши до меценаса обі руки, немов готов був на перший даний знак кинутися йому в обійми.

Меценас мовчав добру хвилю, заложивши цвікер на ніс, придивлявся панкові, всміхався, покашлював, а далі сказав:

– Даруйте, пане, не можу пригадати.

– Валеріан Стальський! – з тріумфом скрикнув панок і знов зробив рух руками, мовби хотів кинутися в обійми д-ра Рафаловича. Але сей усе ще стояв недвижно, з поважним лицем, на котрому видно було напруження і надаремне шукання в закамарках споминів.

– Стальський... Стальський, – повторяв він механічно. – Даруйте, пане!.. Будьте ласкаві, допоможіть моїй пам'яті! Йй-богу, стидно мені, але ніяк не можу...

Та нараз він ударив себе долонею в чоло.

– Ах! Ото з мене забудько! Пан Стальський, мій домашній інструктор у третій... ні, *parдон*, у другій гімназійній класі!

– Так, так, так! – притакував Стальський і руками, і головою, і всім тілом. – Видно, пан меценас не забули. Аякже, аякже, домашній інструктор... неправильні латинські *verba*** , пам'ятаєте?

* Зберігати рівновагу духу (лат.). – Ред.

** Дієслова (лат.). – Ред.

– Га, га, га! Партиципiальнi конструкцiї, *ablativus absolutus!** Ну, як же вам поводитьcя, пане Стальський?

Меценас узяв подаванi йому вiддавна обi руки Стальського i, стиснувши їх у своїх пухких долонях, випустив. Стальський, урадуваний, балакучий, iшов обiк нього.

– Дякую, дякую! От жию, аби жити.

– Маєте тут яку посаду?

– Авжеж, авжеж! Я в судi. Пан меценас ще тут незнайомi... Я тут офiцiал при помiчнiм урядi, маю пiд собою регiстратуру. О, я служу вже п'ятнадцять лiт!

– Але ж ви, здається, були в вiйську?

– Так. Власне тодi, як я пана меценаса вчив, мене з шестої класи вiдiбрали до вiйська. Дурний чоловiк був. Було шануватися, зiстати офiцером... Ну, я там зразу троха шарпався... Знаєте, у вiйську мусить бути субординацiя. Так я й став на фельфеблю. А вислуживши десять лiт, я пiшов i дiстав мiсце канцелiста при судi. За п'ять лiт чоловiк авансував, – ось вам i вся моя кар'єра.

Вони йшли довгою простою вулицею, що вела на дворець залiзничi. Липнєве сонце стояло майже над головами i пекло немилосердно, а довкола вулицi були самi мури i стiни, нiде ани садка, ани дерева. Духота. Меценас iзняв капелюх i, мов вахлярем, холодив ним спiтнiле лице, обтерши перед тим краплистий пiт iз чола хустиною.

– Але ж то пражить! – промовив вiн.

– Пан меценас, певно, на дворець iдуть? – запитав Стальський.

– Нi.

– А чого пан меценас iдуть сею вулицею? Маєте тут дiло до кого?

– Борони Боже! Я властиво хотiв iти на обiд.

– На обiд? Тут пан меценас у когось обiдають?

– Нi. Хочу пошукати якоїсь реставрацiї. Вчора i позавчора, поки була розправа, я не мав часу шукати i обiдав у готелi.

– Так, то пан меценас до готелю заїхали?

– Так. «Пiд Чорного орла». Знаєте, я тут чужий. Маю кiлькох знайомих урядникiв i професорiв гiмназiальних, але всi вони на урльопах, на вакацiях, пороз'їздилися. То я заїхав до готелю i там сиджу, поки знайду собi помешкання. Але їда там не смакує менi.

– Ну, певно! Прошу, я пану меценасовi покажу дуже добру реставрацiю. Прошу от сюди!

I Стальський зiгнув у бокову вуличку i йшов обiк Рафаловича, не перестаючи говорити.

* Орудний незалежний (лат.). – Ред.

– Ах, так! То пан меценас у готелі! Ще не маєте помешкання! Ну, в такому разі, надіюсь, не відкинете моєї послуги. Позвольте, щоб я допоміг вам винайти помешкання. Я ж тут усюди знайомий!

– Але і овшім, пане Стальський! Дуже вам буду вдячний. Тим більше, що у мене й писанини ще купа, нема коли бігати по місті, шукаючи хати.

– О, я вам се зроблю живо! Будете вдоволені. А де ж ваша фамілія? Також у готелі?

– Фамілія? У мене жадної фамілії нема. Я сам-самісінький.

– Як то? Пан меценас нежонаті?

– Ні, пане.

– А, так! На кавалерській стопі! Ну, так, то що інше! Так же мені й говоріть! Але ось ми вже й прийшли. Чи волите обідати в спільній столовій, чи, може, окремо?

– Та мені байдуже, – мовив адвокат. – От хіба якби ви були такі добрі обідати з мною, то можна б замовити окремий покоїк.

– Я такий рад, що здибав пана меценаса...

– Ну, як так, то добре, обідаємо разом! Замовляйте покоїк! – мовив меценас, і оба ввійшли до реставрації.

II

Поки Стальський бігав та балакав з кельнером, потім із старшим кельнером, далі з самим шефом реставрації, д-р Рафалович стояв на вузькій веранді перед реставрацією, відділеній від вулиці залізними штахетами і обставленій великими олеандрами в дерев'яних шапликах. На веранді стояло кілька дерев'яних столиків, круглих і обтягнених цератою, так що здалека могли виглядати як мармурові. Веранда виходила на південь і пеклася на сонці, то при столиках не було нікого, та й із нутра реставрації не чути було такого шуму, який свідчив би про велику купу гостей. Місто жило ще переважно патріархальним життям; найбільша частина людей із тих, що могли позволити собі на порядний обід, столувалися дома, в сім'ях. До того ж се було літо, пора вакацій; заможніші, що бували тут звичайними гістьми, повибиралися на село, на купелі або й так у гори, і в реставрації було досить пусто.

Та д-ру Рафаловичу байдуже було до сього. Походжаючи по веранді, поки там для нього готовили окремий покій і поки Стальський третій раз розповідав, якого-то незвичайного гостя має реставрація і як близько він з ним знайомий, меценас силкувався відсвіжити в своїй пам'яті образ сього свого колишнього вчителя. Правда, його незвичайна пам'ять допомогла йому по кількох хвилинах напруженого шукання

віднайти його назву, розпізнати фізіономію Стальського, хоча від часу, як вони видалися, минуло звиш двадцять і п'ять літ. Але Рафалович чув, що за тим першим образом у його тямці тягнеться ще щось, якесь неясне, але болюче, неприємне чуття, і тільки ненастанне балакання Стальського не дає тим споминам виплисти наверх і дійти до повної свідомості. Та тепер, коли Стальський віддалився на хвилю, Рафалович напружив ще раз свою пам'ять, і давні спомини звільна почали виринати в душі.

Ах так! Стальський був поганим інструктором. Рафалович, малий, слабовитий хлопчина, дуже боявся його, вусатого і зовсім дорослого парубка. І мав причину боятися. Знаючи, що хлопчина сирота і має тільки опікуна, сільського священика, Стальський держав хлопчика остро, не стільки вчив, скільки бив, штуркав і всякими способами карав його. Облесний супротив його опікуна, він був брутальний супроти нього, ніколи не заговорив щиро, а все або з гнівом, або з кпинами. Рафалович ще й тепер аж стрепенувся, мов від наглого подуву холодного вітру, коли пригадав собі той настрій вічного страху, суму і отупіння, в якому находилася його дитяча душа цілого півтора року, поки Стальський був його інструктором. Йому живо стала в пам'яті та дика безтямна радість, з якою він повітав відомість про те, що його інструктора відібрали до війська і що він уже не буде під ним.

І ще одно пригадалося д-ру Рафаловичу, одна дрібниця, що не мала зв'язку з його шкільною наукою, але характеризувала Стальського, найсильніше вбилася в його дитячу пам'ять і довгі літа мулила його, мучила і боліла, мов тернина, вбита в живе м'ясо. Факт був такий. Стальський жив на одній квартирі з малим Рафаловичем. Опікун привозив малому харчі з села і одного разу перед святами привіз добрий шмат ковбаси також для Стальського. Сей поділив собі ту ковбасу на рівні порції так, щоб вистачила йому на два тижні, а боячися, щоби хто не вкрав йому сього добра, – на квартирі жило ще кілька школярів, – сховав її десь у скриток, звісний тільки йому самому. Мудро виміркував він той скриток: жаден школяр не міг знайти його. Кілька день усе було добре, та одного разу Стальський влетів до комнати весь червоний, лютий і накинувся на першого-ліпшого школяра, що попав йому під руку:

– Де моя ковбаса?

– А хіба я сторож від твоєї ковбаси? – відповів сей напів зо страхом, а напів зо сміхом.

– Ти мусиш знати! А во, смієшся! – кричав Стальський, попадаючи щораз у більшу лютість. На щастя, школяр, до якого він причепився, був із одної класи з ним і, хоч молодший, та проте сильний і відважний. На меншого був би Стальський зараз кинувся з кулаками, на нього не смів.

– Сміюся, бо мені смішно, – відповів сей.

– Чого смішно?

– Того, що ховаєшся з тою смердячою ковбасою, мовби ми всі тут тільки й чигали на неї, а проте таки наскочив на якогось злодія.

– Певно, кіт занюхав! – докинув, мов знехотя, інший школяр, що сидів при столі і робив задачу.

Стальський став раптом, мов облитий водою. Справді! Він і не подумав про це! Не що, тільки кіт! Бо коли би людина, то була би взяла всю ковбасу; а то щось розірвало бібулу, якою вона була обвинена, і витягло тільки один кусник. Він постановив собі допильнувати, зловити злодія. Півдня ходив він у глибокій задумі, вимірковуючи, як би се зробити. Врешті видумав хитре сильце, наставив його в своїй криївці і пізно вночі ляг спати. Десь коло півночі всіх у хаті збудив страшенний м'явкіт на стриху. Стальський зіскочив зі своєї постелі, немов і досі не спав і тільки й ждав сього.

– Ага, маю злодія! Маю злодія! – шептав він, затираючи руки. Засвітив свічку і встромив її у ліхтарню, а потім, узявши мішок, подався на стрих. За хвилю вернув з закровавленими руками. Кіт, видно розуміючи, що йому грозить, хоч у сильці, боронився завзято. Але Стальський мав його в мішку, потрясав ним, бив до одвірків, копав ногами, а потім, зав'язавши добре, замкнув до своєї скриньки і ляг спати.

Те, що було потім, чотири чи п'ять день, Рафалович згадує, як якийсь страшний обридливий сон. Стальський мучив kota найрізнішими способами: бив його в мішку наосліп, вішав за ший, прищемивши хвіст розколеним з одного кінця поліном, виривав пазури, випікав очі, колов шилом, напихав у ніс товченого перцю і скла. М'явкіт, жалібний писк нещасного kota чути було здалека, хоча Стальський робив свої катівські операції в садівницькій будці, що стояла серед широкого саду, далеко від людських хат. Рафалович ще раз здригнувся, пригадавши собі, як він усі ті ночі, чуючи далеко той м'явкіт, не міг заснути і як одного вечора зо сльозами цілував руки Стальського, просячи, щоби дарував життя котові. Але його просьба була даремна. По п'ятьох днях кіт таки здох; здається, його доконав сильний мороз. Але малому Геневі ще довгий час щоночі причувалося жалібне м'явкання і котячий писк, мов плач малої дитини, він кидався крізь сон, кричав і плакав, а рано вставав змучений, з болем голови і закислими очима.

Все се згадав тепер д-р Рафалович, ходячи по веранді. Колишній страх перед сим чоловіком змінився на обридження і глибоку антипатію.

«Чого се він признається до мене? – думав Рафалович. – Чого тішиться і заскакує, мовби ми були Бог зна якими приятелями?»

На сі питання він не знаходив відповіді. Він не був забобонний і не вірив у стрічі, але його думка зі старої традиційної привички зложила ще одно питання: «Що воно значить, що на вступі в нове життя мені перебігає дорогу отся скотина в людській подобі?»

III

– Перепрошаю пана меценаса, що трошка забарився, – скрикнув Стальський, вибігаючи на веранду. – Але прошу, прошу! Пан меценас, певно, вже десь голодні. Адже ж то швидко друга година буде! Ну, дякую, від снідання дотепер бути натще!..

– О ні, я під час паузи ходив на перекуску, – спокійно промовив Рафалович, ідучи обік Стальського тісними і брудними сходами на перший поверх. Тут було казино, тепер зовсім порожнє, зложено з трьох покоїв і зали для танців. У більярднім стояв уже заставлений на дві особи столик, а при нім кельнер з реєстром страв і серветою під пахою.

– Прошу, чим можу служити пану меценасові? – промовив він, кланяючися Рафаловичу.

Сей замовив обід на дві особи. Перед обідом випили по чарці старки «на відновлення старої знайомості», як мовив Стальський. Рафалович справді був голодний, а відновлені перед хвилиною спомини не дуже заохочували його до розмови з паном офіціалом. Зате Стальський, і п'ючи, і їдячи, балакав, мов рад був, що знайшов когось очочого слухати його.

– Го, го! Я то знав, що з пана Євгенія Рафаловича будуть люди. Ще як се був малий Генцьо, то вже було видно, що то голова неабияка. Я то ніби строгий був, свою повагу показував, але я так любив малого Генця, як свою дитину! Прошу не гніватися... я вже тоді був парубок під вусом. Що правда, то правда. Та й потім я не перестав інтересуватися... О, яка то була радість, коли я прочитав у «Народівці»*, що мій елев, пан Євгеній Рафалович, одержав на Львівському університеті степень доктора прав. Прошу вірити!.. Ну, що, адже пан ані брат мені, ані сват... а вже таке дурне серце в чоловіка, тішитися чужим щастям, сумує чужим смутком так, як своїм власним.

Євгенію, не знати чому, в тій хвилині причулося жалібне м'явкотання катованого kota. Він поклав ложку і з виразом не то здивування, не то тривоги видивився на Стальського.

– Що пан меценас побачили на мені? – запитав сей, перериваючи балакання і озираючись по собі.

– Нічого, – відповів Євгеній. – Прошу, пане, їдьте!

– Ах, я такий рад, що бачу пана меценаса, що буду мати те щастя бачити вас частіше – дозволять пан меценас говорити собі «ви»?

– Прошу, прошу!

* «Народівка» – газета «Народна часопись», додаток до «Газети львівської», урядово-адміністративного видання в Галичині. Виходила у 1890–1914 рр.

– Се краще! Якось більше від серця розмова йде. Не люблю того передавання через третю особу. Перепрошую, правда, що пан меценас практикували в Тернополі?

– Так, я був там три роки у адвоката Добрицького.

– О, знаю, знаю! Я докладно слідив за кожним кроком пана меценаса на публічній, так сказати, арені. Особливо відколи ви стали оборонцем у карних справах. Знаєте, пане, скажу вам без компліментів... я чув тільки одну, нинішню вашу оборону, але читав справоздання з кількох процесів, де ви боронили... Такого оборонця наша адвокатура давно не мала.

– Прощу, пане Стальський, будьте ласкаві, обідайте! Бачите, я їм за двох і не думаю бути ситим вашими ласкавими компліментами.

– О, що те, то ні! Борони Боже! Жадні компліменти, – живо заговорив Стальський, махаючи руками, озброєними одна в ніж, друга в вилку. – Се навіть не моя думка. Се загальна думка в тутешнім суді. Сам пан президент – ви завважили, як пильно він прислухувався вашій обороні, як ішов за вашими слідами в своїм резюме? – отже, сам президент по розправі, виходячи з суду, сказав до прокуратора: «З таким оборонцем – то приємно провадити розправу». А прокуратор йому на се: «О так, се одна з найясніших голов у галицькій адвокатурі. Шкода, що не пішов на судію, міг би був зробити карієру». О так, пан меценас приносять із собою до нас найліпшу славу.

Щоби звернути розмову на іншу тему, Рафалович попросив Стальського оповісти йому дещо про відносини в тутешнім суді, що, може, могло би бути йому придале в дальшій діяльності. Стальський і овшім! І з уст, що тільки що так і бризкали симпатією та компліментами, полилися потоки неймовірного бруду, спліток і погані. Президент був колись здібний суддя, але тепер стуманів, дома ним командує кухарка, проста погана баба, а в суді – його канцеліст, хитрий жид і страшенний хабарник. У суді правило, що з жидом ніхто не виграє справи. Дехто не хоче вірити, щоби президент брав половину хабарів, які одержує його канцеліст, але він, Стальський, певний того, бо хоча президент удовець і бездітний, але має цілу купу свояків по братові, неробів та марнотратників, що ссуть його, мов п'явки. А совітник Н. і зроду був вісімнадцятий туман. Се той сам, що, ще будши ад'юнктом у Печеніжині, засудив сам якогось хлопа на смерть і зараз же написав до Голомуца* по ката; аж коли кат зателеграфував до надпрокуратора у Львові, чи має їхати до Печеніжина, довідалися вищі власті про сей незвичайний засуд і взяли його відтам. Про око його зробили хорим на умі, якийсь час продержали у Кульпаркові**, а потім вернули знов на посаду. Кажуть, що у нього

* Голомуц – Оломоуц, тепер місто в Чехії.

** Кульпарків – у ХІХ ст. село поруч зі Львовом, де була психіатрична лікарня. Тепер – у межах міста.

сильні плечі, протекція. Іншого були би спенсіювали, йому дозволяють дослугувати до повної пенсії, але самостійно він ніяких справ не веде, тільки все сидить у трибуналі, заробляє на пенсію, як кажуть, не головою, – а гм, гм... Зате совітник М. – картяр. До канцелярії прийде на годину. Справи за нього провадить практикант, він тільки перегляне, попідпише, що треба, та й далі до кав'ярні. Там уже жде на нього партія, в кожній порі дня інша. Жінку має язю – не дай Господи! Проста, ординарна мазурка, ростом гренадир, об'ємом – бодня, язик – десять перекупок. То вона вже знає, де його шукати. Пан совітник скоро перечує, що вона пошукує за ним, зараз дає драпка, бо як магніфіка зловить, то не питає, що то пан – совітник і що народ збігається, а бере пана радцю за боже пошиття і тягне додому, а ще приговорює по дорозі, та так приговорює, що аж на третю вулицю чути. О, то страшна баба! Можу сказати, що в нашій суді їй найгірше бояться всі. Навіть пан президент трепещить перед нею. Знаєте, раз була історія...

Скінчили обід, позакурювали цигара. Євгеній велів принести чорну каву. Стальський усе ще оповідав міські сплітки і судові скандали: про третього совітника, про ад'юнктів, далі перейшов на політичну владу, перемив кістки пану старості, пані старостині, панам комісарам і лагодився перескочити до податкового інспектора, коли Євгеній, випивши каву, зирнув на годинник.

– Ну, пане Стальський, – мовив він устаючи, – дуже мені приємно в вашім товаристві, але пора мені до мого готелю.

– Ай, ай! – мовив Стальський, зирнувши також на годинник. – Ото я забалакався, а то вже далі третя. У мене в канцелярії також троха рестанцій. Не буду заходити додому, а піду просто.

Євгеній подзвонив, заплатив і вийшов. Йому хотілося спекатися Стальського, котрого балакання псувало йому пообідній гумор, але Стальського не так легко було спекатися.

– Пане меценас! – мовив він зворушеним голосом. – Позвольте мені віддячитися вам за вашу добрість і за нинішнє угощення!

– Але ж, пане, нема за що. Мені самому... все-таки краще удвох, ніж самому обідати.

Вони були на вулиці перед реставрацією, відки їх провели кельнери з низькими уклонами.

– Ви куди тепер? – спитав Євгеній.

– О, я ще проведу пана меценаса до готелю. До канцелярії ще маю пару мінут вільного часу.

- Але я не хотів би забирати вам час.
- Але ж прошу! Що мені з ним робити! Додому не хочеться йти, а канцелярія не втече.
- Значить, і ви кавалер, коли вас не тягне додому? – з усміхом промовив Євгеній.
- О, не вгадали! – мовив Стальський. – Я жонатий, уже десять літ. Але моя жінка – ге-ге-ге – уцивілізована настільки, що не скаже мені нічого.
- Нічого не скаже? Коли ви не прийшли на обід?
- Так, пане, не скаже нічого.
- То, певно, її тут нема, виїхала десь на село?
- Ні, пане, сидить дома.
- Ну, то, може, німа, – вибачайте, що так скажу.
- Ні, не німа.
- Ну, в такому разі се якась ідеальна жінка. Перший раз чую про жінку, котра може нічого не сказати мужеві, коли не прийде в пору на обід.
- Видите, пане меценас, се все залежить, як би то сказати, – від цивілізації... від тресури. Котрий мужчина не вміє поводитися з жінками, той ліпше зробить, коли не буде женитися. А вміючи, можна все зробити.
- І знов Євгенію, не знати чому і відки, причувся розпучливий м'явкіт катованого kota. Він здригнувся, попрощався зі Стальським і пішов до свого готелю.

IV

Другого дня була неділя. В суді не було ніякого діла, тож д-р Рафалович спав трохи довше, спочиваючи по труді. Була вже восьма. Звішені стори готелевого вікна пропускали лагідне червонясте світло. Євгеній тільки що прокинувся, простягнувся, позіхнув і смакував розкіш безжурного спокою. Попід його вікнами туркотіли вози, здалека чути було гомін народу, гук дзвонів, свист і гуркіт раннього залізничного поїзда, що саме о тій годині виходив до Львова. Але все се не докучало молодому адвокатуві, здавна привичному до міського шуму. Навпаки, вся ся музика многолюдного рухливого міста, особливо в деякім віддаленні, настроювала його на якусь добродушність, розвивала в його душі чуття якоїсь повноти буття, якоїсь любої домашності, подібне до чуття того чоловіка, що з лісової самоти вернув додому на лоно многолюдної та говіркої сім'ї.

Та нараз до дверей його покою застукано і, заким іще він успів відізватися, двері відчинилися, і в них показалася руда голова Стальського.

– Добрий день! – промовив він весело. – О, пан меценас іще спочивають. Перепрошую, перепрошую... я думав...

– Але прошу! Я не сплю. Власне хотів уставати.

– Ну, то я зажду... Піду пройтися, поки пан меценас...

– Але ж ні! Ввійдіть! Я не панночка, мене не заженете. – Стальський увійшов і запер двері за собою.

– Прошу, сідайте! Я зараз устаю. Так чоловік намучився в останніх днях...

– Але ж то зовсім розумно, що спочиваєте. Треба шанувати сили, – мовив Стальський, поклавши на однім кріслі капелюх і ліску і сідаючи на друге. В лагіднім полусвіті було видно, що він сьогодні був одягнений чистіше, краще, ніж учора, підголений і підстрижений; очевидно, він ішов сюди просто від фризiera, бо від нього пахло ще колонськсю водою і вуси були свіжо нафіксовані.

– Я гадав, – говорив він, поки Євгеній мився, брав чисту сорочку і одягався, – я думав, що пан меценас мають сьогодні троха більше часу та підемо разом оглянути помешкання.

– Яке помешкання?

– Як то, пан меценас уже забули, що вчора говорили мені, чи не міг би я знайти?..

– Ага, га! Ну, так що ж?

– Я вже знайшов. Гарне помешкання, поверховий дім, фронт на вулицю, довкола сад, а затильні вікна виходять на міський парк. Чудесне положення при головній вулиці, недалеко ринку і недалеко руської церкви. Немов сотворене на канцелярію для популярного адвоката.

– О, пане Стальський, дуже вам вдячний!

– І надіюсь, що будете мати за що дякувати. Я знайомий з властителем. Як на ваше щастя, від першого опорожнюються внизу два покої з передпокоем – то би була гарна канцелярія, і на поверсі також два покої з кухнею – то би було помешкання для пана меценаса. Здається, вам обширнішого помешкання не треба?

– О ні, не треба! Дуже мене зацікавив наш опис. Надіюсь, що мені сподобається те помешкання. А яка ж ціна?

– Жид дорожить троха. Прийдеться ще поторгуватися. Хоче за обі партії по 25 ринських місячно.

– Значить, разом 50 місячно або 600 річно? І кажете, що в добрім місці?

– Можуть пан меценас бути певні! Я би на лихе навіть не дивився.

– І се, по вашій думці, дорого?

– Ну, як на Львів, то не було б дорого, але як на наше місто, то троха солоно. Треба буде поторгуватися. Думаю, що коли пану меценасові сподобається хата і схочуть наймити на рік, то він дасть за 500 ринських.

– Ну, се було б дуже гарно!

– Чи вже пан меценас готові? Можемо зараз піти оглянути.

Меценас був готов до виходу. Але, вийшовши, він пригадав собі, що ще не снідав. Зараз коло готелю була цукорня, де він звичайно пив каву, то й тепер він звернувся туди.

– Я ще не снідав, – мовив він до Стальського. – Прошу, зайдіть зо мною на снідання!

– Дякую, я вже по сніданню.

– Ну, то вип'єте келішок коньяку. Прошу, не робіть церемонії.

Сидячи при круглім мармуровім столику і попиваючи гарячу каву, д-р Рафалович придивлявся Стальському, що не переставав балакати і оповідав йому притишеним голосом різні міські новинки. На лиці Стальського видно ще було білі плямки з пудру, яким обсипав його фризієр; зрештою на ньому малювалося щире вдоволення. Не знати, чи з того вдоволення, чи, може, після випитих двох келішків коньяку, кінець його носа трохи зачервонівся і в очах грали огники. Меценас дивився на нього тепер далеко ласкавішими очима, ніж учора, може, під впливом доброї новини, яку приніс йому Стальський, а може, й для того, що сей оповідав сьогодні веселіші речі, ніж учора. Сьогодні в місті мали відбутися збори робітників, що хочуть домагатися загального голосування, але пан староста заборонив, га, га... «Доки я тут старостою, – сказав комітетовим, – доти ніякого віча ані збору в моім повіті не буде». Вчора до старости привезли величезного сома, зловленого в сусідній ріці, і староста дав за нього рибакам два ринські. Жид, у котрого меценас має винаймити помешкання, се перший міський багач і лихвар; він будує тепер три нові доми; от би пан меценас добре зробив, якби відкупив від нього ту каменицю, в котрій тепер має оселитися!..

Зі слів Стальського віяла сьогодні щирість; не чути було тої злобної ноти, яка так неміло доторкала Євгенія вчора. Кинувши оком на ранішні газети, меценас заплатив, і вони оба вийшли з кав'ярні. Ринок і вулиця, що вела до церкви, були повні святочно поприбираних міщан і передміщан. Дзвони гули і грали в повітрі. Сонце сипало золотим, ще не дуже палким промінням із безхмарного неба. Від ріки, що широким луком обгинала місто з двох боків, тягло вогким холодом. Було чудово гарно, весело, привітно довкола, і меценас ішов звільна, роздивляючися приязно на всі боки, немов знайомлячися з цілим окруженням. Се перший раз сьогодні він чув себе в сьому місті, як дома.

Нараз щось немов шпигнуло його; він стрепенувся, мовби несподівано діткнувся проводу електричної батареї. Озирнувся направо, не зупиняючись на ходу. Напротив нього йшла висока, струнка жіноча постать у скромній чорній сукні, в чорнім капелюшику з простеньким білим пером, з лицем, заслоненим чорним, досить густим вельюном. Здалека він не міг розпізнати її лиця; те, що так торкнуло його, було якесь

неясне загальне вражіння, вражіння її постави, росту, рухів, ходу – рівного, повільного і плавного. В тім усім було щось таке, що відразу порушило в його душі якісь давні спомини і прошибло його наскрізь. Вона йшла напроти нього, і його очі силкувалися пізнати її лице під вельоном. Але, не доходячи яких десять кроків, вона звернула направо, вмішалася в густу купу міщан, що сунули до костелу, і щезла. Євгеній був би радо пішов за нею, але не міг сього зробити, маючи обік себе Стальського і направившись з ним разом оглядати помешкання. Стальський, зайнятий оповіданням якоїсь новини, а потім хвиливою шептаною розмовою з якимось стрічним міщанином, не бачив чорної дами.

У Євгенія сильно забилося серце, в голові затуманилося, і він зупинився та оглянувся за Стальським.

«Що се таке? – думалось йому. – Вона чи не вона? Ледво, щоб вона! Відки б вона взялася тут? Але постава її, хід її, той хід, котрий я, здається, пізнав би між тисячами! Та ні, не може бути, се не вона! Тихо ти там! Тихо!»

І він долонею натиснув на груди в тім місці, де сильно билось його серце.

Стальський, переговоривши з міщанином, надбіг. Бачачи, що Євгеній держиться за груди, він зирнув на нього уважно.

– Ов, а се що? Пану меценасові щось недобре?

– Мені? Борони Боже! Або що?

– Що пан меценас держаться за груди. І зблідли пан меценас!

– Се нічого! – мовив Євгеній, пускаючись іти далі. – Се у мене часом буває... такі маленькі атаки. Давніше то було гірше, але тепер, Богу дякувати, вже рідко.

– Але то може бути небезпечне. Може, яка серцева хиба?

– Щось там таке, але, властиво, нема про що й говорити.

– Але все-таки треба би зарадитися лікаря.

– О, я вже лічився. І власне лікарі успокоїли мене. Ходімо, пане! Далеко ще до того помешкання?

– Ні, вже близенько. У нас тут загалом нема великих віддалень. Передмістя, як ковбаси, попростягалися кожде на півмилі і ще дальше, а середмістя все прикупі, мов на тарелі. Се має свої вигоди, але має й невигоди. Занадто акустичне місто.

– Акустичне.

– Так! У однім кінці чихнеш, у другім чути. Ні з чим найменшим не сховаєшся перед цікавими очима. А що цікаві очі побачать, те цікаві язики розмолотять, роздують, розбовтають удвоє, вдсятеро. Се вже у нас так. Усі від того терплять, бо кождому можна пришпилити латку, але при тім усі зацікавлені тим же ремеслом. Усякий думає: «Пришпилюють мені латки, давай буду й я пришпилювати іншим!» І так

живемо. Не один зразу лютиться, обурюється, почувши дещо на себе, а потім перестане, втягнеться, а головно: переконається, що кождий у такій самій кваші, як і він. Ну, та ось ми дійшли. Прощу сюди, у хвіртку. Та дай Боже щасливо!

V

Д-р Рафалович швидко мав нагоду переконатися, що Стальський не пересолив, говорячи, що місто збудоване дуже акустично. Відповідно до прийнятого звичаю йому прийшлося зробити візити у всіх гонораціорів міста. Він був у президента суду, потім у старости, потім у бурмістра; далі пішов до віце-президента суду, до податкового інспектора і до директора гімназії; потім прийшлося обійти всіх судових совітників по старшині, бути у латинського і руського пароха, у комісара від староства, у декого з лікарів і декого з гімназійних учителів, а вкінці у колегів-адвокатів, у нотаря і у видніших міських купців та багачів. І він міг завважити, що, наскільки жіноча часть товариства дуже зацікавлена ним і приймає його надзвичайно чемно як кавалера і дуже добру партію, остільки «урядові шпички» (так перекладав Стальський німецький термін *Spitzen der Behörden**) виявляли супроти нього певну добродушну протекційність, а деякі в чотири очі давали йому дружні поради і науки. Староста мовив:

– Тішуся дуже, що наш повіт дістав такого здібного адвоката, але... Пан меценас не візьмуть мені то за зле, коли скажу по щирості. Я старий чоловік і хотів би мати в повіті спокій *in politicis*** . Жадних там віч, зборів, читалень, агітацій, товариств. Я чув, що пан меценас мають троха демагогічні амбіції. Прощу не гніватися, говорю, що думаю. Я просив би дуже і дуже, щоб мені не тее... Я мусив би виступити против того якнайостріше, а в такому разі не сумніваюся, що й канцелярія пана меценаса мусила б потерпіти. А користі з того і так не буде ніякої. А я, обіймаючи власть у повіті, присяг собі, що, доки жию, то піддержу авторитет власті без ущербу, і отсе, Богу дякувати, двадцять літ стою, як той журавель на своїй сторожі. Прощу, пане меценас, до побачення, і нехай се буде між нами, але пам'ятайте, не робіть мені неприємностей!

Пан президент суду мовив:

– Дуже мені приємно... Щиро рад... Справді, по вашій першій розправі я сказав до прокуратора: «Ну, з таким защитником то приємно провадити розправу, ніколи не дасть заснути». Йй-богу! Тільки... даруйте, пане меценас... ви тут у місті чужі, не об-

* Найвище начальство (нім.). – Ред.

** У політичних справах (лат.). – Ред.

знайомлені з відносинами, а те, що ви наняли помешкання в домі Вагмана... Прошу дарувати! Не хочу, щоб ви підозрівали мене в бажанні образити вас, але по щирості мовлю вам, се може дати причину до різних поголосок. Не перечу, помешкання для вас догідне, але той Вагман – ви, може, сього не знаєте, – то найтяжча п'явка в нашій повіті, лихвар, чоловік, що не цурається найбруднішого гешефту. Особливо він любить закидати сіті на урядників і адвокатів. Уже три многонадійні ад'юнкти пропали через нього; один заліз у довги і повісився, два другі посунулися до дефравдацій і фальшування документів і були прогнані з суду. Прошу вас, остерігайтеся того чоловіка!

Податковий інспектор, старий кавалер, чоловік жовчний і злий на язик, по перших привітаннях і байдужих фразах відразу скочив на сю саму тему:

– Ха, ха! Чув я, чув, що пан «презус» остерігав вас перед Вагманом. Не хочу боронити Вагмана – зрештою, думаю, що пізнаєте його ближче, в усякім разі варто, цікавий чоловік, хоч і лихвар. Але пан «презус» має рацію, що остерігає перед ним, бо ті всі три многонадійні ад'юнкти – правда, він так називав їх? – то його кузини! Ну, ад'юнктом не був з них жаден, се вже евфемізм пана «презуса». Тільки один скінчив з бідою права і був на судовій практиці, і той повісився, але не через Вагмана, а більше з вини самого пана «презуса», що не хотів поплатити його фальшованих векслів; а два інші – то прості голодранці, писарчуки, нероби та злодюги, не варті тої гілляки, на котрій би слід їх повішати. Вони й тепер під протекторатом пана «презуса» грасують по повіті й займаються покутнім писарством. Надіюсь, що в своїй практиці швидко наткнетеся на тих пташків. Було би дуже добре, якби ви як-небудь повкручували їм голови, бо то небезпечні індивідуа, правдиві опришки!

Директор гімназії, котрого дім, як правдивий квітник, красувався чотирма дорослими паннами, захвалював Рафаловичу приємності сімейного життя і запрошував його приходити щонеділі вечором на чайок. Зате руський парох, у котрого також були три панни, остерігав його перед директорським чайком. Директор – се генеральний шпіцель у місті, на всіх пише доноси до намісництва, своїх учителів переслідує як своїх найтяжчих ворогів, особливо жонатих і тих, що не хочуть бувати у нього. Його доньки, хоч русинки по батькові, завзяті польські шовіністки, зрештою дівчата без освіти, кокетки і вже ославлені в місті численними романсовими пригодами. «Прошу вас, – говорив о. парох з обуренням, – се вже крайній скандал, як вони деморалізують гімназіальну молодіж. Жаден старший і пристойний гімназіаст не уйде їх кокетерії, а торік один здібний хлопець і порядних батьків син утопився, занедбавшись через одну з них у науках і не здавши матури».

А латинський пробоц оказався ще ліпше поінформованим. Він мовив:

– Прошу не гніватися, пане меценас, – ви давно знайомі з паном Стальським?

Меценас витріщив очі.

– Прошу не дивуватися! Ви з ним часто сходитеся, він буває у вас, хвалиться вашою знайомістю. Не знаю, чи ви знаєте докладно сього пана, а навіть навпаки, хочу припустити, що він підлизується вам, хоче втертися у вашу приязнь, щоб визискати вас для якоїсь своєї цілі. Отже, вважаю потрібним остерегти вас перед ним. Се небезпечний чоловік. Се поперед усього глибоко неморальний чоловік. Поминаю вже те, що не ходить до костелу, що від десятиох літ не сповідався, – се може боліти мене як тутешнього духовного пастиря, але може в ваших очах не мати доказової сили. Але прошу вас, пане меценас, те, як він поводить ся зі своєю жінкою, то таке дике, таке нелюдське, що я не розумію, як чесний чоловік може подати йому руку.

Д-р Рафалович ще дужче витріщив очі.

– Я розумію, вам дивно, що я зачав говорити про такі річі, – поспішив поправитися ксьондз-пробоц. – І справді, на першій візиті слід би було говорити про щось приємніше. Ну, але то вже така моя натура: що на думці, те й на язиці. А доля тої бідної Стальської дуже лежить мені на серці.

– Але ж, отче каноніку, – промовив д-р Рафалович, – я отсе тільки перед кількома днями випадком довідався, що Стальський жонатий, а як виглядає його жінка і як він живе з нею – їй-богу, не маю найменшого поняття!

– Вірю, вірю, – мовив ксьондз-пробоц, – і для того не хочу розмазувати сеї неприємної теми. Може, ще коли буде нагода побалакати про се. А тепер – як собі знаєте. Я остеріг вас, сповнив обов'язок свого сумління, а ви вже міркуйте собі, як знаєте.

От такі остереження в найрізніших точках збирав Євгеній на кожній візиті, а обійшовши всіх міських гонораціорів, він мав таке чуття, немовби відбув мандрівку по якійсь слоака *maxima**.

«Така невеличка купка тих матадорів, – думав він собі, – а стільки у них на душі і на сумлінні погані, стільки злості і взаїмних ураз! І вони живуть якось у тій затроєній атмосфері і не дуріють, не топляться! Та що найінтересніше, що кожний бризкає жовцю на свого ближнього з великої любові, обкидає його болотом із найчистішої прихильності, підрізує його добру славу зі щирої гуманності і наповнює твої уші поганню з найчемнішими перепросинами. І се все при першій візиті! Що ж то буде далі, коли обживемося і дець-колись наступимо один одному на нагнітки?»

Йому робилося страшно при думці, що й його, може, жде та сама доля: бовтнутися з головою в отсе каламутне озеро і потонути в ньому з душею і тілом. Та у нього були свої плани роботи, що давали йому відваги. Він постановив собі якнайменше

* Каналізації (лат.). – Ред.

стикатися з сим товариством і витворити довкола себе інший світ, інше товариство, хоч би се мали бути прості передміщани та селяни. Він мав намір розпочати просвітню роботу, а далі й політичну організацію в повіті, стягати сюди помалу добірні інтелегентні сили, витворити хоч невеличкий, та енергичний центр національного життя, – і се додавало йому духу серед важкої канцелярської праці і серед того струпішлого та запліснілого товариства.

VI

Тільки одна візита була неподібна до інших – візита у бурмістра. Бурмістр був лікар, жид, але гарячий польський патріот, один із видніших діячів так званого асиміляційного напрямку. Він був одним із немногих галицьких жидів, що брали участь у польським повстанні 1863 року, і то не з метою – зробити гешефт на повстанні. Се здобуло йому велику повагу серед поляків. Як звісно, в 60-их і 70-их роках настала в Галичині така пора, коли факт участі в повстанні був для чоловіка найбільшою рекомендацією для всяких автономічних урядів, для дохідних посад і гонорів; бувші повстанці скрізь поробилися послами, директорами банків і кас «народових», маршалками, а бодай секретарями рад повітових, бурмістрами і головами найрізніших патріотичних організацій. Для них були отворені всі доми, доступні всі інстанції, щедрі всі фінансові інституції, ласкаві всі уряди, їх слово було святе, їх діяльність безконтрольна, їх ім'я, мов сталевим щитом, окружене було з усіх боків словом «roszczyw»*. Скільки лиха і деморалізації внесли ті патріоти в наше публічне життя, се колись вияснить історія; треба було довгих десятків літ, щоб назріли овочі їх діяльності, щоб виявилися очам довго туманеної суспільності і довели до того, що авреол їх героїзму звільна на наших очах починає гаснути.

Пан Рессельберг також був кілька літ послом з титулу своєї «боротьби за вітчину», належав у соймі до бюджетової комісії і хоч не полишив по собі слідів у історії нашої автономії, то проте, вернувши до домашніх пенатів, тішився великою повагою. Хоч лікар із нього був неособливий, то проте він мав розум, оженившись багатом, і, як один із перших багачів міста, ввійшов до міської ради, а швидко потім був вибраний бурмістром. Звільна, зручно він заінавгурував у місті ту жидівську господарку, що з часом зробилася типовою для більших галицьких міст, ту господарку, що витворює в місті кліки всемогучих жидів – пропінаторів, ліверантів і інших п'явок, прикрашує місто

* Чесний (польськ.). – Ред.

блиском зверхньої культури, запроваджує тротуари, газ, омнібуси, закладає парки і прогульки, але в заміну за ті добродійства немилосердно висисає міську людність, випорожнює каси, вимітає грошові засоби, спустошить ліси і розпродує комунальні землі. Такі патріоти, як Рессельберг, – то найліпша покришка для господарки таких клік, особливо тоді, коли вони особисто незаплямлені, а надто мають і вміють піддержувати добрі зносини з усіма впливовими християнами в місті і в околиці. Рессельберг справді тішився у всіх необмеженим довір'ям; як урядники, так і дідичі вважали його чоловіком незвичайно розумним, здібним, заслуженим і безумовно чесним. Правда, він не жалував кошту, щоб піддержати свою репутацію, любив приймати і добре приймати у себе гонораціорів, не щадив їди, а його пивниця славилася найліпшими винами. «Рессельберг хоч жид, але порядний чоловік», – говорили про нього позаочі, а деякі додавали побожно: «О, дай нам Боже таких жидів якнайбільше!»

Рафалович не мав великої охоти робити візиту сьому жидові-патріотові, але з усіх боків йому говорено, що випадає піти – і він пішов. Рессельберг прийняв його дуже радо, представив його своїм дочкам, паннам 20 і 25 літ, убраним досить попросту, але зараженим великопанськими манерами, і швидко в салоні, обвішанім дзеркалами і обставленім цвітами, почалася досить оживлена розмова. Рафалович закинув якось при нагоді, що всі вулиці в місті поназивані іменами польських королів, гетьманів та патріотів, котрі тут ніколи не бували і нічим із сею місцевістю не зв'язані, а ані одні-сінька назва, ані один напис не нагадує, що се місто лежить на Русі і має якусь руську минувшину. Рессельберг підняв голову, мов кінь, котрого заторгано вудилами.

– Пане меценас, я чую себе поляком і працюю для польської ідеї.

Рафалович завважив, що він шанує всяке щире чуття, але, по його думці, се чуття не повинно заслонювати очей пана бурмістра на існування і управління також другої народності.

– Я не знаю жадної Русі! – твердо відповів Рессельберг. – Не знаю і не хочу знати. Я чував, що є якісь руські патріоти, але де ті повстання, які вони робили за свою національність? Де та кров, яку вони пролили за свій прапор? Де їх мученики? Де їх пророки? Де їх воєводи?

– Ну, на наші повстання, пане бурмістр, не дуже лакомтеся, бо хто знає, чи вони смакували би вам і ще декому. А щодо наших мучеників – мій Боже! Різні бувають мученики. Одні розкривають груди перед карабінами, інші весь вік двигаютть ярмо недолі і тихо терплять за свій ідеал.

– Виджу, що ви адвокат, – мовив усміхаючись Рессельберг, – але, мій пане, мусите знати, що я в тім пункті твердіший, ніж вам здається. Знаєте, я жид, вихований у жидівській традиції. Багато треба було труду, і праці, і муки, поки зі свого жидівства я вила-

мався і набив себе на польське копито. Перебивати себе тепер ще раз на інше, на руське копито, – даруйте, пане меценас, – на се вже у мене нема ані сили, ані часу, ані охоти.

Їх розмову перервало прибуття нового гостя, пана маршалка повітового Брикальського, що, буваючи в місті, майже ніколи не пропускав нагоди, щоб загостити до пана бурмістра. Почувши від бурмістра, який гість є у нього в салоні, пан маршалок влетів туди, як бомба, і кинувся до Рафаловича.

– А, дуже мені приємно, дуже приємно, – мовив він, сильно стискаючи адвокатову руку, коли бурмістр представив їх одного одному. – Я мав уже те щастя пізнати пана меценаса.

– Дарують пан маршалок, але якось... – з деяким заклопотанням відповів Євгеній, чуючи, як у його голові снується якось назва Брикальського, але не можучи пригадати собі, чи і де він бачився з ним.

– О так, маєте рацію, – мовив з виразом великої сердечності пан маршалок, – ми не бачилися, але я мав ту приємність відчути вас на своїй шкурі.

В голові д-ра Рафаловича мигнула блискавка і вияснила все.

– Ах, то пан маршалок – властитель Буркотина? А, розумію. Що ж, дуже мені прикро, що перший мій крок у сьому повіті довів мене до конфлікту з паном маршалком...

Євгеній пригадав собі, що дідич, против котрого він виграв перший у сьому повіті свій процес, називався Брикальський, і се вияснило йому відразу незвичайне привітання пана маршалка.

– О, не маєте чого звинятися, прошу дуже! – незвичайно добродушно мовив маршалок. – Адвокат і лікар не вибирає собі клієнтів, але йде там, де його кличуть, і показує, що вміє. А я щасливий, що, хоч на власну шкоду, пізнав такого знаменитого адвоката. О, будьте певні, я далекий від того, щоб мати вам за зле ваше пледоає, хоч ви там і підмалювали мене трошки... тее... тее... Ну, та що там! Дасть Бог, при іншій нагоді інакше буде. Одно тільки можу сказати: ваші клієнти не варті були вашої оборони.

– Як пан маршалок се розуміють?

– Зовсім попросту. Я знаю, ви молодий чоловік, ідеаліст, русин, народолюбець і хлопоман. У вас хлоп – то святий, а шляхтич – то тиран, плантатор, кровопійця. Ну, ну, ну... Наперед тішуся, що будете мати нагоду пізнати ближче тих своїх ідеальних хлопів. Пізнаєте їх, паночку, пізнаєте! А тоді, дасть Бог, зійдемося ще і поговоримо.

Євгеній думав було перечитися, але пан маршалок не дав йому прийти до слова.

– Але, але, пане меценас, – мовив він, беручи його за плече і відводячи до вікна. – Жарт набік! Але коли у мене буде яка така справа – знаєте, я шаную всякі переконання, навіть і хлопоманські, – отже, коли у мене буде яка така справа, що не буде нарушувати ваших хлопоманських поглядів, то можна з нею зголоситися до вас?

- Прошу, – мовив кланяючись Рафалович.
- Приймете мене в число своїх клієнтів?
- Сам пан маршалок сказали перед хвилиною, що адвокат і лікар не вибирають собі клієнтів. Правда, не все і не всюди се справджується, бо я справи против хлопів ніякої не прийму, але у всяких інших справах радо служу.

Пан маршалок ще раз горячо стиснув його руку, а потім обернувся до господаря дому і почав із ним розмову про якісь повітові справи. Рафалович пробував ще пару хвиль розмовляти з паннами, а потім устав, попрощався і вийшов.

VII

Стальський якось довго не показувався до нього, допомігши йому розташуватися в новім помешканні. Д-р Рафалович не дуже банував за ним. Та ось раз, виходячи досить пізно з суду, він здибав Стальського на вулиці. Сей іще перед двома годинами вийшов був із своєї регістратури і власне виходив із шинку, де встиг таки добре піддохотитися. Він зирнув на Рафаловича якимось непевним поглядом, зупинився на тротуарі, широко розставивши ноги і перекрививши лице, і почав промовляти іронічно:

- А, меценаси! Моральні люди! Починають оминати безбожника! Що ж, треба послухати ксьондза-пробоца! Та й як не послухати, коли промовить до сумління! Авжеж! Рафалович голосно розреготався.
  - Ну, справді акустичне місто! Вже знаєте, що говорив мені кс[ьондз]-пробоц!
  - Богу дякувати, живемо не в пивниці і вуха нам не позакладало, то й чуємо, що нам скажуть добрі люди, – з перекором мовив Стальський.
  - Ну, ну, але се вже вам набрехали ті добрі люди, буцімто я оминаю вас.
  - Сього мені ніхто не говорив. Се я сам собі міркую.
  - І без причини. От і тепер, бачите, я й не думав оминати вас. І коли ласка, то навіть прошу з собою.
  - Куди?
  - Та до мене. Тут на вулиці ніяково балакати.
- Рафалович бачив, що Стальський трохи нетверезий і підносить голос, і йому справді ніяково було балакати з ним на вулиці і звертати на себе увагу прохожих. Але Стальський оперся, як буйвол.

- Ні, се мені не до шмиги! Чого я піду до вас? Нудота у вас. Не люблю балакати насухо.
- Знайдеться і у мене дещо мокре.

– Так? А то що інше. Ну, так *allons, enfants de la patrie!**

І він без церемонії вхопив руку д-ра Рафаловича і, зігнувши її так, як згинає кавалер, ведучи даму, сам узяв своєю дужою долонею його рам'я, і так пішли оба вулицею. Рафалович дуже не рад був тій стрічі і тому парадуванню з полуп'яним чоловіком, але не мав способу позбутися його. Добре, що його помешкання було недалеко і що по дорозі їх не здивав ніхто з міських матадорів. Стальський був дуже веселий і раз у раз балакав.

– Га, га, га, ксьондз-пробоц пишний собі! Чи бач, знайшов інстанцію, перед ким оскаржувати мене! Ну, скажіть, будьте ласкаві, пане меценас, як вам се видалося?

– Дивно.

– Що? Чи чував хто таке? Чорнити мене перед старим приятелем! Окричувати тираном. Я, я нібито збиткуюся над своєю жінкою! Ах, Боже мій! Та я її не то що – пальцем не ткнув ніколи! Я десять літ, відколи ми побралися, навіть слова не сказав до неї. Живемо з собою не то, щоб сказати, як ангели в раю – ні... Знаєте, і між святими буває рай і пекло. Але ми жиємо ще краще, так, як коли б обік себе лежали дві колоди. Ну, скажіть, чи то совісно, знаючи се, балакати про якесь тиранство?

Д-р Рафалович силкувався якмога швидше затигти Стальського до свого покою, бо він говорив чимраз голосніше, немов хотів умисне звертати на себе загальну увагу. Євгеній отворив хвіртку, що вела на подвір'я його помешкання, і пустив Стальського наперед себе. Та заким здужав увійти сам і замкнути хвіртку, вже Стальський успів викликати авантюру.

На подвір'ї щось там робив сторож дому, високий, понурий і мовчазний чоловік, з блідим лицем, з чорною стрепіхатою бородою і дико блискучими очима. Євгеній видав його щодня, але ніколи досі не чув від нього слова. Йому здавалося, що сторож якось ховається від людей, але досі він не мав часу ані нагоди розвідати про нього децю ближче. Стальський, побачивши його, з резолютністю п'яного наблизився до нього і, показуючи на нього пальцем, говорив голосно з п'яним сміхом:

– Ось хто правдивий тиран! Ха, ха, ха! Ось хто молодець! Ось хто розумна голова, чистий опришок! Баране! Ну, розповідж пану меценасові, як ти втопив свою жінку. Еге, сей не завагався. Терпів, терпів, а далі взяв за коси, зв'язав руки й ноги та й з моста в ріку! Іди раків годувати. І що думаєте? Що йому за се було? Адже бачите, не повісили. Ну, Баране, чого видивився на мене? Розповідж пану меценасові, як ти свою бабу топив! А гарна баба була! Йй-богу, гарна!

* Вперед, діти батьківщини (франц.). – Ред. Перші слова «Марсельєзи», національного гімну Франції.

Євгеній задеревів на місці, дивлячись при тих словах на сторожа. Та й сам Стальський, дарма що п'яний, таки, мабуть, поміркував, що перебрав міру, бо замовк і поступив крок узад. Але вже було запізно. Баранове лице посатаніло. Затиснені зуби заскреготали, очі до половини виперлися з ямок, із закушених губ бризнула кров, і він з несвітським, горляним криком як ошалілий, кинувся на Стальського. Мов свічку здмухнути, так бідний офіціал опинився на землі; нездужав навіть крикнути, коли Баранові залізні руки здавили його горло. Він нагнувся над лицем знесиленої своєї жертви, мабуть, хотючи кусати його зубами, але в тій хвили його лице посиніло, очі стали на мірі, на устах виступила піна, і він, пустивши горло Стальського, повалився на землю і страшенно почав бити собою в епілептичних корчах.

– Так тобі треба, дияволе! – воркотів Стальський, видобуваючи свої костюмахи з-під сторожевого одубілого тіла. – Чи бач, дідько, як розлютився! Був би міг віку збавити. Ну, але захлиснувся порядно! Хлипай, хлипай, гаспиде, скрегочи зубами, кільки хочеш!

І він, обтріпуючися від порошу, копнув безтямного хорого кільки разів то під ребра, то в груди, а потім обернувся до Євгенія, що з перестрахом і обридженням дивився на сю сцену:

– Ходіть, нема на що дивитися. Нічого йому, собаці, не буде. Потреплеться отак, послухає чмелів і встане, мов нічого й не бувало. А найкраще те, що, вставши, не буде тямити нічогісінько, що було безпосередньо перед нападом. Щаслива бестія! Представте собі, отакий самий напад увільнив його від шибениці. То була голосна справа. Його жінку знайшли в ріці втоплену, зі знаками душення на шії, зі зв'язаними руками. Слово по слові, слід за слідом – мій Баран, нарешті, признався, що гарненько спрятав її зо світу. За що? Він сюди-не-туди: пуста була, не давала йому жити – ну, там уже плів, як знав. А гарна молодиця була, треба вам знати, гаряча, з темпераментом! Ну, прийшло до розправи, все розібрали чистенько, свідки позізнавали, протоколи повідчитували, прокуратор гримить, домагається найтяжчої кари; адвокат, визначений з уряду, промимрив щось там собі під ніс, пан президент устругнув резюме таке, що й на двох прокураторів могло б вистати, – присяглі по чвертьгодинній нараді всіми голосами: на перше головне питання – винен. Прокуратор жадає шибениці, трибунал виходить і за чверть години виносить присуд: смерть через повішення. І що ж ви скажете: тільки що пан президент проголосив ті слова, а мій Баран отак само, як тепер, як не завищить, як не кинеться наперед, як не гримне на землю, як не зачне трепатися!.. Пополох у суді. Що? Як? Відколи? На розправі був якийсь лікар зі Львова, оглянув його й каже: епілептик, часами доходить до божевілля. Тоді мій суд, як напишний, відсилає акти до апеляції, Барана шлють до шпиталю на обсервацію, а по шістьох місяцях його без розправи випускають на волю, бо, мовляв, забив у приступі епілептичного божевілля.

– І мало що й з вами не повторив сеї операції, – мовив Євгеній, отямившись після страшної сцени на подвір'ї. Він виглянув вквном зі свого покою на подвір'я і побачив Барана, що хоч не кидався, але лежав насеред подвір'я без руху, мов неживий.

– Полежить ще з півгодини і встане, немов і нічого не було, – мовив Стальський.

Щоби хоч трохи затерти страшне вражіння, Євгеній виняв із шафи бутельку вишняку і два келишки і поставив на стіл.

– Отсе добре! – поцмокуючи, мовив Стальський. – Проклятий Баран як кинувся на мене, так я моментально протверезився. Ну, але буду мати науку на другий раз, щоб не зачіпати тої бестії. Адже справді міг задушити, і навіть пес би не гавкнув! Бо що, епілептичне божевілля, що йому зробиш! Пийте здорові!

Випили по лампочці. Стальський сів на софі, простяг ноги наперед себе, заложивши руки на животі. Євгеній усе ще почував дрож у нервах.

– А все через жінок! – мовив Стальський, помаленьку смакуючи другу лампку вишняку. – То так легко сказати: чоловік тиранить жінку, – то так гуманно, так модерно добиватися для жінки Бог зна яких широких прав!.. А коби-то ті пани еманципатори знали, яка безодня глупоти, фальшивості, тупої злості, зрадливості таїться в тім жіночім серці, таїться під тим солодким виразом жіночих очей, сичить до нас із чарівного усміху жіночих уст! Коби-то вони знали, кільки чоловік мусить від них і через них натерпітися, то би покинули свої гуманні фрази, а подумали би радше про способи поборювання жіноцтва, так, як думають про способи поборювання чуми. Адже ж візьміть хоч би сього Барана! Чи йому треба було бути вбійцею? Чи треба було бути епілептиком? Адже його батько не мав тої слабості, мати не мала, він сам парубком був здоровісінький, служив у війську, в моїй компанії був, – відтоді ще ми знайомі з ним. Аж оженився – і пропав хлописько. Представте собі: закохався, але то так без пам'яті, що я й не бачив. Попросту млів коло неї. Може, се й був початок його хороби, але тоді ніхто про се й не думав. Побралися – мій Баран щасливий, як у раю! Думає, що Бога за ноги зловив. А тим часом жіночка – то собі, знаєте, міське зіллячко, але то найгіршого гатунку. Як зміркувала, що він гине за нею, ну, тоді вона давай собі гуляти. Бувало всякого... Я сам, грішний чоловік, хоч жонатий, не раз у Баранихи гостював. Та й чи я один! А він усе бачив і ніколи ані слова. Зразу очам своїм не вірив, потім мовчав мов остовпілий, плакав по ночах, пальці свої гриз, а далі почав діставати напади тої слабості. Крився з тим, бідолаха, не говорив нікому, а як чув, що зближається напад, то тікав від людей, ховався десь у кут і там розщибався досхочу. Та се було ще гірше. І ось у його хорій голові зародилася думка – вбити жінку. Він довго носився з сею думкою, аж раз, заставши її вночі п'яною в хаті, та ще й не саму, захопив її на руки, як помело – силач страшенний! – обвинув коцом, щоб не змерзла, виніс за місто, там

сонній зв'язав руки, здушив горло, а потім кинув у воду. А сам з коцом вернув додому, накрився тим самим коцом і заснув.

VIII

Євгеній знов почув нервову дрож при тім оповіданні. Якось мимоволі він зирнув у вікно – Барана вже не було на подвір'ї.

– Ну, скажіть, хіба не через жінку? Хіба не фаталізм? І яка тут можлива рада? Як запобігти таким випадкам? Адже ж і зо мною не ліпше, і моє життя знищене, затроєне! Ви колись-то здивувалися, коли я обідав з вами, а ви дізналися, що у мене є жінка. Та хіба ж мене щось тягне до неї? Хіба мені йде ложка страви у горло, коли я дивлюся на неї і в кожній хвилі мушу думати: се мій ворог, мій найтяжчий, смертельний ворог! Се людина, котра про одно тільки думає, одного тільки просить у Бога, щоб я вмер, якнайшвидше, хоч би зараз, ось тут на місці! Людина, для котрої моя смерть була би найбільшою радістю, найбільшим щастям! Жити з сею людиною під одним дахом, сидіти при одним столі – се ж пекло, найтяжче, яке тільки дасться думкою здумати. І що ж може тягти чоловіка до такого пекла? Та вже краще до шинку, до рова, до тюрми, ніж до такої сімейної пристані!

Євгеній, сидячи при столі, у німім зачудуванні дивився на Стальського, майже з таким самим виразом, як недавно дивився на скаженого сторожа, що кидався на сього самого Стальського. Сей вибух дикої ненависті до жінок – він чув се добре – був радше впливом власної жорстокості сього чоловіка, ніж яких-небудь сумних досвідів його з жінками. У Євгенія мороз пробігав поза плечима при самій думці про долю нещасної жінки, що дісталася в руки такого чоловіка. А Стальський, наливши собі третю лапмку вишняку і смакуючи з великим апетитом, що дивно контрастував з його патетичною, пристрасною розмовою, торочив дальше:

– Вона жалується, що тираню її, що знівечив її життя! А я, коли погадаю, що з нею зав'язав собі світ і був змушений довіку закуватися в отсю канцелярійну тачку, – коли погадаю, що життя з нею не дало мені ані хвилини вдоволення, ані дня радості, нічого, що робить цінним наше життя, – коли погадаю те все і гляну на її пісну міну, на її скривлені уста, на її холодні гадючі очі, то, здається, рвав би її на кавалки, микав би за коси, волочив би по землі, топтав би ногами! Ніякої муки не ошцадив би їй, ніякої ганьби, ніякого пониження, ніякого упідлення! Я не знаю, як я ще досі не одурів, наповняючись день у день від десятиох літ такою ненавистю і таким огірченням!

– А є у вас діти? – запитав Євгеній, ледве переводячи дух.

– Ну, ще чого не стало! Адже ж мати діти для неї було би найбільшим добродійством, найбільшим щастям. Ну, а я хоч християнин, але вже так далеко не можу посунутися, щоб ущасливлувати свого найтяжчого ворога. Зрештою, коли їй так дуже хочеться дітей, я їй не бороню...

– Даруйте, – перебив його Євгеній, – одного я не розумію в вашім оповіданні. Говорите, що не зазнали з нею ані хвилини вдоволення, що від самого, так сказати, шлюбу побачили в ній ворога. Як се могло статися? І пощо ви брали її? Чи ви числили на маєток, на протекцію, чи женилися з любові і ошукалися на ній? Як узагалі се могло вийти між вами, що ви відразу по шлюбі стали отак на ножі?

– Гай, гай, молодий чоловіче, – мовив Стальський, хитаючи головою і впираючи в Євгенія свої посоловілі очі. – Прощу, коли ласка, долийте що ось тут! Так! Дякую. Не люблю оповідати насухо. А се справа така, що треба її оповісти докладно, бо інакше ваш адвокатський розум готов мене зрозуміти фальшиво.

Він хотів випити трохи вишняка, але, мабуть, із привички перекинув чарку так, що випорожнив її відразу. Обтерши хусткою вуси і розсівшись вигідно на софі, він говорив далі:

– Позвольте поперед усього дати вам одну раду, раду грубо досвідного чоловіка. Коли будете женитися, борони вас Боже брати блондинку! Се найнебезпечніший, найфальшивіший і найбільше егоїстичний гатунок жіночого звіра. Блондинка в душі холодна, без темпераменту, без огню, сама не гріє, але хоче, щоб її гріти, склонна до меланхолії, котра в домашнім житті смакує так само, як скисле молоко. Вона любить бавитися, але тільки бавитися, а властиво, щоб ви бавили її. Сама ж пасивна, інертна, і коли думає про що, то тільки про те, як би допекти вам, зробити вам прикрість, а ніколи про те, як би зробити приємність вам і собі. Вона склонна більше до сліз, ніж до сміху, не тямить добра, яке ви зробили їй, але чудово тямить усе зло і навіть плає його в своїй душі, як огорожник ярину: з маленького, як зерно, факту в неї виростає здоровий гарбуз, величезний буряк, і вона ніколи не втомиться кидати вам ним на голову. Вона чекає тільки нагоди, коли ви в добрім настрою, щоб затроїти вам його; вона, як той ворог у засідці, вибирає для атаки хвилю, коли ви найменше того надієтеся. Коли ви, голодні і втомлені, сідаєте до обіду, вона своїми докорами відбере вам апетит; коли ви збираєтесь до якогось важного діла, до праці, що вимагає скуплення духу, вона накинеться на вас за найпустішу дрібницю, своїми словами отуманить вашу голову, своїми сльозами переверне вашу душу і зробить вас на три дні нездібним до праці. І не забувайте ніколи: у неї тільки шкура тонка, м'яка і прозірчаста, але нерви грубі і тупі. Вона тут плає і, мовляв, розривається, а там піде до кухні і преспокійно балакає з кухаркою про міські новини, тим часом

коли ви обезсилені і розстроєні на цілий день і спомин того дня будете носити в душі довгі роки.

Д-р Рафалович, слухаючи сеї тиради, не міг здержати себе і розреготався.

– Ну, пане Стальський! З вас прокуратор! І, здається, не даром! Мусила якась блондинка добре допекти вам!

– У мене жінка блондинка, – відповів сей коротко.

– А з брюнетками ви не зробили подібних досвідів?

– Ет, що там балакати! Брюнетка зовсім інший гатунок людей. Найгірша брюнетка все ліпша від найліпшої блондинки.

– Ага, на чужій ниві все ліпша пшениця.

– Ну, не мені се говоріть! Уже я напробувався в своїм житті сяких і таких.

– Як же ж се сталося, що ви, маючи такі багаті індуктивні відомості, та оженилися з блондинкою?

– Фаталізм! Судженої конем не об'їдеш. Сказати вам по правді, мені навіть зовсім не треба було женитися. Знаєте, свою сентиментальну добу я перебув іще в гімназії і, коли з шостої класи мене взяли до війська, я мав уже дуже багатий засіб досвідів у любовних і половых справах. Військовий мундур, як звісно, дуже сприяє до збагачення сього засобу. А може, вам се незвісно, так знайте, що військовий мундур має на жіночі серця дивний, магнетичний вплив. Попросту витолкувати собі того не можу. Та сама жінка – все одно, замужня чи незамужня, – котра не погляне на вас, коли ви йдете попри неї в цивільному, напевно всміхнеться або бодай зробить солодкі очі, коли ви йдете в мундурі і з достаточною безсоромністю глянете їй у очі. Супроти серйозної атаки з вашого боку майже ні одна не встоїть. Зрозумієте, що я не з тих був, щоб не використати ті чари військового мундуру до границь можливості. Десять раз я міг оженитися; багаті і впливові жінки, панни і вдови, попросту вішалися мені на шиї, були би щасливі, якби я був узяв їх. А чоловік дурний був! Усе думав: підожду, трафиться ще щось ліпше. Одним словом – фаталізм.

Він похитав головою, помовчав хвилю, а потім говорив далі:

– Нараз показалося, що того війська мені забагато. Я подякував за службу, дістав місце маніпулянта при суді, скинув мундур і тоді тільки побачив, що моя чарівна сила супроти жіноцтва мов і не була ніколи. Я зотягнувся, так сказати, в своїй канцелярській упряжі, уладив своє життя тісенько, регулярно, мов у годиннику, і, махнувши рукою на всякі матримоніальні плани, рішився жити кавалерським життям. У мене була кухарочка – гарна бестійка, брюнетка, очі, мов два вуглика, сама як вивірочка, весела, співуча, вертка, огниста. Я жив з нею – не скажу, як брат із сестрою, але взагалі дуже гарно. Правда, по якімось часі вона покинула мене, але замість неї я знайшов

другу, – відміна навіть побільшила моє вдоволення, розвернула передо мною широку перспективу дальших, будущих одмін. Ну, скажіть, яка мені неволя була в'язатися? А от же прийшло до того! Фаталізм, та й годі.

– Ну, але вже ж таки мусив сей фаталізм мати якісь конкретні форми? – запитав Рафалович, коли Стальський знов зупинився на хвилю і звисив голову, мов лагодячись пірнути в холодну купіль.

– Авжеж, що мав! Ви думаєте, що лихе коли-небудь у клопоті за формою? Коли хоче обпутати вас, то прийме таку форму, що ви й не надієтеся. Явиться вам у формі знайдених на дорозі грошей, впливового приятеля або службового авансу, – так, як ось мені, грішному. Прослуживши десять літ, я авансував на офіціала, і се був початок мого нещастя. Вручаючи мені номінаційний декрет, пан президент суду – се було не тут, а у Львові – сказав мені чутливу промову про мої нові обов'язки, про важність мого уряду і так далі, а нарешті випалив:

«Іще одно, пане Стальський: ви мусите змінити свій спосіб життя. Тут були на вас скарги за неморальне життя. Я не звертав на се уваги, але тепер то неможливо. Я би радив вам, в інтересах служби, для вашого власного добра, оженитися».

Ну, що я мав йому сказати? Замалював мені рота тими скаргами так, що я тільки поклонився та й пішов. А мій безпосередній зверхник, пан радця, видячи мене посоловілого, сміється та й каже:

«Ов, пане Стальський, видно, вам пан президент розтряс сумління, коли ви так попівніли?»

Я розповів йому все по правді.

«Мусите оженитися, – мовив радця, похитавши головою. – Знаєте пана президента: не послухаєте його в найдрібнішій річі, то вже нагнівається, немовби ви вбили йому рідну тещу. І не то що нагнівається, а будьте певні, що в кваліфікації втелючить вам таке «unzuverlässig»*, що аж закуриться».

Я знав се. І всі в суді знали пана президента з того боку. Про нього оповідали багато анекдот, за які річі він писав своїм підвладним «unzuverlässig» у кваліфікаційнім листі. Коли він іще був у Станіславові, то бувало таке. Бере хтось із судовиків урльоп на день до Львова, до свояків; пан президент дає урльоп і додає: «А прошу пана, не забудьте там купити мені пачку тютюну *specialité*». Той поїде, вертає, а про тютюн забув. Ого, вже президент півроку не говорить до нього, а потім у кваліфікаційнім листі випише йому всі добрі прикмети: добрий правник, у службі точний, пильний і так далі, – але при кінці таки додасть: «unzuverlässig». Ну, то ще ад'юнктові чи судді

* Ненадійний (нім.). – Ред.

се багато не завадить, а для бідного маніпули така нота – то засуд смерті, запечатання всеї службової кар'єри.

«Що ж мені робити? – говорю я до свого совітника. – Женитися з якою-небудь служницею?»

«Боже вас борони! Се добило би вас цілковито».

«Ну, то й сам не знаю. У мене нема знайомостей у вищих сферах».

«Дурниця! – мовив совітник. – Нині нема, завтра можуть бути. Досі ви не були нічим, а віднині ви пан офіціал, то вже ніякі двері не запруться перед вами. Коли хочете, я введу вас у дім моєї своячки, там щосуботи буває невеличке товариство, бувають панночки, – ану ж вам котра сподобається».

«О, пан совітник дуже ласкаві! Буду безконечно вдячний».

Совітникова своячка – то була одна львівська міщанка, каменична пані. В суді знали її дуже добре і не звали інакше, як тільки «цьоця Зюзя». Говорили, що колись се була осібка досить легкого гатунку, поки один багатий міщанин не взяв її з вулиці і не оженився з нею. Вона віддячилася йому звичаєм таких осіб: своїм поведженням довела його до божевілля, що з часом змінилося в тихий ідіотизм. Як нешкідливого і невлічимого хорого, його віддали в її руки, і вона помістила його в офіцині його власної камениці, у вузькій холодній комірчині на піддашші, держала його там не ліпше худобини і доглядала так, що він по кількох літах умер у страшнім запушенні, мало що не з голоду. Тепер се була «статечна» пані, показної туші, гостинна і добродушна, і мала непереможну пасію сватати молодих паничів і панночок. У її салонах бували і пан президент, і мій совітник, і мало що не всі урядники-кавалери з суду, з дирекції скарбу, з пошти, кандидати адвокатури і т. д. Цьоця Зюзя потребувала тільки раз зирнути на кавалера, і в тій хвилі відгадувала його смак і вміла підшукати йому партію. Вона раз у раз держала при собі по кілька панночок, якихсь сестриниць, братаниць, кузинок, що їх стягала з різних закутків провінції, звичайно сиріт, незаможних і беззахисних, і покладала свою амбіцію в тім, щоб видавати їх замуж. Говорили навіть, що сама справляла для них шлюбні виправи, а що найважливіше – їх будучим мужам вироблювала своїми впливами різні невеличкі посади, допомагала до авансу, рятувала в клопотах, у дисциплінарках і т. д.

От тут-то, в салоні цьоці Зюзі, я й пізнав свою будущу жінку. Я танцював з нею мазура, панночка подобалася мені, ми балакали про байдужні речі і розійшлися. В часі другої візити ми розговорилися троха докладніше. Вона була сирота, мала по матері маленький капіталець, скінчила виділову школу і думала йти ще до вчительської семінарії. Ще того самого вечора я говорив з цьоцею, виявив їй, що бажав би старатися о руку панночки. Цьоця заявила, що панночка має посагу півтори тисячі

і що вона не мала би против мене нічого, але мусить побалакати з паном президентом. Третя візита – то були рівночасно мої заручини, а місяць по тім я йшов уже до шлюбу, одержавши того самого дня номінацію на посаду в отьому місті. По шлюбі була маленька забава з танцями у цьоці, а о одинадцятій вночі ми обоє сиділи вже в вагоні другої класи – білети вільної їзди вручила нам цьоця по шлюбі – і гнали силою пари на своє нове життя.

ІХ

– Ну, се все, здається, досить звичайна історія, – промовив Євгеній, коли Стальський на хвилю перервав своє оповідання. – Я й перше чув про такі салони і про таких «цьоць», і сам мало що не вдовоївся бути гостем у одної з них. Та тільки се все ще не виясняє вашої... як би то сказати... антипатії до вашої жінки. Адже самі кажете, що вона сподобалася вам. Хіба потому сталося щось таке...

– Авжеж, що сталося! Зараз першого дня нашого спільного життя я пізнав, що кепсько трафив. І то не тому, що моя жінка не любила мене. Знаєте, я ніколи не був у претензіях і не дурив себе тим, що якась жінка може справді щиро полюбити мене. Мені байдуже було до того. Навіть навпаки. Велика любов – то так, як високе шляхетство: *noblesse oblige**. А я все волів бути свободний від усяких зобов'язань. Я знав з досвіду, що, не збуджуючи зовсім любові, можна з женщиною дуже добре бавитися, і веселитися, і навіть жити. Правда, так жити, щоб забавляти її, бути її слугою, паяцом, невольником і банкіром – се не був мій смак. Усякі балакання про альтруїзми, про абнегації і такі інші дурниці я все вважав дурницями. Признаюсь вам, я хвилю дурив себе, міркуючи: «Беру бідну, беззахисну, то чей же вона, бачачи, що я вдержую її своєю працею, даю їй становище і повагу в світі, схоче бути мені вдячною, буде йти мені під лад». І ось від першої хвилі нашого супружого життя я переконався, що моя жінка навіть поняття не має про се. Не то поняття – навіть фізичної здібності. У неї нема темпераменту. Вона холодна, як риба, понура, все задумана, а ніколи нічого не видумає, без ініціативи, а при тім уперта і завзята там, де можна мені зробити якусь прикрість. Одним словом, усі ті хиби, які я досі бачив урозбрід у різних блондинок, у неї я знайшов при купі в найвищій мірі. Наш сімейний віз зачав скрипіти від першої хвилі. Кілька день я ще пробував дійти з нею до ладу, але стрічав холод і апатію з її боку. По кількох днях прийшла катастрофа, певно, що неприємна, але не для неї самої.

* Шляхетство зобов'язує (франц.). – Ред.

Стальський устав і пройшовся по комнаті. Було вже досить темно, то Рафалович засвітив лампу і поставив на столі.

– У мене була служниця. Чудова молодичка, весела, палка, така, яких я любив. Вечором, коли повечереємо, жінка мовчить, дивиться в вікно і зітхає; я сиджу при столі, читаю газету, пробую заговорити до неї, вона мов і не чує. Ну, я попробую раз і другий, а далі подумаю собі: «Мара тебе бери!» Та й іду до кухні. Тут моя Орися пряче посуду, чистить чоботи і співає собі тихенько. Прийду, сяду, балакаємо, жартуємо... Жінка постоїть при вікні, потуманіє та й іде спати, а мені й байдуже. Мені весело з Орисею. Так було раз, другий раз. Далі чую, моя жінка вночі встане з ліжка і тихесенько крадеться до дверей, що ведуть до кухні. «Ага, – думаю собі, – заздрісна! Підглядає. Ну, ну, може, хоч заздрість розігріє її риб'ячу кров». І жартую собі далі з Орисею, щипаю її... знаєте... Жінка послухала, послухала з півгодини, а потім чап-чап-чап, на своє ліжко. Я десь так по півночі іду також на своє ліжко, чую: вона хлипає. «Овва, небого, – думаю собі, – тим мені не заімпонуєш, я на таке оружжя твердий». Удаю, що не чую, лягаю на ліжко і сплю собі спокійно. На другий день вона дується, не говорить. А мені байдуже. Не говориш – як собі хочеш. При обіді насуплена, при вечері мовчить. То я, скоро по вечері, – до кухні і знов з Орисею пробарашкував до півночі. Іду спати – вона знов хлипає. Мені байдуже. Так було кілька день. Вона, певно, думала, що переможе мене своїм хлипанням і своїм сумуванням, а мене се ще дужче дразнило, ще гірше затверджувало против неї. Вперта ти, небого, але я ще впертіший!

Він оповідав се байдужно, майже жартливо, навіть не почувуючи, яке огидливе вражіння викликав тим у свого слухача. Євгеній сидів при столі, підперши голову долонею і зажмуривши очі; нізащо в світі він не був би глянув тепер у лице Стальському.

– Вкінці моя пані таки заговорила і, розуміється, підняла річ з такого боку, що, замість поправити, погіршила справу. Коли одного разу я прийшов із канцелярії і тільки що сів до обіду, вона випалила:

«Слухай, Валеріане, се не може так далі бути».

«Що таке?»

«Ти знаєш що. Або я твоя жінка, або ні».

«Ну, і що ж з того?»

«Мушиш відправити Орисю».

«Мушу?»

«Так, мушиш».

«Не бачу того мусу».

«Я не можу з нею жити в одному помешканні».

«Та й не жиєш. Ти жиєш у покою, а вона в кухні».

«Я не можу стерпіти, щоб вона довше була в кухні».

«Зле варить?»

«Не жартуй, Валеріане! Ти дуже добре розумієш, про що я говорю».

«А коли знаєш, що розумію, то знов я не розумію, пощо ти се говориш. Оріся добра служниця, мені вона подобається, і я не бачу причини відправляти її».

«Значить, хочеш, щоб я забралася від тебе?»

«Також не бачу до цього ніякої причини. Недогода тобі?»

«Валеріане! Невже ти можеш так питати?»

«Бачиш, що можу, коли питаю. Та ні, не буду питати, а скажу тобі попросту, що не бачу причини, чого тобі злоститися. Ти заздрісна на Орісю?»

«Заздрісна? На Орісю?» – скрикнула вона, вміщуючи в тих словах стільки погорди, кілька лише у неї знайшлося на складі.

«А коли не заздрісна, то чого тобі треба?»

«Того, щоб ти вважав за жінку мене, а не її».

«Се від тебе залежить. Якби я при тобі знаходив більше приємності, то я б не шукав її в товаристві Орісі».

Вона замовкла. Я думав, що, виговорившись, вона успокоїться. Але де там! Я пішов до канцелярії, а вона покликала публічного послугача і веліла йому забрати Орісин куферок, а самій Орісі заплатила за місяць і відправила її геть. Оріся зо слізьми прибігла до мене до канцелярії і розповіла мені, що сталося.

«Ов, подумав я собі, – моя молода пані зачинає показувати характер. Се грізний знак. Коли я уступлю їй тепер, на першій кроці, то вона швидко поб'є мене на другім, на третім зробить зовсім своїм невольником. Е, ні, моя пані, се у нас так не йде! Я не на те взяв тебе, щоб підлягати твоїм капризам».

«Моя пані, – сказав я їй вечором, вернувши з канцелярії. – Позвольте спитати вас, яким правом ви дозволили собі віддалити Орісю зі служби?»

«Бо так мені хотілося».

«Се дуже важна причина, – мовив я солоденько. – Але позвольте спитати вас, чи моя воля має тут у домі яке значіння?»

«Кухня і служниця – то моя річ».

«Але якби я просив вас, щоб ви прийняли Орісю назад?»

«Хочеш її приймати, то собі приймай, але я в сій хвилі забираюся геть».

«А якби я просив вас дуже, щоб ви прийняли Орісю і не робили скандалу?»

«Ха, ха, ха! Що за дика претензія!»

«Ні, моя пані, нема чого сміятися. Я сю справу беру зовсім поважно, дуже поважно і ще раз прошу вас подумати про се».

«Думай ти сам. Я стою на своїм. Або я тут, або вона».

«Моя ласкава пані! Звертаю вашу увагу на те, що робите мені сим велику прикрість».

«А ти то мені робиш велику приємність».

«Зробіте ви мені малу приємність, я вам зроблю більшу, а зробіте ви мені велику прикрість, я вам зроблю ще більшу».

Вона луснула дверми і замкнулася в своїй спальні. Другого дня рано не показалася. Я пішов з дому без снідання і мусив снідати в каварні. Обід зварила сама – і, розуміється, погано, а вечором знайшла собі служницю, якусь погану, стару бабу. Я ще раз пробував усовістити її.

«Слухай, жінко, – мовив я вже без іронії, – поговорімо поважно. Пощо ти упираєшся против мене? Тобі з того не було ніякої шкоди, що я розмовляв та жартував з Орисею, а відправивши її, ти зробила мені велику прикрість. Пощо тобі задля примхи затрюювати наше спільне життя? Ти говориш, що покинеш мене, коли я назад прийму її. Пощо говорити дитинства? Адже знаєш, що се неможливо. Покинеш мене, – ну, і куди дінешся? Знаєш добре, що тітка не прийме тебе, бо ж вона тільки на те держала тебе, щоб випхати замуж, а тепер не схоче бачити тебе на очі. Знаєш добре, що, коли би ти покинула мене, се був би скандал і для мене, се пошкодило би мені в опінії моїх зверхників, і я вжив би всіх правних способів, щоб привести тебе назад додому, а надто був би змушений розголосити, що ти покинула мене на те, щоб віддатися неморальному життю, – і тобі була б загороджена дорога до всякого заняття, тебе не прийняли би в жаден чесний дім. Подумай про се все! Адже ти, серденько, в моїх руках, тим більше, що й посаг твій тітка віддала в мої руки, і я як твій муж zarazом також і твій опікун, щонайменше доти, доки ти неповнолітня».

Вона розплакалася страшенно, сиділа мов зламана, але не говорила ані слова.

«Бачиш, – мовив я далі до неї, – се вже відразу видно нам обом, що ми не дібралися, що щасливого подружжя з нас не буде, що ти не можеш задовольнити мене ані я тебе. Але хто знає, може, як привикнемо, то воно якось і піде. Я чоловік старший, мене ти не переробиш, але ти молода, повинна підладитися до мене. Повинна робити все, що можна, щоб мене привернути до себе, щоб мене тягло додому, а не відпихало від нього. Наразі таким магнесом була б Орися, з часом могла б бути ти».

Вона зірвалася, мов опарена, – бачите, не привикла до того, щоби з нею говорено по правді і по щирості.

«Ні, ні, ні! Не хочу! Одної хвилі не стерплю, щоб обік мене жила в домі наложниця могого мужа!»

«Ну, ну! Наложниця! Пощо зараз таке погане слово? Хіба вона наложниця? Служниця, та й годі. Кому яке діло до того, яку службу сповняє вона?»

«Не хочу! Не хочу! Краще з моста в воду», – повторяла вона.

«Ну, не хочеш, то не хочеш, – мовив я. – Я також не хочу, щоб ти тікала від мене або топилася. Уступлю тобі сей раз, а властиво, зажду, аж поки схочеш».

«Ніколи, ніколи!»

«Ну, не зарікайся. Ти ще не знаєш мене. Можеш каятися того, що змусила мене уступити».

Вона видивилася на мене, широко витріщивши очі. У неї очі великі і зразу подобалися мені, але тоді, коли в них малювався якийсь дикий страх, мені видалися телячими.

«Що ж ти... бити мене будеш, чи що?»

«Ха, ха, ха! – засміявся я. – Бити! Ні, рибонько. Пальцем тебе не ткну. Але проте остерігаю тебе! Дорого окупиш мою уступку і, може, сама будеш просити мене, щоб я радше побив тебе. Подумай про се».

Вона ще дужче витріщила очі, поблідла вся, а потім нараз затряслася, мов у лихорадці, і заридала:

«Матінько моя, рідна моя! Рятуй мене! Якому звіру, людоїдові я попалася в руки!»

І побігла, і замкнулася в своїй спальні.

Се була остатня наша розмова.

Х

Євгеній сидів мов у тумані. Йому здавалося, що заглядає в пивницю, повну гнилі і поганого хробацтва. Його думка жахалася дальшої перспективи подружнього життя, що могло розпочатися такими сценами. Остатні слова Стальського диркнули в його душі, як диркає віз, наткнувшись серед бігу на великий камінь серед шляху.

– Як то остатня? – спитав він. – Вона покинула вас?

– Ні.

– Вмерла?

– Ні.

Євгеній глядів на нього очима, повними здивування і нервової тривоги.

– Нічого не сталося, – говорив байдужно Стальський, – тільки я від того вечора перестав говорити з нею. Перестав знати її, бачити її, дбати про неї. Живу з нею так, немовби вона не існувала в світі.

Євгеній усміхнувся тим силуваним сміхом, у яким проблискує несмілий скептицизм.

– Не вірите? Думаєте, що се неможливо. Потроха маєте рацію. Я у д а ю повну байдушність, у д а ю при ній, що не бачу її, але на ділі я не тільки бачу, але навіть пильно обсервую її. Я систематик. Знаєте, як мовляв той чех: «Ne boj se, Maříška, ja tē budu romalenku rízál»*. Я роблю своє діло помалу, спокійно, холодно, але їй від сього не легше.

Євгеній не видержав. Він сплюнув і зірвався з місця.

– Пане! – мовив він. – Не знаю вашої жінки, але хоч би вона була собакою, ні, гієною, – то ще гріх би було так поводитися з нею.

Стальський ані на хвилю не змішався від сих слів. На його устах показався цинічний усміх.

– Ага, вам іще ідеалістичне молоко таки не обісхло на губах. От би ви пожили з нею, то й побачили б, чи можна інакше.

– Ну, ну, говоріть, як ви живете з нею?

– А як живемо? Спокійнісінько. Я до неї нічого, і вона до мене нічого. На першого я їй передаю стільки грошей, скільки треба на життя на місяць – ані цента більше; до решти моєї пенсії вона не має права. За хату, дрова, услугу плачу я сам. Зате одержу собі вона справляє сама із процентів свого посагу. Що ж тут за тиранство? Що їй за кривда?

– Ну, а як проводите день?

– Звичайно, по-Божому. Спимо окремо. Я замикаюся на ніч у своїй спальні, а вона в своїй. Виходячи рано до канцелярії, я звичайно не бачу її. Обідаємо разом, але не говоримо нічого. Коли хочу що сказати, то обертаюся до служниці. Давніше у мене була сучка Фідолька, чудово розумна звірина, то я розмовляв з нею. Скажу було:

«Фідолька, якби ти знала, яка у нас сьогодні в суді цікава розправа розпочалася!»

А Фідолька, мов справді цікава знати, скаче мені на коліна, лиже руки, дивиться в очі, і я починаю оповідати. Або іншим разом:

«Фідолька, до нашого міста приїхав театр. Сьогодні дуже смішну комедію виставлять. А що, і ти хотіла би побачити? Е, ні, я піду сам, а завтра розповім тобі».

Коли що було не так зварене, як я люблю, звертаюся з докорами до Фідольки; коли жінка вийде з зав'язаною головою, я у Фідольки розпитую, що бракує її пані. Жінка заговорить, – я мов і не чую, тільки розмовляю з Фідолькою. Вкінці – подумайте собі! – жінка десь запроторила мою Фідольку, певно, отруїла її або втопила, і відтоді я не маю з ким розмовляти.

* Не бійся, Марусю, я тебе помаленьку різатиму (чеськ.). – Ред.

– А чим же весь день займається ваша жінка?

– А що мене се обходить? Нехай робить що хоче! Я тільки одного пильную, щоб не заводила романсів з якими мужчинами. До сього не допущу. Задля сього я справив собі другий ключ до її покою і можу ввійти там, коли мені сподобається. А поза те я лишаю їй повну свободу.

– І що ж вона, зносить усе те спокійно?

– Тепер привикла. Зразу цілими ночами плакала в своїй спальні. Під її хлипання я засипляв так любо і спокійно, як восени під монотонне грання дощу в бляшаних ринвах. Кілька разів навіть приходила під мої двері, плакала, просила прощення, товкла головою до одвірка, але мене такою комедією не проймеш! Я вдавав, що не чую, а вона, поплакавши, вертала назад до свого покою, а другого дня являлася знов з тою пісною міною, з тим виразом мальованої Mater dolorosa*, що противний мені до глибини душі.

– І невже вам не жаль її?

– Ні. Знаєте, буває двоякий вираз терпіння у людей і у звірів; один такий, що будить співчуття, а другий такий, що будить ще дужчу злість, ще жорстокіше завзяття. Її терпіння – коли тільки вона терпить – є того другого роду. Зрештою вона тепер ударилася в побожність. Якийсь час унадилася була до одного молодого єзуїта сповідатися, але я старий лис, знаю, чим то пахне, зробив єзуїту сцену; він відіслав її до старого пробоща, а сьому не хочеться сповідати її день у день; тільки вряди-годи він навідується до нас додому, та й то вона не сміє приймати його в моїй неприсутності.

– І довго ж ви живете з нею в отаких відносинах?

– Богу дякувати, вже незабаром буде десять літ.

– Ну, пане Стальський, то я скажу вам одверто, що ви найлютіший звір із усіх, яких знає зоологія. Бо ніякий звір не потрафить так довго і так завзято мучити свою жертву.

– Ха, ха, ха! – зареготався Стальський. – Однак ж вам слід би побачити ту жертву. Незважаючи на десятилітню муку, вона виглядає ще досить апетитно. Ще поки жила моя Фідолька, я не раз говорив їй:

«Слухай, Фідолька, десь інших жінок викрадають... Як се так, що досі не знайшовся такий лицар, що б викрав у мене твою паню? З неї був би досить гарний мебель і в кращих салонах, ніж наші».

А Фідолька при тих словах оберталася до неї та: дзяв-дзяв-дзяв! Не любила її, мабуть, прочуваючи в ній ворога.

* Скорботної матері (лат.). – Ред.

У Євгенія крутилося в голові. Він здержував себе, щоб не плюнути в очі сьому безсоромному і жорстокому чоловікові, щоб не вхопити його за горло і не задушити або не викинути через вікно. Його лице горіло стидом.

– Боже мій! І отак живуть люди! – ледве промовив він.

– З жінками треба круто держатися, – навчав його Стальський. – Треба проявляти характер, треба брати їх під ноги, а то вони візьмуть вас. Не обурюйтеся так дуже, пане меценас. Видно, ви мало знаєте секретів подружого життя. Є такі, що живуть ще гірше. А головно, живуть брутально, б'ються, гризуться день у день. А ми що? Раз сказавши собі, що з нас не пара, живемо собі ніби разом про людське око, а на ділі зовсім окремо одно від другого.

– Пане, не брешіть! – роздразненим голосом буркнув Євгеній. – Ви живете собі по своїй волі, се так, але її держите в повній неволі під доглядом.

– Бо жінку треба держати під доглядом. У неї курячий мозок, їй аби що-небудь, і готова наробити таких дурниць, що десять розумних чоловіків не висьорбають того скандалу.

Євгеній махнув рукою на сю логіку.

– Ну, та пора нам на спочинок. Ніч коротка, а у мене завтра робота.

Стальський глянув на годинник, а потім, не встаючи з софи, промовив:

– Позвольте, пане меценас, що я положуся ось тут і передрімаюся у вас. Мені додому досить далеко, а тепер у нас по вулицях не дуже й безпечно. Я вам не заваджу, постелі мені не треба.

– Що ж, ночуйте. Подушка і ковдра у мене знайдеться.

– Але ж дякую, дякую! Я й так можу.

Євгеній приніс йому подушку й ковдру.

– О, спасибі! – мовив Стальський. – І знаєте, зробите християнське діло. Моє власне балакання сьогодні і пригода з тим божевільним Бараном троха роздрознили мене. Якби я тепер прийшов додому, то прийшов би дуже злий. А в таких випадках я буваю зовсім ungemütlich*. Знаєте, коли отак пізно прийду додому, а маю троха в голові або злий чого, то не можу опертися покусі, щоб не скинути черевиків і в самих панчохах не піти тихесенько до її спальні. Тихенько відімкну двері, ввійду досередини, огляну, чи нема де в шафі або під ліжком якого страху – з жінками треба все бути обережним! А коли вона досі не збудилася – часом спить твердо, то наближуся до ліжка, вхоплю за ковдру і одним енергічним рухом стягну її з ліжка на землю. Вона схопиться зі сну, мов укинена нагло в воду, зривається на ноги, в першій хвилі не знає, що сталося, по-

* Недобродушний, непривітливий, не в настрої (нім.). – Ред.

тім побачить мене, як стою край ліжка зо свічкою в руці, і на її лиці виступає вираз дикого страху, зеленого переляку. Вона стоїть, мов задервіла, мабуть, боїться, що я колись отак заріжу або задушу її. І стоїть отак, жде мого руху і збирає дух у груди, щоб крикнути. А я постою, постою, полюбуюся її жахом, а потім відвертаюся і йду спати. А коли, буває, застану її двері зацеплені зсередини, то стукаю, поки не збудиться і не відчинить; тоді ввійду, огляну все в покою, мов у тюремній казні, і вийду, не мовивши ані слова. І знаєте, отсі мої відвідини, мабуть, дуже немилі їй; на них вона найдужче жалувалася ксьондзові-пробоццеві, а сей почав доказувати мені, що се не християнське поступування. Ну, йому про се ліпше знати, ніж мені. Я не раз доказував йому, що воно не підпадає під юридичні параграфи. Але він тільки очі підносив до неба, охав та все своє товк:

«Пане Стальський! Пане Стальський! У вас нема християнської душі».

От тим-то я й кажу, що, даючи мені сьогодні нічліг, ви захороните мене від одного такого нехристиянського вчинку, бо я сьогодні в такій настрою, що мав би до нього скажену охоту.

Євгеній, не дослухавши сього оповідання, вийшов до своєї спальні і замкнувся в ній, немов боявся, щоби сей нелюд не хотів і супроти нього вночі сповнити свого нехристиянського вчинку. Він не міг заснути сеї ночі ані на волос.

XI

Минуло кілька місяців. Канцелярія д-ра Рафаловича розвивалася ненастанно. Слава його як одного з найліпших адвокатів швидко облетіла всі повіти. Селяни горнулися до нього зі своїми кривдами і жалями, дуже часто зі справами, вже давно програними чи то через недбальство, чи через злу волю давніших адвокатів, і часто бувало так, що він, вирозумівши річ, мусив відправляти таких людей ні з чим, хоч і як добре розумів і живо відчував їх кривду. Він поклав собі головним правилом говорити кожному щирю правду, не дурити нікого марними надіями, і се зразу не сподобалося многим селянам, що звичайними, особливо жидівськими адвокатами були привчені до того, що спочатку їм у всякім разі обіцявано скорі і легке виграння справи, потім видоено їх добре, а вкінці доводжено до руїни або в найліпшій разі відправляювано з канцелярії ні з чим. Д-р Рафалович, очевидячки, не рвався до надто швидкої і дешевої популярності, але спокійно і витривало тяг свою лінію, заступав тільки реальні справи, де бачив можливість виграння; міські головачі, що вже від першої хвилі зложили були про нього формулу: «се буде демагог» – швидко були змушені взяти її назад.

Але в іншій справі д-р Рафалович виступив відразу новатором, консеквентним і впертим: він відразу зробив свою канцелярію руською і поклав собі правило, що ні один «кавалок» із неї не сміє вийти на іншій мові, як тільки на руській. Се була правдива революція. Хоча вповні законне, таке поступування стягло на нього тисячі неприємностей, kwasів, нарікань, приятельських докорів з боку різних урядників, що, мовляв, на старість були примушені вчитися руської мови і руського письма. Кілька разів йому відкидувано подання, але він достоював свого права, не подавався ні на які підмови ані жалі, але, навпаки, своїм звичайним способом зводив їх на жарти, обезсилював сміхом, добродушністю, за котрою, мов оружні полки, стояли непереможні юридичні аргументи. І його впертість по якимсь часі почала одержувати побіду. Провчені раз і другий, судові, скарбові і автономічні урядники почали без перепон і навіть без воркотання приймати руські письма, мусили закинути звичайний бюрократичний метод ховання немилих їм «кавалків» під сукно і квашення їх аж до «жидівського пуцання». Самі селяни, що зразу не раз просили його, щоб писав їм подання по-польськи, бо з руськими мають клопіт в урядах, почали впевнятися в своїм праві і на тій формальності почали домагатися пошанування для своєї народності і для своєї особи, чуючи, що в разі покривдження мають запевнену поміч здібного і невтомимого адвоката. А серед міських головачів, котрих гнилий супокій був збентежений сими новаторствами, зараз знайшлася друга готова формула на означення властивого характеру д-ра Рафаловича: се москаль! Іншої можливості не могли зрозуміти їх тупі мізки. Русин, що не клониться під польське ярмо, не лижеться до польської ерархії, – се або демагог і соціаліст, або москаль. *Tertium non datur**. Щонайбільше хіба одно й друге разом.

Євгеній не дбав про се і спокійно тяг свою лінію. Вже по місяці він побачив, що сам не здолає всеї роботи, яка напливала до нього, і прийняв собі конципієнта і двох писарів. Без реклами, без вербування клієнтів, без факторів, силою своєї праці і знання він завойовував собі ґрунт у місті, в повіті, в цілім окрузі вищого суду. І рівночасно при веденні судових, адвокатських справ він знайомився з людьми, їх відносинами й інтересами. Він пізнавав, котрі села в повіті заможні, котрі бідніші, де дідичі порядні, а де лайдаки, пізнавав повітових павуків по їх сітях і повітових сатрапів по тих слідах їх пазурів, які стрічав на своїх клієнтах. Ще не говоривши ні з ким ані слова про політику, він помаленьку, в тиші своєї спальні, упоравшись з канцелярійною роботою, складав у одну цілість свої спостереження над людьми і обставинами, міряв і важив суспільні сили і суспільні противенства, збирав дані для оцінки характерів поодиноких

* Третього не дано (лат.). – Ред.

селян, священників, міщан, учителів у повіті й обмірковував, чи і яку роботу можна би розпочати з ними. Але, видаючися з людьми, особливо зі священниками при гостинах і різних празничних нагодах, він не любив говорити про політику, до якої вони були аж надто дуже охочі, звертав звичайно таку розмову на жарти, а тільки декому з тих, котрих був певніший, десь-колись закидав: «Побачимо», «Се занадто важна справа, щоб про неї говорити при чарці», «Прийде час, то поговоримо».

Зате він усім і при всякій нагоді не переставав товкти про конечність місцевої праці над економічним піднесенням народу. «Наш селянин – жебрак, слуга панський, жидівський, чий хочете. Що тут балакати про політику? Яку політику ви можете зробити з жебраками? Які вибори ви переведете з людьми, для котрих шматок ковбаси або миска дриглів, – лакома річ і при тім більше зрозуміла від усіх ваших соймів і державних рад? Пробуйте організувати його до економічної боротьби, закладайте по громадах каси позичкові, зсипи збіжжя, крамниці, привчайте людей адмініструвати, купчити, дбати про завтра; потім розширимо сю організацію на цілі повіти, поведемо систематичну боротьбу з лихварями, з шинкарями, з жидівськими банками. Будете видіти, що в міру того, як буде рости наша економічна сила, ми будемо здобувати собі й національні права, і повагу для своєї народності».

Охочі до дебат панотці й інтелігенти, у яких патріотизм звичайно й кінчиться на дебатах, то припліскували його словам, то підносили против них свій голос, остерігаючи перед надмірним переоцінюванням «економічного матеріалізму» та «жолудкових ідей». Але Євгеній з такими людьми ніколи не сперечався і лишав їм дешеvu побіду, та зате ніколи потім не заходив з ними в поважну розмову. Він шукав людей, у яких слова йшли в парі з ділами; тільки з такими він говорив інтимніше, із них робив невеличкий, але тривкий зав'язок «своєї громади».

Хоча все се діялося помалу, незаметно, без шуму і без політичної закраски, то все-таки в повіті, досі глухим і забутим, почулося якесь життя. Попи на соборчиках, хоч не закидали своїх улюблених карт, усе-таки заговорювали чимраз частіше про справи з-поза обсягу звичайної хлопістики, про те, як би то допомогти селянам виорендувати у пана сіножать, перевести вибір чесної ради громадської, заснувати читальню. Селяни почали пильніше придивлятися господарці громадських рад; до староства і до виділу повітового поплили скарги на надужиття і касові непорядки; кілька разів селянські депутації їздили до виділу крайового, а два чи три випадки скінчилися в кримінальнім суді і завели дуже «porządnych»* вїттів та писарів до Іванової хати**. Все те виглядало

* Порядних (польськ.). – Ред.

** До в'язниці.

ще зовсім невинно, немов діялося само собою, все те не мало ніякісінької політичної барви, але всюди видно було одну руку, одну роботу.

– Пане меценасе! – мовив раз староста, здибавшись з д-ром Рафаловичем у якімсь товаристві і жартливо грозючи йому пальцем. – Здається, що будемо битися.

– Тільки в таким разі, коли пан староста виповідять мені війну, – також жартливо відповів Євгеній.

– Але ж ви робите потаємні підкопи під мої позиції!

– Борони Боже! – з жартливим обуренням мовив Євгеній. – Ніяких потаємних підкопів не роблю. А щодо лихварів і п'явок людських, то з тими у мене явна і безпощадна війна. Се так. Але ж не смію думати, щоб се були позиції пана старости.

– Ach, junger Mann, junger Mann! – мовив староста, звичаєм старих бюрократів закидаючи по-німецьки і плещучи Євгенія по плечі. – Sie verstehen nicht von Politik*. А коли ваша війна звернена проти лихварів, то чому не беретеся до Вагмана? Се ж найгірший, найнебезпечніший лихвар у нашім повіті. Чому не воюєте з ним, а навіть навпаки, підпираєте його?

– Я? Його?

– А так! Бачите, як я зловив вас! Підпираєте лихваря, найгіршу п'явку! Підпираєте тим, що живе в його домі.

– Жию, бо мені там вигідно, і жив би, якби сей дім належав до пана старости і пан староста винаймали його. А з лихварськими справками Вагмана я досі не стрічався.

– Не стрічалися? Але ж він розкинув свої сіті по всіх селах.

– Не знаю про се. Як наскочу на який слід, то можуть пан староста бути певні, що без найменшого огляду на те, що він мій господар, а я його локатор, цупну його так, як тільки зможу.

– Ну, коли се ваша серйозна воля, то я думаю, що на нагоду недовго будете ждати.

XII

Д-ру Рафаловичу справді недовго прийшлося ждати на нагоду. Одного вечора, коли він уже був сам і мав замикати канцелярію, в дверях явився високий жид у довгім жупані, худий, з чорною бородою і довгими пейсами і, поклонившись, зупинився мовчки коло дверей.

– Чим можу вам служити? – промовив Євгеній, підходячи до нього ближче.

* Ah, молодой чоловіче, молодой чоловіче! Ви нічого не тямите в політиці (нім.). – Ред.

- Я Вагман, – промовив жид, роблячи крок наперед.
- Властитель сього дому?
- Так.
- Дуже мені приємно.

Євгеній подав йому руку. Він досі не бачив його ніколи, бо тоді, коли наймав помешкання, його не було дома, і він умовився і платив піврічний чинш його жінці, що завідувала всіма домами, жидівським звичаєм записаними на її ім'я.

– Ще не знати, чи буде вам приємно, – мовив Вагман, злегка всміхаючись.

– Або що? Приносите мені якусь неприємну новину? Хочете виповісти мені помешкання?

– Е, ні! Але я знаю, що вам там різні пани натуркали вуха, що я лихвар, п'явка, небезпечний чоловік.

– Ну, то подвійно приємно буде мені, коли дізнаюся від вас, що се неправда.

– А як дізнаєтеся, що правда?

– Ну, – мовив Євгеній, сміючись, – то ви були би перший лихвар, що признається до сього одверто, а в такому разі все-таки цікаво пізнати такого білого крука. Але поперед усього – перепрошаю, що так говорю з вами коло дверей. Маєте, може, до мене яке канцелярійне діло?

– Ні. Я думав, що пан меценас мають нині троха вільного часу. Давно збирався... хотів поговорити де про що...

– Дуже радо служу, хоч надто багато вільного часу й не маю. Але в такому разі позвольте, що замкну канцелярію і попрошу вас до себе нагору.

Коли були в Євгенієві помешканні, сей попросив Вагмана сідати і потракував його цигаром, але Вагман не взяв, звиняючися тим, що не курить.

– Мушу вам сказати, пане меценас, – говорив він, якимось скося позираючи на Євгенія, – що я, заким прийшов до вас, добре вивідувався про вас: із якого ви роду, де вчилися, де практикували. Се у нас звичайно робиться, коли хто хоче мати з ким діло.

– Ов! Значить, ви хочете мати зо мною якесь діло?

– Так. Не бійтеся, зовсім не лихварське і не таке, про яке вам говорили ті панове, що вас остерігали передо мною.

– Дуже цікавий дізнатися!

– Ну, та поки почнемо говорити про се діло, я мушу сказати вам дещо про себе. Бо не досить того, що я знаю вас; треба, щоб ви знали мене і не йшли насліпо.

– Дуже добре.

– Так, отже, я скажу вам, що я справді лихвар. Пощо таїтися з правдою? То значить, пану старості ані пану президентові я в сьому не признаюся, але вам мушу. Скажу

ще більше: мої товариші-лихварі уважають мене найгіршим, найнебезпечнішим лихварем, тому що я знаю закони і тисячні крючки, знаю людей і людську вдачу і вмю так зручно обмотати їх, що вони тільки зіпають у моїх сітках, але ніколи не можуть видобути з них.

– О, то ви небезпечний чоловік, – сміявся Євгеній, усе ще вважаючи ті Вагманові признання якимсь жартом.

– Се вже вам інші сказали, то я не потребую повторяти, – спокійно і поважно мовив Вагман. – Тільки бачите, пане, між мною і іншими лихварями є одна різниця. Знаєте, між лихварями бувають спеціалісти: одні зичать гроші, інші ведуть лихву збіжжям, худобою, поживою для селян; одні обмежаються на селян, інші на офіцерів, одні дають під застав, інші на векслі. Я випробував усякі способи і зробився... як би то вам сказати – добродієм добродіїв.

Євгеній голосно засміявся.

– Не жартую, – мовив поважно Вагман. – Адже знаєте, що лихварів називають добродіями людськості. Ну, а я добродій тільки одної частини.

– Якої ж то частини?

Вагман похилив набік голову, мовби надумувався, як би то висловити свою думку.

– То так є. Я ділю людей на дві часті: одні такі, що працюють, порпаються в землі, гиблюють дошки, ріжуть, шиють, будують. То прості люди. А є інші, що тим простим людям роблять добро, і більше нічого. Пан дідич – ну, що він робить? Глядить, щоб наймити та робітники не гаяли часу, щоб робили порядно, служили вірно. Чи сам він потрафив би зробити порядно яку-небудь роботу, чи зумів би служити вірно, – про се ніхто не питає. Він жие тільки на те, щоб для нього інші робили добре, щоб йому служили вірно. Він приучує інших працювитості, точності, вірності, – одним словом, він робить їм добро – і з того жие. Розумієте тепер, чому я називаю його добродієм.

– Розумію, розумію...

– Ну, або у нас у місті пан староста, пан президент, пан інспектор, панове судді – що вони роблять? Добро іншим, і більше нічого. Вони піддержують порядок, хоронять справедливість, приучують людей любити вітчину і поважати закони. Чого ж вам треба більше?

– Та хіба я жалуюся?

– Я довго придивлявся тим порядкам, і, знаєте, пане меценас, – мене обрушила велика нерівність. Тому брудному хлопіві, тому ремісникові, тому бідному згінникові, гандляреві кождий робить добро, кождий дбає за нього, за його тіло й душу, кождий з усеї сили приучує його до працювитості, до точності, до справедливості, до любові

вітчини, а мої товариші-лихварі приучують їх навіть жити без поля, без хати і без хліба. А тим добродіям, учителям, ніхто не квапиться робити добра, їх ніхто нічого не вчить. Вони, мовляв, усього навчилися по школах. Ну, пане, я відчув їх кривду, кинувся робити їм добро, опікуватися ними, проходити з ними свою школу і скажу вам, що можу похвалитися значними успіхами.

Зацікавлення, з яким Євгеній зразу слухав Вагманових слів, звільна перемінялося на обридження. Те, що він зразу вважав жартом, почало виглядати на цинізм.

– Не розумію, пане Вагман, пощо властиво...

– Перепрошаю, – перебив його Вагман зовсім поважно, і його очі почали набирати якогось дивного блиску. – Я прийшов представитися вам і хочу представитися не ліпшим і не гіршим, як я є. Я сказав вам: я лихвар. Тепер скажу вам більше: я розкинув сіті по всім повіті. Не знайдете тут дідича, не знайдете посесора, не знайдете урядника, що не сидів би більше або менше в моїй кишені. А треба вам знати, що хто раз попадеться в мої руки, той хіба чудом Божим може виплутатися з них. У мене є способи, є тихі спілники, і дорадники, і помічники... Я веду свої гешефти порядно! І не думайте, пане, що хочу сторгувати вас, щоб ви були моїм оборонцем, щоб заступали мої інтереси по судах. Слава Богу, я знаю закони настільки, скільки мені треба. І хоч як наші панове стискають на мене кулаки і закусують зуби, але законами нічого мені не вдіють. Ха, ха, ха! Вони знають один закон, а я знаю десять способів, щоб обійти той закон. Вони знають переграф – ну, що таке той переграф? Але я знаю далеко більше! Я знаю їх слабкі сторони, їх привички, їх непрактичність, непорядність, негосподарність, лінивість, і все те – мої помічники. Ні, пане меценас, я досі не мав у суді ані одної справи і надіюся, що й не швидко буду мати. То ви не потребуєте боятися, що я схочу компрометувати вас своєю клієнтелею. О так, ті наші панове дуже були би раді, коли б я се зробив. Вони мали би оружжя против вас.

– Нащо їм оружжя против мене? – здивувався Євгеній.

– Нащо? Пане, як ви можете так питати? Адже вони бачать у вас ворога, бояться вас, раді би с'як або так скомпрометувати вас.

– Не знаю, пощо б їм се придалося.

– Ви не з їх круга. Ви русин, хлопський адвокат. Бояться, щоб ви не збунтували хлопів, не повикривали їх брудів та погані – дідько знає, чого ще вони бояться. Знаєте, у кого смалець на голові, той боїться сонця.

– Але все-таки я не розумію, чим я можу служити вам... або ви мені, – мовив Євгеній.

– Ви мені нічим. А властиво дечим таки можете, але про се потім. Але може би я вам чим поміг? Знаєте, я тут у цілім повіті знаю, як хто сидить і як стоїть.

– До чого мені се знати?

– Ну, коли ви хочете тут вести свою політику, мати свій вплив, то се вам може придатися. Я знаю, ви хочете дещо робити між хлопами. Ну, то тут зараз против вас підіймуться всі – побачите. Прошу пам'ятати, що тих ваших противників я маю в кишені і готов допомогти вам.

Євгеній мовчки стиснув Вагманову руку.

– Та се ще колись буде, – мовив Вагман далі. – А тепер я хотів вам сказати одну річ. Наш пан маршалок повітовий, той, що недавно мав бунт у своїм селі і запакував був двадцять селян до криміналу, – знаєте, що ви боронили їх... Чую, що ви процесуєте його за пасовисько?

– Так.

– Даруйте, що смію дати вам одну раду. А властиво се би була рада для селян із того села. Пасовисько, що ви за нього процесуєтесь, має всього двадцять моргів. Що воно варто? П'ятсот ринських. А процес за нього коштує, певно, досі до 500, а під час бунту і військової екзекуції понесли селяни страти з на других 500, а що в арештах насиділися, а кілько було поранених... Ну, скажіть, чи то гешефт?

– Що ж діяти, коли вони чують себе в праві, а пан, очевидно, шукає собі зачіпки?

– Шукає зачіпки, бо мусить. Бо біда тисне. Знаєте, пане, треба мене спитати, як тому панові зітхається. І що ви від нього випроцесуєте? Тікай, голий, бо тебе обідру! Пан задовжений, маєток задовжений, а плечі має в суді. Виграти з ним нелегко, а виграєте, то користі ніякої. Я порадив би ліпше: нехай хлопи підуть до нього, але з вами! І загодіться. Але то не так треба годитися, як досі хлопи пробували. Він і говорити з вами не схоче. Але я вам дам його векслі і тратки, ви собі зробіть маленький витяг із його табуді і притисніть його до стіни: або пана зараз зліцитуємо, або згодіться продати нам увесь маєток.

Євгеній широко витріщив очі.

– Я не зовсім розумію вас, пане Вагман.

– Ну, ви не привикли мати діло з такими лихварями, як я, – злегка всміхаючись, мовив Вагман. – Але я хочу помалу повикурувати тих панків із сіл. Для того я так заскакую коло них. А з хлопами сам я не хочу мати діла, – то мені не кляпує. То я прошу вашої помочі. Бачите, тут у повіті скрізь пішла слава, що ви маючий чоловік, дуже маючий. Відки взялася та слава? Хто знає! Може, я й сам розпустив її, а може, й ні. Досить, що мені вона на руку. Я хочу вірити вам, дам вам до рук ті векслі і довжні листи пана Брикальського, які в мене є, – а їх гарна купка, майже половина вартості його маєтку. Друга половина втоплена в банках. Значить, ви, маючи ті папери в руці, можете відразу того панка пустити з торбами. Він зразу буде фукатися, потім зм'якне, потім пришле жінку, щоб плакала перед вами, але ви знайте, що то все комедія, бо та жінка – то головна причина його руїни.

- Але що ж мені з того, що він піде з торбами? Маєток треба купити.
- Нехай хлопи купують.
- Хлопи, певно, купили би, але у них купила нема.
- Якого там купила треба? Те, що в банку назичено, лишиться на гіпотечці, а те що у мене, – ну, з тим якось погодимось.

Євгеній усе ще не міг зорієнтуватися. Йому попросту не хотілося вірити, тим менше, що вся Вагманова подоба веліла догадуватися в ньому всього іншого, тільки не хлополюба. Але Вагман замість дальшої розмови видобув пачку векслів і довжних записів, розложив їх, просив Євгенія, щоб оглянув кожний і переконався про його правосильність, а потім узявся оповідати історію кожного з тих паперів, що, взяті разом, значили повну руїну одного шляхетського дому. Весь панський маєток оцінено на 120 000. На се у нього є 50 000 гіпотечних довгів, а в руках у Вагмана векслів і записів на 55 000. Господарство запущене, а потреби величезні, бо у панства дві панни вже вивіновані, а одна ще на відданні, та й сама пані (мачуха панночок) дуже любить забави. Панство видають річно десять тисяч, а маєток несе ледве п'ять, а як добрий рік, то шість.

Євгеній, розглянувши ті папери і вислухавши всю історію, похитав головою.

– Сумніваюся, щоб селяни могли купити сей маєток. То завелика річ на їх сили. Де їм узяти такого капіталу, щоб покрити хоч ваші векслі?

– Е, пане, – мовив Вагман, нахилиючись до нього і знижуючи голос. – Треба вам знати, що то моєї фабрики векслі. То не значить, щоб були фальшовані, бороми Боже! Пан Брикальський не відопреться ані одного з них, ані не може за жаден заскаржити мене за лихву. Бачите, що тут майже кожний вексель виставлений на іншого акцептанта. То все мої гроші, але різні жиди зичили їх панові, і він досі певний, що жаден із тих вірителів не знає про іншого. І ще одно. Ось бачте, отсей вексель на 8 тисяч. Як ви думаєте, кільки було властиво позичено на нього? Всього три тисячі, але з умовою, що по трьох місяцях пан віддасть з процентом по 12 від ста. А як не віддасть, то за кожний дальший місяць платить по 20 від ста. Розуміється, що не віддав, а за рік уже старий вексель пішов у огонь, а той сам довг фігурував на новім векслі в сумі 4 000. Ще рік минув, пан допозичив двісті ринських і переписав вексель на 5 тисяч, а тепер, по п'ятьох літах, се вже п'ятий вексель і довг наріс до 8 тисяч. І так майже з усіма. О, ми вміємо таких панків лоскотати. Але як прийде до того, що хлопи захочуть купити маєток, то я їм дарую всі ті проценти – розумієте, пане? Звернуть мені тільки капітал, та й то не конче відразу. З 50 тисяч зробиться, може, 18 або 20 тисяч.

Євгеній не міг вийти з диву, чуючи сю мову.

– Чимраз менше розумію вас, пане Вагман, – мовив він. – Прошу, заберіть свої папери!

- Ну, що, не хочете робити, як вам раджу? – мовив Вагман, складаючи векслі.
- Попробую. Не смію відкинути вашої ради, бо се не мій інтерес, а моїх клієнтів. Тільки не розумію, який інтерес ви маєте в тім.
- Інтерес? Чи я мушу мати інтерес?
- Ну, купець... як ви кажете, лихвар...
- Я вже сказав вам, для кого я лихвар.
- А хлопам хотіли б помагати?
- Хотів би? Мм... Що я вам буду говорити так або ні? Маєте право не вірити мені. А от ви при нагоді спитайте про мене отця Зварича – знаєте отця Зварича, тут, із Бабинців.
- Знаю.
- Ну, так спитайте його про Вагмана, а я більше не скажу нічого.
- Добре. А тим часом я завізву селян із маєтку пана Брикальського і пораджу їм братися до купування села.
- Але про мене не згадуйте нічого, прошу вас! Скажіть, що можете їм допомогти, як пристануть.
- А як не пристануть?
- То я радив би вам самим купити той маєток.
- Мені? На які гроші? І пощо?
- Пане, – мовив Вагман, прихилиючи уста до його уха, – скажу вам секрет: у тім маєтку є триста моргів мішаного лісу зі старими гарними дубами. Один знайомий пише мені з Гамбурга, що там швидко будуть потребувати 500 000 дубів на кораблі. Агенти поїдуть по всіх краях, будуть добре платити. Розумієте ви, що се значить? Купите сьогодні, переждете рік і продаєте самі дуби, – а я знаю ті дуби! Поїдьте колись ніби ненароком, огляньте й самі, зайдіть до лісничого, спитайте, кільки там тих дубів. Я певний, що буде з 10 тисяч таких, що придадуться на кораблі. І нехай вам за дуба Іосо* дадуть лиш 10 ринських, то маєте чистих 100 тисяч. Се значить, що весь маєток дістався вам за 20 тисяч, а коли хочете, то можете все поле, фільварки, стирти, сінокоси подарувати хлопам і нічого не стратите.
- Ну, пане Вагман, се все фантазії.
- Ні, не фантазії, можете вірити мені. Зрештою ні, не вірте, а вперед переконайтеся, чи я брешу.
- Але чому ж ви не беретеся до сього гешефту?
- То не мій гешефт. І пощо мені? Я дітей не маю, – при тім він важко зітхнув, – нас двоє з жінкою, а при тім маємо в руках стільки інших гешефтів. Нащо нам того? Я би

* На місці (лат.). – Ред.

дуже хотів, щоб ви, пане меценас, узяли сю справу в руки. Я знаю вас, вірю вам, що ви се зробите добре і на користь тих людей. А коли ви не схочете, ну, то я знайду собі жида, такого, що ще й у руки мене поцідує. Але не знаю, чи на тім скористають ваші люди.

Євгеній обіцяв зайнятися сею справою і попросився з Вагманом. Потім він довго, майже до півночі, ходив по покою і обмірковував слова сього незвичайного лихваря. Не все в них було йому ясне, і він постановив собі при найближчій нагоді розвідати про нього інших людей.

ХІІІ

Д-р Рафалович майже зовсім забув про свою хвиливу стрічу з чорною дамою в ту неділю, коли зі Стальським ішов наймати помешкання. Від тої неділі минуло вже пару місяців, і він ніколи більше не стрічав її. Зрештою канцелярійна праця, вічні терміни і тисячі ненастанних турбот, що переходили через його голову, не давали йому часу думати ані про ту появу, ані про ту драму, якої спомини вона викликала була в його серці. Та ось другого дня по візиті Вагмана одна маленька пригода знов торкнула в його душі ту, здавалось, порвану струну.

Того дня він виїмково не мав рано терміну в суді і для того міг трохи відпочити. Вставши о восьмій, він поснідав дома, потім понаписував деякі листи до знайомих у Львові, а також до Буркотина, до тих селян, що звичайно бували у нього в справі процесу з паном і видавались йому інтелігентнішими та впливовішими від інших, а віднісши листи до канцелярії з порученням вислати їх на пошту і давши деякі диспозиції конципієнтові, пішов знов нагору до свого покою, щоб прочитати дещо з новоповидаваних книжок, які одержав зі Львова. В ту пору нова руська книжка була рідким гостем на провінції, і Євгеній пильно слідив не тільки за політичними і економічними справами, але також за красною літературою, і то не лише руською. Він належав до того покоління, що виховалося вже під впливом європеїзму, якому в Галицькій Русі виборов горожанство Драгоманов*, і цікавився багато дечим таким, чим не цікавилися зовсім його польські та жидівські товариші, адвокати та судовики.

Прочитавши кількадесят сторінок книжки, Євгеній відложив її набік і встав. Книжка зворушила його, він чув потребу руху і встав, щоби проходитися по комнаті і роздумати, розібрати прочитане. Перейшовши кілька разів здовж покою, він зупинився

* Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895) – український публіцист, учений, громадсько-політичний діяч.

при вікні, що виходило до міського парку, і відразу мов прикипів до місця. Його очі звернулися на одно місце і не могли відірватися від нього.

Просто його вікна, на віддаленні яких двадцятьох метрів, за живоплотом, що ним був обведений парк, ішла широка стежка, а, зробивши тут закрут, піднімалася трохи вгору і щезала в гущавині високих смерек. В тім місці, де стежка тонула в тіні, спускаючися в долину з горбка, стояла під смерекою лавочка, здалека майже незамітна і заслонена для дальших частей парку, але добре видна з вікон. На тій лавочці в тій хвили сиділа дама в чорному, сим разом не завельонована, з лицем, оберненим просто до Євгенієвого вікна. Зирнувши туди припадково, Євгеній не міг відірватися від того лица. Йому відразу пригадалося знайоме обличчя. Правда, і сим разом він не видів його виразно, бо сонячне проміння, скісно падучи з-поза смереки, добре освітлювало стежку, що виглядала мов величезна карта білого паперу, простерта серед темної зелені, освічувало лавку, але пані, що сиділа на ній, потопала в тіні, так що тільки її подовгасте лице ясніло матовим блиском, ледве обрисовуючи свої тонкі контури. Але Євгеній почув при виді того лица той давно звісний йому товчок у груді, якого не почував на вид жадного іншого лица.

– Невже се вона? – питав він сам себе і напружав свій зір, щоб якнайліпше побачити, пізнати її. Він стояв при вікні, що було замкнене, і боявся відчинити його, боявся навіть ворухнутися, щоб не сполошити привида, стояв до половини захований за фрамугою вікна так, щоб вона не мусила його побачити, коли справді, як йому здавалося, пасе очима його вікно.

«Зажду, аж устане, – думав він далі. – По ході пізнаю її зараз».

Але дама не вставала. Не відвертаючи лица, вона сиділа недвижно, мов кам'яна фігура. В одній руці держала парасольку, другу поклала свобідно на поруччя лавочки, немов відпочивала після надто довгого проходу.

Євгеній стояв також, не сміючи ворухнутись. У його душі з кожною хвилею змагався неспокій. Його мучила непевність.

«Вона чи не вона?» – міркував він. Силкувався відкинути думку, щоб се була вона. Що робила б вона тут? Чого їй гядіти в моє вікно? Але непереможний внутрішній голос рівночасно шептав йому щось таке чарівне, солодке, відкопував у його душі такі клейноти щирого, глибокого почуття, що його серце билося чимраз живіше, перед очима зачали бігати темні, рожеві і золоті точки, по тілі проходила дроз, прилив чуття почав затоплювати розум, почав наvertати думки на свій лад. Він хопив капелюх і побіг униз.

«Забіжу з-поза угла, ввійду до парку і пройдуся поуз неї, то й переконаюся відразу, чи се вона, чи ні».

Думка, що се може бути вона, що він отсе зараз, за хвилину, побачить те дороге лице, якого не бачив уже десять літ, та яке, проте, ані на хвилю не загасло в його душі, світилося в ній, як сонце, і боліло, як незгоєна рана, – ся думка, радісна і страшна, захоплювала його дух, робила його п'яним, безтямним. Він біг, не бачачи нікого, але, пройшовши крізь турнікет до парку і опинившись на стежці, що вела до звісної лавки, він мусив зупинитися. Він почував, що виглядає смішно, що на його лиці видно змішання, тривоги та непритомності, і для того хотів трохи прийти до себе, надати собі вид чоловіка, що свобідно проходиться і зовсім несподівано стрічає знайому. Аж коли з тяжкою бідою йому вдалося надати собі такий вид, він пішов стежкою до закруту. Ішов звільна, озираючися на всі боки та махаючи ліскою в руці. Попробував навіть тихенько свистати якусь арію, але його уста тремтіли і були сухі і зо свистання не вийшло нічого.

Ось він доходить до закруту. Коліна трясуться під ним, рука перестає махати ліскою, очі тривожно біжать по стежці до лавки – лавка порожня. Його немов обілляв хто зимною водою, але рівночасно він чує, що на душі у нього легше, свобідніше. Він прискіпує кроку. Коли вона пішла, то можна ще догнати її. За пару секунд він був на горбку, збіг униз, минув густий смерековий кломб, зирнув сюди й туди по парку – ніякої чорної дами не видно. Побіг далі, пару разів оббіг увесь парк, зазирнув у кожний закуток – чорної дами ані сліду.

Євгеній вернув до свого покою якийсь прибитий, сам не свій. Йому було соромно, що вид якоїсь, правдоподібно, зовсім незнайомої дами так відразу вивів його з духової рівноваги; соромно й того, що спомини про ту, котру нагадав йому сей вид, досі ще мають таку силу над його душею. Кілька сот разів він зарікався забути її, не думати про неї, вирвати її з серця, як хопту, покрити забуттям, як прикидають сухими гілляками місце, де закопано самовбійцю! І від кількох літ йому здавалося, що осягнув сю мету. Від кількох літ він не почував ані тої дрожі, ані того любовного одуру, ані тої тривоги, яку вперед викликав у його душі її образ, сам спомин про неї. А тепер на тобі! Якась Бог зна яка собі чорна дама отсе вже другий раз, мов заєць, перебігає йому дорогу! Соромно! Соромно піддаватися таким вражінням!

І він засів знов коло бюрка і взяв до рук книжку. Він силкувався сконцентрувати свою волю, зібрати докупи свої думки, щоб слідити за тим, що написано в книжці. Але дарма. Мов розбурхане море довго ще гойдається і хвилює навіть тоді, коли вже давно втишилася буря, так і його душа не зараз прийшла до рівноваги. Очі бігали по літерах, минали коми і точки, але душа не приймала в себе нічого з тих літер. Мов той скупар, що любить розкладати перед собою свої скарби і любуватися ними, так і вона шугнула в гущавину мрій, розвернула перед собою образ тої драми, яку пережив Євгеній перед десятьма роками.

XIV

Драма була дуже проста, одна з тих, про які безсмертне слово сказав Гейне*:

*Es ist eine alte Geschichte,
Doch bleibt sie ewig neu,
Und wem sie just passiert,
Dem bricht das Herz entzwei**.*

Хто бачив д-ра Рафаловича, все спокійного, легко всміхненого, трохи скептичного, але наскрізь практичного і, бачилось, досить-таки егоїстичного чоловіка, хто чув його балакання, розумне, і холодне, і далеке від усякого сентименталізму, той був би ніколи не подумав, що той чоловік носить у своїх грудях глибоку, ледве загоєну любовну рану, що по його серці пройшла не скажена буря, а тиха, вбійча змора, пройшла така дитиняча, глупа історія, яка у іншої, менше глибокої натури минула би, мов легкий весняний дощик, не лишивши по собі ніякого сліду або навіть освіживши душу до нового розмаху чуття.

Бувши на третім році прав у Львові, Рафалович на одному академічному балу побачив панночку, що відразу впала йому в око. Він танцював з нею кілька турів, обмінювався кількома банальними фразами, не придаючи своєму першому вражінню надто великого значіння. Він навіть не запитав її, хто вона, не запитав про се нікого з товаришів комітетових, і так вони розійшлися. Кілька днів минуло. Євгеній згадав не раз панночку, але без особливого зворушення. Він був зайнятий лекціями і не хотів думати про любові, то й силкувався поборювати свої «любовні примхи», як він називав подібні епізоди, що траплялися йому вже не раз. Він вмовляв себе, що, владиво, панночка не представляла з себе нічого особливого, що у неї ніс задовгий, уста завеликі, овал лиця не зовсім правильний, одним словом – вона зовсім не красива і навіть не «в його густі». Та ось одного дня, спішачи до університету, він здибав її на вулиці. Вона була одягнена по-буденному, в довгій плащі, мала на голові скромні капелюх з простим білим пером, у руці дешевеньку чорну баранкову муфту, другою рукою держала свobodно, а під пахвою несла якусь книжку. Він зараз пізнав її і зараз зробив увагу, що пізнає її по ході, її хід мав у собі щось незвичайне, щось таке, чо

* Гейне (Гайне) Генріх (1797–1856) – німецький поет, публіцист, критик.

** Це стара історія, але ж вона вічно новою залишається, і як власне вона кому трапляється, то серце надвоє розривається (нім.). – Ред.

він досі не завважив у жадної жінчини, щось таке плавне, свобідне, гармонійне, що він відразу сказав сам до себе:

– Отсей хід я пізнав би між тисячами!

Він з якимось не то подивом, не то переляком глянув у її лице, і йому відразу зробилося так, немовби хто ледовою шпилькою прошпигнув його серце. Він затремтів, уклонився їй, вона з ледве помітним усміхом кивнула йому головою, і він, весь тремтячи, в якійсь нетямі, не озираючись побіг наперед, немовби крив не знати який дорогий скарб. Тільки по кількох мінутах він догадався, що варто б оглянутися, куди вона пішла. Він озирнувся і, розуміється, не побачив її. Побіг назад на те місце, де зустрівся був з нею, – розуміється, її там не було. Побіг вулицею туди, куди вона могла піти, блукав очима серед юрби прохожих – її не було. Яких сто кроків далі перехрещувались дві вулиці. Він зупинився мов одурілий. Куди вона могла піти? Прохожі сунули сюди й туди, у нього в голові мішалось, поки вкінці він не надумався, що тепер даремно шукати її. З важким серцем, сам не свій, він пустився назад у своїм первісним напрямі, на університет.

«Здиблю її другим разом і вже хоч би що, а мушу пристежити, де вона живе», – з такою постановою він увійшов у браму університету.

Але даремно він, бігаючи на лекції з одного кінця міста на другий, роздивляв по вулицях усіх прохожих панночок, даремно всі хвили, вільні від праці, те тільки й робив, що снував по вулицях, «шукаючи другої голови», як сміялися з нього товариші, – панночка більше не стрічалася йому. Цікаве було й те, що з товаришів, які були на пам'ятнім балу і яких він з дрожжю в серці почав розпитувати про незнайому панночку, жаден не знав її, не пригадував собі її; кождий, звичайно, був зайнятий своєю і близькими до себе; вона, бачилось, нікому не впала в очі, нікого не зацікавила, ні з ким не була знайома.

З нетерплячкою ждав Рафалович найближчого балу. М'ясниці того року були довгі, балів заповідалося багато, і він потішав себе надією, що коли не на однім, то на другім таки здибле її, а тоді вже не залишить зібрати всі потрібні інформації. Але доля жартувала собі з нього: оскільки він, з ущербом для свого скупого бюджету, зробився неминучим учасником усіх балів, вечерків, маскарадів та редут, які були в тім сезоні, остільки панночка, мов завзялася, не показала ні на однім. У Євгенія горіло серце, щось займалося в душі, мов невгасний огонь; панночка все стояла у нього перед очима то в рожевій баловій сукні, то в простім плащіку і з легесенькою усмішкою, як ішла своїм маєстатичним ходом по вулиці. Не бачачи її, він не то що не забував, але, навпаки, закріплював у своїй пам'яті кождий її рух, кожде слово, кождий відтінок її голосу, кожду рисочку її лица. Він уже перестав

критикувати правильність тих рис, він чув, що вона перестає бути для нього предметом естетичного вподобання, а починає робитися чимсь таким необхідним до життя, як сонце, як тепло, як повітря. Він не згадував про неї нікому в розмові з товаришами, заховував її образ у найскритішій глибині своєї душі, боячись, щоб ані хтось інший, ані він сам не доторкнувся її не то цинічним жартом, грубою фразою, але навіть жадним нечистим помислом. І він дивувався сам собі: давніше, коли трафилася часом «любовна халепа», він бентежився, тратив охоту до праці, зітхав і ходив блудом; тепер сього не було нічого; він, щоправда, бажав конче здибати її, але, проходивши по вулицях, вертав додому і з подвоєною енергією брався до роботи. В ньому виросла і з кожним днем кріпшала надія, що колись-таки він зустрінеться з нею, і, ще не знаючи, хто вона і яка, він почав у своїй голові укладати можливість оженитися з нею. Він почував, що з такою жінкою він міг би бути щасливим; що така любов, як та, що зароджувалася в його душі, коли б знайшла собі взаїмність, могла б бути підвалиною до щасливого подружжя.

XV

Євгеній був оптиміст, «невлічимий оптиміст», як називали його товариші. Все, що трафлялося йому в житті, він витолковував собі на добро. Його опікунові при смерті вкрадено всі гроші, що мали в спадку лишитися Євгенію. «Що ж, – потішав себе парубок, що був тоді на другім році прав і нараз опинився без ніякого удержання, – видно, що доля хоче мене загартувати, хоче виробити мої духові сили. Значить, я їй, мабуть, на щось добре придався». Умерла панночка, котру він якийсь час любив. «Жаль, жаль, – мовив Євгеній, – але видно, не була мені суджена, а може, ми були б нещасливі обоє». І як у всьому вмів Євгеній віднайти добру сторону, так і сим разом, стративши слід незвісної панночки, що запалила його серце, він помалу впокоївся, перестав шукати її по вулицях і здався на долю, що сама – він вірив сьому – наведе його на найліпшу стежку.

Так минув літній семестр. Він виїхав зі Львова на село, також на лекцію, а восени вернув. Він наняв собі маленьке кавалерське помешкання, дешево, з вікном на подвір'я, на другім поверсі, не вигідне ще й тим, що на першім поверсі була школа гри на фортеп'яні; значить, удень міг там витримати тільки чоловік з дуже грубими нервами або глухий. Євгенію було байдуже; він удень дуже рідко бував у себе в хаті; університет і лекції заповнювали його день, а тільки ніччю він працював для себе, вчився до екзаменів, а ніччю на першім поверсі було тихо.

Так він прожив спокійно з місяць. Аж одного дня він якось лишився дома – чи нездужав, чи свято якесь було. Страшенне брязкання на чотирьох фортеп'янах розбило його нерви так, що він не міг витримати і вибіг із свого покою о дванадцятій у полудне, думаючи йти на обід. Переходячи першим поверхом, він побачив, що двері школи відчинилися і зсередини вийшли чотири панночки з нотами під пахами: се були учениці, що по скінченні лекції йшли до домів. Євгеній відразу зупинився як вритий: одна з тих учениць була та сама панночка, що торік на балу і на вулиці зробила на нього таке сильне вражіння. Тепер вражіння було ще сильніше. Панночка була вся в чорному і, вийшовши з комнати, заслонила своє лице довгим, чорним, густим вельюном, – очевидно, носила по кімось жалобу. Євгеній тільки на хвилю заздрів незакрите її лице, і йому здалося, мовби блиснуло сонце і освітило його. Він стояв мов остовпілий, забувши, де він і що з ним діється. Панночки пройшли поуз нього на ганок, а ганком на сходи, щоб вийти на вулицю; Євгеній не зібрався духом навіть настільки, щоб поклонитися панночці в жалобі, коли проходила попри нього. Здавалось, що й вона не гляділа на нього, не пізнала його; йшла рівно, плавно, поважно. Євгеній слідив за нею очима, далі щось немов пхнуло його. Він пустився бігти вниз сходами у офіцині, перебіг подвір'я, але так, щоб із чільних сіней не було його видно. Він боявся чогось, стидався чогось; йому здавалось, що коли б панночка в жалобі запримітила, що він слідить за нею, то він від одного її погляду впав би, згорів би на місці. Коли ввійшов у сіни, в сінях не було нікого; вибіг на вулицю – на вулиці не було видно жадної панночки з нотами. Але недалеко була невеличка площа, відки розходилися вулиці на п'ять боків. Певно, котроюсь із п'ятьох вуличок пішла панночка в жалобі. Але котрою? Євгенія знов неначе кліщами за серце стисло. Але він швидко отямився. Тепер він мав одну сказівку. Вона ходить на лекції фортеп'яна до тої пані, що живе понижче нього. Він трохи познайомився вже з сею панею, тепер познайомиться ще ліпше і розвідає все, що йому треба. І, успокоївшись на тім, він пішов на обід.

І справді, зараз по обіді він узяв на себе чорний англез і пішов униз до вчительки гри. Пані була сама, учениці ще не приходили. Пані прийняла Євгенія дуже чемно і здивувалася дуже, коли він заявив їй, що хотів би взяти у неї кількадесят лекцій гри на фортеп'яні.

– Я вже початки знаю, – мовив він, – і хоча не чую в собі ніякого особливого таланту, але охота є. Ну, а хто знає, що коли чоловікові може придатися в житті.

– О так, – мовила пані, – то дуже красно. Адже ж добре старі люди говорили: чого замолоду навчишся, те потім як знайдеш. Тільки не знаю, пане Євгенію, як би ми се уладили. У мене тепер чотири панночки беруть лекції щодень від осьмої до дванадцятої і від третьої до п'ятої.

- О, я не міг би посвятити так багато часу. Щонайбільше годину денно.
- Так. А коли ж маєте вільний час?
- Коли пані не мають нічого против того, то мені було би найдогідніше від одинадцятої до дванадцятої.
- Та я не мала би нічого против того. І так іще один фортеп'ян у мене вільний. Якби тільки мої учениці не були противні.
- Я спокійний чоловік і не буду перешкоджати їм, – з усміхом мовив Євгеній.
- Ну, щодо того, я певна, – мовила пані, – тим більше, що ви вчилися би в окремім покою. Та проте... ну, зрештою побачимо. Ось вони зараз поприходять. Найліпше буде спитати їх самих.

Євгенію не дуже по нутру було те, що сказала пані про вчення в окремім покої. Він, правду мовлячи, не почував ніякої охоти вчитися гри на фортеп'яні і навіть не потребував сього, бо й без того вмів грати, і то навіть зовсім не погано. «Ну, та що там, – думав він, – байдуже, як воно буде, а все-таки се найпростіша дорога познайомитися з панночкою». От тим-то він пристав на всі умови вчительки, згодився з нею за ціну і ждав тільки, аж поприходять учениці, щоб почути від них, чи схочуть мати його товаришем науки. На ратуші вдарила третя, і учениці почали сходитися. Насамперед прийшли дві сестри, підлітки, гарненькі брюнетки, потім прийшла третя, старша панна, худа і негарна, що, мабуть, училася на те, щоб самій зробитися вчителькою десь на провінції. Пані дому представила їм Євгенія, сповістила їх про його намір брати лекції і запитала, чи не будуть мати що против того. Молоденькі брюнетки обіллялися густим рум'янцем, старша блондинка кивнула головою. Ні, вони не мали нічого против того, тим більше, коли пані заявила відразу, що пан Євгеній буде вправлятися тільки годину денно, і то окремо від них.

- Але де ж панна Регіна? – запитала вчителька у обох брюнеток.
- Ми не заходили до неї, але вона, певно, зараз прийде.

І справді, за хвилю отворилися двері, і ввійшла та, котру пані назвала Регіною. У Євгенія серце забилося страшенно, світ йому закрутився, очі застелило якимсь туманом, і він сам навіть не тямив, як і коли встав з місця, поклонився панночці і вислухав, як пані представляла їх одно одному: «Пан Євгеній Рафалович» – «Панна Регіна Твардовська». Він не тямив, як сів потому, як пані вияснила Регіні його намір. Він не мав відваги ані разу зирнути на неї, боявся її, мов злодій, прилапаний у чужій коморі, тремтів і сидів, мов на шпильках, чуючи тільки одно – що вона тут, близько нього, що від неї виходить якась таємна непереможна сила і проймає, пронизує, обезсилює його. Вона промовила – він майже не розумів, що вона сказала, але сам тон її голосу був для нього такою музикою, якої він, бачилось, не чув іще ніколи. Обі брюнетки

заговорили щось до неї, почали сміятися, – і вона засміялася, і той сміх дихнув на нього такою розкішшю, про яку йому досі і в сні не снилося. Тільки тепер він почув, як сильно він полюбив сю дівчину, яка магічна сила в'яже його з нею. Вчителька вивела його з того моментального остовпіння.

– Ну, так, значить, добре, – мовила вона, встаючи і подаючи йому руку. – Мої панночки не мають нічого против того. І коли ви стоїте при своїм похвальнім намірі, то прошу сказати, коли вас надіяться на першу лекцію.

– Завтра, – машинально промовив Євгеній. – Завтра о одинадцятій.

І, вклонившись панночкам, він вийшов. Уже за дверима він почув за собою голосний вибух сміху. Сміялися, очевидно, обі брюнетки. Регініного сміху він не міг дочутися.

XVI

«Доле моя, доле! Чом ти не така, як доля чужая?» – бриніло в ухах Євгенія, поки його тямка перебирала ті спомини. Важка тінь пізніших подій упала на ті безмежно щасливі хвилини, які переживав він відтепер отам, у тім пустім покоїку при розбитім фортеп'яні, але в тій певності, що тільки одна стіна ділить його від неї, що вона тут близько, що з-під її рожевих пальців пливають оті нестрійні гами, мішаючися зі срібними тонами її голосу, з рідкими вибухами її сміху.

Зрештою його лекції вийшли не зовсім такі, як надіялася вчителька. Вона почала вчити його початків, але швидко показалося, що він уміє трохи чи не більше від неї самої. Правда, якийсь час він силувався при ній грати погано, клапати механічно ті самі обридливі та монотонні етюди, які «для вправи пальців» цілими годинами мучили панночки. Але коли вчителька, повислухувавши за чергою гру всіх, поробивши їм свої уваги і позадававши їм дальші завдання, виходила поратись собі в кухні, тоді Євгеній кидав набік прокляту «школу» і починав з пам'яті вигравати те, що знав найкращого. Він любив музику веселу і знав напам'ять багато танців і народних пісень. Чим тяжче було йому на серці, чим сильніше клекотіло в ньому чуття, якого він не смів виявити, тим вправніше бігали його пальці по клавішах і тим краще виходили у нього вивчені колись майже віднехочу кавалки. Любов робила його артистом, виливалася в кождім тоні, в кождім акорді, який він умів видобути з сього старого розіграного фортеп'яна.

Почувши його гру, панночки в сусідніх покоях відразу, мов на команду, вмовкали. Такої гри вони не чували в сих стінах. Ті нервово прискорені польки, коломийки та козачки були для них мов остроги для коней. Особливо обі брюнетки не могли всидіти. Се були живі, веселі дівчата, правдиві школярки; їх гарні головки, здається, повні були

жартів, веселощів і сміху. Вони, спинаючись на пальчиках, підкрадалися до дверей покою, в котрім грав Євгеній, слухали його музику, а коли він переставав грати, били йому браво і втікали на свої місця. Се приводило його знов до себе; щоб не випадати зі своєї ролі, він починав знов клепати гами та етюди.

Одного разу, коли він отак переграв якогось скучного вальса і урвав, до його дверей застукали.

– Прошу! – озвався він, а його серце мліло з непевності: ану ж се вона? Але се була старша панна, а з-за її плечей визирали, запаленівшись, обі брюнетки.

– Вільно ввійти?

– Прошу.

Старша панна глянула на нього з якимось докором.

– Але ж ви, пане, граєте дуже добре. Чого вам ще треба вчитися?

– Дякую за комплімент, – з усміхом мовив Євгеній. – Але те, що я граю, то самі танці. А я, прошу пані, хотів би навчитися поважної музики.

– А, так!

– О, прошу, прошу, – вирвалися нараз обі брюнетки, – заграйте нам іще от того вальчика, що ви грали тільки що. Ми потанцюємо в салоні.

– І, овшій, рад служити паням, – мовив Євгеній і обернувся до фортеп'яна. Старша панна сіла недалеко нього із завистю дивилася на його пальці, що, мов божевільні, бігали по клавішах. Боже, якби вона вміла так грати, вона ані хвили не сиділа би в тім поганім Львові, в тій остогидлій школі! А молоді панночки тим часом вертілися по салоні, обнявшись, мов два чмелі, рівночасно пущені в рух.

– Регінко! Регінко! – озвалась одна з них. – Та покинь брязкати! Ходи сюди!

Але Регіна не йшла, бренькала далі завзято, немов боронилася тим бреньканням від якоїсь ворожої сили. Коли ж панночки не переставали кликати, то й вона прийшла.

– Ходи потанцюємо обі! – мовила одна брюнетка, скочила до неї і, пестячись, як кіточка, повисла на її шії.

– Не можу, Манюсю, – бачиш, я ще в жалобі.

– Ах, так. Бідна Регінко, – мовила панночка, – ти стратила маму! – І, вхопивши сестру, пустилася знов у танець. Регіна стояла в дверях свого покою і дивилася на їх підскоки якомсь тужливо-добродушно. Рафалович не зводив із неї ока.

Коли скінчив грати, вона підійшла до нього.

– Але ви гарно граєте, – мовила спокійно.

– Дуже слабенько... механічно, – відповів він.

– І ви думаєте, що тут навчитися ліпше?

При сих словах вона вдивилася своїми великими ясними очима в його лице. І він осмілився піднести очі на неї. Їх погляди зустрілися. Одну хвилину Євгеній напружив усю свою волю, всю душу, щоб тим поглядом сказати їй усе, чого не могли вимовити уста. І йому здавалося, що в її очах прочитав якийсь дивний рух. Зразу світилася в них якась тиха задума, спокійна цікавість. Потім глибока криниця тих очей немов закамутилася, немов на дні ворухнулося щось, якесь дивне, несподіване зрозуміння. І в тій хвилі її очі прислонилися довгими віями, на лиці показався легенький рум'янець, і, не дожидаючи його відповіді, вона відвернулася і пішла до свого покою, відки ще негармонійніше, ніж звичайно, почувся брязк якихось гам.

У Євгенієвій душі сей один момент викликав правдиву революцію. Він почував якусь невідому досі розкіш, сполучену з переляком, як чоловік, що заглянув у безодню, де на дні було щось невимовно принадне, невимовно гарне і чудове. Сей розкішний перестрах знесилив його, спаралізував усі думки, всю волю, всі бажання. Він сидів, не бачачи, не чуючи, не хотючи нічого. Перед ним не було ані часу, ані простору; фізичні вражіння не доходили до його свідомості. Рука механічно бігала по клавішах, але він не чув дотику, не чув брязкоту, не знав, чи і що грає. Старша панна встала і пішла, – він не бачив її. Здається, вклонився їй, здається, сказав щось, але зовсім автоматично. Вкінці з безмежної темряви в його душі мигнуло щось раз, удруге. Се думка: «Геть відси! Геть, на вільне повітря, в самоту – далеко від людей!»

І він, усе ще машинально, зірвався з крісла, захопив капелюх і, не прощавшись ні з ким, вибіг із покою. Того дня він пропустив усі лекції, не доторкнувся ані до книжки, ані до страви, але ходив, ходив, ходив вулицями, то звільна, то майже підбігцем, немов шукав чогось. І справді, він шукав свого бідного «я», що готово було втонуту в ясных безоднях сих чарівних очей.

Кілька день по тім він не бачив Регіни. Формально уникав її, боявся глянути на неї, немовби обікрав її. Він чув за стіною її брязкання, і його серце мліло. Приходячи на лекцію, він не видав її, – вона звичайно сиділа вже в своїм покої і не виходила вітатися з ним, і він був рад. Тільки обі брюнетки вибігали, сильно термосили його руки на привітання, так, як школярі-товариші, сміялися і підморгували йому, а коли «стара» пішла собі до кухні, прибігали до нього і просили грати їм до танцю. Він грав, але ні за що в світі не був би глянув на ті двері, що з салону вели до покою, де грала Регіна. Він боявся, щоб вона знов не показалася в дверях. Вона не показувалася. «І ліпше так. Дуже добре!» – говорив у його нутрі якийсь голос.

«Дуже добре!» Але чому властиво «дуже добре?». Для чого вона не покажеться ніколи? Певне, вона в жалобі, танцювати не буде. Ну, але так, подивитися, послухати? Овва, нема що так багато й слухати. Невеликий маестро! А поглянути на нього?

Ні, Євгеній боявся сам собі признатися, що їй може бути цікаво поглянути на нього. Його дівоче-стидливе чуття боялося навіть допускати у неї якесь чуття, подібне до його власного.

Та все-таки по кількох днях він завважив, що не тільки він уникає її, але й вона його. Йому зробилося дуже прикро. Відразу, без ніякого мотивування настроїв його змінився: з рожево-півсонного він упав у чорно-меланхолійний. Усе на світі видалось йому пустим, глупим, безцільним, усе стратило свою принаду, само життя не варто зламаного гроша. Йому остогидла наука, він проклинав працю, уникав товаришів і студентських розривок, а найменший натяк на любов обурював його, мов кровава зневага. Він готов уже був покинути остогидлі лекції фортеп'янової гри, не добувши місяця, але постановив собі піти ще кілька разів. У нього не було при тім ніякого плану, ніякої надії, але він знав, що інакше не міг би постановити, що в його нутрі тягне його туди щось сильніше від усіх аргументів, від усіх постанов.

І ось одного разу випало так, що до вчительки прийшли якісь несподівані гості, і, перепросивши своїх учениць, вона пустила їх додому о дванадцятій замість о першій. Вийшли всі разом з Євгенієм, і тут він побачив знов Регіну. Була спокійна, як звичайно, тільки Євгенію видалось, що трохи блідша. Подала йому руку; її рука була гаряча.

Вийшли разом на вулицю. Євгеній, мов причарований, ішов обік Регіни. Старша панна зараз попрощалася і пішла наліво; обі брюнетки, як кізочки, побігли наперед. Євгеній з Регіною ішли звільна.

– Позвольте, пані, що вас проведе троха? – мовив Євгеній, добуваючи всіх сил своєї душі, щоб піддержати розмову.

– Прошу, – промовила вона ледве чутно.

Хвилева мовчанка.

– Пані, гніваєтеся на мене? – тремтячим голосом запитав Євгеній.

– Я? На вас? По чім судите?

– Може, помиляюся, але мені здається, що пані весь час уникає мене. Разом учимося, а отсе вже кілька день ми не бачилися.

– Вам хіба цікаво бачити мене? – з легким усміхом мовила Регіна.

Євгеній чув, що блідне, що уста його тремтять.

– Як... пані... можуть так... питати?

Мовчанка. Євгеній робить страшенні зусилля, щоб опанувати своє зворушення. Він чує, що сей момент мусить рішити його будучину, що, що тепер утратить, того не спіймає до смерті.

– Я чуюся винуватим супроти пані.

– Ви проти мене?

– Так, пані. Я тільки задля вас записався на ті лекції, щоб могли бачити вас, чути ваш голос, говорити з вами, пізнати вас троха ближче.

– Не розумію, пощо вам се може придатися, – мовила Регіна.

– Я й сам не розумію, – відповів трохи сміліше Євгеній. – Та я й не застановляюся над тим. Що мені будуще? Що мені минуле? Я знаю тільки теперішнє, знаю тільки, що бачу вас, чую ваш голос.

– Я не співачка, – з насміхом відповіла Регіна, – нема над чим так дуже уноситися.

– Ах, пані! Всі співачки світу для мене не варті того, що одно слово з ваших уст.

– Ви, як бачу, поет?

– Ні, пані, я юрист.

– То, може, не випадає юристові говорити так поетично?

– Але й юрист має серце, а серце в певних хвилинах не дбає про параграфи і знаходить свою властиву мову.

В часі тої розмови Євгеній ішов, похиливши лице і вдивляючися в тротуар. На лице дівчини, що йшла обік нього, не був би глянув ні за які скарби в світі. Він не знав, яке вражіння зробили на неї його слова, і боявся навіть думати про се. Він дивувався своїй смілості, що міг так говорити з нею, і прокинувся тільки тоді, коли вона, подаючи йому руку, промовила:

– Дякую за супровід і прошу не йти зо мною далі. Отут за скрутом вулиці моє помешкання. До побачення.

Він зупинився. Вона щезла, а він звільна пішов у противний бік, довго блудив по різних площах і заулках, поки вийшов на ринок, і потім ніяк не міг пригадати собі, де се було, де вона покинула його і де її помешкання. Але йому лишилося одно, її слова: «До побачення». Він тулив у своїй душі ті слова, мов найдорожчий скарб, і вони справді в одну мить перемінили весь його дотеперішній настрій. Вони додали блисків сонцю, блакиті небу, обілляли золотом сірі міські мури, перлами вимостили вибоїсту вулицю, пахощами освіжили затхле міське повітря, роз'яснили radoщами людські лица, наповнили весь світ розкішшю, любов'ю і нечуваною силою. У Євгенія широко дихали груди, блищали очі, в голові фуркотіли дикі, смілі та енергічні думки; він мав те чуття, що відніс якусь велику побіду, здобув щось безмірно цінне, був хвилину в раю і виніс відтам такий скарб, якого йому вистане на озолочення цілого, хоч би й як нещасливого життя.

XVII

Тепер пішли один за одним такі чудові золоті дні, що Євгеній і досі згадує їх як самотню щасливу хвилю свого життя, самотню свою весну з усіма весняними чарами і пахощами. Тепер, на віддаленні десятих літ, відгороджені безоднею муки і безнадійності, ті дні видаються йому одною хвилиною, блискучим островом, що пишається над самим гирлом водопаду. І йому здається, що він плыв побіля того острова з шаленою бистротою, хоч і в ту пору мав ілюзію, що стоїть на місці; він так сильно, всею душею, всіма зміслами був затоплений у своїй любові, що час і місце не існували для нього, і він прокинувся тільки тоді, коли було по всьому і щасливий острів пропав для нього навіки.

І чим властиво він був такий щасливий у ту пору? Він і досі чує подих того щастя, але як воно прийшло, в чім проявляло себе, він не міг би сказати. Він не говорив їй любовних признань, не чув від неї ані найменшого натяку на любов, не цілував її уст, не доторкався її пахучого волосся, ледве що при кождім баченні і розставанні стискав легенько її руку. Але він чув, що стіна відчуження не існувала між ними, силою своєї любові чув, здавалось йому, кождий рух її душі, чув тиху гармонію тої душі, любувався кождим поривом її волі. Коли приходив на лекцію, заставав її в салоні; він знав, що завсіди перед його приходом вона встане від фортеп'яна і вийде йому назустріч до салону – часом з котрою з панночок, а часом сама. Вона тихо, лагідно всміхалася, подавала йому руку, часом промовляла кілька слів, повних тихої щирості, але далеких від усякого сентименталізму або іронії, привітно, спокійно, натурально, як коли б говорила до любого брата. І ся гармонійність розливалася довкола неї, мов проміння довкола лампи, і під її впливом він робився також спокійним, чистим і щирим. Дикі пристрасті щезали з душі, а натомість розливалася в ній така певність і ясність, немов отсей щасливий стан був вічний, незмінний, самотньо нормальний для людського духу. Він сідав до фортеп'яна і починав грати зразу обов'язкові вправи, потім свої улюблені народні пісні в композиції Лисенка. Він знав, що перші згуки тих чудових акордів відразу змінять фізіономію школи і приваблять до його покою всіх його товаришок. Регіна приходила остатня. Вона сідала оподалік, але так, що могла бачити Євгенієве лице. Євгеній, граючи напам'ять, не зводив із неї очей. Стрічаючися з нею поглядом, він уже не бентежився, не мішався; так само й вона спокійно видержувала його погляд. Він почував, що вона знає про його любов, і не стидався свого чуття, а в її погляді читав, що й вона почуває до нього щось більше простої цікавості. А попрощавшись з нею на вулиці, він виносив із того короткого товаришування з любою дівчиною стільки енергії, душевної твердості і чистого підйому чуття,

що цілоденна праця була йому легкою. З подвоєною силою він учився до екзаменів, не дбаючи ні про що більше. Він не укладав собі планів майбутнього, бо пощо? Адже вона, його найкраща майбутнина, тут, близько нього. Адже завтра він буде міг знов заглянути в її очі, стиснути її руку, дихати тим самим повітрям, що й вона. Тільки одна постанова й була у нього: зробивши докторат, він поговорить з нею про їх спільну майбутнину. До того часу вже недалеко, – значить, нічого забігати наперед. Так минали йому дні за днями, тижні за тижнями. Надійшли Різдвяні свята. В фортеп'яновій школі зроблено ферії – аж до посту. По останній лекції Євгеній ішов із Регіною вулицею в напрямі її помешкання.

– В лютім сідаю до ригорозів, – мовив Євгеній.

– Думаю, що вже тепер можна гратулювати вам, – мовила Регіна.

– Ну, се ще не таке певне. Кожний екзамен – то свого роду лотерія: або виграю, або програю.

– Ну, але я певна, що ви виграєте, – мовила вона всміхаючись.

– Ваша певність – се комплімент для мене. Я рад би заслужити на нього.

– Завідоміть мене про результат вашого екзамену. Мені цікаво буде знати се.

І вона з кишені свого пальта виняла маленьку візитову карточку, де під друкованою назвою була рукою дописана її адреса, і подала йому.

– Ну, а під час карнавалу побачимося? – питав Євгеній.

– Можливо. Я надіюсь бути на балу академіків.

Ішли ще хвилину, розмовляючи свobodно, навіть не прочуваючи, що се їх остатня розмова. Нараз Регіна затремтіла і поблідла.

– Що пані таке? Пані так поблідли! – мовив Євгеній, переляканий до глибини душі.

– Нічого, нічого! – мовила вона, ледве переводячи дух. Потім подала йому руку.

– Бувайте здорові! До побачення!

– Ні, я пані не покину так! Пані щось нездорові. Позвольте вашу руку. Я проведу вас. А може, взяти фіакра?

– Ні, ні, ні! Прошу вас, ідіть. Мені нічого. Я не можу...

– Але, пані... Ви тремтите, ви нездорові...

– Ні, пане! Се тільки так... хвилину. Прошу вас... пане Євгеній, лишіть мене! Я вам потім колись скажу.

– Ні, пані! Я не відступлю вас, поки не впокоїте мене, що ви на правду не хорі.

– Але ж ні, ні! Я здоровісінька.

– Ну, а чого ж ви так поблідли?

– Ах нічого... Бачите, отсе моя цюця в фіакрі поїхала і бачила мене з вами. Ну, але се нічого. Прощайте!

Вони розсталися. Євгеній перший раз почув про ту цюцю, і його щось мов шпигнуло в серце. Що се за цюця, що сам вид її так змішав, стурбував, перелякав сю, здавалось, так спокійну і певну себе дівчину? Чи Регіна боїться її? Залежна від неї? А коли залежна, то чи справді їй грозить від тої цюці яке лихо? Все те були для нього загадки, і він постановив собі, скоро побачиться з Регіною, поговорити з нею про все, про все. А тим часом він біг, спішив до своєї квартири: адже ж у нього в кишені була дорога пам'ятка від неї, її білет! Він не міг діждатися тої хвилини, коли опиниться на другім поверсі, відімкне свій покоїк, переведе дух. А потім він виняв той білет, довго, горячо цілував його і тільки тоді прочитав, що було на нім написано: «Регіна Твардовська, вулиця Зелена, число 8, перший поверх, у пані Армашевської».

А потім були Різдвяні свята, які Євгеній провів над книжками. А потім був бал академіків, на котрім був Євгеній, але не було Регіни. А потім він зробив докторський екзамен *summa cum laude** і того самого дня тремтячою зі зворушення рукою написав на своїм візитовім білеті в кількох словах завідомлення про сей факт і, заклеївши білет у маленьку коверту, вислав його експресом Регіні на вказану адресу. І ще того самого дня той сам експрес приніс йому до його помешкання і вкинув у листову скриньку інший візитовий білет, на яким було написано:

«Ви трошечка спізнилися. Моя сестріниця Регіна Твардовська власне вчора виїшла замуж і сеї ночі виїхала зі своїм мужем на постійний побут на провінцію, то й не могла особисто відібрати вашого писання. При нагоді я перешлю їй його. З поважанням Анеля Армашевська».

Євгеній тяжко відхорував сю маленьку візитову карточку і тільки помалу, по довгих місяцях, прийшов до себе. І хоча тіло вернуло до давнього здоров'я, душа не переставала боліти. Спомини про Регіну не покидали його, він рвався до неї думками, мріями, шукав її в кождім новім місточку, в кождім селі, куди кидала його доля, але все надармо. З часом острій біль уступив із душі, він зжився з думкою, що вона пропала для нього, втягнувся в щоденну життєву боротьбу, відзискав свою певність і духову рівновагу, але все-таки вряди-годи в душі воскресали давні спомини, давні болі щеміли і мучили, як давно загоєна рана, з якої сплило багато крові. Вид якогось жіночого лиця, подібного до її лиця, міг викликати ті спомини і захитати його супокоем, як ось тепер вид якоїсь чорної дами. Та диво, одинока пам'ятка, яку він мав із рук Регіни, її візитова карточка, що він хоронив як найбільші святощі, вона в таких хвилях бувала йому ліком, успокоювала його душу. Він виймав її зі шкатулки, цілував і довго вдивлявся в почерк її письма, і перед ним звільна воскресала її люба рука, її

* З найкращою похвалою (з найкращим успіхом) (лат.). – *Ред.*

фігура, її лице, і йому бачилося, що знов дивиться в її очі, і п'є з них дивну гармонію, і наповняється почуттям надлюдського супокою і щастя, того щастя, що для своєї повноти не потребує ніякого фізичного дотику, ніякої близькості, бо само воно – найтісніше сполучення, збратання душі, волі і всіх помислів.

– Не судилось мені поділяти з тобою прозу життя, – промовляв він до фігури, що жила в його уяві, – та, може, се й ліпше. Ніякий шлюб, ніяка розлука не заборонить, щоб ти була поезією мого життя. – І, успокоївшись сею «оптимістичною» думкою, Євгеній, мов після острої, але цілющої купелі, вертав до своєї щоденної праці.

XVIII

Два чи три дні пізніше прийшли до нього замовлені листом селяни з Буркотина в справі процесу з паном маршалком. Се була неділя, і вони вибрали собі той день, щоб не тратити робучої днини. Було їх три – кремезні, плечисті постаті, в довгих гунях, переперезаних широкими чересами, з кошеллями через плечі, з костурами в руках. Вони мусили з півгодини ждати в передпокої, поки Євгеній упорався з іншими клієнтами і попросив їх до своєї канцелярії.

– Слухайте, панове господарі, – мовив він, – я попросив вас, щоби ви потрудилися до мене в справі вашого процесу.

– Та спасибі вам, паночку, – мовив один із селян. – Та ми от прийшли. Певно, термін буде?

– Ні, про термін ще не чути нічого. Я хтів про щось інше поговорити з вами. Прощу, сідайте!

Люди посідали на плетену канапу, аж сей сухоребрый мебель затріщав під їх тягарем. Тоді один із них устав, недовіжливо зирнув на те місце, де сидів, і пересівся на крісло.

– Те пасовисько, що ви за нього процесуетесь, виносить двадцять моргів, правда?

– Так, паночку.

– А кільки так воно варто, якби купити?

– Та що, як для кого. Для кого чужого, може, й нічого не варта, а нам воно дороге.

– Наше, прадідівське! – підтвердив другий господар.

– Ну, але якби так у пана хотіти відкупити?

– Що? – скрикнули всі три нараз. – Своє власне ми мали би відкупувати від него? Радше головами наложимо, всі на зебри підемо, а своєї дідівщини у дармоїда купувати не будемо.

– Я не кажу про вас! Борони Боже! Ви ж знаєте, що я вам признав, що ваша правда, що процес мусите виграти.

– Дай Боже пану здоровля, – мовив знов перший селянин. – Але пощо ж тепер пан адукат закидають у іньчий бік?

– Я не закидаю в жаден бік, а тільки питаю вас по-просту. Адже й для процесу треба знати, кільки ви собі цінуєте те пасовисько?

– Та для нас воно варто міліони. Нам без него жити не можна. Бачите – під самим носом. Ні курки де випустити, ні гуску, ні теля вигнати. А пан спер, польових посилає, грабить, заганяє, хоч із села тікай.

– Розумію, розумію. Про те ані слова, що воно вам дуже потрібне. Але я гадаю: двадцять моргів пасовиська – то ще не такі великі скарби. Почому у вас морг вірного поля?

– Е, що там вірне поле! Вірного поля доброго у нас морг купить за сто, за сто двадцять ринських.

– Ну, а морг городу?

– За морг городу, між хатами, треба дати триста, штириста ринських.

– Ну, то пасовисько, певно, стілько не буде коштувати, як вірне поле. Але візьмім навіть так. То що ж, двадцять моргів по сто ринських, то були би дві тисячі.

– Е, пан хотів Шльомкові продати його за тисячу, але як ми на Шльомка похру-постили, то він відступив.

– Що то за Шльомко?

– Та жид, орендар.

– Ну, бачите, то сам пан цінить се пасовисько лиш по п'ятдесят ринських за морг. А кільки вас досі коштує процес?

Селянам, очевидно, немила була ся розмова. Вони підзорливо дивилися то на адвоката, то один на одного, далі той, що досі головно промовляв, відповів нерадо:

– Та що пан будуть нас допитувати, кільки нас коштує процес? Коштує, що коштує, але ми мусимо дійти свого.

– Я вважав своїм обов'язком із самого початку звернути вашу увагу на те, що справа буде ще коштувати немало гроша і клопотів. Та хто знає, чи оплатиться вам сею дорогою доходити до свого.

Селяни мов на команду встали зі своїх місць.

– Та коли пан адукат, – мовив їх бесідник, кланяючись, – коли пан адукат чогось на нас загнувалися, – знов поклін, – і не хочуть далі провадити нашої справи, – греміальний поклін усіх трьох, – то ми просимо віддати нам наші папери, а ми підемо шукати собі іньчого адуката.

– Але ж, люди, – мовив Євгеній, підходячи до них і насилу усаджуючи знов там, де сиділи, – що вам такого? Хто вам сказав, що я на вас гніваюся? І за що би я мав гніватися на вас? Хочете відібрати від мене свою справу – я вам не бороню, а не відберете, то буду провадити її далі; в тім ваша воля. Я хотів поговорити з вами про іншу справу.

– Про яку?

– Ваше село досить велике, правда?

– Та досить.

– Кілько нумерів?

– Та буде більше як двісті.

– Ну, і нарід не такий дуже бідний.

– Ой, говоріть, не бідний! Та вже не багатий.

– А все-таки, ґрунту маєте досить, худібка є, хліб родиться.

– Е, що з того! От маємо стілько, щоб із голоду не пухнути.

– Ну, а пан добре стоїть?

– А Бог його святий знає.

– Має гроші? Чи, може, в довгах?

– А хто його знає? Ми там у його касу не заглядали.

– Отже, кажете, що хотів пасовисько продати жидові.

– Та то нам на збитки.

– Ага. Ну, але я чув, що він би й цілі свої добра готов продати.

– Та що нам із того? Він продасть, іньчий пан купить, а ми як були хлопами, так будемо.

– Ну, а якби ви самі купили?

– Що таке? Пасовисько?

– Ні, всі панські ґрунти з двором і з лісами.

– І з лісами? Гм, гм... Пан жартують собі з нас. Хіба хлопам вільно купувати панські добра?

– А чому ж би не вільно? Як вільно жидам, то вільно й хлопам.

– Жиди мають гроші, а хлопи відки візьмуть?

– Жиди потрафлять і без грошей купити, то чому ж би й хлопи не могли?

– Не нашої голови на се треба, – мовили селяни, хитаючи головами.

– Ну, але преці варто би над сим подумати, – мовив Євгеній, присуваючися ближче до стола. – Слухайте, люди. Я би вам повів щось, але мусите мені дати слово, що нікому про се не скажете.

– О, та кому би ми мали говорити?

– Дайте руку, що будете мовчати!

Селяни зацукалися. Жаден не протягнув руки.

– Та можуть пан говорити, ми не скажемо нікому.

Євгеній зміркував, що вони наструнчені против нього, і постановив собі не відкривати перед ними всіх карт.

– Як собі знаєте. Се ж не моя річ, тільки ваша. Отже, знайте, що пан маршалок готов би був продати свій маєток.

– Та що нам з того?

– Те вам з того, що можете дістати на пана якого жида або ще гіршого пана.

– Ой, гіршого вже не дістанемо. А жида волимо, ніж сего.

– А не ліпше би то було не дістати нікого?

– Ба, чи не ще!

– І закупити самим той маєток?

Селяни пошкробалися в голові.

– Ні, пан нас щось дурять. Де то хто таке видав, аби хлопи купували панські маєтки?

– Ну, купіть ви, то й інші побачать.

– Та бійтеся Бога, паночку, де ми тільки гроші візьмемо?

– А які ж, по-вашому, гроші на се потрібні?

– А хіба ми знаємо? Та там, певно, з мільон треба буде.

– Смійтеся, люди! Маєток оцінений усього на сто двадцять тисяч, а на те сімдесят тисяч позичено в банку.

– Ну, то нас банк зліцитує.

– Вас? За що? Ви ще й не вислухали, що вам хочу сказати, а вже боїтеся, що вас банк зліцитує. Фе, не будьте дітьми. Адже видите, що пана не ліцитує, хоч він позичив і не віддає. Ви переймете банковий довг на себе.

– Не хочемо! – в один голос скрикнули селяни. – Що з того, що банк пана не ліцитує, а нас, певно, по році пустить з торбами.

– Але ж не бійтеся! Чекайте! Я вам ще не доповів усього. Я ж вам не кажу брати банку на себе зараз, а тільки тоді, якби-сте купували маєток.

– Ні, не хочемо. То не наш антерес! Ми люди прості, нас леда-хто обдурить. Що нам залазити в таке велике діло? Нам аби на своїм вижити...

– Ей, люди! Будете колись плакати на свій нерозум, ви і ваші діти. То на дурний кавалок пасовиська вам не жаль викидати тисячі, а коли я раю вам такий інтерес, що може вам і вашим потомкам дати хліб у руки, то ви навіть вислухати мене не хочете.

– Та пан нам рають то, що пану випадає, але ми на те не пристаємо.

- Чому?
- Бо то не наш антерес
- Але я готов вам допомогти, перепровадити справу.
- Біг запласть пану, але ми на те не пристаємо.
- Волите бути жебраками і попихачами, ніж панами в своїм селі, – гірко промовив Євгеній.

Селяни вклонилися.

- Т-та! Пан своє знають, а ми своє.
- Яке ж тут моє? Чи гадаєте, що пан підкупив мене, щоб я помагав зсадити його з маєтку? Чи думаєте, що хочу обдурити вас? Маєток на вас зробити? Я тільки бажав би, щоб вам добре було.

– Най пан будуть вибачні, – мовив з лукавою покорою один селянин, – але ми люди прості, ми на тих антересах не розуміємося і не можемо в те вдаватися.

Вони встали і взяли шапки в руки.

- Га, як собі знаєте. Спімнете колись моє слово, що я радив вам на добре, але тоді буде запізно.

Селяни поклонилися і стояли, мнучи шапки в руках.

- Та ми би просили, аби пан були ласкаві таки віддати нам наші папери.

Євгенію мовби води холодної бухнув у лице. Не говорячи нічого, він зібрав, які мав, папери, що відносилися до їх процесу, і віддав їм.

- В ласці Божій! Бувайте здорові, паночку! – мовили селяни, виходячи.
- Дай Боже здоров'я! – мовив Євгеній, силуючися говорити спокійно і свобідно. – А як вас який жидок виссе з грошей або як знов зірветися до бійки з панськими гайдками і вас кільканадцять засадять до криміналу, то прошу знов до мене!

Селяни вийшли, але ще в дверях почали голосно говорити між собою.

- А що, куме, не правду Шльомко казав?
- Ба я! Та то видно. Пан усе за паном.
- А кождий аби лише з хлопа здерти! А викришило би вас до ноги!

XIX

Ся розмова попсувала Євгенію всю неділю. Хоч при людях він завсіди видавався спокійним, певним себе, веселим і жартовливим, та бували і у нього часи сумнівів і зневіри. В такі часи він, коли не мав пильної роботи, замикався в своїм покої, читав, думав або писав дещо, щоб розбити чорну хмару на душі.

Таке було й сьогодні. Неділя. Гарний осінній день. У всіх церквах дзвони грають, аж повітря гуде і тремтить. Вулицями товпляться люди, коло церкви і костелу цілі базари, коло шиночків мов пчіл у гарячу днину, сміхи, шум, гуркіт фіакрів.

Усе мішається, заповнює душу якоюсь повинню життя.

Євгеній замкнув канцелярію і думав піти до міста. Але зараз йому відхотілося. Куди піду? До кого? Пощо? Він не мав у місті ніякого щирого приятеля. Зрештою, тепер обідня пора близька; поприходять із церкви або з проходу та й за стіл – не пора на відвідини. І він завернув до свого покою, замкнув двері і пробував зайнятися чим, щоб розігнати неприємне чуття. Але нерви його були розстроєні. Нічого свіжого до читання не було, на писання не було сили, і він почав ходити по покою, переміняючи своє неприємне почуття на слова і силогізми.

– Що ж, від селян годі й надіятися чогось іншого. Так довго всі дурили та туманили їх, що вони й розуміти не можуть сурдутовця такого, котрий би не хотів дурити їх. Жида розуміють, бо жид відразу каже: дай. І знають, що зідре їх, і йдуть до нього, бо його поступування простіше, відповідне до їх способу думання.

Йому пригадалися звичайні ради, які дають на се наші інтелігенти. «Освіта». Він усміхнувся гірко. «Що таке освіта? Чи вмільсть читати і писати – се освіта? Чи, прочитавши всі книжечки «Просвіти»* і «Общества Качковського»**, чоловік зробиться освіченим? Щобільше, чи, скінчивши університет і одержавши диплом, чоловік робиться освіченим? Так освіченим, щоб у кожній життєвій пригоді міг собі дати раду? Щоб не робив дурниць у найближчих йому, найпрактичніших справах? Адже ж Вагман закидає свої лихварські сіті на панів, посесорів, урядників, значить, на саму сметанку інтелігенції в повіті. І що ж? Усі вони треплюються в його сітях, а вимотатися не можуть. Я певний, що він не одному Брикальському може в сій хвилі приложити ніж до горла. І що ж допоможе тим панам їх освіта? Нащо вона їм, коли не в силі видерти їх із рук такого простого халатника?»

* «Просвіта» – культурно-освітнє товариство, засноване у Львові 1868 р. з метою поширення освіти серед народу (відкривало хати-читальні, видавало популярні брошури, календарі тощо). Діяльність «Просвіти» в Україні відновлена наприкінці 1980-х рр.

** «Общество Качковського» – просвітницьке москвофільське товариство, яке виникло у Львові 1875 р. Назву дістало від прізвища Михайла Качковського (1802–1872), який передав товариству значні кошти та будинок, хоча сам москвофілом не був. *Москвофільство* – суспільно-політичний і літературний напрям у Галичині, Буковині і Закарпатській Україні в другій половині XIX – початку XX ст. В основі москвофільства покладена ідея «злиття всіх слов'янських рід в єдиному російському морі» під владою російського царя. При цьому українці оголошувалися частиною «російського племені», а українська мова – діалектом російської мови.

Він ходив по покою і перевертав думи, мов важке каміння. Чого ж тут потрібно? Який вихід? Йому пригадалася приповідка: «Тим чорт ляхів бере, що одинцем ходять». І зараз же він пригадав собі Вагманові слова про пана Брикальського, що сей пан зичить гроші у різних жидів і потішає себе тою думкою, буцімто вони, кожний для себе, держать се в секреті, і навіть не підозріває, що всі ті позички йдуть із одних рук. І, певна річ, пан сам держить свої позички в секреті, доки може, тобто доки його чорт не візьме. І се має бути освічений чоловік? «Ні, книжкова освіта ще не дає життєвої освіти. Неписьменний торговець може бути в життєвих справах освіченішим чоловіком від доктора філософії. Життєва освіта, ось в чім річ! Щоб чоловік привикав жити з людьми, порозуміватися з ними, солідаризуватися. Почуття солідарності між людьми – се мета тої школи. Адже наші селяни живуть досі на становищі диких у пралісах: що поза межами мойого вігваму, те все вороже мені, чигає на мене, бажає мене знівечити. Відси ворожнеча між сусідами за дрібниці, загальне недовір'я, облесливість і брехливість. Адже я певний, що вони, вийшовши від мене, просто підуть до свого Шльомка і розповідять йому, що я радив їм купити панські добра. Ще й прибрешуть дещо, бо слухали нерадо і відійшли, не вирозумівши добре, чого я хочу».

Він почав ходити живіше. Прикре почуття в його душі дійшло до вершка і перебуло кризис. Йому відкрилися веселіші горизонти.

– А коли знаю се, коли розумію причини сього, то нічого й гризтися. Треба провести їх через школу життєвої освіти, збудити в них громадського духа, а там побачимо. При першій нагоді поїду до Буркотина, роздивлюся все на місці, побалакаю ще з іншими людьми. Побачимо, може воно не так лихо буде, як здається.

Він зупинився коло вікна і зирнув на міський сад. Його очі все падали на те місце, де колись-то бачив чорну даму, але її не було там. Стежкою сунула різнобарвна хвиля панів, панночок, дітей, а коло лавки, де сиділа колись чорна дама, стояв недвижно прецляр із кошом прецлів та медяників на руці.

Євгенієв зір перебіг на тісне подвір'я його дому. З сього боку подвір'я було вузьеньке, затіснене мурованим парканом, майже темне і вогке. Попід парканом ішов сторож Баран. Євгеній зразу не звернув на нього уваги; бачачи, як він іде здовж муру, він подумав, що йде до комірки по коновки або по мітлу. Але по хвилі, зирнувши удруге, він побачив, що Баран тою самою стежинкою попід мур, у найгустішій тіні, йде назад, голіруч, рівним, виміреним кроком. Дійшовши до місця, де подвір'я розширюється і з-поза вугла дому вихапується ясна смуга сонячного світла, Баран вертає назад у тінь і знов іде попід мур своєю давньою стежкою. Се зацікавило Євгенія. Він почав придивлятися Баранові, але не міг відкрити нічого. Сторож ходив, мов вартовий на чаті.

Піднявши голову вгору, у військовій поставі, не змигаючи оком ні в сей бік, ні в той, він ходив, ходив і ходив. Євгенієві здавалося, що бачить якісь рухи його уст, немов Баран говорив щось до себе, але голосу не було чути. Се тяглося досить довго. Аж ось на ратуші вдарила перша година. Баран мов прокинувся зо сну, зупинився, зітхнув, оглянувся довкола, зняв капелюх, обтер собі рукавом піт із чола і втомленим кроком пішов, сим разом уже не бокуючи від світла. Євгеній слідив за ним очима: він пішов до свого покою в сутерені – певно, ляже спати.

«Мабуть, його епілептичні напади повторяються в іншій формі», – подумав собі Євгеній. Платячи за квартиру, він недавно згадував Вагмановій про хоробливий стан сторожа.

– Що ж робити? – відповіла жидівка. – Він свої обов'язки сповняє добре. А що хорий, то вже викидати його? Він не шкідливий нікому, доки його не роздразнять. Зрештою я не стою за ним, але Вагман хоче його мати у себе.

Євгеній, сказавши по правді, також не мав причини жалуватися на Барана; він дбав про порядок у домі, держав чистоту, був усе на місці, коли його треба було післати за чим, і, що найважливіше, був мовчазливий. Дуже рідко з його уст чути було яке слово. Ходив мов у глибокій задумі. І всі довкола, знаючи його хоробливий стан, не займали його і старалися говорити з ним лагідно – і якнайменше. На його дивацтва, такі, як отсе ходження на варті, не звертали уваги. Всі знали, що на нього «нападає часом», але знали також, що про се найліпше не згадувати йому. Тепер, видно, на нього напав привид, що він мусить відбувати варту. «Що ж, нешкідливий привид», – подумав собі Євгеній. Йому прийшли на гадку слова Вагманової, що вона радо відправила би Барана, але Вагман уперся при тім, щоб держати його. Що воно значиться? Чи він має в тім якийсь свій рахунок, чи держить його з доброго серця? Адже справді, неабияке положення Баранове! Хорий чоловік, що «на нього нападає», значить, хорий на таку слабість, якої всі бояться, а на яку ліку нема, до того відомий як убійця своєї жінки, – ну, коли б тепер Вагман відправив його, то що його жде? Ніхто його не прийме, нікуди йому діватися, хіба перевісити торбу через плечі та йти на випроси. Ні, видно, Вагман не такий злий чоловік, бо й вирахунку з Бараном не має, мабуть, ніякого. Держить його, дає хату, ще й платить децю, а що Баран заробить від партій, то окремо – і жиє бідний чоловік.

Ідучи на обід, Євгеній побачив Барана на подвір'ї, як порався щось коло криниці. Він поздоровив його. Баран уклонився йому, не мовлячи нічого, але Євгеній помітив, що перший раз від часу їх знайомства Баран впер у нього свої блискучі очі, дивився на нього довго і вперто, не змигаючи. В тих очах, так здавалося Євгенію, було щось мов важкий сум, змішаний з якоюсь болючою цікавістю. Здавалось, що він хотів щось

промовити, запитати про щось у Євгенія, і молодий адвокат, мов прикований тим поглядом, зупинився, ждав. Але Баран по хвилі спустив очі і занявся своїм ділом, не мовлячи нічого, – і Євгеній пішов своєю дорогою.

ХХ

Вечором тої самої неділі Євгеній сидів у своїм покої, зайнятий вироблюванням якогось рекурсу, коли нараз застукано до дверей, і ввійшов Стальський. Після тої пам'ятної стрічі, коли Стальський ночував у нього, Євгеній рідко здибався з ним, не заходив у розмову і оказувався супроти нього холодним і байдужним. Він почув, що його стара антипатія до сього чоловіка збільшилася, і не завдавав собі праці скривати се. Але Стальський, мов і не завважував нічого, кланявся Євгенію низенько, стрічав і прощав його облесливим усміхом і навіть – що всім було дивно – позаочі відзивався про нього з великими похвалами. А се була майже нечувана річ, аби Стальський похвалив кого позаочі.

– Добрий вечір пану меценасові! – мовив він, втикаючи насамперед свою голову до покою. – Можна ввійти?

– Прошу! Добрий вечір! – мовив Євгеній не дуже-то приязно, не встаючи з місця.

– Дуже перепрошую, що перериваю пану меценасові роботу. Надіюсь, вона не дуже приємна?

Євгеній усміхнувся.

– Е, якби-то ми лиш приємної роботи шукали, то різні меценаси і офіціали могли б і з голоду померти.

– Га, га, га! Правда, правда! Значить, не потребую робити собі закидів, що перерву на хвилю.

– Е, се інша річ, – мовив Євгеній. – Робота досить пильна, треба зробити її.

– Надіюсь, що не конче сьогодні.

– Ну, я з таких, що завсігди волюю сьогодні, ніж завтра. Але прошу сідати. Що вас приводить до мене в таку пізню годину, пане Стальський?

– Пізню? – аж скрикнув Стальський. – Що пан меценас мовлять! Ще ледво осьма. А я до пана меценаса справді з одною маленькою просьбою.

– Прошу, чим можу служити?

– Не знаю, як і казати. Може, се буде занадто велика претензія з мого боку..

– Ну, пане Стальський, без інтродукцій! Знаєте, ви були такі ласкаві допомгти мені при інсталяції.

– Ах, пане меценас! Прошу не згадувати про се! Я робив для власної приємності і не хотів би, щоб ви за те почувалися до якогось обов'язку супроти мене.

– Ну, та говоріть-бо вже, чого вам треба, а то ми ще на самих церемоніях посваримося, – жартуючи, мовив Євгеній.

– Бачите, пане меценас, – мовив Стальський, опираючись головою на долоні, а ліктем на розі Євгенієвого бюрка, – тоді, коли я ночував у вас... ви були такі добрі і втракували мене тою чудовою наливкою...

– І вона не дає вам спати, домагається компанії, – сміючись, мовив Євгеній.

– Ні, не те! Зовсім не те! – мовив Стальський. – Бачите, тоді я наговорив вам про свою жінку всякої всячини. Пригадуєте собі?

У Євгенія подерло морозом поза плечі.

– Так от і вийшло. Відтоді я передумав дещо, придивився дечому і дійшов до того, що я також недобре роблю.

У очах Стальського, на кінцях його уст, у цілім виразі лиця було щось мов насміх над тими словами; щирості, яка б давала їм властиву ціну, не було в його голосі ані сліду.

– Що ж, се похвально пізнати свою похибку, – мовив Євгеній, не знаючи, що йому сказати і пощо Стальський виволікає перед ним свої домашні справи.

– Пізнати! Не в тім річ. Знаєте, я такий чоловік: або пан, або пропав. Як робити щось, то робити до шпунту, а як ні, то й не зачинати. Як пізнав свою похибку, то зараз направити її.

– Значить, жиєте тепер зі своєю жінкою як слід?

– От в тім-то й річ! – мовив Стальський. – Знаєте, десять літ жили ми з собою, як чужі, як вороги, робили одно одному різні пакості і прикрості, – то так якось повернути оглоблі в противний бік... як би вам сказати, не á rgoros*. Рука не підіймається. Слово не вимовляється. Так от я задумав зробити се якось принадніше. Солідніше. Коли будемо самі обоє в хаті, то воно не вийде, – погань вийде, знаю наперед. Скінчиться новими докорами, новим гнівом. «Дай, – думаю, – справлю перепросини, як Бог приказав. Запрошу чужого чоловіка, любого мені, перед яким не маю секрету і не потребую ні з чим ховатися», – вас. Щоб ви, так сказати, були за свідка.

– Але ж, пане любий... – мовив Євгеній, та Стальський не дав йому докінчити.

– Прошу, пане меценас, не відмовте мені сього. Дуже вас прошу. Знаєте, від сього залежить спокій і щастя двоїх людей. А при тім позволю собі пригадати вам, що ви таки винні ще мені візиту. Прошу не сперечатися, не вступлюся відси, поки не пристанете.

* До речі (франц.). – Ред.

– Га, коли така ваша воля, то нехай і так, хоча, признаюся, як кавалер я не чую себе покликаним до інтервенції в таких делікатних подружніх ділах.

– Але ж то не буде ніяка інтервенція. Звичайна візита. Ви вдаєте, що не знаєте нічогосінько, а ми обоє балакаємо собі, забавляємо гостя, – і при тій нагоді наші диференції вирівнюються. Тихо, мирно, незамітно.

– Дай Боже! Ну, а коли ж би ви думали се зробити?

– Сьогодні. Зараз. Усе вже готове. Що треба – накуплено, фіакер чекає на вулиці. Прошу перебраться – і їдемо!

– Га, коли так, то служу.

Євгеній перебрався в візитовий стрій, вони оба зі Стальським сіли на фіакра і поїхали. Їхали досить довго, бо Стальський жив на одній із найдовших вулиць, досить далеко на передмісті. Коли доїхали, Стальський задзвонив у хвіртці. Вийшла служниця. Він велів їй забрати з фіакра пакунки, а сам з Євгенієм пішов на ганок. У покої, що виходив до ганку, крізь скляні двері видно було світло. Се був салон. Так само світилося в однім боковім покої направо. Стальський видобув ключ, відімкнув двері, і вони ввійшли. Стук їх кроків і гомін розмови залунав у тихім домі.

По хвилі вітворилися бокові двері, і в них появилася висока постать у чорній сукні.

– Се моя жінка. Пан доктор Євгеній Рафалович.

Євгеній зирнув і остовпів. Се була Регіна.

XXI

Крізь спущену стору невеличкої спальні продирається вже червоняве поранкове світло, а Євгеній спить іще. Його лице тоне в півсумерку. Десь-колись він порушиться, мов відганяючи від себе докучливу муху, потім перевернеться на другий бік, проговорить щось крізь сон швидко і уривчасто, а там вирветься з його грудей важке стогнання. Видко, що його мучать неспокійні сні, ті сні, що налягають на стурбовану душу найрадше ранком і в ярких фантастичних картинах, алегоричним стилем малюють їй її власну турботу.

Йому сниться широчезна площа – не то пасовисько, не то колюча стерня. Свіжої зелені, цвітів, дерев ані сліду. Довкола сіро, буро, непривітно, безлюдно. Він іде й іде якоюсь безконечною стежкою, перескакує через якісь рівчаки, спотикається на якісь груди, стрягне в якихось мокравинах і йде, йде Бог зна куди і за чим. Він утомлений, знесилений, пригноблений сею величезною пустинею, але проте, не перестаючи, йде, йде, йде чимраз далі. Глухо. Ні голосу пташини, ні шуму вітру, ні

цвіркоту сверщка, навіть стук його кроків проковтує глуха пустиня. В безшелесній тиші він суне наперед як дух, тільки втома і невимовна вагота пригадає йому, що він чоловік з тіла і кісті.

Та ось поперек його дороги простягається чорна стрічка, закривлена по обох краях обрію, мов велике, плазом покладене S. Ся стрічка грубішає в міру того, як він наближається до неї, з одного краю набирає сріблястого блиску, мигоче і грається проти сонця, робиться в однім місці ширшою, в другім вужчою. Рівночасно до Євгенієвого слуху долітає якийсь глухий шум, його лице обдає якийсь вогкий холодний подих. Він пізнає: се велика ріка перерізала йому дорогу. Здалека він видить тільки її супротилежний беріг – стрімкий, високий, мов викроений у чорній скалі; тільки де-де внизу просвічує до сонця водяне плесо.

Та ось він стоїть над рікою. Широка просторінь каламутної води обрамована в формі великої еліпси чорними стрімкими скалами. Думав би – се озеро, але тріски, жмутки піни або стеблинки, що пливуть швидко по тім водянім дзеркалі, показують, що се справді ріка, показують, відки вона впливає і куди пливе. Он там, на заході, з-за високого кам'яного щовба впливає вона, а там, на сході, щезає за таким же щовбом, що заслонює перед очима дальші закути величезної водяної зміюки.

Євгеній стоїть над рікою і вдивляється в її каламутну воду. Та ось далеко на заході заторохтів бубон, загудів бас, затигла тонесенько скрипка. Євгеній зирнув у той бік і побачив, як із-за чорного кам'яного щовба виринула велика дараба. На сіро-сталевім тлі ріки вона відразу визначилася мов ярка зелена пляма, – так рясно була обмаєна смерічками, по краях обвита хвоїновими вінцями, встелена пахучим листям, шуваром та сітником. А коли надплила ближче, Євгеній міг розпізнати те товариство, яке плило на дарабі. При передній кермі працював, зігнувшись у дугу, старший гуцул у лисячій клапані на голові і з люлькою в зубах; його лиця Євгеній не міг розпізнати. За ним на лавочці сиділи чотири музиканти, а далі на таких же лавочках, уставлених прямокутником, сиділо досить численне товариство. Паничі й панночки в балових строях порозсаджувані парами. У панночок у руках пишні букети, на їх сукнях фуркочуть широкі барвисті стяжки; паничі держать у руках кришталеві чарки, інші відкорковують бутельки з вином, чути окрики, срібні сміхи, цокання чарок. Посередині чотирикутника стоїть найвища лавочка, коротка, лиш на дві особи. На ній сидить молода пара, що творить осередок сього пишного поїзда. До них обертаються веселі промови, сердечні бажання, голосні вівати. А ззаду, при другій кермі, стоїть молодий керманіч, уродливий гуцул з чорним довгим волоссям, у білій, рясно вишитій сорочці, стоїть і не ворухнеться. В руці спокійно і твердо держить керму, на лиці його тиха радість; свої чорні очі впер він у Євгенія, немовби хотів щось пригадати йому.

«Хто ся молода пара? Хто ся пара?» – запитує сам себе Євгеній. Напружає зір, як тільки може, і вдивляється в пана молодого. Щось таке знайоме йому, а при тим якесь чуже. «Хто се такий? Де і коли я знав його?» Довго мучиться його уява, аж нараз йому мигнуло несподівано: «Адже ж се я сам! У тим самім фраку, в яким сїдав до докторського екзамену, в тїй самїй краватці, з тою самою шпилькою. І як же я міг не пізнати себе самого? Правда, відтоді десять літ минуло. Невже я за той час так відмінився? Постарів, обносився?»

Але гов? Хто ж се панна молода? Хто та, що сидить обік нього на лавочці, і похитує головою, і з сонячним усміхом приймає гратуляції? Євгеній, той, що сидить на березі, якось не відразу звернув на неї увагу. Все немов хтось заступав її перед його очима. А тим часом дараба пливе, пливе тихо, але швидко, швидше, чимраз швидше. Ось іще видно білу руку молодої, як підняла вгору чарку. Хто вона? Яке її лице? Ні, дармо натужує очі Євгеній. Дараба вже минула, віддаляється, немов зісковзується по гладкій площі десь у бездонну глибіню. Музика тихне. Тільки задній керманіч стоїть спокійний, величний, уродливий, мов мальований, стоїть і не змигаючи дивиться на Євгенія. Євгенію здається тепер, що в очах керманіча видно якийсь тихий докір. Він своїм зором чіпляється ще того керманіча, немов хоче випитати його про щось, та ось в тїй хвилі дараба щезає за чорною скелею, за закутом. Євгеній стоїть хвилину мов остовпілий. Хочє крикнути, але його горло здавлене і не видобуде ніяк голосу. Хочє бігти наздогін дарабі, але його ноги мов приковані до землі. Він стоїть на місці і знов дивиться в каламутну воду, що пливе, котиться і раз у раз приносить тріски, клубки піни і стебла соломи.

Але ось серед каламутних хвиль мигнуло щось біле, мов колода дерева, свіжо-обдерта з кори. Пливе, наближається. Євгеній забув уже про дарабу і вдивляється в новий предмет. Ось він уже недалеко берега... Се не дерев'яна колода, се біле тіло жіноче. Випручалися мармурові груди з рожево-вишневими пуп'янками. Розкидані по воді руки, виринає, то знов тоне в воді голова з лицем, піднятим до неба. Хвиля гойдає те тіло, розчісує золотисте волосся. Ось лице до половини піднялося води. Очі відчинені, і на них примерз навіки вираз невимовного страху, нестерпної муки. Уста напівотворені, лице бліде, тільки на чолі царює надземний супокій.

І Євгенію здається, що він пізнав сю втоплену нещасливу жінку. Він скрикнув страшенно і, не надумуючись, кинувся в воду. Він почував у своїй сонній свідомості певність, що вона вже нежива, що її ніякою жертвою не верне до життя, але проте він чув, що мусить кинутися в воду і витягти се тіло з тої водяної могили. Зашуміла хвиля, заклекотіла безодня, вода обхопила його зо всіх боків – і він прокинувся.

Він справді був мокрий – від поту. Його груди дихали важко; затуманена голова довго не могла прийти до повної свідомості. Та й навіть тоді, коли отряс із себе

ваготу сонної змори, коли розтулив очі і принявся пізнавати докладно, де він і що з ним, – навіть тоді важке пригноблення з його душі не уступало. Бо воно не було наслідком сну, але, навпаки, було джерелом, із якого виплила каламутна ріка його сонного привида. Що більше, чим яснішою робилася його свідомість, чим виразніше почали виринати в душі спомини про те, що було вчора, тим тяжча вагота налягала на душу, тим прикріший біль він почував десь – здавалося, на самім дні серця, там, де криється найделікатніший нерв, осередок усякої чутливості. Він сів на ліжку, його лице поблідло, уста розкрилися мов до тривожного окрику, а очі, витріщені широко, вп'ялилися в найтемніший кут його спальні.

XXII

І йому почали пригадуватися всі дрібниці вчорашнього вечора, одна за одною, виразно, неможливо, так, як хвиля за хвилию вбивалися в його душу, мов заржавілі цвяхи. Ось він стоїть мов остовпів, пізнавши в тій жінці, котрої бездонну недолю знав із оповідань її мужа, – її, свій ідеал, свою Регіну, своє вимріяне щастя, що на хвилюк всміхнулось йому і зараз загасло. Він стоїть і дивиться на неї з виразом дикого перестрашу. Дивиться і не бачить нічого, не тямить нічого, тільки в мізку чує якусь ваготу, мов від наглого удару обухом. Чи вона пізнала його в першій хвилі? Чи на її лиці виявилось що-небудь? Він не міг пригадати нічого. В його ухах, мов ножем по склі, ріже, дунає солодко-огидливий голос Стальського:

– Регінко, то пан меценас Рафалович. То моя жінка.

Вона склонила голову, не мовлячи ані слова, її очі звільна піднесли на лице Євгенія, постояли на ньому хвилинку і з таким самим виразом тихого здивування перейшли на лице Стальського.

– Прошу, пане меценас, розгостіться! – говорив Стальський, не завважуючи його остовпіння і беручись знімати з нього пальто. Тим привів його до отямлення. Євгеній роздягся і знов упер очі в високу жіночу постать у простій чорній сукні без ніяких оздоб, що все ще недвижно стояла перед ним.

– Слухай, Регінко, – мовив Стальський зовсім натуральним голосом, мовби продовжав перервану перед хвилиною щирю розмову, – а я й забув тобі сказати... А, властиво, не забув, а навмисно не хотів, щоб зробити тобі несподіванку, ха, ха, ха! У нас нині сімейне свято. Забула, яке? Але ж, серденько, подумай! Десяті роковини нашого першого зближення. Пам'ятаєш? Ну, ну! От я й подумав: дай відсвяткуємо сей пам'ятний вечір! Роковини такого важного звороту в нашім житті. Прошу, жіночко, не хмурся!

Я про все подумав. Будь ласкава, піди до кухні, там знайдеш усе, чого потрібно для нашого нинішнього маленького празника.

Регіна все ще стояла недвижно на місці. Євгеній настільки отямився, що міг спокійно придивитися їй. Чи постаріла? Чи змінилася за ті десять літ страшною моральною тортурі, які прожила в пазурах отсього нелюда? Євгеній був трохи розчарований. Жінка, що переживала таке, повинна була б виглядати більше нещасливою, більше пригнобленою. Регіна не дуже постаріла, навіть поповніла трохи, щоки цвіли невеличкими рум'янцями, уста були досить свіжі, на лиці, на чолі ані морщиночки, ані сліду борозни, проведеної внутрішнім горем. Виглядала, як багато інших жінок, а її спокій надавав їй навіть вираз якоїсь тупості і байдужності. Се страшенно болюче вразило Євгенія; се було так, немовби хтось із вітвара, виставленого в його душі, здирав найкращі окраси.

«Так се вона? Вона, моя Регіна, мій ідеал, моє божество? – повторяв він у своїй душі сотні разів. – Ну, вона, видно, не дуже нервова, не дуже чутлива. Живе собі сяк чи так. Недармо кажуть: жінка, як верба, де її посади, там прийметься. Над чистою водою – то над водою, а на поганім смітнику – то на смітнику. Вона тут і там буде собі рости, найде собі якесь уподобання».

Тим часом Стальський крутився по покою, приставив до стола пару крісел, добув із комоди гарний обрус і застелив стіл, а потому, обертаючися до Регіни, говорив далі тим самим свобідним, солоденьким тоном, ще солодшим, ніж уперед:

– Моя люба жіночка дивується, що я на таке сімейне свято запросив постороннього гостя. Адже так? Ну, пан меценас Рафалович для мене зовсім не посторонній чоловік. Адже я розповідав тобі, Регінко, що се мій елев ще з гімназійних часів. О, стара знайомість, стара приязнь... Правда, пане меценас? – Він горячо стиснув своїми долонями і потермосив Євгенієву руку. – О, прошу, прошу сідати! Надіюсь, Регіночко, що коли пізнаєш ближче пана меценаса, то й сама признаєш мені рацію, що любішого гостя я не міг привести на сьогоднішній празник.

Вона все ще стояла на місці і не зводила з нього напівзачудуваного, напівтупого погляду. Стальський підійшов до неї, лагідно всміхаючись, і шепнув їй до уха:

– Не дурій, ти, комедіантко! Не вдавай ідіотку! Іди до кухні і припилънуй, щоб Онуфрова приладила нам вечерю. Повечеряєм усі троє. А не роби мені комедії, розумієш? Не доводи мене до того, щоб я при чужім чоловіці наробив тобі скандалу.

І він легесенько взяв її за плечі і, вдаючи, немов проводить її до дверей, формально випхав її з покою. Євгеній, у котрого слух був надзвичайно сильно розвинений, чув серед тиші кожде слово, яке Стальський прошептав жінці. Він аж здивувався сам собі, коли, чуючи ті брутальні слова, дізнав у душі якоїсь пільги. Вони, мов жбух холодної

води, вернули його назад до дійсності, показали йому в відповіднім світлі ту огидливу комедію, яку грав перед ним Стальський. А вона? Певна річ, йому було жаль її, але на дні душі вставало якесь погане, егоїстичне, вороже чуття, немов говорило до неї: «Бачиш, бачиш, ось яке ти вибрала! Не мала настільки сили волі, щоб піти за голосом серця, щоб опертися тітці, так ось яке запопала!»

Тепер, коли згадує сю вчорашню сцену і свої вчорашні почуття, Євгеній дивується, як йому серце не трісло при таких пониженні і потоптанні улюбленої жінки. Ще вчора рано він не був би припустив, що міг бути свідком такого зневаження свого ідеалу. Він був би розірвав, зубами загриз чоловіка, що посмів би навіть думкою зневажити його ідеальну Регіну. А вечором він чув той огидний шепіт Стальського – і не рушився з місця, і рука його не затиснулася в п'ястук і не розтовкла йому фізіономії, не здушила горла! Як се могло статися? Чи йому загородив дорогу шлюб, що лучив тих обоє людей до купи на нерозривну долю, на нерозривну муку? Здається, ні. Щось інше спиняло його, паралізувало його волю. Ся Регіна – то не була його Регіна. То була якась виблідла, невдатна копія його ідеалу. У неї не було того чарівного блиску, що колись так раптово, безвідпорно заповонив його душу. Від неї – Євгеній чув се – не виходила та магічна сила, що тягла його і віддавала їй на власність тоді, в щасливі дні їх спільних відвідин у школі гри на фортеп'яні. Йому здавалося часом, що оте довголітнє життя в такій поневірці скалічило, обезсилило її душу, а іншим разом він з почуттям глибокої гіркості уявляв собі, що се його власне терпіння по розлуці з нею, його власна туга, і скорбота, і жалоба по ній стає муром між ним і між нею, мов обтернений пліт, через котрий не можна перебратися, не зранившись діткливо.

А Стальський тим часом сів насупроти нього і спокійнісінько, мов нічого й не бувало, почав забавляти його розмовою. Полились потоки звичайних поговорів. Чи чули пан меценас? Найстарша дочка пана директора втекла з якимсь пенсіонованим підпоручником? А суддю Страхоцького, того ідіота, назначено на повітового суддю в Гумниськах у нашім окрузі вищого суду. А панове Шварц і Шнадельський – тямлять пан меценас? – ті многонадійні паничі, що їх за крадіжки прогнано з судової служби, їздять по селах, нібито мають агенцію краківської асекурації, а на ділі займаються – Господи милостивий, ти один знаєш, чим вони займаються! Пан прокуратор колись-то аж волосся на собі микав, читаючи рапорти жандармів про їх справи. Та що, пан Шнадельський – кузен пана президента суду, а пан Шварц був колись канцелістом у пана президента, а при тім він протезе пані судіїхи Могульської – знають пан меценас, тої ординарної мазурки? Вона б очі видерла кождому, хто би смів на її улюбленого Шварца сказати лихе слово, не то що. І подумайте собі, ті паничі можуть

гуляти собі безкарно по повіті, ані волос не спаде їм із голови. Чую, що й коло пана маршалка заскакують, пані маршалковій компліменти правлять, на домашніх балах паннів відтанцювують і все жалуються на те, що їм у суді заподіяно страшенну кривду, кинено на них калюмнію, не дано їм змоги очиститися.

– Але, але! – перебив сам себе Стальський. – Я тут балакаю, та й забувся. А моя пані якось не приходить. Перепрошаю пана меценаса. Я за хвилиночку верну.

І, не ждучи на Євгенієву відповідь, Стальський схопився з місця і вибіг до кухні. Вернув по хвилі, а за ним служниця на таці несла тарілки, накраяну платочками шинку, булку, пару бутельок вина, бутельку коньяку і кілька чарок. Вона поставила се на стіл і принялася розставляти.

– Йди, йди, припилъной самовара, – мовив до неї Стальський, – ми вже тут дамо собі раду.

Служниця вийшла.

– Моя пані зараз прийде. Не надіялася гостей. Пішла перебратися.

– Але ж, пане, – мовив до нього Євгеній, – мені здається, що ви замість дійсного празника наробите собі і своїй пані сьогодні більше гризоти і клопоту.

– Не бійтеся! – весело мовив Стальський, відкорковуючи бутельку з коньяком. – Ось випиймо лише! Зараз воно інакше буде!

– Ну, але без пані... без властивої соленізантики... – з якимось болючим заклопотанням мовив Євгеній.

– Га, га, га! Се ви гарно сказали! – брутално регочучися, мовив Стальський. – Властива соленізантика! Га, га! Ну, але так, *unter uns gesagt**, як вона вам подобається? Дуже подібна до бідної жертви домашньої тиранії?

У Євгенія серце стислося і рука засвербіла, але в тій хвилі ввійшла Регіна, і увага обох мужчин звернулася на неї.

XXIII

Боже! що вона зробила з себе! Чи збожеволіла, чи на якусь дивовижу, чи на жарт вдяглася в свою злежану, пом'яту шлюбну сукню? Біла шовкова спідниця, такий же, штучними перлами спереду вишитий і білою коронкою на грудях облямований станик, волосся розпущене, на руках тілестої барви рукавички аж по лікті, на ногах білі атласові черевички – отак увійшла Регіна до салону. Ішла звільна, мов напівсонна, зі

* Сказавши між нами (нім.). – Ред.

спущеними вниз очима, мов справді панна молода до шлюбу. Тільки її незаслонене лице супроти сього білого одягу виглядало пожовкле, на шиї під ухами видно було зморшки, під очима залягли синюваті тіні. Зрештою лице її було поважне, задумане.

– Бійся Бога, Регінко! Що ти з себе зробила? – скрикнув Стальський, побачивши її в такім костюмі.

– Сьогодні мій юбілей, – промовила Регіна. – Десятилітній юбілей мого замужнього життя. Отся сукня, – мовила вона, звертаючися лицем до Євгенія, – була символом мого найбільшого нещастя. Її перед десятима роками вдягла на мене цюця, що була відмалку моїм злим демоном. В неї, в отсю сукню, вона закляла всіх злих демонів, що мали мучити мене. Вони зробили своє. Десять років минуло (вона при сих словах обернулася знов до мужа), – мої злі демони або покинули сю сукню, покинули мене, і в такім разі нинішній день буде новим зворотом у моїм житті і варт того, щоб зустріти його празнично. Або вони все ще чигають на мене, і в такім разі, надягаючи отсю сукню, я визвала їх. Що ж, коли вони тут, коли чигають, так нехай піднімаються, нехай мучать мене до решти! Я перебула стілько, що крихта більше чи крихта менше не чинить для мене різниці.

– Але ж, Регінко, – мовив Стальський, міняючись на лиці, – що се ти говориш? Не компрометуй мене і себе перед гостем, перед чужим чоловіком!

– Пан Євгеній не чужий чоловік ані для тебе, ані для мене, – спокійно відповіла вона.

– Як то, ти хіба знаєш пана Євгенія?

– Так.

– Ще з давніших, передшлюбних часів?

– Ми познайомились були на спільних лекціях музики, – поспішив пояснити Євгеній.

– І ти від того часу не забула пана Євгенія? – допитував її Стальський, не звертаючи уваги на Євгенієві слова.

– Ні, не забула.

– А, то ти, певно, крихіточку любила його? У вас, жінок, така знайомість, то звичайно рівнозначуча з романсиком.

– Крихіточку... ні, – з притиском відповіла Регіна.

– Ах, bravo! – радісно скрикнув Стальський. – Не крихіточку, значить – дуже! От гарно! Пане меценас! Дорогий мій! Позвольте повітати вас яко ідеала моєї жінки! От несподіванка! От правдивий празник для мене!

І він кинувся обнімати Євгенія, що стояв мов оглушений сею несподіваною сценою.

– А я, ідіот, і не знав, що я розлучив колись два закохані серця! Ну, привітайтеся хоч тепер як слід! Регінко! Прошу не женуватися! Пане меценасе! Я чоловік ліберальний.

Борони мене Господи, щоб я хотів стояти вам на заваді. Але ж прошу!.. – І він узяв Євгенія за руку, щоб повести його до своєї жінки. У Євгенія заклекотіло щось у серці.

– Пане, – прохрипів він, – не маєте права брати мене на глум! Випрашаю собі дуже таке поводження! Добраніч!

І, відіпхнувши від себе Стальського так, що сей покотився на софу, він хопив свій капелюх і пальто, вибіг на ганок, відтак на вулицю. Тут усе ще стояв фіакер, якому Стальський забув заплатити і який справедливо розміркував собі, що другий пан, котрого він віз сюди, швидше чи пізніше вийде і, певно, заплатить йому. Євгеній сів на фіакра і вернув додому. Довго потім він ходив по своїм покою, безтямний, мов одурілий від того, що бачив і чув того вечора. Потім машинально роздягся і потонув у якесь важке забуття. А тепер, коли нерви його потрохи успокоїлися, він силкувався дійти до ладу з тими споминами.

«Так от де ти, Регіно моя! – думалось йому. – Ось яка твоя доля! Як то ти зносиш її? Де твої чари, де гармонія твоєї душі, якою ти колись так відразу заповонила мою душу? Чому я вчора не почував її ані крихітки? Чому твоє лице видалося мені тупим, а твій концепт з тим шлюбним убранням видався мені глупим, уразив мене, мов погана комедія? І чому в твоїх словах бриніло щось нещире, вивчене, не своє, комедіантське? Регіно, Регіно! Чи ржа великого страждання сточила тебе, чи тільки каламутна хвиля буденного життя сполоскала з тебе ту чарівну краску, яка колись мені видавалася огнем твоєї душі? Віддай мені мій ідеал, що ще вчора до вечера яснів у моїм серці, оточений авреолом непорочної чистоти, святості і вічної юності! Віддай мені мою любов, предмет моєї туги! Віддай мені найкращу частину мого «я», згублену там, у тім проклятім покою!»

Він схопився з ліжка і почав одягатися. Якась тривога обхопила його. Повітря сеї кімнати давило його, він потребував свіжого повітря, широкого простору, щоб не задуситися. Але, одягшись, він почув себе таким безсильним, таким нещасним, що мусив сісти на крісло коло столика. І нараз у його голові забулькотіли нові думи, понесли їх течія зовсім у противнім напрямі, ніж досі.

«Варвар я! Погань! Нелюд! Адже вона божеволіє з терпіння, сама не знає, що з нею діється! Адже, побачивши мене, вона мов остовпіла, нездібна була слова промовити. Адже він знущається над нею, кожним словом шпигає, кожним поглядом ранить, кожним рухом топче її. А я дивлюсь, як вона треплеться і мечеться з болю, і смію критикувати її рухи! Я, проклятий естетик, роздебендюю: сей рух смішний, сей вираз тупий, сі слова недоладні! Боже! Та невже ж у мене нема ані крихітки серця? Невже разом з любов'ю я стратив здібність до простого людського співчуття?»

Дрож пройшла по його тілі. Пропасниця забігала по нервах. Зуби зціпилися, і він, ухопивши в обі долоні розпалене чоло, похилився над столом. Довго він сидів отак і сам не чув того, коли з його очей полилися пекучі сльози. Йому зробилося легше від них, і в міру, як легшало на душі, сльози лилися, капали на стіл, розливалися калюжками, текли річкою, поки не дотекли до краю стола. Тут вони сперлися якийсь час на острій канті. Але з очей набігали все нові і нові краплі і доливали річечку, і ось вона перемогла кант і рясним градом крапель бризнула на підлогу. Євгеній не чув того. У нього в серці робилося якось холодно, тихо, мов там залягала велика порожнеча. Думки зупинилися, течія образів у фантазії зупинилася, воля лежала зомліла.

Голосне стукання до дверей салону розбуркало його з того душевного зомління, примусило встати з місця і отямитися. Машинально він обтер очі рушником, вийшов із спальні, замкнув її за собою і, промовивши «Прощу ввійти», наблизився до дверей салону і відімкнув їх. Двері широко отворилися, і в отворі стояв пан маршалок Брикальський, вистроєний, пахучий, блискучий, усміхнений, щасливий.

– Чи можу ввійти? – запитав, кланяючись.

– Але ж прощу, прощу, – відповів Євгеній і також легенько вклонився.

XXIV

Пан маршалок стояв хвилину в дверях. Його лице ясніло якимсь незвичайним блиском, очі горіли, на устах тремтів щасливий усміх, готовий, бачилось, в одній секунді зірватися бурєю і вибухнути веселим, сердечним реготом. Потім він широко простер руки і кинувся на Євгенія.

– Ха, ха, ха! Коханий меценасе! Позволь, нехай обійму тебе! Ха, ха, ха! Почтыва душе! Ну, дай же поцілувати себе!

І він стискав, майже душив Євгенія в своїх обіймах, незважаючи, що сей з зачудуванням зробив крок узад, хоронячись перед вибухом його щирості, що відкрив уста для протесту і навіть руками силкувався легенько відсторонити пана маршалка, від якого зовсім не надіявся такої інтимності.

– Але ж ні, ні, не пручайся! Не можу здержатися! Таку радість, таку приємність, таку розкіш, яку ти справив мені – золота душе! – я мушу, мушу!..

І він ще раз обняв, ще раз притиснув Євгенія до своєї груді, ще раз прихилив йому до лица свою напомадовану ріденьку чуприну.

Євгеній пересидував себе і почав усміхатися.

– Пан маршалок, як бачу, приходять до мене в подвійно проступнім намірі.

– В подвійно проступнім? Ха, ха, ха! Зараз видно юриста! Прощу, прощу! В подвійно проступнім? Як се маю розуміти?

– Проста річ. Пан маршалок кидаються на мене дійством – се один проступок, а в додатку хочуть вмовити мене, що я сам тому причина, що я, так сказати, моральний справець того проступка.

– Чудово! Чудово! Ха, ха, ха! Ну, але жарт набік. Добрий день, пане меценас! Вашу руку! Так. Здорові, дужі, веселі, енергічні – надіюсь, надіюсь... Світ перевертаєте, суспільність реформуєте – так і слід, так і слід. У вас сила – Platz für die Jungen!* Нас, що пережили своє, – набік! Під ноги старе порохно! Нехай не заваджає!..

– Поки що – прощу сідати, – промовив Євгеній, якому пан Брикальський не давав прийти до слова.

– Дякую, дякую. Отже, так! Се ваша робітня, – мовив він, переводячи дух і роззираючись довкола. – Даруйте, що вас тут нападаю, та й ще в такій вчасній годині. Був у вашій канцелярії – там замкнено. Сторож сказав мені, що ви ще нагорі. Дай, – думаю собі, – відвідаю того льва в його леговищі.

– Дуже вдячний за честь.

– Але ж навпаки, навпаки! Я дуже рад. Здавна бажав відвідати вас у вашім sanctissimum**, в тій кузні, де властиво виковуються ті плани...

– Пан маршалок іронізують. Я собі простий адвокатина. Куди мені до якихсь планів? Як бачите, жию попросту, заробляю на хліб, удержуюся сяк-так при теперішнім порядку і зовсім не почуваю в собі ані сили, ані охоти на суспільного реформатора.

– Га, га, га! Говоріть, паночку, говоріть се кому іншому, не мені! Я також дещо троха знаю. Го, го, і очі маю, і вмю ними бачити! А у нас, що стоїмо на вищому щаблі, дуже тонке чуття на кожний найменший рух, який проявляється внизу.

– Чи тільки часом вашої власної дрожі не приймаєте за якийсь страшний і ворожий вам рух? – промовив трохи терпко Євгеній.

– Ого, пан меценас починають підпускати шпильки! Ну, ні, мене тим не вколете! Я чоловік загартований. Але скажіть, зробіть ласку, що властиво за ціль має той ваш дотепний – мушу се признати, що дуже дотепний, – жарт з тими хлопами?

– Жарт з хлопами? Не розумію, про що пан маршалок говорять.

– Ха, ха, ха! – знов розреготався пан маршалок. – Отсе правдивий гуморист. Пустить «віца», а сам ані не моргне, ще й удає, буцімто нічого й не знає.

* Місця для молодих (нім.). – Ред.

** Найсвятішому місці (лат.). – Ред.

– Пан маршалок ставлять мене в клопітливе положення. Я признаюся, що дуже люблю «віци» і рад би також посміятися, але, їй-богу, не знаю, про що йде мова.

– Але ж, коханий пане меценасе! – кричав маршалок, знов простираючи до Євгенія свої обійми. – Перед вами властитель Буркотина і говорить вам про дотеп, який ви зробили з його хлопами, а ви ще удаєте, що не розумієте!

– А, так! Се про ваших хлопів!

– Так, так! Ха, ха, ха! Знаєте, ми з жінкою вчора реготалися так!.. Треба вам було чути, з яким обуренням оповідали нам ті люди... знаєте, вони у нас іздавен-давна привикли – скоро що-небудь, з усім іти до двора. І з тим... Як тільки вернули з міста, зараз до мене. «Просимо ласки панської, ми би хотіли спитатися, що то за адукат такий. Ми йому віддали свою справу за ту толоку, а він нам каже: «Ви дурні. – Так нам казав, їй-богу! – Ви дурні! Що вам, – каже, – правуватися з паном за якусь толоку? Що тота толока варта? Тьфу! Я вам не те скажу. Дайте мені тисячу ринських, а я вам виправую весь панський маєток, з будинками, фільварками і лісами». Ха, ха, ха!

Пан маршалок дуже добре наслідував голос, і вимову, і жести селян, але при остатнім слові таки не видержав і розреготався.

Євгенієве лице потемніло. Відблиск усміху щез із нього, але очі сильно і остро вперлися в лице маршалка.

– Пане маршалку, – промовив він спокійним, але твердим тоном.

– Але ж чекайте, чекайте, коханий меценасе! – перервав йому Брикальський, kleпючи його по коліні. – Не потребуєте хмуритися! Адже я дуже добре знаю, куди стежка в горох. Але я хочу скінчити вам їх розмову, – се чудова штука! Ха, ха, ха! «Ая, прошу ласки панської, так нам казав той адукат. Але ми йому сказали: пане адукате, ми бідні люди, але на чуже не лакоми. Нам панські добра непотрібні, ми свого пана маршалка любимо і шануємо, а панські добра – то панські, а не наші. А ми з паном маршалком не хочемо правуватися, і ми з ним погодимось, і просимо вас, аби ви нас не бунтували против нашого пана маршалка. І аби ви нам віддали наші папери і те, що ми видали вам на штемпелі і на писанину, бо ми не хочемо вдаватися в процеси, бо ми люди спокійні, а наш пан маршалок добрий пан, дай йому Боже здоровля і многа літа!» А що, правда, що добре вирецитували? Так, як ви навчили їх, правда?

– Пане маршалку, – мовив поважно Євгеній, – дуже перепрошаю, але мені здається, що з сим остатнім питанням пан маршалок удалися на невластиву адресу.

– Як то? Як то?

– Прощу прийняти до відомості, що я не вчив нікого і ніколи брехати, а про се, що мені тут вирецитували пан маршалок, нічогісінько не знаю.

– Як то? Не знаєте? Так се не ви навчили їх сього?

– Надіюсь, що пан маршалок не мають наміру ображати мене такими...

– Але ж, коханий меценасе! Ображати! Вас! Кленусь вам, ми вчора обое з жінкою, почувши сю вість від хлопів, зразу реготалися, а далі задумалися. А що, чи не ліпше би справді зробити так, як нам піддає меценас? (Ми не сумнівалися, що хлопи горять з вашої інструкції.) Замість правуватися за те дурне пасовисько – віддати їм його задармо?

Пан маршалок говорив ті слова так собі, ніби знехотя, з виразом щирості в голосі, але його очі впилися при тім у Євгенієве лице і слідили кожний найменший рух, кожду ледве замітну зміну виразу.

– Мене ся справа не обходить зовсім, – холодно мовив Євгеній, – бо буркотинці від учора перестали бути моїми клієнтами. Можу запевнити пана маршалка ще раз словом честі, що таких слів, як тут мені передавали пан маршалок, ані подібних слів у такім сенсі я селянам не говорив. Наша розмова йшла зовсім на іншу тему.

– А вільно спитати, на яку? – підхопив пан маршалок.

– Дарують пан маршалок, сього я не можу сказати. Коли селяни схочуть, то можуть сказати, я їх до секрету не зобов'язував, але я сам не можу сього сказати. Але коли б мені вільно було порадити пану маршалкові так, по щирості...

– Прошу, прошу!

– То я також порадив би відступити сю толоку селянам.

– Так?

– Справа спорна, нема сумніву, але наскільки я її знаю, селяни можуть виграти.

– Чи справді?

– Се моє переконання, якого я набрав, простудіювавши докладно акти.

– І ви радите мені уступити добровільно.

– Се моя рада. Розуміється, коли...

– Коли що?

– Коли се для пана маршалка можливо, – відповів спокійно Євгеній.

– А то як ви розумієте? Чому би мало бути неможливо?

– На се питання пан маршалок борше могли би мені відповісти, ніж я пану. Різні бувають причини.

Пан маршалок устав. Розмова зачинала йому не подобатись. Він ішов сюди зовсім з іншим наміром. Він бажав відразу розбити, здемаскувати Євгенія, любоватися його клопотанням, коли побачить, що його бунтівницька агітація серед селян відкрита, зраджена тими, кому мала вийти на користь. Для більшого ефекту він навіть прибрехав добру пайку в справді наївнім та лукаво-підхлібнім оповіданні селян. А тим часом він побачив, що Євгенія не так легко збити з пантелику, побачив надто, що

його власна брехня відібрала йому значну часть тої певності і смілості, яка була би потрібна для повалення такого зручного противника. Він чув якусь оскомину в душі і для того встав, попросився якнайчемніше з Євгенієм і пішов. Євгеній провів його на сходи і вернувся до свого покою.

XXV

Євгеній ходив по покою і думав.

«Го, го, пане маршалку! Так легко ви не заведете мене в горох. Я знаю вас ліпше, ніж ви мене. Я знаю дуже добре, що вам учора не до сміху було, коли вам селяни передавали мою раду. І сьогодні ви силувалися на гумор, але не додержали до кінця. О, знаю, вам хотілося вшпигнути мене в саме серце, показати мені, що ті мужики, котрих добра я бажаю, самі перші зраджують моє довір'я, готові видати мене криміналові. Так, се була би для вас найбільша радість; ся думка блискотіла у ваших очах, коли ви входили до сього покою!»

Він живіше почав ходити по покою.

«Дивне те людське серце! Найбільше своє щастя, найбільшу розкіш бачить у тім, щоб задати другому болючий удар, зробити його нещасливим, відібрати йому віру в людей і надію на ліпше! Адже тільки се побожне бажання надавало пану маршалкові при вході сюди такий щасливий тріумфуючий вид. Він кинувся навіть цілувати мене! Видно, що «цілованіє Юдино» – се якась типова склонність таких серць. Певного роду чоловіколюб'я – подати другому прицукровану отруту, серед танцю ввіпхнути йому штилет у серце».

Він не переставав ходити по покою, і його думки не переставали розвиватися в песимістичнім напрямі, немов розмотували клубок чорних ниток.

«А мої селяни! Чи бач, які політики? Дай, мовляв, підчорнимо адуката, оплюємо його і тим купимо собі панську ласку! Чудова перспектива для дальшої праці! Варто для них мучитись і терпіти! Приємно вести їх до бою з тою темною силою, що тільки й чигає на те, щоб нас поодинці схрупати! І то вже в початку таке, при дрібниці, де в мене нема ніякісінького власного інтересу. Що ж подумати про такі випадки, де від заховання секрету могла б залежати моя доля, моє життя! Адже ж вони, не надумуючися, з усміхом і без докору совісті пожертвують мене, ще й кепкуватимуть. Що, мовляв, за такий адукат, що звірюється нам з такими річами! Дурневі дурна дорога!»

У нього кипіло в нутрі. Він шпурнув геть від себе книжку законів, яку держав у руці. Груди дихали важко від зворушення і болю, дух захапувало, і він зупинився

біля вікна. Зразу не бачив нічого: розбурхане чуття заслонювало все перед ним. Але потім його зір прояснів, і він побачив, що просто перед ним, у пустім міському саду на звисній затіненій лавочці сиділа чорна дама з лицем, зверненим до його вікна.

Регіна? Він у першій хвилі здивувався, побачивши її. Чого вона? Пощо? Свіжий удар, нанесений йому маршалком, хоч, бачилось, у першій хвилі не болів, показався глибшим, більше болючим, ніж він думав зразу. Сей удар зранив не його особисте почуття, не ту переболілу і потрохи загоєну рану, з якою він носився цілих десять літ, але молоде, свіже і сильне деревце його громадської діяльності, його святу віру в народ, в непропащу моральну силу рідної нації, в її кращу будущину. Тільки помаду, ходячи по покою, він починав відчувати всю жорстокість і болючість сього удару, і в його голові почали клубитися погані думки, почали вириватися з уст прокляття. Побачивши в тій хвилі чорну даму на лавочці в саду, він зразу дивився на неї з якимсь зачудуванням, мов на щось незнайоме, що завадою стає йому в дорозі. Недавня хвиля, коли він над долею сеї жінки пролив невисохлу ще річку сліз – як же ж далека була вона тепер від нього! Що вона йому? Примха, слабість волі, сентиментальний порив, соромний серед тих обставин, у яких він жиє тепер! І чим вона була для нього в житті? Нічим, дрібненьким епізодом, що заважить хіба за пилину супроти тої широкої поважної праці, якій він хоче – повинен – мусить віддати своє життя. Тепер якоюсь примхою долі їх стежки ще раз зустрілися – і що ж з того? «Стрічаються перехресні стежки на широких степу та й знов розбігаються! Таке буде й наше. Що вона мені тепер, і що я їй? Нічогісінько. Перелетні тіні, що мигнуть понад долиною і не лишать по собі нічого-нічогісінько...»

І він відвернувся.

Та в тій хвилі почув, як його серце стислося, заболіло страшенно, неначе рвалося в його груді. Наглим рухом голови він іще раз зирнув на чорну даму, і йому пригадалася вона у вчорашнім пом'ятім і злежанім шлюбнім строї, і її напівбожевільні слова, і признання, що любила його, і її розпущене волосся, цинічні слова її мужа – і, не тямлячи сам себе, не застановляючись, що і пощо, він хопив капелюх, замкнув за собою покій і вибіг надвір.

XXVI

Він біг звисною дорогою, навіть в думці собі не покладаючи, щоб вона й сим разом могла щезнути, як колись-то. І справді, вона сиділа на лавочці, все вдивлена в його вікно, немов ждала його. Коли наблизився, вона не здивувалася і не збентежилася,

немов ждала його. Коли тремтячим голосом поздоровив її, вона мовчки подала йому руку, обтягнену чорною нитяною рукавичкою. Він стиснув сю руку – не мав відваги піднести її до уст. Потім станув перед нею і мовчки дивився на неї.

– Прощу, сядьте коло мене, – промовила вона.

Він сів.

– Так от як ми зустрічаємось! – промовив ледве чутно.

– Як вам поводилося?

– Хорий був.

– Що ж вам було?

– Вас не міг забути.

Вона зупинилася на ньому довгим поглядом.

– Невже се так дуже боліло вас?

Усе наболіле прорвалося в його душі.

– Пані, я тисячу разів на день проклинав і благословив вас. Я блукав мов безумний, шукаючи вас. Я пересилював себе, а проте не міг вирвати вас із своєї душі. Я доходив до того, що починав вірити в чари, в уроки, які ви мусили кинути на мене. Я осуджував вас у душі як злочинницю, що зруйнувала моє життя, змарнувала найкращий скарб мого життя, – а рівночасно кланявся вам як найвищій святощі мого життя.

– Ваші благословенства лишилися при вас, – мовила сұмовито Регіна, – а ваші прокляття досягли мене.

У Євгенія похололо на серці при тих словах.

– Мої благословенства! Пані, звістку про ваше замужжя я тяжко відхорював. Та й потім – кілька разів я нарікав на долю, що дала мені видужати з тої хвороби! Кілько разів моя рука простягалася до револьвера, щоб одним вистрілом зробити кінець усьому тому. Я опинився мов моряк серед моря без компаса. У мене не стало мети життя, не стало тої остроги, що додає енергії.

– А таки ви знайшли собі мету, викресали в душі енергію, – перебила вона йому спокійно, але рішучо.

– Життя бере своє. Чоловік втягнеться в ту роботу, а потреба, мов погонич з багатом, підгонює. Се так. Але ж се невольницьке, під'яремне життя! Се не людське життя! Чи таке-то було б наше життя, якби ми були разом! Якби кожда трудність подвоювала наші сили, кожда супротивна хвиля зближувала нас, якби мені під час праці не капала кров із серця!

– А проте тягнете. І скажіть по правді, чи сама та праця чимдалі не робилась вам дорожчою, не набирала ідеальнішої подоби, не робилася вам метою життя, вищою, святішою, ніж усе те, що ви могли би були знайти зо мною?

– Пані, звідки таке порівняння? Як я можу порівнювати щось з тим, чого не знаю?

– Ну, то киньте набік порівняння, а скажіть просто! Адже ж у своїй праці ви знайшли собі мету життя. Я чула дещо про вашу роботу, а дечого догадуюся. Ви русин, а русини вперті на своєму. Ви чоловік з чуттям, значить – ідеаліст. Я певна, що ви маєте вищі цілі перед собою, силкуєтесь іти вгору і вести інших за собою. Адже так, правда?

– Так.

– Значить, я не помилялась у своєму чуттю. Значить, мої молитви і сльози не пропали марно.

– Ваші молитви і сльози?

– Так. Мої молитви і сльози. Слухайте, Геню! Позвольте, що буду говорити до вас так, як говорю щодня і щовечора в своїх самотніх думках отсе вже десять літ. Тепер... після вчорашнього... я чуюся свобідною супроти вас. Ви бачили моє життя – і я можу сказати вам усе. Тямите нашу остатню розмову там, у Львові, на вулиці? Тоді, коли ви перелякалися, чи я не хора. Знаєте, мені тоді пройшло по душі дійсне прочуття моєї будущої долі. Коли я побачила, як цьоця змірила вас своїм згїрдним поглядом – ні, не згїрдним, а було в тім погляді щось таке погане і ненависне – тямите, я вся похолола і мало не впала. Се все від того погляду. І тоді уперве по моїм серці пройшло щось таке, що я зрозуміла євангельські слова про меч, який мав пройти серце Матері Божої. Я вирвалася від вас майже силою, а коли покинула вас, то аж тоді почула, як горячо, як невимовно я люблю вас. Бачите, говорю се спокійно. Адже ж я небіжка для вас... нас ділить могила, а могила – то спокій.

– Пані! – скрикнув Євгеній, у котрого серце рвалося при тих словах. Та вона рухом руки заставила його мовчати і говорила далі:

– І тоді ж я зрозуміла, що не побачу вас більше, так що сцена, яку зробила мені потім цьоця, не була для мене несподіванкою. Може бути, що я занадто скоро піддалася цьоциному наказові, – ну, та за се терплю тепер. Се своєю дорогою, та що се вас обходить! Але вночі, замкнувшись в своїм покоїку, я кинулася на долівку перед образом Пречистої – можете мені вірити, Геню, не маю ніякого інтересу грати перед вами комедію... небіжчики загалом кепські комедіанти!.. Я кинулася на долівку і довго молилася, плачучи гарячими слізьми. «Мати Божа, – молилася я, – дай, щоб я була для нього найвищим, найкращим, чим тільки може бути жінка для мужа! Щоб я йому була поміччю в пригоді, потіхою в горю, захоотою до всього доброго! Щоб я вела його до всього, що високе і чесне. І коли я сама нездала на се, занадто низька, занадто буденна, занадто нездїбна, то знівеч мене, відкинь як нездалиий знаряд, а вложи йому в серце мій образ і надай йому силу, і блиск, і чари, і нехай він веде його і підносить

туди, куди я сама не сягну». Бачите, Геню, і Пречиста вислухала мене. З ваших слів переконуюся, що я не дармо молилась і плакала. Ви жалуетесь, що не могли забути мене. А я певна, що се власне була та провідна звізда, що не давала вам заснути спокійно, не давала заблукатися в темряві егоїзму, вела вас усе вище та вище.

У Євгенія бризнули сльози з очей. Він ухопив її за руку.

– Пані, досить того! Ви рвете моє серце. Коже ваше слово наново показує мені, як багато я стратив, тратячи вас.

– Ну, що там про се говорити! – мовила Регіна, всміхаючись сумовито. – Бачите, я стара баба, а перед вами ще світ широкий. Вам життя всміхається.

– О, чудово всміхається! – гірко скрикнув він. – Ні, пані, позвольте й мені сказати вам правду... сказати те, з чим я прийшов сюди, побачивши вас.

Вона уважно поглянула на його лице.

– Догадуюся, що ви хочете сказати, – мовила, бліднучи на лиці.

– Ви бліднете, пані?

– Ну, говоріть, – мовила вона ледве чутно.

– Про ваше життя знав я не від учора. То значить, про життя пані Стальської. Бо се мені ані в сні не ввижалося, щоб пані Стальська – то були ви. Але про те, як жиється пані Стальській з мужем, знав я давно з уст самого пана Стальського. І коли вчора побачив, що пані Стальська – се мої святощі, найдорожчий скарб моєї душі, моя Регіна, се ви, пані, – коли я переконався, що пан Стальський не переборщив у своїм цинічному оповіданні, – коли сьогодні отямився троха від того страшного удару і коли при тій добрі люди поквапилися зараз же посолити мою свіжу рану... Пані, ви відвертаєтеся?

– Говоріть, говоріть, – мов у сні прошептала Регіна.

– Слухайте, пані... Слухай, Регіно! Хто се сказав тобі, що ти небіжка для мене? Хто сказав тобі, що нас ділить могила? Нас ділить фікція, а не могила. Лише крихітка доброї волі, крихітка зусилля – і тої фікції нема між нами. Літа минули – що ж, минули однаково для тебе, як і для мене. Обоє ми постарілися. Але проте ми не старі. А любов творить чуда. Вона відмолодить нас. Вона загоїть наші довголітні рани, покриє муравою забуття могилки наших молодих бажань, окрасить їх новим, хоч пізнім, але запахуцим цвітом. Слухай, Регіно! Ніщо ще не страчене для нас! Любиш мене? Віриш в мене?

Він держав обі її руки, стискав їх у своїх гарячих долонях. Вона сиділа бліда, сумна і не гляділа на нього.

– Регіно, серце мое! Незабутня моя! Невже горе зламало тебе так, що ти перестала вірити сама в себе? Невже всяке бажання і всяка надія щастя замерли в твоїй душі? Озовися! Скажи слово! Зірви ті огидливі пута, якими сковано тебе. Адже ж я не вірю,

щоб ти вважала святим і шановним те, що було для тебе десятилітньою нелюдською тортурою! Подай мені руку! Я все віддам тобі. Покинемо сей город, сей край. Світ широкий. Подамося геть, хоч би за море. Я здоров, сильний, повний віри, а при тобі моя сила і віра зросте вдесятеро. Не згинемо. Заробимо собі на життя. Виборемо у нього все можливе. Видремо у нього, що тільки дасться, з того скарбу людського щастя, який був призначений для нас.

При остатніх словах Регіна затремтіла і підвела лице, мов нараз прокинулася зо сну.

– Призначений для нас! Ти читав у книзі призначення? Ти знаєш, чи справді було для нас призначено щось інше, ніж те, що маємо?

– Регіно, се не відповідь на моє питання! – скрикнув він уражений.

– Слухай, Геню, – оповідж мені про свої процеси. Я чула, як тебе хвалять, що ти один із найліпших адвокатів у краю. А дехто жалує: що за шкода, такий добрий адвокат, а пустився на хлопського захитника! Знаєш, коли чую такі похвали і такі нарікання, то в мені аж серце росте.

– Регіно! До чого се все веде? Остогидло мені адвокатство! Остогидли мені і хлопці, і пани, і суди! Скажи слово, Регіно, – одно слово, і ще сьогодні покинемо се прокляте гніздо, будемо вільні, будемо щасливі.

– Краденим щастям, так?

– Що там! Слово, пусте слово!

– Геню, Геню! Не говори того! Адже ж тут подвійна крадіж. Ти вкрав би мене від мужа, а я тебе від твого діла, від тих нещасних, віками кривджених людей, що потребують тебе, що – нехай і так – не вміють оцінити тебе, але мають право до твоєї праці і помочі. Не бійся, вони пізнають тебе, і підуть за тобою, і віддячаться тобі. А я – що я? Тепер, у хвилі розворушення, ти бачиш у мені не те, що дійсно сидить перед тобою, а свій ідеал, той образ, який ти вилелівав у своїй душі. А за день, за два прийде розчарування, запал остигне, око заостриться на мої хиби, і наше крадене щастя переміниться на нову тюрму, нові кайдани.

– Регіно! Не говори так! – скрикнув Євгеній. – Я вже не дітвак. Давно відвик віддаватися ілюзіям і йти за хвилими поривами. Те, що говорю – вплив моєї незламної постанови, мого щирого чуття. Скажи слово, одно слово! Адже я знаю, що ти любиш мене. Твої очі говорять мені, що бажання щастя і любові не вигасло в твоїй душі. Так чого ж отягатися? Що нас в'яже до сього гнізда? Люд? Хіба ж і за морем я не знайду люду, свого люду, для якого зможу працювати і який так само потребує моєї підмоги? Голубочко моя! Бідна мученице! Не муч і себе й мене! Адже ж я й так це зможу жити тут, знаючи, що ти близько мене і в такому положенню, з таким чоловіком! Що кожний день твого життя – то мука, то терпіння, пониження, зневага! Адже ж я або

втечу відси сам, або вдурію, або допущуся якогось злочину! Регіно, Регіно! Змилуйся надо мною і над собою!

Лице Регіни при тих словах поблідло ще дужче, було бліде, мов полотно. В губах не було ані кровинки, і вони тремтіли, мов два бліді рожеві листки від вітру, її груди дихали важко. Нараз вона встала з лавки, наморщила чоло і, обертаючися до Євгенія, промовила:

– Пане, я шлюбна жінка... чесна жінка. Мені не випадає слухати таких промов. Бувайте здорові!

І, не подавши йому руки, вона пішла геть, не озираючись.

XXVII

– Завтра маємо аж три терміни в гумніській суді, – мовив до Євгенія конципієнт, подаючи йому до перегляду цілу пачку різних актів.

– Які терміни?

– Два досить важні, в ґрунтових справах. Третій – крадіж, але може мати певне значіння, бо справа потроха на політичній підкладі. Одна партія в селі хоче позбутися немилого їй члена громадської ради і заденунціювала його за якусь крадіж. Найгірше те, що судить Страхоцький.

Євгеній кивнув головою, переглядаючи акти.

– Надто треба би там побрати деякі інформації, виписи з книг ґрунтових і з реєстру стратури. Як пан меценас думають, чи маю їхати сьогодні і підночувати у о. Зварича чи аж завтра досвіта?

– Я сам поїду, – промовив Євгеній.

– Пан меценас поїдуть? – не без зачудування запитав конципієнт, що привик був досі сам їздити на такі «дрібні» терміни.

– Поїду. Мені треба поговорити з о. Зваричем, а з поворотом заїду до Буркотинця.

Він задзвонив. За хвилину ввійшов Баран і мовчки став коло дверей канцелярії.

– Слухайте, пане Баране, будьте ласкаві замовити мені фіакра. Там на п'яту годину вечора щоб був готовий. Скажіть, що поїдемо до Гумніськ. Ночувати будемо в Бабинцях. Розумієте?

Баран кивнув головою, всміхнувся і стояв на місці.

– Ну, що? Маєте ще що сказати?

– Пан меценас самі їдуть?

– Сам.

- То, може, треба чотири коні?
- Чотири коні? А вам що такого? Пощо чотири коні?
- Ну, я думав...
- Прошу вас, не думайте нічого, але йдіть.

Баран похитав головою, мов щось не хотіло поміститися йому в голові.

- То вистарчать два?
- Вистарчать, вистарчать.
- Але конче мусять бути чорні, правда?

Євгеній зірвався з місця і наблизився до Барана – не з гніву, але з зачудування, бажаючи заглянути йому в очі. Конципієнт голосно зареготався.

- Що вам, пане Баране? Для чого вам здається, що мусять бути чорні?
- Ну, я так думав.
- Але відки приходите до такої думки?
- Ну, чую, що пан меценас самі їдуть...
- Так що з того?

Баран вибалушив на нього свої очі з виразом тупого нерозуміння. Євгеній лагідно поплескав його по плечі.

– Ні, ні, пане Баране, мені про те байдуже, чи коні чорні, чи білі, аби тільки добре бігли і аби бричка була добра. Прошу вас, ідіть і замовте, і зробіть усе, як треба.

Баран вийшов, усе ще похитуючи головою, мов сам собі не вірячи.

- Що се з ним? – питав Євгеній конципієнта.
- Не розумію.
- Видно, в його голові щось засіло. Він натякає на щось, а не хоче сказати.
- Я заходив до нього пару разів до його хати, – все клячить перед образом і молиться. І очі в нього мов заплакані.
- Чи не ходить він на ту єзуїтську місію? – запитав Євгеній.
- Розуміється, що ходить. Здається, минувшої суботи сповідався перед єзуїтом. А під час одного казання дістав напад епілепсії – на фіакрі його привезли.
- Доведуть хлопа до божевілля, от що! І так доводять баби до істерії, до галюцинацій, до того, що їдять землю та моряться голодом. А сьому бідоласі небагато треба, щоб зовсім збити його з пантелику. Припускаю, що єзуїт наговорив йому всякої всячини і ще й покуту завдав за те, що служить у жида.

На тім розмова урвалася. Євгеній засів до своєї роботи. Він вибирався на кілька день із дому; треба було дещо зреферувати, дати диспозиції конципієнтові і писарям.

О п'ятій на подвір'я заїхав фіакер. Євгеній був у своїм покої і кінчив пакуватися. Застукано в двері, і ввійшов Баран.

- Прошу пана меценаса, фіакер заїхав.
- Хто їде?
- Берко... рудий Берко, той, що з паном конципієнтом усе їздить.
- Добре, добре. Ну, а коні чорні?

Євгеній, усміхаючись, зирнув на нього, але Баран дивився на нього поважно, якось суворо і мовчав.

– Слушайте, пане Баране, – мовив Євгеній. – Ну, скажіть по щирості, пощо ви питали мене про чвірку і про чорних коней?

Баран уперто вдивлявся в його лице, немовби хотів там вичитати щось таємне, а потім, озирнувшись поза себе, промовив майже пошепки, зо страхом:

- То ще не настав час?
- Який час?
- Що ви маєте їздити по краю чвіркою чорних коней.
- Я? Що ж я, магнат який?

– Е, що там магнат! – згїрдно мовив Баран. – Чвіркою чорних коней... їздити по краю і збирати народ... І накладати свою печать на тих, хто увірить у вас...

Він говорив ті слова звільна, з притиском, немов повторяв вивчене напам'ять.

- Що се ви говорите? – дивувався Євгеній.
- Пан ліпше знають, що я говорю, – мовив Баран, не зводячи з нього очей.
- Та пощо би я мав те все робити?
- Пан ліпше знають.
- Але за кого ж ви вважаєте мене, Баране?
- За того, ким пан є на правду.
- А хто ж я такий?

Баран перехрестився і, видимо, збираючися з усею силою свого духу, сказав твердо:

– Антихрист.

У Євгенія похолело в серці – не від сього слова, а від того виразу божевільної певності, який було видно в Барановім лиці.

– Але ж, Баране, бійтеся Бога, що вам приснилося! – мовив він лагідно. – Я хрещений чоловік, такий, як і ви. Відки мені до антихриста?

- І антихрист має бути хрещений, тільки фальчивим хрестом.
- Але відки ж ви се знаєте, що се власне я?
- Знаю, відки знаю.
- Ні, не може бути, щоб ви се самі виссали з пальця.
- Певно, що ні.
- Значить, вам наговорив хтось.

- Наговорив чи не наговорив... А сказав такий, що мусить се знати.
- Ну, хто такий? Скажіть, не бійтеся. Я не скажу нікому.
- Не скажете? Ану, закляніться Божим ім'ям.
- Йй-богу, не скажу.
- Ну, так знайте... Отець місіан мені сказав, – прошептав Баран із виразом великого страху на лиці.

Євгенію досить було не до сміху, але, почувши сей Баранів секрет, він не міг зупинити себе, щоб не зареготатися.

XXVIII

Вечором того самого дня Баран стояв близько дверей Вагманової спальні, держачи капелюх у руках. Вагман сидів на простім дерев'янім кріслі край старого бюрка, купленого десь на ліцитації і посковуваного залізними штабами. Кождий сторож його камениць був обов'язаний щонайменше раз на тиждень здавати йому реляцію з усього, що діялося в домі, що чув і бачив. Се була його поліція.

– То, кажете, з Буркотина хлопці? – допитував Вагман у Барана. – Напевно з Буркотина?

– Та напевно. Я говорив з ними, як вийшли від адвоката.

– Ну, і що ж казали?

– Кляли нашого адвоката. Казали: видно, пан підкупив його, бо хоче запропастити їх справу. Казали, що відобрали свою справу від него.

– Овва! Овва! – цмокнув Вагман. – Ну, і що далі?

– А нині рано сам маршалок був.

– Що?

– Сам маршалок. Чвіркою заїхав. До адвоката ходив нагору.

– Овва! – скрикнув Вагман, чудуючись.

– Балакали щось, але не дуже довго.

– Ну, ну!

– Маршалок вийшов, а по якимсь часі адвокат вибіг щодуху і довго балакав щось у міському саду з якоюсь панею. Я дивився крізь шпару в паркані, але розмови не міг чути.

– Що то за пані?

– Якось не міг пізнати. Так щось на Стальського жінку подібна.

– Стальського жінка? Плакала перед ним?

– Ні, не видно було. Говорили живо, далі вона встала, ніби загнівана, і пішла, не прощаючися з ним.

– Гм! Гм! Ну, і він поїхав?

– Поїхав о п'ятій на термін до Гумниськ. У канцелярії казав, що буде ночувати у отця Зварича, а з поворотом буде в Буркотині.

– Ага! Ну, ну. А що ще чувати?

– Та нічого.

– Не був ніхто у вас?

– Був пан Шварц.

– Хто? Пан...

– Пан Шварц. Той, що з суду нагнали.

– А він чого хотів?

– Питав за вами.

– За мною?

– Так. Питав, чи буваєте часом у нашого адвоката.

– А ви що сказали?

– Я сказав, що ні.

– А пощо йому треба се знати?

– Не знаю.

– А про адвоката не питав нічого?

– Та питав. Чи багато людей до него приходять? Чи він ночує дома, чи пізно приходить уночі? Чи бувають у него які дівчата? Чи приймає гостей?

– Треба пильнуватися того панича. Як буде вас ще що розпитувати, на все кажіть: не знаю, не бачив, не чув!

– Він казав, що розвідає се все не для себе, а для пана старости.

– Що? – аж скрикнув Вагман, схопився з крісла і почав ходити по тіснім покою. Потім, зупиняючись перед бюрком, мовив немов сам до себе:

– То байки. Найліпше не боятися їх.

І, обертаючися до Барана, він дав йому кільканадцять центів і мовив:

– Не бійтеся нічого. Він тільки страшить вас. Ані староста, ані Шварц не зробить вам нічого. Кажіть: не знаю, не моя річ – та й по всьому.

З тим і вийшов Баран від Вагмана. Він так привик говорити своєму господареві всю правду, що тепер почував правдиву гризоту сумління, затаївши перед ним найважлишу подію минулого тижня, свою сповідь у отця місіонаря і одержану від нього звістку, що адвокат, який жиє під одним дахом із ним, – се антихрист у власній особі, що він незабаром почне збирати народ і печатати всіх своєю печаткою і всі попечатані

пропадуть навіки. Ся звістка страшенно мучила його. Він майже щоночі в часі молитви діставав нападів епілепсії, а в полудне від дванадцятої до першої «мусив» відбути варту перед адвокатовими вікнами. В його хорій голові чимраз більше утверджувалася думка, що він мусить пильнувати сього ворога Христової віри, мусить впору остерегти перед ним людей. Але про все те говорити Вагманові він не важився – адже Вагман невірний жид, готов висміяти, а може, навіть нагнати його зі служби. Нинішнє поведення адвоката, коли він виявив йому своє підозріння, не розвіяло його певності, а сміх адвоката при згадці про отця «місіана» видався Баранові якимсь страшним, пекельним сміхом і проняв його морозом.

«Так і є! Се несамовитий чоловік! Недаром мене при нім так щось за серце стискає. І запах якийсь від него йде – зовсім як сірка. І очі у него... Треба пильнувати його! Баране, не дайся!»

І, чуючи в кишені кільканадцять центів, він зайшов до шинку, щоб випити на відвагу. Горілка прогонює погані думки.

В шинку було кілька гостей – міщан і міщанок, що сиділи за столом, п'ючи пиво з гальб і голосно розмовляючи. Баран підійшов до шинквасу і велів дати собі чарку горілки. Поки він пив її, з сусідньої кімнати виглянув Стальський.

– А, Баране! – гукнув він. – Добрий вечір!

– Дай Боже здоровля пану! – відповів Баран, обтираючи вуси від горілки.

– Ходи-но сюди, щось маю тобі сказати!

– Е, що там казати. Найліпше, якби пан казали от шинкареві дати ще одну шнапатирку.

– Ну, а ти що думаєш, не скажу? Ходи сюди!

Баран увійшов до сусіднього тісного закамарка, де був тільки один стіл і два ліжка. Стальський сидів тут сам один, п'ючи пиво.

– Сідай. Що будеш пити? Пиво чи горілку?

– Е, або то я пан, аби пив пиво? По чім мені пити пиво? Я простий чоловік, вип'ю горівки.

– Пане Елькуно, прошу дати кватирку, але доброї, чистої житньої, з анижем.

Баран сидів, понуривши голову.

– Чого зажурився? – питав його Стальський.

– Ет, пане, кождий має свого черв'яка, що його гризе.

– Залий бестіального! – мовив Стальський, ставлячи перед ним горілку і наливаючи чарку.

Баран випив.

– Ось солений рожок, закуси.

Баран розламав рожок і почав звільна хрупати його.

– Ти гніваєшся на мене, Баране?

– Я на пана? А за що?

– Ну, то добре, що не гніваєшся. А що ваш пан адвокат?

– Виїхав сьогодні. До Гумниськ на терміни.

– Так? А то що таке? Досі не їздив, а тепер нараз...

– І мене се здивувало. Знають пан... Пан говорили, що знають його змалку. Як пан думають, самовитий він чоловік, чи ні?

– А то як ти думаєш?

– Та я ходив до сповіді до ксьондза єзуїта. А ксьондз єзуїт питають мене, де я служу. А я кажу, що у Вагмана за сторожа. А ксьондз далі: а хто там живе в тім домі? А я повідаю: ті й ті. От же як ксьондз єзуїт не всяде на мене! То не досить, що служу у такого жида, що гірший від Юди Скаріотського, ще й usługую такому адвокатові, що є правдивий антихрист, що хоче перевернути весь порядок на світі. То я подумав собі: спитаю пана офіціала, може, пан знають.

– Що ж, небоже Баране, ксьондз єзуїт, певно, на тім ліпше знається, ніж я. Се так. Ще перед кількома днями я, може, був би сміявся з того. Але тепер...

– Що, ви також переконалися? – спішно, пошепки спитав Баран.

– Переконався – не переконався, але хотів би переконатися і потребую твоєї помочи.

– Ну, що, що?

– Бачиш, запросив я його вчора вечором, на свою біду, до себе додому. І що ж ти скажеш, прийшов і відразу збаламутив мені жінку.

– Як то збаламутив?

– Та так, що я сам не розумію. І слова до неї не мовив, тільки подивився – і жінка здуріла. Всю ніч не спала, а все ходить по покою і говорить, ніби сама до себе, ніби до нього. Тільки й чути: «Слухай, Геню» та «Слухай, Геню». Що вже я уговорював, щоб ішла спати – де там! Ходить, як одуріла.

– Господи! – з переляком крикнув Баран. – Адже ж, очевидно, нечиста сила.

– Та боюся, чи не очарував він її так, як то, знаєш, буває, що жінка втікає від чоловіка, біжить за ним, забуває сором і все.

– Очарував! Очарував! – шептав Баран, киваючи головою.

– Кажеш: очарував? Хіба ти знаєш щось?

– Авжеж, знаю. Адже сьогодні перед полуднем розмовляли обоє отут у саду.

– В саду? Прилюдно?

– Ну, в саду було майже пусто. Я дивився крізь шпару в паркані. Поговорили і розійшлися.

– А вона до нього до покою не ходила?

– Ні.

– Слухай, Баране! Ось тобі від мене маленький завдаток, – і Стальський втиснув йому в долоню срібного ринського, – допоможи мені в тій справі. Як ще раз зійдуться – чи вдень, чи вночі, у себе чи де – дай мені знати. Я тобі віддячуся.

– Та добре, – мовив Баран, ховаючи гроші.

– Але нікому не кажи, що я просив тебе!

– Розумію, розумію.

– А як що до чого, то скоч до мене до канцелярії, а як мене там нема, то додому, по дорозі заглянь сюди. Я конче бажав би їх захопити разом.

– О, захопите, захопите! Вже як він старший над чортами, то над жінками тим більшу має міць. Адже жінка – чортівське насіння, то й сама липне до такого. О, будьте певні, я вам допоможу зазнати того смаку, якого я й сам зазнав. Ваше здоровля, пане!

XXIX

Ходить осінь по долині і снує свої сіті. Обснувала димами гори, заповнила мрякою яри, потяглася сірою курявою за течією рік і потоків, вішається по гілляках дерев, суне туманами по шляхах, облягає цілими таборами села, досягає бовдурами до неба. Під її дотиком тихнуть голоси, співи та викрики, жовкне листя, стулюються чашки неможлих запізвених квіток і серце корчиться з болю і жалю за минулим. Вона закриває перспективи, відбирає ясність, оживлює сумніви та знеохоту.

Євгенію здається, що її головне джерело в його серці. Так добре відповідає весь сей сірий, мокрий, тісний та холодний кругозір настроєві його душі.

Звільна котиться бричка по ослизлій дорозі. Мірно кивається рудий Берко на козлі. Він не дуже-то поганяє своїх коненят, бо вже недалеко до Бабинець, а в Бабинцях нічліг. Звільна похитується в бричці Євгеній, накинувши на себе дорожню бунду з капузою. Перед ним і довкола нього все застелено мрякою, тільки де-де просунуться поуз нього придорожні верби, що в мряці і в вечірній сутіні виглядають, як великі стоги сіна; листя ще не пообпадало з них, але висить недвижно і мов обліплене густою мрякою. А далі поза вербами нічого не видно. Поле пухте, далекі ліси щезли. Думка не хоче летіти в далечінь і вертається, наче втомлена пташка до гнізда.

А в тім гнізді пусто, холодно! Вилетіла з нього золота пташка, вилетіла і не верне ніколи.

Тільки тепер, серед безлюдного поля, серед сього сумовитого краєвиду, Євгеній почуває, що повна свідомість і застанова вертається йому. Тільки тепер він пізнає, що все те, що він робив перед від'їздом, робив механічно, майже безтямно. Він ходив і обідав, розмовляв, писав, сміявся мов сам не свій, половиною своєї душі, коли тим часом друга лежала мов оглушена важким ударом. Тільки тепер вона починає прокидатися. І Євгеній починає розуміти, що він отсе сьогодні перебув якийсь важний, рішучий момент, перейшов кризис важкої хвороби, в якій по довгих болях наступив пароксизм, потім глухе знесилення, а потім – не знати, чи піде виздоровлення, чи смерть.

Але Євгеній чує себе поки що досить далеким від смерті, і в міру, як надвечір небо насувається чимраз тяжчими хмарами і вся країна чимраз більше затемнюється, в його душі робиться чимраз ясніше, думка чимраз свобідніше розвиває крила.

Який широкий круг чуття перебув він сьогодні і з якою шаленою скорістю! Адже ж тепер він чув себе так само далеким від тої хвилі, коли проливав сльози над долею Регіни, як і від тої, коли під впливом розмови з маршалком, зневірений у своє діло і в свій народ, готов був кинути все, віддати все для неї. Тепер йому майже не хочеться вірити, щоб се все було правда, щоб досить було одного її слова – і він у сій хвилі був би, може, лагодився в далеку дорогу, кудись на край світу. Йому робиться страшно, як чоловікові, що в сні ходив по гзимсі височенної вежі, а потім наяві з жахом глядить на той гзимс і при самім його виді з безпечного низу почуває заворот голови.

Він у отсій хвилі почуває вдячність для Регіни, що не використала сю хвилю його слабості, як була б зробила всяка інша на її місці. Для чого вона се зробила? Які логічні чи чуттєві причини довели її до такого наглого, різкого розриву з ним, сього він не береться в'яснювати, се якось навіть не підпадає під його увагу. Перед ним тільки мелькає її бліде лице, її досить негарно отворені уста, з яких вилітають остатні слова, її гордий рух, що не дуже-то припадає до її зламаной постаті. І все те хоч не перестає боліти Євгенія, але болить не тим острим болем, що в першій хвилі, а якось тихо, одностайно, як затулена рана, що починає гоїтися. Євгеній пильно вдивляється в придорожну березу, покриту жовтим, а декуди пурпурово-червоним листям, що, обтяжене краплинами мряки, облітає звільна, ненастанно. Коли ся береза почуває який біль при обпаданні сього листя, то се, мабуть, буде біль, подібний до того, який він почуває тепер. І в його душі в'яне щось, обпадає, відривається і гине щось таке, що було красою, і пишнотою, і радощами, але тепер пережило свої дні. Се в'яне його молодість з її ілюзіями, і поривами, і безумним коханням. Те, що прийде тепер, не буде вже ні таке блискуче, ні таке ніжне, ні таке радісне. Що воно буде – не знати, але в усякім разі буде щось інше.

Перед його очима потяглися села, бідні, сірі, з головатими вербами при дорозі, з обламаними садками, болотяними вигонами, обскубаними сірими стріхами, пообвалюваними тут і там плотами. З давен-давна він привик, що його серце стискається при в'їзді в руське село, навіть у пору, коли воно пишається у веснянім цвіті вишневих та яблуневих садків або лежить тихо, вигриваючись у літньому сонці. Так, немов якась важка меланхолія сидить при воротах кожного села сірою жебрачкою і незримо чіпляється за його полу. А тепер, у осінній сльотавий вечір, ся меланхолія ще важче налягає на його душу. Пусто і глухо по селах. Де-де зі стодоли чути ритмічний клекіт ціпів; де-де скрипить надкирничний журавель, тягнеться, бродячи в густім болоті, космата худібка до водопою, їде парубчак на маленьких кониках охляп і ліниво поганяє худобу, з подвір'я чути запізнене троскотання терлиці. Навіть обороги високі, повні сіна і снопів, не розвеселяють душі. Ось посеред села мурована коршма з широкою заїздовою брамою, отвореною нарозстіж, мов темна, вічно голодна пащека, готова проковтнути всі ті здобудки важкої цілорічної праці. З її вікна визирає бородате здорове лице орендаря, і Євгенію пригадується завтрішній термін, де орендар стає за свідка проти одного з найчесніших селян, помовленого за крадіж, – один із тисячних епізодів вікової боротьби між отсею темною пащекою і селом. А ось і двір на горбі, окружений вінком високих ясенів, що ледве мріють, огорнені мрякою, мов велетні в сірих широких плащах. Але двір біліється крізь мряку, мов білі зуби якогось величезного звіра, все готові гризти, калічити і смоктати кров. А он під брамою купка селян – ще обпалених сонцем від літа, але вже скулених, обдертих, присілих порохом, виголоднілих. Стоять з шапками в руках, видно, ждуть пана «жонци», чи прийме завтра на роботу до молочення або до горальні, – хоч по п'ятнадцять крейцарів денно. Коли Євгеній переїздив попри них, вони всі мов на команду низенько поклонилися йому, хоч певно, ніхто з них не знав його. «Пан», – а вони з віку-правіку привикли низько кланятися всякому панові; се одинока «наука», одинока «цивілізація», яку передав їм двір. Євгенію пригадався віршик Боровиковського «Цар природи»*, і в його голові, мов чміль, почали ненастанно бриніти його кінцеві строфи:

*«Грицю, мой, ти цар природи!
 Де лиш оком глянеш – все:
 Поле, паша, ліс, худоба,
 Звір і риба – все твоє».*

* Йдеться про вірш Олександра Львовича Боровиковського (1844–1905), юриста й фольклориста, автора поезій російською мовою, надрукований в українському перекладі.

*Шапку зняв. «Мабуть, комісар».
Бідний скулений стоїть
Чоловік, краса всіх творів,
Цар землі, природи цвіт.*

Ах, так! Видно, що ся жебрачка-меланхолія при в'їзді в ворота руського села чатує не лише на нього одного, чіпляється за поли і за серце багатьом людям, усякого, в кого є серце! Вона не кричить, і не стогне, і не просить, а тільки «помаленьку ріже» душу важкими контрастами ненастанної праці й убожества, боротьби і безплідності, змагань до світла – і темноти та безрадності. Контрасти тим важчі, що видаються вічними, неминучими, незмінними, мов закони природи. А всяке змагання до їх зміни, злагодження їх різкості вважається чимсь диким, фантастичним, стрічає насміхи, недовірство, ворожнечу, і то не лише з боку тих, кому добре при тих контрастах, але не раз і з боку тих, що нидіють у вічній тіні.

Євгеній ніколи не зажмурював очей на ті неприємні боки сільського життя, ніколи не ідеалізував собі народу, а сьогодні, під впливом остатніх подій, усього менше мав охоту і здібність чинити се. Навпаки, бачилось, що тепер його зір заострився власне на темні і неприємні боки сільського життя, збільшився його скептицизм щодо селянського характеру. Але сам вид тих бідних сіл, через які вела його дорога, тих куп хворосту і соломи, тих подертих лахів, брудних полотнянок, сірих і бурих лиць, косматих корів, скрипучих журавлів, роззявлених коршом і гордих, ненажерливих дворів будив у душі рівночасно якесь супротивне чуття. Показувалося, проблискувало щось мов зеренце щирого золота в купі сірого піску, і те щось помалу кристалізувалося і виявляло себе в однім коротенькім не то реченні, не то зітханні:

– Ах, як багато праці потрібно!

Се не була ніяка програма, не було нічого ясного і конкретного. Се був немов механічний відрух чуття, несвідома реакція характеру, привиклого до діяльності. В приложенні до того села і до того народу се була, коли хочете, пуста або майже пуста фраза. Євгеній у тій хвилі не знав і, певно, не був би зумів сказати докладно, якої саме праці треба, щоб усунути всі ті злигодні. Але його хора душа чіплялася сеї фрази, мов потопаючий стебелинки, а його енергічна уява почала з тої стебелинки будувати міцну кладку, а з кладки тривкий міст. «Як багато праці потрібно!» Досить було сього одного загального поклику, щоби збудити в його душі цілі ряди думок, давно передуманих, планів, по сто разів строєних і перестроєваних, відкиданих і знов підійманих з молодечим запалом, цілі рої мрій, бажань і поривань, звернених у один бік. Тут були й конкретні випадки правної та лікарської підмоги селянам, і плани ор-

ганізації читалень, кас та спілок, і фантастичні мрії про викуп панських дібр, про нове, національне і разом з тим практично просвітне виховання молодих поколінь, було величезне, необмежене поле діяльності не тільки для нього одного, але для тисячів, для всієї інтелігенції. Тут потрібні і правники, і лікарі, і вчителі, і газетярі, і писателі, і декламатори, і актори, і купці, і промисловці. Все тут потрібне, що належить до культурного життя і витворюється ним. І не треба чекати, аж хтось дасть почин, аж усе те буде готове, мов машина, яку аж в повній зброї можна пустити в рух. Кожда хвиля, кожде місце добре для почину; кождий нехай починає сам від себе, в своїм крузі, в межах своєї здібності і компетенції. Коли б тільки думка була одна, бажання одолите, бажання служити народові, а цілість, певно, зложиться сама собою.

І в тій хвилі Євгеній почув у душі глибокий сором. Йому пригадалася недавня розмова з Регіною і його безумний намір – покинути все те, вимріяне, вилеліяне, підготоване зусиллями його душі і бажаннями його серця, покинути і занехати задля жіночих очей, задля блідих, болящо стиснених уст! Боже, невже се був він? Невже в його душі на одну хвилину могла постати і випрямитися така постанова? Невже нерви могли здобути таку перевагу над розумом і над ліпшою, чистішою частиною його чуття? Так, він чув, що та частина його чуття, що тягне його до праці для рідного народу, до тої важкої, ненастанної праці, повної прикростей, абнегації, розчарувань, терпінь і – хто знає, може, десь там колись пізніх цвітів і плодів, – що та частина його чуття – краща, чистіша частина. Адже се його перший, безпосередній, святий обов'язок. Вихований, вигодуваний хлібом, працею і потом сього народу, він повинен своєю працею, своєю інтелігенцією відплатитися йому. Се перший заповіт, такий, від якого ніщо й ніяким способом не може увільнити його. Все, що говориться про права індивідуальності, про права чуття, про право на вживання життя і його радощів, – се софізми, брехня, облудна маска самолюбства й безхарактерності. Яке ти маєш право бути вільним, коли твій народ у неволі? Яке ти маєш право вдоволяти свої примхи і любовні бажання, коли мільйони твого народу не мають чим вдоволити найколючіших потреб життя? А коли у тебе нема сили волі настільки, щоб зректися всіх своїх приємностей і розкошей, зробитися аскетом і слугою тих бідних та нещасних, коли ти на кождім кроці робиш концесії своєму дорогому «я», то бодай не брешти і не декламуй про якісь віковічні права того «я»! Будь щирий і скажи виразно: «Во грісіх роди мя мати моя», жию в свинстві і роблю щохвиля концесії підлоті. Се буде щиро і правдиво, і коли те болото не затопило ще в тобі живої душі, то вона таки колись озветься, стрепенеться, збунтується против того всевладного свинства. А декламаціями про права свого «я», про бажання «вижитися і нажитися» ти дійдеш тільки до санкціонування того свинства як твого нормального стану, до затоплення і повного

затраченню всього того, що могло би дати твоїй душі хоч крихітку людської подоби.

В таких думках, що від аналізу власного чуття звільна перейшли до злобних нападів на якогось незримого противника, Євгеній смерком уже заїхав до Бабинець, де у о. Зварича надіявся знайти нічліг.

XXX

Він здибав о. Зварича ще за селом. Священик, низенький худенький чоловічок літ коло сорока, окружений купою селян і селянок, чалапав болотистим гостинцем, ідучи до села; ряд свіжих могилок на кладовищі, що темним чотирикутником розстелилося оподалик від села і манячіло своїми дерев'яними хрестами та капличкою на середині, показував, що о. Зварич власне вертав від похорону. Порівнявшись з купою людей, Євгеній привітався, велів жидові їхати наперед і заїздити на попівство, а сам зліз із брички і пішов пішки разом з панотцем і селянами.

- Що у вас, похорон був? – запитав він.
- О так, похорон, – якось мов нерадо буркнув о. Зварич.
- Та й не один, – додав хтось із селян.
- Мруть хіба в селі?
- Ну, та... померли.
- Слабість яка? Пошесть?
- Ще гірше.
- Як то?
- Пошесть ц[ісарсько]-к[оролівська], патентована.
- Що се ви, отче? Загадками говорите.
- Ба ні, що правда. Адже отсе вертаємо з такого похорону, якого ви ще, певно, не бачили. Семеро дітей нараз.
- Дифтерія? – не без легкого страху промовив Євгеній.
- Ні. Здоровісінькі були.
- Ну, через що ж померли?
- А, бачите, ведлуг пшипісу*. Фізик приїхав віспу щепити і защепив усі діти зопсованою коров'янкою. Замість віспи прищепив гангрену – і отсе сьогодні семеро ми їх поховали. А п'ятеро ще мучиться.
- Боже! – скрикнув Євгеній.

* За приписом (польськ.). – Ред.

Селянки, що йшли позаду, всі голосно захлипали і піднесли фартухи до очей. Чоловіки йшли понурені, мовчки.

– Слухайте, пане, – промовив згодом один селянин. – Адже я старий чоловік. Сей хлопчик був мій одинак... три роки мав... як чічка, пане, як золото, хлопчик...

Перервав. Сльози душили його. Жінки позаду заридали наголос.

– Адже я не ручу за себе. Ану ж мені туск прийде до голови і я ще сеї ночі візьму сокиру за пояс, і піду до міста, і зайду до пана фізика, і вгороджу її по сам обух йому в голову. Як гадаєте, пане, ви адукат – як міркуєте, що мені за се буде?

– Андрію, гей, Андрію! – з притиском, нервово обізвався священик. – Що ви говорите? Гріх таке говорити. Моліться Богу, щоб відвернув від вас лихі думки!

– Єгомость! – з болючим докором скрикнув селянин. – Адже знаєте мене не віднині. Скажіть самі, чи я забіяка, лиходій, душогуб? Чи я завинив що пану фізику? Чи я йому в погану годину дорогу перейшов? За що ж він мене всиротив? За що він мені душу скалічив?

– Хіба ж він того хотів?

– Хотів чи не хотів, а чому не подбав, щоби чисту матерію щепити? – вмшався Євгеній. – Се ж очевидна його провина.

– Е, для хлопських дітей усе добре! – гірко говорили селяни. – Трута замість матері – овва! Чи то їх шкода? Умре їх з десятеро, то й що з того? Більше місця буде для паничів та жидиків.

– Слухайте, люди, – мовив Євгеній, – коли се сталося?

– Якраз нині тиждень тому.

– І ви давали про се знати кому?

– Зразу не знали, що сталося, – мовив о. Зварич. – Діти пишуть з болю, рани на рученятах почервоніли, почали гнити. Тільки тоді один чоловік кинувся до міста по лікаря. Лікар приїхав і тільки в долоні сплеснув. Отсих семеро вже були при смерті. Тамтим іншим щось там робив, записував, але й на них слаба надія.

– То вже він сказав, що донесе про се, де треба, – додав один селянин.

– Ну, поки там він се зробить, ми зробимо від себе донесення до суду, – мовив Євгеній. – Адже се нечувана річ!

– Ой, пане, – мовив знов один селянин. – Чи раз то вже таке трафлялося, що діти від щеплення вмирали. Адже наші баби бояться пана фізика гірше зарази.

– Звичайно п'яний щепить, – лаконічно додав о. Зварич.

– Ну, і так йому се уходить? Ніхто про се не знає?

– Знають, чому би ні. І в раді повітовій знають, і в старостві знають, та що з того?

– Хто йому що зробить! – додавали селяни. – У него плечі.

– Ну, люди добрі, то так не може бути, – мовив Євгеній. – Сього не повинні пустити плазом! Такий чоловік ані одного дня більше не повинен бути фізиком.

– Іншому би певно не дарували, – мовив о. Зварич, – але пану Пшепюрському, жонатому з бувшою гувернанткою пана маршалка, ну, сьому не легко можна що зробити.

– Попробуємо, – мовив спокійно Євгеній з тою рішучістю, що виявляла ціле обурення, яким тремтіла в тій хвилі його душа. І, обертаючися до людей, він додав:

– Ходіть зараз на пробовство. Зробимо донесення, а завтра я сам подам прокураторові.

Селяни сумно хитали голови.

– Т-та, робіть, що знаєте, але ми одно знаємо. Йому за се нічого не буде. А втім, хоч би його й повісили, то наших діточок се не оживить.

Жінки, ридаючи, розходилися по хатах, а чоловіки разом з Євгенієм і о. Зваричем пішли на пробовство.

XXXI

По вечері Євгеній з о. Зваричем сидів іще якийсь час, розмовляючи про всякі справи. Правда, о. Зварич був не дуже великий майстер у веденні розмови. В гімназії він був звісний як «тупа голова»; ледве перелізши через матуру, він записався на теологію і скінчив її якось так, що ніхто ніколи не чув його голосу. Він у політику ніяку ніколи не мішався, ні з чим наперед не виривався, в студіях був остатній і перелазив з року на рік з тяжкою бідою, та все-таки якось переліз. У нього не було ні приятелів, ні ворогів; він не втискався нікому в знайомість; про його домашні, сімейні відносини ніхто не знав нічого понад те, що стояло в його nationale: що він син убогого дрогобицького передміщанина, зрештою від малої дитини сирота. Скінчивши теологію, він оженився, висвятився, дістав якесь сотрудицтво в горах і зараз першого року повдовів. І знов потяглося одиноке життя. Його переносили з сотрудицтва на сотрудицтво, поки вкінці, по десятиох літах, йому не дали маленької парафії в Бабинцях.

Опинившись на селі яко священник, – зразу сотрудинок, а потім парох, – о. Зварич виявив деякі нові боки своєї вдачі. Повільний, тупий до книжки, тяжкий на думання, він мав велику охоту до різних механічних праць, до токарства, стельмаства, до пасічництва і садівництва і всім сим умів ставати в пригоді селянам. Вдовець, одинокий, змалку привиклий до простого життя, він не потребував дерти селян за ніякі треби, жив майже нарівні з ними, читав не много більше, як освіченіші його парафіяни, переймався їх справами, помагав де і як міг. Сам про те не знаючи і не думаючи, витичуючи собі дорогу від заспокоєння одної селянської потреби до заспокоєння другої, він робив своїм

тихим способом і в своїм невеликім крузі велике діло двигання народного життя на вищий ступінь. У крузі завзятих політиків та балакучих теоретиків-панотців о. Зварич не любив показуватися, а коли мусив там бути, приміром, на якімось празнику або соборчику, то сидів, звичайно, пикаючи люльку, мовчав, як на турецькім казанні, і від'їжджав, не раз не обмінювавшись ні з ким ані одним словом, крім звичайного повітання.

Євгеній пізнав о. Зварича також при якійсь такій okazji і зразу не звернув на нього ніякої уваги. Поки йшли шумні диспути про етимологію і фонетику*, про Куліша** і Драгоманова, російську мобілізацію і шанси війни між Росією і Англією в Індії***, о. Зварич мовчав, пикаючи люльку і немов дримаючи в куті старої софи. Далі перейшла розмова на ближчі справи, на вибори до сойму, на конечність якогось «порозуміння»; о. Зварич і тут мовчав так само, як мовчки прислухувався й Євгеній. Далі Євгеній закинув про найближче: про стан селянства по селах, про читальні, каси позичкові. Тут більша часть попередніх голосних бесідників значно притихла; пробували викручуватися загальними фразами про недозрілість народу до автономного життя, про глупоту і невдячність хлопа. І тут перший раз о. Зварич промовив. Винявши люльку з рота, він вижидав хвилину загальної тиші і пробовкнув мов віднехотя:

– А по правді скажіть: за що нам той хлоп має бути вдячний? Що ми для нього зробили?

– Як то? Як то? – загукали з усіх боків голоси і пішли вичислювати тисячні випадки та справи, де руська інтелігенція «стояла за хлопом». Євгеній пробував знов затамувати сей потік і підніс думку взятися всім до економічної санації селянства в повіті. Він звернув увагу на те, що багато селян позатягало позички в рустикальнім банку, платять лихварські проценти або занедбують сплату і попадають на ліцитацію. Чи не можна би як сьому зарадити? Оратори позвіщували голови. «Що ми на се поради-мо? Найпростіша рада була би: виняти з власної кишені гроші і поплатити хлопські довги. Але ми не крезуси. А вдатку непорядність, глупота і негосподарність наших хлопів швидко вичерпала би й Ротшильдову касу****». Євгеній зачав доказувати можливість

* Дискусія, що точилася в 1860-х рр. у середовищі галицької інтелігенції між прибічниками історико-етимологічного і фонетичного правопису.

** Куліш Пантелеймон Олександрович (1819–1897) – український письменник, літературний критик, фольклорист, мовознавець, історик, етнограф, культурно-освітній діяч, перекладач.

*** В останні роки ХІХ ст. царська Росія, скориставшись послабленням колоніального становища Англії в Індії, вирішила розширити свій вплив у центральній Азії (Іран, Тибет тощо), що призвело до збройних сутичок між російськими і англійськими військами.

**** Ротшильдова каса – банкірська фірма Ротшильдів, що мала свої філії у всіх європейських країнах. Тут ідеться про Віденське відділення фірми, яке очолював Альберт Ротшильд.

рятунку, радив подумати про конверсію селянських довгів на нижче опроцентовані, притягнути до акції громадські каси, повітову раду, – але все се були тоді такі нові та нечувані речі, що палкі політики попросту закричали його. «Се неможливо! Де нам до того братися? Хто позичив у банку, той мусить заплатити» і т. д.

Євгеній пробував звернути увагу бесідників на те, що при ближчій огляді деталей справа може показатися не такою неможливою... «Ну, візьмім ваше село – кільки у вас довжників банку?» Показалося, що ніхто з завятих політиків сього не знав.

– Ну, се вже сором! – мовив Євгеній.

– Хлопи криються з тим, – пробував викручуватися один, але всі чули в душі, що сей викрут нещасливий. Усім було ніяково. Євгеній пропонував усім присутнім порозвідувати, кождий у своїм селі, хто, де, і на кільки, і на які проценти задовжений. «Будемо мати такий виказ, то попробуємо подумати про способи санації». Оратори раді були такому виходові, що переносив справу в будуще, шумно обіцяли зробити все і роз'їхались. Розуміється, що про виконання ніхто й не подумав. Тільки один о. Зварич по кількох тижнях зголосився до Євгенія з детальним виказом усіх довжників у своїм селі. Показалося, що там у рустикальнім банку задовжених було мало, але найбільше сиділо по кишнях приватних лихварів-жидів, а то й своїх братів, багатших селян. Почали радитись оба над способами рятунку. Євгеній мав перевести переписку з банком крилошанським у Львові, чи сей не захотів би взяти на себе конверсії сих довгів; о. Зварич мав шукати деяких місцевих способів. Через тиждень він знов явився в Євгенієвій канцелярії і сказав йому, що знайшов спосіб конверсії і переписка з банком крилошанським уже непотрібна. Євгеній був того дня дуже занятий і не мав часу розпитати його, який се спосіб, а о. Зварич, очевидячки, не мав охоти розводитися широко, що се за спосіб, і так вони розсталися. Се було досить швидко по оселенні Євгенія в місті. Аж пізніше, по розмові з Вагманом, Євгеній почав догадуватися, що се Вагман став йому тут у пригоді. Він бажав сьогодні розвідатись про се докладніше.

– Слухайте, отче, – мовив він, закурюючи цигаро, – я, властиво, так і не довідався від вас, як ви зробили з тими вашими довжниками?

– Так, як ви радили, – мовив о. Зварич, пикаючи свою невідступну люльку.

– Як то?

– Конверсію.

– Яким способом?

– На п'ять процент.

– В яким банку?

– В жаднім.

– Ну, а як же? Відки взяли грошей? Адже тих ваших довжників було більше як на шість тисяч?

– Півсеми тисячі.

– Се ж великі гроші.

– Ми позичили десять тисяч на п'ять процент, і се нам менш докучає, як ті півсеми на лихварські проценти. Знаєте, там деякі платили по крейцару від ринського щотижня!

– Хто ж вам дав десять тисяч? На яку гіпотеку?

О. Зварич бухав клубами синявого диму і всміхався.

– На яку гіпотеку? На мою бороду.

– Але ж у вас і борода нема!

– А бачите. А проте гроші дістав. І без ніяких формальностей.

– Але від кого ж?

– Od dobroczyńcy, nie pragnącego wymienienia jego nazwiska*.

– Ха, ха, ха! – засміявся Євгеній. – Od dobroczyńcy! Значить, від Вагмана.

Лице о. Зварича протяглося.

– Ви відки знаєте?

– Значить, угадав! – сміявся далі Євгеній. – Знаєте, він був раз у мене і зарекомендувався мені яко добродій добродіїв. Ви сказали «dobroczyńcy», і мені зараз пригадалися його слова.

– Він вам говорив про мою позичку?

– Ні, але згадував про вас.

– А чого він у вас хотів?

– Е, там... інтерес... Зрештою поговоримо й про се... Але скажіть мені, як се сталося, що він дав вам такі великі гроші?

– Він просив мене не говорити про се нікому.

– А мене відіслав до вас, щоб ви дали мені поняття, що він за чоловік.

– Гм... то диво! Та зрештою... Ну, певно, він боїться, щоб інші жиди-лихварі не дізналися, що він помагає виривати хлопів із їх пазурів. А то би з'їли його!

– А я думаю, що вони знаються з собою, як лисі коні. Не бійтеся, жиди не зроблять йому нічого.

– А з тими грішми то аж мені самому дивно було. Знаєте, я знав Вагмана ще давна. То була хлопська п'явка – не дай Господи! Кілько людей той чоловік з торбами пустив!.. А від кількох літ якось щез, хлопам не зичить, відпродує обійстя, закуплені

* Від добродинця, який не хоче, щоб називали його прізвище (польськ.). – Ред.

на ліцитаціях, назад хлопам. Кажуть, що тепер на панів кинувся.

– Що за причина такої зміни?

– А хто його знає. То страх мудра бестія. Може, занюхав там ліпший зиск. А на наших повітових панів він лихий за сина.

– Хіба він мав сина?

– Мав. Парубчак був так собі, гусяче повітря. Але староста за щось хотів допекти Вагманові і постарався, щоб його сина взяли до війська. Ну, розщибався Вагман, платив на всі боки, мало до криміналу не дістався, їздив до Львова, – ніщо не помогло. Ще гірше розлютив наших матадорів, бо там десь повиволікав різні їх справки, шахрайства та підкупства. Ну, і помстилися на нім: син як пішов до війська, то вже більше не вернув.

– Як то?

– Нездара була, слабовите. Ну, а там – знаєте... Жид, нездара, ще, може, мали на нього око, ну, та й замучили. Не минули три місяці, а Вагманового сина випустили з касарні – але на окописько. То відтоді Вагман зробився, як кажете, добродієм добродіїв.

– Се він сам так говорив вам?

– Ні. Се я догадуюся.

– Але пощо ж би в такому разі він брався воювати з лихварями-жидами і помагати хлопам?

– Або я знаю.

– Що йому за інтерес зичити гроші на непевне, от, наприклад, вам? Адже ж я певний, що у вас маєтку нема настільки, щоб міг на вас пошукати десять тисяч.

– За мене цілого ніхто й півтисячі не дасть, – мовив о. Зварич, махнувши рукою.

– Ну, то на яке ж він дав вам гроші?

– А на яке? Я йому розповів, яка справа. «Добре, – каже, – рятуйтеся. Я вас, отче, знаю, ви чесний чоловік. Дайте мені скрипт, зобов'яжіться самі вести сю справу і сплачувати мені довг з процентами, то я вам гроші дам. А з хлопами я не хочу мати ніякого діла. І щоб ніхто не знав про се, ані в селі, ані в сусідстві, прошу вас. Нікому не кажіть!» Та й по всій параді. Я зараз підписав скрипт і – гроші в руку. І до тижня всі хлопські довги в цілім селі сплачені, викуплено сто моргів, а я зробився громадським банкіром, і касієром, і екзекутором.

– І сплачують довжники?

– Точнісінько. Правда, треба лазити, пильнувати, радити, упоминати, – ну, але у мене власного діла небагато, то й лажу по селі.

– Ну, а якби так, не дай Боже, вас не стало? Що тоді?

– Я се говорив Вагманові. А він сміється. «Що то вас обходить? Я ризикую, а не ви».

– Дивно! Дивно!

– Стрілило щось до голови жидові. Ну, а нам чому не користати? Ех, якби-то наші кондеканальні хотіли троха менш політикувати, а більше попрацювати! Адже Вагман міг би зробити таку вигоду не мені одному. Знаєте, його числять на півміліона оборотових грошей. Се мені інші жиди говорили. Адже тими грішми можна би при добрім порядку за десять літ цілий наш повіт вирвати з лихварських рук.

Довго ще вночі розмовляли Євгеній і о. Зварич, перебираючи сільські болячки та можливі й неможливі способи рятунку. Правда, о. Зварич, занявшись справою викупна селян із довгів, мало звертав уваги на інші справи. Про заснування читальні в селі не думав, а такі випадки, як затроєння дітей при щепленні віспи, як вибори до ради повітової і громадської, заставляли його зовсім не приготованим. Він знав тільки своїх довжників у селі, але навіть не пробував витворити з них якусь свою партію і навіть стояв на тім, що всяка така партійна робота – непотрібна і шкідлива. Євгеній надармо силкувався переконати його, що се помилка. О. Зварич, як і всі чесні люди з обмеженим кругозором і тісною головою, вперто стояв на своїм, і вони пішли спати, не договорившись до нічого путнього.

XXXII

Термін у Гумніських був назначений на дев'яту рано, тож Євгенію треба було виїхати з Бабінець дуже вчасно, щоб поспіти на сю годину. І справді, він виїхав, не бачившись рано з о. Зваричем, і велів Беркові поганяти не гаючись. Але насеред села мусив зупинитися. Коло криниці ждала на нього купка селян. Вони здалека поклонились йому і, держачи шапки в руках, наблизилися до брички.

– Здорові були! – привітав їх Євгеній. – А що, панове?

– Та ми хотіли би з паном побалакати, – мовив один із селян.

– Коли ж бо у мене часу мало. Спішуся на термін до Гумніськ.

– Ще пан стануть на час. А ми би дуже просили...

Євгеній велів Беркові зупинити коней. Селяни обступили бричку.

– Поперед усього прошу шапки на голови!

– Та вже най пан вибачають, – мовили селяни, беручи шапки під пахи. – Ми й так постоїмо.

– Ні, так я з вами й говорити не хочу.

Вони нерадо понадівали шапки.

- Ну, що ж там у вас?
- Та ми би хотіли порадитись...
- Перепрошаю... Ви, бачиться, були вчора у о. Зварича разом з тими, – мовив Євгеній до одного з селян, пізнавши його. Інші всі були незвісні йому.
- А так, – мовив той.
- Чому ж ви вчора не говорили те, про що хочете говорити тепер?
- Та... при егомостеві ніяково. Єгомость не люблять... гніваються, коли хто говорить не до річі.
- Ну, що ж таке не до річі ви хочете сказати мені?
- Та ми би хотіли питати... Пан, певно, читають газети... Чи то правда, що навесну має бути велика війна?
- Війна? А відки ж мені се знати? Може, буде, а може, й ні.
- Ага, чуєте, куме, – моргали селяни один на одного, – може, й буде... Чуєте, що пан кажуть?
- Але чим же се таке цікаве для вас?
- Як-то? Для нас? Адже для нас цікавіше, ніж для кого. Коли війна, то кого женуть найбільше на війну? Хлопських дітей.
- Ну, то правда, – мовив Євгеній. – Але се ще не таке певне, чи буде війна. Певніше те, що не буде.
- Е, пан так тільки кажуть, аби нас не лякати, – недовірливо мовив один селянин. Євгеній усміхнувся.
- Виджу, що вже без мене хтось порядно налякав вас.
- То пан кажуть, що в газетах іще нема певності про війну?
- Але ж то у газетах зовсім нічого ні про яку війну не говорять.
- А може, пан не читали тих найстарших газетів... тих цісарських... що від самого цісаря до всіх губернаторів і до всіх старостів ідуть? – закинув один селянин. Євгеній чимраз ширше витріщував очі.
- Що вам, люди? Про які се газети ви говорите? Таких газет зовсім нема. Від цісаря до старостів жадні газети не йдуть.
- Е, пан жартують. Нам казали, що йдуть і що в них написано виразно, що навесну буде велика війна між нашим цісарем і москалем. Але між нарид сеї відомості не пускають, щоби нарид не полошився.
- Не слухайте сього, люди! Хто се вам наговорив?
- Та вже хто наговорив, то наговорив. Ми тільки хотіли знати...
- Як же ж ви будете знати, коли не вірите! – мовив Євгеній з досадою в голосі.
- Ей, пане! – гірко промовив селянин. – Вам то дурниці, а нам... Нашим дітям...

Адже то війна, то не жарти.

– Але ж ні про яку війну нічого не відомо.

– Не відомо, кажете. А отже бранка буде.

– Бранка? Ну, певно, бранка буде, як кожного року. Та хіба се така страшна річ?

– Як кожного року? Е, ні, пане. То не така бранка. То перед війною бранка, така, що лише кривого та сліпого пустять.

– Та хто се наговорив вам? Люди, хрестіться!

– Та ми власне про се хотіли пана спитати.

– Про що?

– Та про тоту бранку.

– Кажу вам: бранка буде така, як кожного року.

– А рекрутів зараз поженуть до огню?

– До якого огню?

– Ну, пане. Видно, що ви тої річі не знаєте, – мовив один селянин.

– А я виджу, що з вами нема що говорити, – мовив Євгеній. – Гоніть, Берку!

Але поки Берко рушив з місця, один селянин скочив у бричку.

– Вибачайте, пане, – мовив він. – Їдьте, Берку! Я потому за селом злізу.

Бричка рушила. Селянин сів обік Євгенія.

– Ну, скажіть мені, будьте ласкаві, – обернувся до нього Євгеній, – що се за дурниці натуркав вам хтось у голову?

– Та я би пану сказав, але бачите, – і він моргнув на Берка, що, обернений до них плечима, поганяв коні.

– Та говоріть, говоріть! Бричка туркоче, то він не зрозуміє.

Селянин, присунувшись до нього ближче, почав оповідати.

– Та от так. Знають пан пана Шнадельського?

– З лиця не знаю, а так дещо чував.

– То правда, що то великий пан?

– Не знаю, чи великий на зріст.

– Ні, я не про зріст. Але так, учений пан, великий адукат?

– Здається, що не дуже.

– Не дуже? Ой, дуже. Кажуть, що був у суді, а як пізнав там усі порядки, то поїхав до Відня до самого цісаря і сказав так: «Найясніший монархо! В Галіції суди дуже несправедливі, простому народові велика кривда дієся». То найясніший монарха поволив йому виступити з суду, і зробитися адукатом, і боронити простий нарід.

– Хто вам се сказав? – з зачудуванням спитав Євгеній.

– Та так скрізь по селах говорять.

– Бо я інакше чув, – мовив Євгеній. – Я чув, що пан Шнадельський був у суді, покрав там щось, і його нагнали. А адвокатом він не є і не має права бути.

Селянин похитав головою при тій мові, – очевидно, не вірив їй.

– Е, то, може, пан не про сего Шнадельського чули. Бо сей – то дуже великий пан і вчений адукант.

– Я чув тільки про одного Шнадельського, – мовив Євгеній. – Ну, але коли конче хочете, щоб то був не той, то нехай вам буде й не той. Ну, і що ж він?

– Та був у нас у селі, в громадській канцелярії, і оголосив: навесні буде велика війна, а взимі незадовго буде велика бранка. Будуть брати всіх, хіба кривих та сліпих ні, а кого візьмуть, то зараз у мундур, до обрихтунку, а потім зараз до огню. А хто би хотів реклімуватися або й так увільнитися, то нехай удасться до него. Він один може то зробити. Правда, що то буде троха коштувати, але іншої ради нема.

– А питали ви його, кілька би то коштувало?

– Казав, що найменше п'ять соток.

– Видно, на багачів полює. Ну, і що ж, зголосилися деякі до нього?

– Та в нашій селі нас вісім. У мене син одинак, власне має йти до першої класи, а у кума Степана старший син жонатий на боці, вийшов із клас, а молодший при батькові на господарстві, а у Демка п'ятеро дітей дрібних, тільки старший здатний до праці. І так у кожного коли не се, то те. То вже гадаємо собі: ліпше мені півгосподарства стратити, ніж свою дитину на явну загибель пускати. Адже господарство – річ набутна, а своєї крові жаль.

– Ну, і подавали ви йому деякі завдатки?

– Та певно. Без того й говорити з нами не хотів. Нижче десятки й не дивився. «Не думайте, – говорив, – що то легка річ!» Я дав п'ятнадцять ринських, а деякі й по двадцять подавали.

– І кажете, що в уряді громадським се голосив?

– А так.

– І багато людей се чуло?

– Та щось нас п'ять чи шість.

– Війт чув?

– Ні, війт вийшов. А нас він просив не розголошувати сего. «Бо, – каже, – наказ вийшов із Відня робити все в тихості, аби нарід не перепудився».

– І як гадаєте, чи тільки в вашій селі він був у тій справі?

– Ей, де! Був і по інших. Декуди люди не хочуть признатися, а деякі говорять. Та він і інші адукацькі справи провадить. Береся ґрунти виходжувати, лівентарі виробляти.

– І за все каже собі так платити?

– Ну, та певно. Без того не можна.

А по хвиливі мовчанці селянин запитав:

– Ну, і що ж нам пан радять робити? Виходжувати тото увільнення чи ні?

– Що ж я вам буду радити? – мовив Євгеній, у якого в серці бралася розпука при тім оповіданні. – Знаєте, господарю. Аби я вам і найліпше порадив, то знаю наперед, що мене не послухаєте і зробите так, як вам скаже той пройдисвіт. А в таким разі шкода моїх слів.

– Та най пан не гніваються! – мовив селянин, трохи ображений Євгенієвими словами. – Ми пану дурно не схочемо.

Євгеній скипів.

– Стійте, Берку! – скрикнув він.

Бричка зупинилася.

– Прощу вас, пане господарю, злізайте і не доведіть мене до злості!

Селянин зліз. Він, очевидно, не надіявся сього. Опинившись на землі, він ще раз обернувся до Євгенія.

– І нічого нам пан не порадять?

Євгеній ужив усіх сил своєї душі, щоб перемогти своє зворушення і свій біль над темнотою та поганими привичками тих людей.

– Слухайте, чоловіче. Говорю вам по щирості і нічого від вас не хочу за сю раду. Не дайте себе обдурювати! Ніякої війни ані великої бранки не буде. Ніякий пан ані адукат не має права увільнити ваших дітей від війська, окрім тих, що мають право до рекламації. Хто вам інакше говорить, той дурить і туманить вас. Розумієте?

– Т-та розумію, – якось нерадо мовив селянин.

– Ті гроші, що ви йому дали, то так як би в болото викинули. Коли маєте свідків, то скаржите його до суду за видурення, розумієте? То його замкнуть до криміналу, і побачите, що він за адукат. А не маєте свідків, то плюньте в те місце, де були гроші. А більше йому не давайте і інших остерігайте. Зрозуміли?

– Та зрозумів.

– І вірите мені?

Селянин почухався в потилицю.

– Ну, то йдіть і робіть, як знаєте. Гоніть, Берку!

XXXIII

Гумниська – мале, брудне жидівське місточко. Вулиці повні вибоїв, тільки в головнім осередку вимощені річними кругляками, по яких селянські вози диркочуть, мов кепський грач по клавішах розстроєного фортеп'яна. Передмістя мають характер села; осередок виглядає мов збірка мурованих коршом. Тільки коло так званого ринку стоїть кільканадцять одноповерхових кам'яниць. У одній із таких кам'яниць, розуміється, жидівській, міститься ц[ісарсько]-к[оролівський] повітовий суд – містився в ту пору, в якій іде наше оповідання. Суд у тім місточку заведено недавно, то й дому власного для нього ще не було.

Ринок, при яким містився суд, – се була широка квадратова площа, з калюжею на середині, з купами сміття тут і там, з теребовельськими тротуарами з двох боків, а з кругляковими хідниками з двох інших. З усіх боків до ринку виходили жидівські склепи, в сінях домів сиділи при своїх столах там булочниці, там крамарки з стяжками, іглами, шилами, каменями до острення кіс, ременями і шапками, там шевці з угнівськими чобітьми або оліярниці з олієм, що ширив на сто кроків довкола душний неприємний сопух. Бруд, занедбання – отсе було головне, що кидалося в очі і у всі змисли в тім місточку і в тім ринку. Щось спирало груди, очі втомлялися, блукаючи по самих непринадних предметах, думки робилися понурі. В торгівні дні на тім ринку й на тісних вуличках та торговицях ішла пекельна гармонія: квичали поросята, ревли воли, скрипіли немазані колеса, кричали, гейкали та сварилися селяни, шваркотали жида, викрикували свої товари перекупні, протискаючися поміж вози, а на возах то плакали, то проразливо свистали діти, взяті до міста на те тільки, аби було кого лишити при конях, поки старі поорудують на підсіннях, по склепах та по шиночках, що їм треба й не треба. Вереск і гармидер, п'яні співи і завзяті «торги» рвали слух; щоб тут міг хтось весело, щиро сміятися, чути себе свобідним і вдоволе-ним, – се видавалося чимсь диким і невідповідним до сього місця, не до лиця його загальній фізіономії.

І гумниський суд своїм виглядом достроювався до тої фізіономії. Камениця не стара ще, але обдряпана, оббита дощами і сполоскана згори додолу потоками дощівки, що текла з дірявих ринів. Сіни широкі вели на вузьке, темне і брудне подвір'я, завалене якимись старими бочками та поламаними возами. З сіней направо й наліво йшли сходи на перший поверх, де находилися канцелярії і зала розправ; і сходи, і стіни, і коридор на першій поверсі, і зала – все було брудне, запорошене, заболочене, занедбане. Дерев'яна підлога на коридорі була попротирана ногами так, що в многих місцях крізь дошки видно було голу цеглу; поруччя на сходах було слизьке від бруду;

повітря всюди було сперте, затхле і нездорове, хоч у самотнім вікні, що з коридора визирало на якийсь поганий закуток, були вибиті дві чи три шиби.

Євгеній прибув до суду пів до дев'ятої і застав коридор, повний селян, міщан, жидів, жінок і чоловіків. Деякі сиділи на сходах, інші стояли на коридорі, держачи капелюхи в руках; жида шваркотали щось, жінки зітхали важко, хрестилися та шептали молитви. Всіх очі від часу до часу позирали на двері зали розправ, відки мав з'явитися «пан секретар», щоб викликати справи, які сьогодні на деннім порядку.

Євгенієв клієнт, громадський радний із одного з поближких сіл, гарний, чорновусий чоловік яких 35 літ, побачивши свого адвоката, протопився до нього, привітався з ним і, відводячи його трохи набік, шепнув:

- Усе добре, прошу пана адвоката.
- Що добре?
- Та з моєю справою.
- А що, відступив жид від оскарження?
- Е, ні!
- Свідків маєте?
- Свідків? Яких свідків? Жид має свідків.
- Але ж ви мали мати своїх.
- Нащо?
- Ну, щоб посвідчили вашу невинність.
- Мою невинність? Але ж я не потребую її посвідчувати. Я таки набив жида.
- І признаєтеся?
- А певно.
- Ну, то що ж доброго вам трапилося?
- Най лише пан адвокат питають жидових свідків, за що я його набив.
- Ну, розуміється, що буду питати. Сам суддя буде питати.
- Ні, прошу пана, судія не буде питати.
- А ви відки знаєте, що не буде?
- Побачать пан.
- Ну, ну не бійтеся, я своє зроблю.

В тій хвилині двері від зали отворилися, в них з'явився возний, прочищуючи дорогу, а за ним молодий панич, протоколянт пана судді Страхоцького, з аркушем паперу в руках. Увесь народ лавою повалив до нього. Протоколянт серед загального гуркоту і шуму почав відчитувати лісту розправ.

- Абіхт Хаскель – нема. Анштелер Фроїм – нема. Бабій Митро – нема.
- Є, є, прошу пана! – запищав малий чоловічок із юрби.

– Добре, добре. Бабій Митро є.

І, зачеркнувши оловцем назву присутнього, читав далі. Хто не відізався в тій хвилі, не був моментально присутній, не дочув своєї назви серед шуму, того справа спадала з порядку денного.

– Але я тут! Ось де я, Абіхт Хаскель! – кричав пейсатий жид, вбігаючи задиханий із сходів.

– Пропало. Було обізватися тоді, коли вас читано. Дістанете другий термін.

Се «філізованя» тяглося з півгодини. Поминені зголошувалися, просили, сперечалися, деякі починали лаятись; протоколянт грозив, що велить арештувати непокірних. Роззяви-селяни, що не обізвалися в першій хвилині, чухалися в потилицю і зітхали важко, але не відходили, мнучи в руках «форлядунки» і ждучи таки ще якоїсь ласки Божої. Із ста п'ятдесятьох справ, покладених на порядку деннім, скинено таким робом цілих вісімдесят. Коли вибила дев'ята, викликування скінчилося, протоколянт вернув до зали, возний станув при дверях, і почалися так звані «пискові» розправи.

Євгеній зараз при початку викликування ввійшов до зали, де вже сиділи суддя Страхоцький і заступник прокуратора, ще молодий урядник, що з дуже неособливим успіхом силкувався надати своєму дитяче-наївному і смішкуватому лицю вираз урядової поваги і строгості. Суддя Страхоцький – то був маленький худенький чоловік з надзвичайно малою головою і ріденькою бородою. Хоча мав уже близько шістдесят літ, то проте виглядав щось мов недозріле, неустатковане. Його голос був пискливий, вираз лиця заляканий, очі вогкі, мов ось-ось йому збирається на плач; рухи нерівні, нерішучі, немов він ніколи не знав, що робити. В суді його знали всі як зовсім невжиточного суддю. Надзвичайно тупий у науках, він переходив у гімназії з класи до класи то просьбами, то протекціями, а одинокє, чого добре навчився під час університетських студій, се була гра в більярд. Зате коли прийшло до державних екзаменів, він був змушений перший раз у своїм житті напружити свій мозок. З тяжкою бідою він зробив судейський екзамен, але заплатив за нього дорого, бо по екзамені зійшов з ума. Його вилічили, але його духові здібності від того часу зробилися, коли можна, ще менші, ніж були. Проте він вступив до суду, відбув приписану практику, авансував, замикав і судив людей, не тямлячи ані законів, ані суджених справ і маючи собі тільки одно дуже просте правило: робити відповідно до сказівок прокуратора. Але раз трафилася йому неприємна пригода: чи то прокуратор хотів зажартувати собі з нього, чи, яко запалений мисливець, справді був розлючений на селянина, що ніччю застрілив у своїй бараболі дика і не віддав його пану, але сам іззів, – досить, коли прийшлося судити селянина за лісову крадіж, прокуратор приватно сказав Страхоцькому: «Я би такого злодія засудив на смерть, нехай би його повісили!» І Страхоцький ні сіло ні впало засуджує хлописька

на смерть і зараз пише до ката в Голомуці, щоб приїжджав вішати. Справа наробила скандалу, і Страхоцького взяли знов до шпиталю. Але там сконстатували у нього органічну хибу і випустили його по кількох тижнях. У нього були широкі сімейні зв'язки, і йому виєднано те, що його знов узяли до суду, навіть авансували на радника, але не давали йому ніякої справи вести самостійно. Він укупі ще з кількома подібними інвалідами належав до постійних меблів при всяких розправах; се були так звані «неперемінні вотанти». Страхоцький звичайно дрімав під час розправи або, обернувшись плечима до публіки, писав пальцем по склі, писав усе одно однісіньке слово *dobrze**, а коли прийшлося голосувати, то завсіди віддавав голос в душі внесків прокуратора. Се, по його думці, була найліпша міра для виміру справедливості. Так він прослужив довгі літа, і йому лишалося вже небагато до вислуження повної пенсії. Але в судівництві повіяло трохи іншим духом, від совітників зажадали справжньої роботи, а не самого кивання головою на прокураторські внески, і хоча інституція «неперемінних вотантів» не перевелася зовсім, то проте старших повисилано на пенсію, а Страхоцькому віддано управу повітового суду в Гумниськах. Бідний чоловік мало не плакав, одержавши такий несподіваний аванс, але президент потішив його. «Дам пану совітникові наразі дуже інтелігентного практиканта, то він буде пану допомагати, а пан совітник будуть ласкаві держатися у всьому його вказівок. Сей практикант – дуже здібний правник і не схоче робити собі жартів з пана совітника, то вже на нього можна спуститися».

От так підготовлений, пан суддя Страхоцький рушив до Гумниськ і взявся робити справедливість у повіті. Практикант справді показався дуже здібним, так що людність ані в тоні ведення розправ, ані в їх скорості, ані в самих вироків не бачила ніякої зміни. Суддя був «острий», се так, але такий самий був і його попередник, і так, мабуть, і Бог приказав, щоб усі судді були острі, щоб лаяли обвинуваченого, веліли приставляти жандармами, грозили тюрмою і шибеницею. Які були їх вироків, наскільки відповідали законові, про се селяни здавен-давна не знали й не думали: вони знали одно, що судового вироків ніколи не можна зміркувати наперед так, як тяжко вгадати нумери, які вийдуть на лотерію.

XXXIV

Євгеній знав Страхоцького ще з часів, як сей був «неперемінним вотантом», але, знаючи, що у пана судді пам'ять коротка, представився йому і заявив, що заступає справу Ілька Марусяка.

* Добре (польськ.). – Ред.

– А, пан меценас, пан меценас, – засуетився суддя. – Прошу, прошу! Ось ваше місце. Аякже, аякже, Ілька Марусяка. Будемо його судити нині. Добре, добре!

Євгеній представився заступникові прокуратора і заняв своє місце. Суддя тим часом приступив до вікна і почав своїм звичаєм писати пальцем по спітнілій шибі. Та ось увійшов практикант, що поводився тут зовсім як господар дому. Він уклонився Євгенію, наблизився до нього і спитав:

– Пан меценас заступають Ілька Марусяка?

– Так.

– Будемо старатися, щоб якнайшвидше прийшов на чергу. Прошу пана совітника!

Пан Страхоцький, почувши сей голос, покинув свою каліграфію і подріботів на своє місце.

– Ага-га, зачинаємо, зачинаємо! – пищав він, сідаючи.

– Возний, закличте – хто там перший? Ага, Митро Бабій і Олекса Чапля, – мовив практикант.

Возний отворив двері зали і крикнув до сіней:

– Митро Бабій і Олекса Чапля!

В сінях залопотіли важкі чоботи, і по хвилі ввійшли два селяни в латаних кожах, поклонилися низько і станули при дверях. При їх виді лице судді Страхоцького з добродушно-заяканого зробилося якимсь тупо-жорстоким.

– Ближче сюди! – запищав він.

Селяни зробили два кроки і знов зупинилися.

– Ближче сюди! – знов запищав суддя і почервонів на лиці.

Селяни знов рушили несміло наперед, аж возний узяв їх за плечі і, попихаючи, поставив перед судейським столом.

– Чого вам треба? – запищав до них Страхоцький.

Селяни поклонилися.

– Та проше ласки найяснішого трибуналу, нічого!

– Як то нічого? Адже маєте нині термін!

– Так, так.

– За образу честі, – докинув практикант.

– Ага, за образу честі, – мовив суддя.

– Та то проше найяснішого трибуналу – яка то образа була? Він мене назвав злодієм, я його назвав злодієм, – ну, то вирівнялося. Він мені, вибачайте, матір спаплюжив, я йому спаплюжив матір, ну, то жадній кривди нема!

– А за що ж ти його заскаржив?

– Та бо, прошу пана, він мене назвав соціялістом, а я того не міг стерпіти.

– То така тяжка образа?
 – А так. Сказував мене на ціле село.
 – А що ж тото значить?
 – Та то ніби, що я десь церков обікрав.
 – Та не брешіть-бо, куме! – перервав йому другий селянин. – То лиш вам так наговорили! То зовсім так не значить.

– А що ж то значить? – запитав суддя.

– Та то, прошу пана, значить, як хто в великий піст скоромне їсть.

Прокуратор, Євгеній і практикант засміялися. Суддя Страхоцький дуже не любив сміху. Йому все здавалося, що то з нього сміються, тож, зирнувши гнівно по присутніх, піднесеним голосом запищав до селян:

– І ви, драби, задля такої дурниці смієте трудити суд?

– Та ми вже перепросилися, прошу пана судді.

– Перепросилися? Коли?

– А от тепер, у сінях.

– Тепер? А не могли ви перепроситися вчора і не тратити дня на термін? Ну, коли вже тут прийшли, то мушу вам дати пам'ятку. Посидите оба по добі в арешті, щоб знали на другий раз, як докучати судові.

Євгеній аж ахнув при таким несподіванім обороті справи, тим більше, що оречення судді не було ніяким вироком, бо ж справа була залагоджена перед судом. Практикант і прокуратор зирнулися і всміхнулись. Практикант так само всміхнувся й до Євгенія; видно було, що вони привикли до таких концептів пана судді.

– Возний! – крикнув пан Страхоцький. – Поклич ординанса, нехай візьме отсих двох і заведе до арешту!

Селяни стояли як остовпілі, далі почали проситися.

– Возний, виведіть їх! – мовив практикант і значущо моргнув возному. Сей приступив до селян, шепнув їм щось, і вони зараз успокоїлися і пішли – розуміється, не до арешту, а на вулицю.

Викликано другу справу – двох жидів-конкурентів. Рум'янець гніву відразу уступив з лица судді. Жидівські справи були звичайно замотані, і він полишав ведення розправи прокураторові і практикантові, що любили розмовляти з жидами жаргоном, для нього майже зовсім не зрозумілим. Бідний суддя нудився, і нараз, коли практикант випитував жидів про справу, Страхоцький з плачливим видом обернувся до нього:

– Пане, але ж я не урядую!

Практикант перервав індагацію і глянув на суддю.

– Дайте ж мені хоч який акт, який папір, щоб я знав, що урядую.

Практикант схопився з місця, виняв із шафи перший-ліпший плік актів і тицьнув його під ніс судді, що зараз углибився в читання якихсь зовсім не зрозумілих для нього зізнань, рекурсів і реплік і був зовсім заспокоєний. Проходячи попри Євгенія, практикант сказав йому півголосом: коли має ще залагодити які справи, то може йти, бо перед Ільком Марусяком на порядку ще десять інших справ, а в тім числі три жидівські, а се потриває в усякім разі зо дві години. Євгеній пригадав собі, що справді має поробити деякі виписки в регістратурі, і вийшов, наказавши Марусякові, щоб пильнував черги і не відходив нікуди. Через півтори години, поробивши виписки і поснідавши в поблизькім заїзді, він вернув. Марусяк сидів на коридорі під стіною.

– Ну, що? – запитав його Євгеній. – Ще вас не кликали?

– Ні. Ще там якісь жиди шваркочуть.

Марусяків противник, високий сивобородий жид, ходив по коридорі і спідлоба позирав то на Марусяка, то на адвоката. Присутність адвоката, видимо, непокоїла його.

– От Юда! – гнівно шептав Марусяк до Євгенія, затискаючи кулаки. – Глядіть, як нас пасе очима. З'їв би, якби міг. Адже підплатив судію, щоб мене конче засудив, щоби я не міг бути вибраний до ради громадської.

– Як то підплатив? Хіба суддя бере?

– Не судія, а судііха. Адже його Рухля ще вчора голосила: «Ну, ну, піде Марусяк завтра на термін, а верне за місяць. Скажіть йому, щоб набрав досить футрашу, бо буде годувати не тільки себе, але й арештантські воші. А в раді громадській тоді буде, як на моїй долоні волосся виросте».

Марусяк ще щось хотів говорити, коли жид підійшов до Євгенія і, торкнувши його за плече, мовив, підіймаючи ярмурку на голові.

– Bitte Sie, Herr, auf ein Wort!*

– Чого вам треба? – запитав його Євгеній.

– Я би хотів просити... Я би мав пану щось сказати.

– Говоріть.

– Але я би хотів у чотири очі.

– Говоріть і в шість. Я з вами ніяких секретів не маю.

– То пан адукат? І пан хочуть боронити отсего-о?

– Так.

– А пан знають, що то за чоловік?

– Знаю.

– Та-а-ак? – протягнув жид. – Ну, ну!

* Прошу вас, пане, на одне слово! (нім.). – Ред.

І він відвернувся, силкуючися надати своєму лицю згідний і байдужний вигляд. Євгеній знав сей жидівський маневр. Він знав, що жид не має нічого особливого сказати йому, але рад би своїм секретним говоренням з адвокатом наполохати селянина, посіяти в його душі недовір'я до адвоката, а се в усякім разі можна буде потім використати. Сього власне не хотілось Євгенію, і для того він ніколи не піддавався на такі маневри.

Та ось, нарешті, викликано справу Лейби Хамайдеса против Ілька Марусяка. Євгеній, а за ним обі сторони ввійшли до зали. В ній було вже душно, чути було запах цибулі, хлопських кожухів і людського поту. Страхоцький сидів на своїм кріслі блідий, змучений і майже сонний. Прокуратор сидів також задуманий; у нього була молода і гарна жінка, яку він дуже любив, але не менше підозривав, що ошукує його з капітаном від уланів. Була власне одинадцята – пора, коли його Міля одягається і коли – говорено йому – капітан заходив до неї кілька разів. Прокуратор кляв у душі отсей проклятий уряд і всі ті справи, що заставляють його сидіти тут і не дозволяють хоч на хвилину скочити додому, поглянути, що там робиться. І ще той дідьчий адвокат! Якби не він, можна б було спокійно тепер зробити перерву хоч на півгодини; а так Страхоцький уперся конче перевести ще сю розправу і позбутися Євгенія і аж тоді зробити перерву. А тоді для нього бігання додому може бути зовсім безпредметове. Тільки один практикант держався бадьоро і свobodно і був, бачилось, душею сеї зали. Він випитав обі сторони *quo ad generalia** і, ткнувши Страхоцькому якийсь папір у руки, взявся за перо, щоб протоколювати розправу.

- Ну, ти, Ілько – як там тебе? – Марусяк, признаєш себе винним? – запитав суддя.
- Ні, – відповів Ілько.
- Ні? Як то ні? Адже ж ти бив Лейбу.
- Та бив.
- А знаєш, що бити не вільно?
- Та знаю.
- І як же ти смів його бити?
- Бо мусив.
- Як то мусив?
- Бо він би був мене набив.
- Був би тебе набив? А ти як знаєш, що був би тебе набив?
- Бо кинувся на мене з колом.
- То най би був бив, а ти б його був заскаржив.

* Щодо родоводу (лат.). – Ред.

– Ні, дякую красенько. Волить він мене скаржити.

– Ну, то тепер будеш сидіти за бійку. Пане Лейбо, правда то, що ви хотіли його бити?

– Неправда, прошу високого трибуналу, – мовив Лейба, піднімаючи ярмурку на голові. – Відки він знає, що я хотів?

– А видиш! – мовив Страхоцький до Ілька. – Лейба каже, що то неправда. То він перший кинувся на вас? – обернувся він знов до Лейби.

– Він перший ударив мене.

– А ви його вдарили?

– Ні, ані разу! То ще не все, прошу високого трибуналу. Він обікрав мене.

– Брешеш, жиде! – крикнув Ілько.

– Я маю свідки. Він обікрав мене, а коли я упімнувся за своє, він ще й набив мене. Я три неділі лежав хорий.

– Ти міг лежати й три роки, бо й так нічого не робиш, тільки кров ссеш із людей, – буркнув Ілько.

– Мовчи, хлопе! – завищав суддя. – Ах ти, поганине! Чи бач його, обікрав, ще й набив, і ще й лається перед судом! Кличте свідків!

– Перепрошаю пана совітника, – відізвався Євгеній, – я хотів би запитати дещо у пана Лейби Хамайдеса.

– А, прошу, прошу! – поквапився суддя.

– Пане Лейбо, – мовив Євгеній, обертаючись до Лейби, – ви ще досі не сказали нам, де то була та бійка?

– Де була? Де була, то була, а бити не вільно.

– Ну, се вже побачимо, а я просив би відповісти мені на моє питання.

– Що я буду пану відповідати! – буркнув жид і відвернувся лицем до судді.

– Прошу занотувати в протоколі, що пан Лейба не хоче відповісти на моє питання.

Ну, то, може, ви, Ілька, скажете нам, де се було?

– В моїй хаті.

– А що ж робив пан Лейба в вашій хаті?

– Видумав собі якусь крадіж і прийшов робити ревізію.

– Ну, то, певно, прийшов з війтом?

– Ні.

– З присяжним?

– Ні.

– З польовим або з ким-небудь із громади?

– Ні.

– Як то, сам?

– Ні, не сам. Узяв собі до помочі двох жидів і ще трьох піяків, таких, що у него днюють і ночують. Влетіли нападом до моєї хати, перестрашили жінку і дітей, а коли я запитав їх, яким правом нападають мене, Лейба казав мене в'язати, а потім кинувся на мене з буком. Ну, я мусив боронитися.

– Правда се, пане Лейбо? – запитав Євгеній.

– Неправда!

– Ага, преці маємо відповідь.

– Нехай свідки скажуть, – мовив Ілько.

– Прошу високого трибуналу, я противлюся його свідкам.

– Але ж се ваші власні свідки, ті, яких ви привели, – мовив протоколянт.

Жид не знав, що на се сказати. Покликали першого свідка, Лейбового зятя Гершка.

– Скажіть нам, Гершку, що ви знаєте про сю справу? – запитав суддя.

– Я те знаю про сю справу, – забалакав Гершко швидко, мов говорив вивчене напам'ять, – що отсей Ілько вкрав у могого тестя вночі...

– Перепрошаю пана совітника, – перервав його бесіду Євгеній, – я би просив за-присягти сього свідка.

– Що? Заприсягти? – скрикнув Гершко і зирнув на адвоката ненависним оком.

– Ага, ага, заприсягти, – похопився суддя і нараз зупинився. – Але-бо... А пан про-куратор мають який внесок?

– Згоджуюся з внеском пана оборонця.

– Ну, Гершку! Будеш присягати, – обернувся суддя до свідка.

– Я? Присягати? На таку дурницю?

– То не дурниця. Ви зачали говорити про крадіж, – замітив Євгеній.

– Про крадіж? Що то за крадіж? Ділетка кукурудзи – хіба то крадіж? – змагався жид.

– Принесіть тору*! – мовив суддя до возного.

Жид поблід, затремтів.

– Прошу високого трибуналу, я не буду присягати.

– Мусиш, лайдаку! – озвірівся на нього суддя.

– Я не можу. Я не знаю сеї справи докладно. Я нічого не бачив. Я бачив, але не все. Я... я... Я Лейбин свояк. Я зрікаюся свідоцтва.

– Прошу записати заяву свідка до протоколу, – спокійно мовив Євгеній.

Гершка пустили. Він сів на боці і почав хусткою обтирати піт із чола; був увесь мокрий, мов із лазні вихопився. Все тіло на нім дрожало.

* Тора – в юдаїзмі назва перших п'яти книг Біблії («П'ятикнижжя»).

Другий жид таки мусив присягати, але був так змішаний, що з його зізнань ніхто не міг бути мудрий. Про крадіж він чув від Лейби, бійку бачив – се було в Ільковій хаті, але чого він там зайшов і як прийшло до бійки, сього він не міг собі пригадати. Покликано хлопів. Ті присягали байдужно, але з їх зізнань стверджено зовсім не те, чого хотілося Лейбі. Виходило, що про крадіж кукурудзи Лейба почав говорити аж того дня, коли зчинилася пригода, що того дня мали бути вибори до ради громадської, що Лейба перед тим радився з деким із громадян, як би не допустити Ілька до ради, і ухвалено кинути на Ілька підозріння за крадіж, наробити йому сорому ревізією в його хаті і так знеславити його в громаді. Лейба казав вйтові йти на ревізію, але вйт не хотів, то Лейба пішов сам, і так зчинилася бійка.

– Чи у вас Лейба така велика власть у селі, що може розказувати вйтові? – запитав Євгеній.

– О так, у нас що Лейба скаже в селі, то мусить бути.

Переслухи скінчилися. Встав прокуратор.

– Справа про крадіж досі невияснена, і щодо неї ведеться слідство; в усякім разі на оскарженім тяжить підозріння. А справа побиття Лейби очевидна, оскаржений сам признався. Всі зізнання свідків у тім факті нічого не можуть змінити, бо про конечну оборону тут не може бути мови. От тим-то я піддержую оскарження і прошу засудити оскарженого.

Євгеній почав вияснювати справу, але бачив, що суддя немов дрімає і майже не слухає його промови. Він говорив коротко, зводячи докупи зізнання свідків і виказуючи нестійкість обвинувачення. Суддя, очевидно, почав нетерпеливитися. Протоколянт пильно писав щось на карточці.

– Розправа скінчена. Слухайте вироку! – пискнув суддя.

Всі повставали.

– В імені його величества цісаря, – зачав він, дивлячись на вікно, та потім нараз глипнув на Ілька, і його хопила за серце злість на сього мужика, що так багато часу мусив з ним згаяти, і він, хапаючися жменею за живіт і корчачись, пищав далі: – Ти, злодію, розбишако, суд признає тебе винуватим і засуджує на чотири тижні арешту.

Він зупинився, щоб перевести дух. В тій хвилі протоколянт всунув йому в руки записану картку паперу. Суддя перебіг її очима, і на його лиці виступив плачливий вираз.

– Але пан прокуратор піддержує оскарження! – мовив він майже крізь сльози, мов дитина, невинно висічена, нахилиючися до протоколянта.

Сей устав і щось живо почав толкувати йому. На лиці судді, мов на лиці дитини, малювалися за чергою зачудування, перестрах і тупа резигнація. Протоколянт сів на своє місце, а суддя взяв картку до рук і почав читати:

– Однак ж з огляду, що крадіж не доказана і що бійка була наслідком безправного нападу Лейби на дім Ілька і в тім разі зовсім оправданим супротивленням, то суд увільнює оскарженого Ілька Марусяка від вини і кари.

– Ай вай!* – зойкнув Лейба.

Прокуратор поклонився і сів, переглядаючи дальшу справу. Євгеній і Марусяк, поклонившись судові, вийшли з зали.

– Я знав, що так буде, – радісно мовив Марусяк, перериваючи важкі Євгенієві думи при виході з сього захисту справедливості.

– Ви знали? А то відки?

– О, пан практикант у нас добрий панич. І недорогий. Тут давніше пан ад'юнкт був, о, то до того з чим-будь не можна було показатися!..

XXXV

Відбувши ще два терміни і залагодивши все, що мав залагодити в Гумніських, та пообідавши в жидівськiм заїзді, Євгеній таки того самого дня рушив з поворотом, але іншою дорогою, на Буркотин. Хоча ся дорога була дальша, то проте Євгеній не хотів ночувати в Гумніських, надіючися таки бути коло півночі дома. Загорнувшись добре в подорожну бунду, він велів Беркові поганяти коней і, опершись плечима о зад каритки, віддався своїм невеселим думкам. Він був загалом невисокої думки про наше судівництво, але те, що бачив у Гумніських, могло б було менше загартовану душу довести до розпуки. Той мертвий шаблон, та ремісницька буденність вимірювання справедливості, повна зневага до провідних ідей законодавства і панування мертвої букви, та ще в сполученні з повною безцеремонністю людей, отупілих або й зовсім хорих духом, – тут доведені були до справжньої карикатури на всяке судівництво. До якої байдужності на закон і на людську кривду треба було дійти, щоб не тільки видавати подібні вирокі, як їх видає Страхоцький, але толерувати їх! Ну, та Страхоцький – напівідіот, йому й не диво. Але що ж ті, що, знаючи його, вислали його сюди «на вислугу»? Навіть хоч би прокуратор і практикант паралізували його ідіотичні присуди, то й тоді ще його спосіб ведення розправ мусить підкопувати повагу того «найвищого царського атрибуту», тої порфіри, вложеної на блазня. Та чи паралізують же вони все? Практикант, як бачимо, бере, Страхоцький, хоч ідіот, а також свою користь нюхом чує, а прокуратор, молодий чоловік, обтяжений сім'єю, дбає про аванс

* Ах, горе! (євр.). – Ред.

і, певно, не схоче для якоїсь там хлопської кривди заводити історій і робити скандалу, значить, псувати собі кондуїту в вищих сферах. Певна річ, Страхоцький – виїмок, але, на нещастя, образ «малого суду», який бачив Євгеній у Гумниськах, – не виїмок, а тип. На се складається багато причин: і само збюрократизування судівництва, що заставляє людей з найменшою дрібницею волочитися по судах, і величезне число справ, які мусить залагоджувати один суддя і які навіть найздібнішого й найсумліннішого чоловіка з часом доводять до байдужності і отупіння; і саме життя в малих місточках, далеких від усякого духового і товариського життя, де урядникові поза кругом своєї сім'ї лишається тільки шинок і карти; і дуже невелика пенсія, що у людей, обтяжених сім'єю, просто відчиняє двері перекупству, а особливо влазливому, цинічному жидівському перекупству; і вкінці сама тісна та невисока освіта наших суддів, прокураторів та адвокатів, оте нещасне *Brotstudium*^{*}, що не дає такому функціонеру нічого ініціально, крім знання параграфів, не торкаючи ані психології, ані суспільних відносин, ані історії, ані етики, присипляючи ще в університеті його душу і серце і випускаючи його в світ машиною, яка й працює так, як її наведуть переможні обставини.

Якою ж іронією супроти сього бриніли в Євгенієвих ушах пишні фрази про незалежність судівництва, про непідкупність суддів, про строгую легальність їх поступування і про високе почуття справедливості різних пресвітлих трибуналів, до якого так часто в своїх промовах люблять відкликатися адвокати. Адже ж оте інстинктове у Страхоцького пильнування, що скаже прокуратор, – се не одинцевий феномен, воно має свою довгу і міцну традицію! Адже важніші слідства робляться скрізь по Галичині по вказівках прокуратора, а через нього звичайно по вказівках політичної власті. Адже ж кождий трибунал у Галичині має суддів, – вони не раз становлять більшість, – що, так само, як Страхоцький, ховають сумління у жменю, а зате наострюють ухо якнайпильніше на те, що говорить прокуратор. Розділ між судівництвом і адміністрацією – перша основа справді независлого судівництва – у нас існує тільки на папері, а на ділі се ідеал, до якого нам дуже далеко.

А коли Євгенієва думка від тих «вищих сфер» перейшла вниз, до народної маси, до селянства, йому зробилося страшно. Адже ж те, що він бачив сьогодні – і чи тільки сьогодні! – ті погляди селян на суди і судівництво, ті їх чуття, з якими вони входять до судового будинку, се ж усе око-в-око те саме, що було перед 1848 роком^{**}. Змінилися форми, але дух, суть патримоніального судівництва живе й досі. Той сам, хто

* Наука для хліба (нім.). – Ред.

** 1848 рік – рік революційних подій у багатьох народів Австро-Угорщини, так звана «весна народів».

гнав хлопа на панщину, брав у рекрути, стягав з нього податки, виганяв його з хати за «лінивство» і при кожній з тих нагод міг тисячними способами кривдити його, той сам був і його суддею, мав судити про його кривди. Закони, патенти та інтимати були надруковані в великих книгах, мовою чужою і незрозумілою для народу; але й суддям вони були здалі тільки на те, щоб їх параграфами прикривати свою самоволю, городити собі з них пліт, що забезпечував би їм безкарність кривдження і визискування народу. «Завдати когось до суду», – се в народному понятті була страшна погроза, більша, як коли би хто похвалявся: «Ось я розіб'ю тобі каменем голову». «Хорони мене, Боже, від панської карності і людської ненависті» – ввійшло в народну поговорку. Хто йшов до суду, хоч би правда сто раз була по його боці, тремтів і вважав себе нещасливим, бо «панського суду ніхто не певен». Виграти справу в суді значило таке саме щастя, як трафити на лотерію: чи справедливо, чи несправедливо виграна справа, про се питати нікому і в голову не приходило. І чи ж ті селяни, які нині суддю Страхоцького вважають острим, а його практиканта добрим за те, що «дешево бере», чи ті селяни не стоять вповні на становищі патримоніального суду? І так роблять не тільки зовсім темні, загукані селяни, але й такі, як отсей Ілько Марусяк, що в своїм селі ведуть боротьбу з різними темними елементами і стоять на чолі поступовішого молодого покоління. Роблять так, бо мусять. Ті самі непереможні обставини, що накручують суддів на лад патримоніальної машини, пруть і їх, селян, мов безопірну соломку, в гирло тої машини.

Євгенію зробилося страшно і душно в пудлі брички. Він велів відслонити її і виринув на світ. Дорога йшла простою, як струна, лінією по м'якім піску. Довкола рівними темно-зеленими стінами тягся сосновий молодник, засаджений перед кількома роками коштом почасті краю і правительства, почасті кількох околичних дідичів при дармій праці селян. Давніше тут стояв великий сосновий ліс, але ті пани вирубали його так чисто і раціонально, що зруб висох і з-під здертого дерна виступив рідкий пісок. Цілій околиці грозило занесення родючих піль піском, і ось почалися заходи для виведення субвенцій на залісення сеї пустелі. Піскові поля спершу засівали якимсь коренастим та твердим зіллям, що росло на піску, а по кількох роках утворило на піску густу дернину, де можна було садити молоді сосни. Рівночасно уряд заборонив панам тої околиці на кілька літ вирубувати решти великого старого лісу – і сій забороні завдячила своє врятування також гарна діброва в Буркотині, яку зрештою пан маршалок устиг тим часом гарно обтяжити гіпотечними позичками.

Євгеній оглядав молодий лісок. Темно-зелені сосонки стояли густими рівними лавами по оба боки дороги. Вони були посаджені рядами, так що, їдучи дорогою, око раз за разом вбігало поперек головної лави і продиралося значний шмат у глиб лісу,

але за хвилю віз рушав далі, око зісковзувалось із одної лінії, вбігало на другу, щоб із неї знов зісковзнутись за хвилину. Євгеній зирнув наперед себе: сосни, сосни, сосни рівним рядом потяглися аж геть-геть далеко, де обі їх лінії по обох боках дороги немов зливалися з собою. Глипнув позад себе – те саме. Кінця лісу ніде не видно; одинока каритка котилася тихо, мов загублена серед того темно-зеленого шпилькового моря. І скрізь воно рівне, мов пристрижене якоюсь величезною машиною; ніде ані вищого дерева, ані лісничівки, ані яру, ані закруту дороги. Тільки тут і там край шляху бовваніють біло-сині басаманісті мильові стовпи з понаписуваними на них числами.

Євгеній знов зирнув наперед себе. Його зір зупинився на одному стовпі, що стояв, як йому здавалося, не в такому місці, де його, судячи по віддаленню, слід було надіятися. В сірій мряці, що злегка налягала на ліс і закривала небо, сей стовп видавався зовсім чорним. Зрештою й його форма була якась не зовсім звичайна; скорше подобав на старий обгорілий пень, ніж на правильно обтесаний і «в краєві фарби» помальований стовп.

– Слушайте, Берку, – запитав нарешті Євгеній, – що се там стоїть коло дороги? То якийсь стовп, не правда?

– Ні, прошу пана, то хлоп.

Наближалися потрохи; Євгеній побачив, що мнимий стовп справді рухається і поступає супроти них. А коли над'їхали ще ближче, Євгеній пізнав, що се був дійсно селянин високого росту, старий, сивоусий дід у чорній, довгій, понижче колін, суконній гуні і в чорнім повстянім капелюсі. Він здалека кланявся їм, а коли порівнялися з ним, простягнув обі руки і крикнув:

– Прошу пана!

Євгеній думав, що старий просить милостині, але Берко, видно, ліпше зрозумів сей поклик, бо зупинив коней. Євгеній пильно оглядав чоловіка, що, кланяючися, наближався до нього.

– Прошу ласки панської, – мовив старий, – і перепрошаю за питання: відки пан їдуть?

– Із Гумніськ.

– А куди пан їдуть?

– До Буркотина.

– А, Господи, тобі слава! – мовив чоловік і перехрестився. – Так се ось туди до Буркотина?

– Так, – мовив Берко. – А нащо вам того треба?

– Йой, таже говоріть мою біду! – мовив старий. – Адить, отсе вже від самісінького рана блуджу в тім лісі. Десь нам ялівчина втекла в ліс ще вчора, то шукали хлопці цілу

ніч, а я вийшов рано та й заблудив у поганий час. А то такий проклятий хащ, що ні стежки, ні прикмети жадної. Ходжу й ходжу, всюди однаково, а кінця нема. Вже й ніг собі не чую, Ледво-не-ледво виплентався на гостинець, а тут знов та сама біда. Сюди гляну – рівно і кінця не видно; туди гляну – знов рівно і кінця не видно. Куди йти? Пробирав навгад іти отсюди, – і він показав у противний бік від Буркотина, – йшов, ішов, усе одно, а кінця нема. І почало мені до голови таке йти, що се я не в той бік іду. Сів, спочиваю, та бо холодно. А тут як на те ані душі живої. Вже чоловік не знав, що з собою робити, та ось, Богу дякувати, що ви надїхали.

– А ви ж відки?

– Та з Буркотина.

– Ну, то сідайте коло мене, підвеземо вас, – мовив Євгеній.

Щира радість малювалася на лиці старого.

– А Бог би вам, паночку, радість дав, що ви мене, старого, не лишаєте в тім лісі! Бігме, я вже так ослаб, що не знаю, чи здужав би до вечора доволіктись додому. Ну, чи не прислів'я – тільки час блудити? Та й ще кому, мені, старому, що тут замолоду знав кожний корчик, кожде дерево?

Старий, балакаючи, звільна вліз у каритку і сів на низенькім сидженні напротив Євгенія. Сей просив його сідати поруч себе, але старий не захотів.

– Ні, ні, буде з мене й тут! І за се вам велике спасибі! – мовив він, ставлячи свою палицю між коліна, опираючи свої жиласті, спрацьовані долоні на її костур, а бороду на долонях. Його сірі розумні очі почали пильно вдивлятися в Євгенія. Берко рушив.

Євгеній наразі мовчав. У його в голові шибнуло дивне порівняння. Отсей старий, що заблудив у близькім сусідстві рідного села, що стоїть насеред гладкого, рівного шляху і не знає, в який бік йому додому, – чи ж се не символ усього нашого народу? Змучений важкою долею, він блукає, не можучи втрапити на свій шлях, і стоїть, мов отсей заблуканий селянин, серед шляху між минулим і будущим, між широким, свобідним розвоєм і нещасним нидінням, і не знає, куди йому йти, не має сили ані надії дійти до цілі. «Хто то вкаже тобі дорогу, хто підведе тебе, мій бідний народе?» – зітхнув Євгеній.

XXXVI

Лице старого селянина прояснилося.

– А я пана знаю, – мовив він.

– Яким чином?

- Адже ви нас боронили там у суді. Ви пан адукат Рафалович, правда?
Євгеній придивився ближче старому і пізнав свого бувшого клієнта.
- А ви Демко Горішний.
- Бодай пан здорові були! Як пан собі затямили! А куди пан їдуть?
- Був у Гумниськах на терміні, а тепер, вертаючи, поїхав на Буркотин, хотів побачити ваше село.
- Ой, є що бачити! – сумовито відповів Демко. – Біда нас присідує, паночку, чимраз дужче та й дужче.
- А ви знаєте, нащо Пан Біг біду сотворив? – запитав Євгеній.
- Та нащо?
- Аби люди билися з нею.
- Та то воно так. Але як той казав: *bijmy się, chłopie, moja szabla, a twój kij**.
- Певно, що то нерівно, але то ще не рація, щоби і кий із рук кидати і йти голіруч. Ну, а як же ваша справа з паном за пасовисько?
- Та не знаю. Щось наші преліпотенти на пана відказують.
- Нібито на мене?
- А так. Кажуть – вибачайте, паночку, – що ви не хочете вести нашої справи, що ви радили їм відкупити у пана дідича те пасовисько.
- То неправда! Ну, та як собі хочуть. Не вірять мені, то я їм папери віддав. Нехай собі шукають іншого адвоката.
- Та вже знайшли, – пошепки, нахилиючися до Євгенія, мовив Демко.
- А кого?
- Та пана Шнадельського.
- Що?
- Пан Шнадельський – пан, певно, знають його, – він сам до нас зголосився, каже, що я вам усе зроблю, не давайтесь на підмову тамтому пану в місті, бо він підкуплений і запропастить вашу справу.
- І давно то було?
- О, вже пару тижнів тому. Пан Шнадельський часто буває у нас у селі – він їздить по селах і геть бере хлопські справи. Наші люди дуже до него горнутья, кажуть, що він дуже великий адукат і має доступ до самого цісаря.
- Бійтеся Бога, люди! – скрикнув Євгеній. – Але ж се ошуканець! Се не жаден адвокат! Він не має права ніяких справ провадити.
- Що пан говорять! – з переляком скрикнув Демко.

* Биймося, хлопе: моя шабля, а твій кий (польськ.). – Ред.

– Можете мені вірити. Говорю вам як чесний чоловік, а не для того, що він рие підо мною.

– Ой Господи! А наші люди до него, як до Бога, моляться! Та бо він уміє говорити з людьми! Так уміє придобритися, що думав би чоловік: отсе святий із неба зійшов.

– Я вам говорю по правді. Зрештою можете піти чи до старости, чи до кого хочете і запитати його, чи пан Шнадельський – адвокат, чи ні?

– Та то правда.

– А тепер скажіть мені, ви знаєте, у вашого пана десь є дубовий ліс?

– А є.

– І красний?

– О, чудо, а не ліс. Там дуби отакі грубі, а рівні, як свічки.

– І багато їх?

– О, то великий шмат лісу, буде зо двісті моргів.

– А будемо ми їхати попри нього?

– Ні, з сего боку села ні. Аж як переїдете за село та потім під гору, то там будете їхати через діброву. А нащо пан про се питають?

– Та так. Мені цікаво, чи пан не думає її рубати.

– Е, вже би давно був вирубав, але заказали з намісництва. А інші кажуть, що банк не дозволяє рубати. Бо наш пан задовжений у банках, а на той ліс, то взяв більше як десять тисяч. І без банку не сміє рушити.

Тим часом бричка минула ліс і заїхала в село, що лежало в долині над рікою. Посеред села між високими липами і ясенями стояв двір пана маршалка Брикальського.

– У пана маршалка сьогодні польовання, – мовив Демко, показуючи очима на двір. – У діброві дики стадами ходять, шкоду страшенну роблять по полю. На самій бульбі люди тисячні шкоди понесли. А панові було байдуже. Аж як йому самому дики цілий копець з бульбою розбили, то спросив польовання. Чуєте, як там трублять та гукають?

І справді, з широких сугорбів, покритих високим дубовим лісом, що тепер під пожовклим листям виглядав мов лан велетенського спілого збіжжя, чути було гомін стрілецьких труб, крики та верески нагінки і де-де цюкання рушниць.

В'їхали в село. Проїхавши крутою вуличкою між городами, вибралися на широкий майдан, що розкинувся перед коршмою. Велика мурована коршма з заїздом своїми обдряпанними стінами і своїм нехарним виглядом добре достроювалася до болотистого майдану. Перед коршмою стояла досить велика купа селян; ще більше число їх тислося до сіней, а з шинку чути було глухий гамір і видно було крізь повідчинювані вікна густий стиск голів.

– Ов, а се що за ярмарок? – мовив здивований Демко. – Може, пан тут стануть троха спочити?

– Треба буде коней попасти, – обізвався з козла Берко. – Відси аж до міста не буде вже заїзду.

– Добре. Попасемо і поглянемо, що таке.

Бричка звернула до коршми. Селяни проступилися в дві лави, а побачивши якогось пана в бричці, познімали капелюхи. З гуркотом бричка вкотилася в коршомні дильовані сіни.

XXXVII

В коршмі було ціле віче. За столом сидів панок яких тридцяти літ, високий, статний, зі здоровими вусами і гладко виголеним, трохи запитим лицем, а довкола нього з усіх боків сиділи і стояли, тиснучись до купи головами, селяни. Перед паном стояла гальба пива; між селянами кружили дві квартові фляшки горілки; чарки і фляшки йшли з рук до рук. У коршмі стояла духота, запах горілки, мокрих кожухів, людського поту і міцного тютюну мішалися до купи. Пан за столом, внуливши очі в гальбу пива, говорив голосно:

– Остерігаю вас, браття хлопи, не вірте нікому! Не вірте панам, не вірте попам, не вірте урядникам, не вірте адвокатам, не вірте професорам, бо всі брешуть. Усі до одного. Всі тільки на те дигають, аби хлопським добром поживитися, з хлопа сім шкір здерти, а потім сміятися з нього як із дурня.

– Ой, правда, правда! – зітхали селяни. – П'ють нашу кров, ще й сміються з нас.

– Ні на кого не надійтеся! – говорив далі пан. – Ані у пана, ані у попа, ані у старости, ані в суді нема вашої правди. Там усюди купована правда, усюди фальшивство, всюди кривда. Тільки один цісар наш тато, від нього одного можна надіятися справедливості. Тільки він один дбає за нас, бо ми всі його діти.

– Так, так! – потвердили ті, що сиділи за столом.

– Шукайте собі чоловіка, щоби був щира хлопська душа, хлопська кістка, і такого чоловіка шліть до цісаря, щоб він переказав йому всю вашу біду і всю вашу кривду. Тільки він один може вам допомогти, може вкоротити руки і панам, і попам, і жидам.

– Ой то, то! Аби жидам укоротив. Жиди світ зуймили, жиди нам жити не дають! – зітхали селяни.

– Не вірте жидам, не вірте нікому, бо всі вас дурять! Кождий аби лише своє горло залляти, аби свого мацька наповнити, а як хлоп бідує та гарує, про те йому байдуже.

– Ой, бідує! Ой, гарує, що й світа божого не бачить! – залунав у один голос стогін по всій коршмі.

– А такий адукат що? Сидить собі в місті в препишних палацах, вигідно, ясно, тепло і чисто, пошкрябає в канцелярії пером, помеле в суді язиком, а ти, хлопе, плати йому, солоно плати!

– Та й коби-то хоч поміг! – обіззався хтось із купи. – А то я три роки правувався за свою дідизнину, та й що з того? Пропало моє поле, ще й кошти мусив платити.

– А видите. І то не одному таке діється! Адже в кожній справі, яка є в суді, все бодай один мусить програти. А хто програє звичайно? Хто слабший, хто не вміє боронитися, хто не має чим мастити. Ну, а хто ж у нас найслабший, найбідніший? Хлоп. Тому хлоп усе мусить програти. І тому кажу: не вірте панам, не вірте попам, не вірте адукатам – нікому не вірте.

– А особливо не вірте отському пану, що видає себе за вашого приятеля, а дбає тільки про те, щоб обдурити, обдерти і викпити вас, – залунав різкий, смілий голос від дверей коршми.

Пан за столом підняв голову і встав із місця при тих словах.

– Що там за дурень рило рознімає? – крикнув він.

– Люди, – говорив Євгеній, виступаючи на середину коршми, де йому зроблено місце, – знаєте мене, хоч не всі. Я адвокат Рафалович, той, що боронив вас у суді. Остерігаю вас, що сей пан Шнадельський не є жаден адвокат, ані жаден оборонець, не має права провадити ніяких справ, а хто йому повірить яке діло, може бути певний, що пропаде його діло і ті гроші, які дасть йому. Мушу вам ще сказати, що пан Шнадельський служив у суді, і відтам його прогнали за крадіжки і фальшиві векслі.

– Брепеш, драбе! – ревнув Шнадельський, підскачівши за столом.

– І мушу вам іще додати, – говорив Євгеній, не звертаючи уваги на Шнадельського, – що сей пан повинен би ще нині дістатися до криміналу за ті ошуканства, яких допустився на людях і які, надіюсь, не уйдуть йому сухо.

– Безличнику! Падлюко! – казався Шнадельський, але Євгеній стояв обернений до нього плечима і говорив далі:

– Остерігаю вас, люди, не давайте йому жадних справ, ані жадних грошей, бо будете жалкувати, як буде запізно.

– Бийте його! Бийте на мою відповідь! – репетував Шнадельський і, вхопивши гальбу, кинув нею щосили на Євгенія. Але замість Євгенія гальба вдарила в голову старого Демка, що стояв обік адвоката.

– Пане! Що робиш? За що б'єш? – крикнув Демко, випростовуючись і підносячи свою окровавлену голову.

сим разом ефект був зовсім не такий, якого надіявся автор дописі. Навіть віденським опозиціоністам краски видались занадто чорними, і редакція надрукувала допис з увагою, що не має причини не вірити фактам, наведеним у дописі, але загальні висновки автора щодо стану публічного життя в Галичині видаються їй занадто песимістичними. Галицькі мамелюки підняли правдивий вереск радості з приводу сеї уваги. «Отсе вже навіть віденські тевтони починають відрікатися галицького пасквілянта, що, пересолоюючи сам свої клевети, сам себе звів *ad absurdum**. Розумні люди в Галичині від першої хвилини аж надто добре знали вартість тих безсовісних клевет. Тепер чей уже й сліпі будуть бачити, наскільки можна няти віри подібним фальшивим оборонцям невинності. Найменше вдячні будуть йому, певно, селяни, в яких обороні буцімто виступає сей пан. Вони своїм здоровим хлопським розумом дуже добре знають, хто їх правдивий приятель, уміють оцінити по заслuzі свого непрошеного опікуна, котрого вигадкам з повною свідомістю і рішучістю завдали брехню перед лицем суду».

Се цинічне потоптання правди обурювало Євгенія до дна душі.

– Чекайте лишень! Ось вони заговорять своїм язиком, ті селяни, і тоді почувете, що вони думають про вас! – мовив він сам до себе. Думка про конечність розбуджування селян до політичного життя, організування їх для політичної боротьби за свої права виступила в його душі не як далекий теоретичний постулат, а як справа невідхильно потрібна, без якої навіть найбільшому народолюбцеві не можна й кроку зробити наперед. Зараз по новім році він скликав тих священиків і селян із повіту, до яких мав найбільше довір'я, і, порадившись, вони рішили скликати в перший тиждень великого посту перше в сьому повіті і загалом у Галичині народне віче в своїм місті. До того часу були в Галичині тільки два народні віча – оба у Львові. Вони були голосні в цілм краю, будили всюди щирий запал, але на провінції ніхто ще не думав скликати подібні народні збори. Євгенію прийшлося довго толкувати навіть своїм довіреним про потребу віча, навіть про можливість його скликання, бо закон про збори, неважаючи на своє більше як десятилітнє існування, був досі для загалу галицьких русинів *terra incognita*** так само, як і інші політичні закони, крім одного хіба § 19 основних законів, що давав русинам язикову рівноправність – на папері. Кінець кінців зібрані приватно в Євгенієвім домі повітові патріоти згодилися на те, що треба скликати віче. Євгеній обняв реферат про стан повіту і потребу політичної організації, один священик мав говорити про справи просвітні, а о. Зварич про справи економічні. Всі мали відтепер розвинути по селах агітацію за вічем, освоювати селян з думкою про потребу

* До безглуздя (лат.). – Ред.

** Невідома земля (лат.). – Ред.

політичної роботи і дбати про якнайчисленнішу участь на вічі. Всі три референти уконститувалися як вічевий комітет і мали зі своїми підписами внести до староства подання про скликання віча в законнім терміні. Євгеній мав таке почуття, що підсаджує свої плечі під високу і важку кам'яну гору з наміром – зрушити її з місця. Він знав, що се праця страшенна, довга і важка, але сказав собі в душі:

– Все одно! Мушу двигнути!

XXXIX

Пан маршалок Брикальський ходив дуже заклопотаний. Його вірителі тисли, тисли його за довги і проценти та й перестали тиснути. Він знав, що се не була добродушність з їх боку, що ся мовчанка гірша погрози. Деякі жиди виразно заповіли йому, що відпродадуть свої претензії в треті руки, а пану маршалкові сього дуже не хотілося – не задля фальшивої амбіції, щоб треті особи не знали про його грошові клопоти, але тому, бо від тих третіх осіб він не міг надіятися ніякої терпеливості, ніякого милосердя так, як від околичних жидів, що всі більше або менше стояли о його ласку. Він прошився у своїх мучителів, закликався, що по жнивах посплачує все, але жиди знали добре, що далекі ті жнива, по яких пан маршалок зможе платити, бо поки що у нього збіжжя продане ще на пні, за став оренда побрана на два четвероліття наперед, лісу дрібного ще не можна рубати, а на дубовий нема купця. І справді, настала осінь, а пан маршалок як був не при грошах, так і лишився, а вірителям приходилося сотий раз почути від нього звісне панське «почекай», прицукроване для відміни такими словами, як «коханий Мошку», «любий пане Готтесман» і т. д. І вдатку новий реченець: «Коло нового року напевно заплачу, але то напевно, шляхетське слово гонору».

Не можна сказати, щоб пан маршалок говорив се на вітер, щоб кидав шляхетським словом гонору, мов половою. Ні, він мав уложений дуже гарний, геніальний план, як підрятувати свої злидні. В повіті, бачите, були дві каси: кредитове земське товариство, що давало гроші на гіпотеку, щонайменше по 500 ринських; се була так звана панська каса, утворена перед двадцятьма роками з десятитисячного капіталу, записаного одним дідичем-патріотом на заснування шпиталю в місті, а до пори здійснення сеї цілі (коли-то вона здійсниться) ужитого на кредитові цілі. Сей основний капітал збільшено ще кількаразовою дотацією з повітових грошей і різними іншими зривками, так що каса тепер обертала номінально мало не 50-тисячним фондом. Обік неї була «повітова каса задаткова», прозвана також «хлопською касою» задля того, бо перед десятьма роками її утворено з громадських кас позичкових, стягнених із сіл і взятих виділом повітовим

у свій заряд. Ся каса виносила 80 тисяч і уділювала дрібні позички від 10 ринських на короткий реченець і за порукою відповідної громадської власті. Розуміється, панська каса була завсіди порожня; головним її довжником був пан маршалок; він те й знав, що, коли приходилось платити рати, велів дописувати їх далі, при чім ані процентів проволоки, ані складної провізії йому не числено. Зате в господарці хлопською касою виділ повітовий держався системи якнайбільшої оглядності в уділюванні і якнайбільшої безоглядності в стяганні позичок, так що селяни чимраз менше мали охоти шукати в ній рятунку в своїх грошових клопотах. Гроші в касі дармували, опроцентовувалися дуже низько, і се причиняло немало гризоти батьківському серцю пана маршалка. Він дивувався, як се селяни в своїй глупоті йдуть за позичками до жидів-лихварів або до інших банків, а оминають свою власну касу. І в його голові дозріла геніальна думка: ліквідувати обі повітові каси, зілляти їх у одну, а на ділі повернути готові гроші хлопської каси на латання дір вічно голодної «великої власності», в першій лінії своєї власної. На се треба було ухвали повної ради повітової. Се був би для пана маршалка найменший клопіт. Селян і селянських заступників, що піднесли б голос против сього грабівницького замаху, в раді повітовій не було. Правда, сиділо там кілька війтів і два чи три священики, але се були люди смирні, що дбали про ласку пана маршалка і до ведення опозиції в такій кардинальній справі були зовсім не здібні.

Але несподівано для пана маршалка опозиція вийшла з такого боку, відки її всього менше слід було надіятися. В раді повітовій засідав також близький сусід пана маршалка і його давній супірник граф Кшивотульський, звісний у цілім повіті зі свого саркастичного гумору і своєї безоглядної правдомовності. Отже, коли на раді повітовій одна з креатур пана маршалка виступила з внеском реформи кас повітових і зілляння їх у одну, граф Кшивотульський виступив против сеї думки, яка, по його словам, у повіті може наробити багато kwasu. «Се буде значити, що ми з хлопів обдерли ходаки, щоб полатати панські черевики», – гумористично висловився пан граф, знаючи дуже добре, що своєю опозицією против сього проекту затягає петлю на шиї пана маршалка.

Виступ графа Кшивотульського додав духу й репрезентантам селянства в раді повітовій, а декому з них попросту отворив очі на значіння сеї реформи. Отже й вони про сам сором мусили виступити против проекту, але своїм звичаєм пересолили справу, домагаючися відкинення проекту а *limine**. Сей внесок упав, і справу передано окремій, для сього вибраній комісії, яка мала роздивити предложений план ліквідації і нарис нового статуту і піддати свої внески на увагу раді.

* Відразу, зовсім (лат.). – Ред.

Отже ж тепер пан маршалок крутився і агітував між членами ради повітової, щоб приспати, так сказати, в колісці опозицію против своєї пожаданої реформи. Він розвинув незвичайний запас добродушності і людяності в розмовах з війтами, висловлював незвичайно ліберальні погляди на руську справу в розмовах зі священниками, піднімався на високість далекоглядного патріота, толкуючи про добродійні наслідки реформи, заїздив навіть на засідання рад громадських у селах, заражених, по його думці, духом опозиції, і вдавався в розмови з селянами, але, на свою превелику радість, почував від них замість опозиційних аргументів тільки звичайне: «Так, так, так», «Та розуміється», «Та ми всі за паном маршалком» і вже наперед готовився тріумфувати над опозицією. Тільки один Кшивотульський наповняв його острахом. До сього вовка в кармазині він не важився приступати зі своїм звичайним підлещуванням. Він довго турбувався, як його утовкати, і не знаходив способу. Виручив його з сього клопоту Шнадельський.

XL

Невесело заповідалася зима для Шнадельського. Не то, щоб він робив собі щонебудь із напучувань пана президента і з його ради «присісти фалди». Але стріча його з Євгенієм мала інші неприємні для нього наслідки. Зерно сумніву, кинене Євгенієм у селянські душі, почало, хоч помалу, сходити. Селяни, яких понатягав Шнадельський, хоч не зневірилися відразу в його адвокатські здібності, зробилися однако ж значно скупіші на гроші, почали зразу чемно, а дедалі чимраз остріше допоминатися залагодження своїх справ. Шнадельський мусив брехати, викручуватися, але ті брехні робили чимраз менше вражіння. Дійшло до того, що деякі селяни почали лазити по судах, допитуючися, що зробив «пан адукат Шнадельський» з їх справами, і тут довідувалися, що ніякого адуката Шнадельського в суді не знають і що, коли вони пану Шнадельському подавали які гроші за ведення своїх справ, то се пропащі гроші і треба їм домагатися від нього їх звороту або позивати його до суду. І справді, на Шнадельського посипалися «багательки» від оциганених ним селян, але він сміявся з них. «Тікай, голий, бо тебе обідру!» – се був зміст тої філософії, якої він держався в таких справах. Але діло почало дедалі робитися ще не приємнішим. Особливо ті селяни, що подавали йому значніші суми грошей на увільнення своїх синів від великої бранки і потім за се потерпіли судове слідство, почали присікуватися до нього. Се були переважно люди маючі, впливові по селах; вони тепер були певні, що Шнадельський мав їх за дурнів і що їх гроші пропали. До суду жалуватися вони не йшли, але з різних сіл почали до Шнадельського доходити погрози, щоб не важився показувати ока в тім а тім

селі. Шнадельський ще сміявся, поки в однім селі його не спіткала немила пригода. Він сидів у коршмі за столом і власне велів своїм звичаєм дати другу квартиру горілки для купи селян, що, обступивши його, пили, гомоніли і слухали його балакання. Шнадельський говорив про «хлопську кістку», про конечність не вірити нікому, крім цісаря, про здирства панів, попів і адвокатів, коли нараз до нього наблизився якийсь здоровенний і, очевидно, сильно п'яний парубіка і промовив з п'яним усміхом:

– А потракував би-с, пане, і мене порційкою, Бог би тобі здоровля дав!

– І овшім, побратиме, і овшім! – мовив Шнадельський і, взявши фляшку, налив чарку і подав її парубкові.

– Ваше здоровля! – мовив сей, вихилив чарку одним духом і наставив іще раз. Шнадельський налив, приговорюючи:

– Люблю таких лицарів. Схоче чого, то не ховається поза піч, як відданиця від парубка, але скаже просто в очі.

– Га, га, га! – зареготався парубок, випивши другу чарку. – Ваша правда, пане! Я такий. Що на серці, те й на язиці.

– Так і роби! – заохочував його Шнадельський.

– І роблю так. Ось і з вами. За те, що ви добрий пан і не пожалували для мене – га, га, га – двох порційок, велике вам спасибі! А за те, що ви у мого стрика видурили тридцять срібла за тоту бранку – а він корову продав від малих дітей, а вам гроші дав, а ви з него насміялися і ще потім його, як злодія, у ланцюгах до міста водили, по судах тягали, за те, паночку, ось вам раз! А ось і два! І ще раз!

І парубок, замахнувшись, вцілив своєю долоницею Шнадельського в лице раз, і другий, і третій. Шнадельського обілляла кров, він, мов сніп, повалився під шинковий стіл, і парубок з п'яним криком кинувся на нього. Ледво-не-ледво інші присутні здужали оборонити Шнадельського і віддати в руки шинкареві, що, протверезивши його, сховав у своїм ванькирі, а ніччю своєю фірою відвіз до Гумніськ.

Ся пригода і погрози селян значно остудили запал Шнадельського до «хлопської кістки». Він мусив залишити свої грабівницькі поїздки по селах і почував з жахом, що його чекає непочесна будучина покутного писаря, того, що то по шиночках за квартиру горілки, три гальби пива, пачку тютюну або за кілька шісток грішми пише людям скарги, рекурси, подання та супліки, зносить пияцькі пестоці і наруги і залежить від ласки кожного судді і кожного ад'юнкта, що може відкидати всі його вироби або навіть покарати його за покутне писарство. Він був молодий іще, амбітний, бажав життя і його радощів, але давно відвик добиватися їх простою, чесною дорогою. Тепер почало йому робитися тісно на світі, як рибі, зловленій у сіть, і він чимраз частіше роздумував над способами, як вийти з сього прикрого положення.

Здавна, ще коли його прогнали з суду, він носився з думкою виїхати до Америки, і ся думка не покидала його й досі. Але як виїхати? Без шеляга при душі не рушиш і з місця, а їхати на те, щоб, ставши на місці, опинитись без шеляга при душі, се ж значило їхати ще на гіршу біду, на важку працю, якої Шнадельському страшенно не хотілося. Ні, вже як їхати, то з добре наладованою мошонкою, щоб там, у краю доларів, було о що руки зачепити. Відки і як узяти гроші для сеї цілі, се йому було байдуже. Зразу він думав, що йому удасться натуманити потрібну суму в селян, але ся надія ошукала його. Що ж тепер?

Був час, коли він думав запомогтися повітовими грішми і в тій цілі заскакував коло пана маршалка, маючи надію через нього одержати місце касієра при котрій-будь повітовій касі. Але президент суду остеріг маршалка, щоб не допускав до скандалу, і Шнадельському дали зрозуміти, що наразі всі посади при касах повітових обсаджені, а маршалок додав від себе, що про якесь місце для нього можна буде подумати аж по dokonаній реформі кас. Таким робом і Шнадельський був заінтересований у тім, щоб реформа доконалася якнайшвидше і щоб опозиція против неї затихла. Через те граф Кшивотульський, що так собі, для концепту, взявся вести опозицію, був для Шнадельського ворогом, і він пильно мишкував у його маєтності, поки не винайшов поліно, яке можна би було в саму пору кинути графові під ноги.

ХЛІ

Справа була ось яка. Граф Кшивотульський, хоч любив опозицію і промовляв популярно, причисляв себе до консерватистів і негативно дивився на всякі реформи, починаючи від знесення панщини. Він усе ще стояв на тім, що знесення панщини зруйнувало панів матеріально, а хлопа морально, що хлоп без панської опіки мусить згинутися, що пан – одинока натуральна для хлопа інстанція і в господарських, і в громадських, і в судових справах. Граф Кшивотульський не признавав ані нових судів, ані нової процедури, ані нового карного порядку. «Одинокий параграф, пригідний для хлопа – бук», – говорив він, доказуючи, що ані арешт, ані грошові кари не відповідні для селянина. Він жив і досі в традиціях давнього патримоніального порядку і дуже любив, коли з села люди приходили до нього, просячи розсудити їх справи; такі «вірні піддані» були у нього добре записані і мали ласку в дворі: чи зайву купу дров із лісу, чи шматок облога під пасовисько, чи яку-небудь іншу полегшу вони діставали перші. Та виходило й навпаки: граф любив відразу виконувати свої присуди, а присуд на винуватого звичайно випадав: канчуки. Отже, трафилосся, що покараний

почував себе покривдженим і йшов до суду жалуватися не тільки на свого супірника, але й на графа-суддю. Правда, в суді звичайно приймали такі скарги сміхом, з уданим спочуванням випитували селянина, чи дуже боліли його графські канчуки, чи граф бив власною рукою, чи він не зголошував рекурсу против засуду і виміру кари і чи добровільно йшов до графа судитися. На тім справа й кінчалася і для графа не мала ніяких неприємних наслідків.

Та ось сталася справа трохи інакша. Два селяни в графовім селі посварилися. Один, покривджений, пішов до графа на скаргу і попровадив свідків. Граф вислухав справу і післав по противника, та сей заявив, що графського суду не признає і до двора не піде. Се страшенно обурило графа. Він в супроводі своїх гайдуків сам пішов до оскарженого і, заставши його на подвір'ї, велів простягти його і власноручно вліпив йому двадцять і п'ять канчуків. Може, й се було б увійшло графові насухо, бо селяни в його селі були загукані і знеохочені до судової правди, та трафілося так, що в ту саму пору нагодився в селі Шнадельський. Сей відразу зрозумів, що з тої справи «можна щось зробити», написав іменем побитого донесення до прокуратурії за публічне насильство, зневагу і тяжке ушкодження тіла, велів селянинові засвідчити через лікаря одержані побої і долучити те свідоцтво до подання, а сам скочив із сею новиною до пана маршалка. І маршалок зрозумів важність факту і, не гаючись довго, поїхав до міста і подався просто до президента суду. Президент знав уже про справу графа Кшивотульського і, коли маршалок в часі розмови натякнув злегка на неї, він не скрив свого невдоволення.

– Дуже прикра справа! Дуже прикра справа! – повторяв він, морщачи чоло.

– Тим прикріша, що не можна її загущувати, – докинув маршалок.

– Не можна? – живо кинувся президент.

– Не можна, пане президенте. Народ дуже обурений, усюди ні про що не говорять, як тільки про самоволю графа. А вдобатку маємо в повіті літерата: готов підхопити сю справу і знов осмарувати нас у Відні.

– Ах, так! – мовив президент і задумався. Се було якраз по другій Євгенієвій кореспонденції, і пан президент мав іще в свіжій пам'яті всі ті клопоти, яких наробила йому перша. Та, з другого боку, думка – тягати до суду і кримінально карати пана графа Кшивотульського видалася йому чимсь таким диким та нечуваним, що він по хвилі з зачудуванням і острахом видивився на пана маршалка.

– Але чого ж хочете? Чи маю карати пана графа як простого злочинця?

Маршалка забавляло заклопотання пана президента.

– Ну, думаю, пан президент ліпше від мене будуть знати, що з ним зробити. Я думав би тільки одно: перевести слідство і нагнати пану графові троха страху. А там –

буде вже діло практичного розуму і світлої прокуратурії, як повернути справу. Але затушовувати справу перед слідством я вважав би дуже непорядним.

Президент згодився на се. Почалося слідство, і вельможний граф Кшивотульський мусив раз, і другий, і третій їздити до міста і ставитися для переслухів у слідчого судді, вислухувати довгенькі виклади про приписи обов'язкового тепер закону, що були для нього чимсь нечувано новим і незрозумілим, і вкінці зупинитися перед загрозою: засісти публічно на лаві оскаржених і відпокутувати за свої патріархальні погляди кількома місяцями в'язниці. Все се була для нього страшно неприємна справа, тим неприємніша, що, дякуючи заходам маршалка і Шнадельського, вона у всіх дрібницях була голосною в повіті і всюди збуджувала живі розмови, спочування з одного, насміхи, радість і кпини з другого боку.

Коли таким робом каша була заварена і маршалкові здавалося, що його противник скрушив достаточо, він приступив до виконання свого плану. Одного дня граф Кшивотульський, що від часу нещасного слідства нікуди не виїжджав і нікого чужого не бачив у себе, був дуже зачудований, бачачи, як на його подвір'я заїжджає звісна йому чвірка пана маршалка, а з карити висідає вдягнений у шубу сам пан маршалок. Граф повітав свого противника чемно, але холодно, а маршалок, не гаючись довго, виявив ціль свого приїзду.

– Я вважав конечним заявити коханому графові свою пошану і симпатію, – мовив він солоденько. – Безглузді язики силкуються розгородити нас тернами всяких поговорів, але ми оба стоїмо занадто високо, щоб та піна могла досягти нас. А щоб відразу прийти до цілі моєї візити, – дарує коханий граф, що я тільки на хвилиночку, страшенно зайнятий! – так ось вона. Буде коханий граф ласкав відвідати мене 4 грудня в моїм домі. Святої Варвари іменини моєї пані... надіюсь невеличкого, але дібраного товариства... Правда, можу числити на коханого графа?

– Але ж, пане маршалку...

– Ніяких «але», коханий сусідо! Ніяких «але»! Ся просьба не стілько від мене, скілько від моєї магніфіки, а їй коханий граф чей же не відмовить.

– Та, коли так... – нерадо згодився граф.

– Так, так, коханий графе. Прошу, дуже прошу. І від себе. Обоїм нам дуже залежить на твоїй присутності.

«Га, лис! – міркував собі граф по від'їзді пана маршалка. – Який інтерес може він мати в тім, щоб так лащитися коло мене? І то власне тепер? І видумав мене загачити своєю Варварою! Досі в таких нагодах завідомлював білетиком, а тепер бух! Чвіркою парадусе. «Обоїм нам дуже залежить...» Гм, чую в тім якусь спекуляцію, але яка вона, не можу зміркувати. Ну, та вже сяк чи так, дав слово, то мушу додержати».

XLII

Іменини пані маршалкової мали бути сімейним празником незвичайної важності. Щоб гідно відсвяткувати його, пан маршалок зважився зробити невеличку фінансову операцію: позичити у одного з Готтесманів пару тисяч, обігнати ними кошти празника, а з решти, яка би лишилася, викупити кілька дрібних «паршивих» векселів і сплатити проценти залягаючих довгів, бодай ті, яких задавнення грозило найбільшими прикростями. Першу часть сього плану він виконав без великої трудності: по кількадеднім намислі жид гроші дав. Але коли прийшлося сплачувати векселі і проценти та виробляти деякі пролонгати, показалося, що, крім двох чи трьох зовсім дрібних векселів, усі інші були вже перепродані. Пан маршалок аж задеревів, але лаяти жидів, докоряти їм, грозити – не придалось ні на що: кождий жид заслонювався тяжкими часами, браком гроша, неможливістю довше чекати... Кому продано вексель – навіть сього не міг довідатися пан маршалок. Сей продав у конторі, другий якомусь агентові, інший якомусь незвісному пану. Се відкриття було для пана маршалка мало чим приємніше від чуття деліквента, якому закладають петлю на шию. Він догадувався, що жида брешуть, що знають добре, в чиїх руках знаходяться його векселі і довжні записи, але видушити від них назву сього таємного свого ворога не міг.

Небезпека задля своєї таємничості видавалася йому ще грізнішою, ніж була на ділі, і його кидало то в жар, то в холод при самій думці, що першого-ліпшого гарного дня, от хоч би в сам день празничних іменин його магніфіки, до його двора може заїхати секвестратор і опечатати та взяти під свій заряд усі його добра і достатки. Він не говорив нікому про ті свої побоювання, але того дня не важився видати ані цента на вина, матерії і ласощі, потрібні для сімейного празника. Позичені у жида гроші пекли його, видавались неначе коротенькою проволокою, якою продовжено реченець виконання смертного присуду. З грішми в портфелі він вернув додому, сам мов отроений, і, не говорячи нічого, віддав гроші жінці, нехай сама робить із ними, що знає.

Пані маршалкова не дуже допитувалася про психічний стан свого мужа: се була дама практична, не заражена ніяким чутливим романтизмом. Одержавши гроші, вона енергічно занялася приготуваннями до своїх іменин і лишила пана маршалка жертвою його гризоти та тривоги.

Бувши в місті на засіданні ради повітової, він здибав Шварца, що, знаючи про приготування до фамілійного празника, предложив вельможному панству свої услуги при всяких покупках і інших справах. Пан маршалок прийняв його предложення з байдужним, сквашеним видом, немов сей празник був для нього гірким, як хрін.

– Пан маршалок мають якусь гризоту? – закинув налазливий бувший канцеліст.
 – Навіть велику, – зітхнув пан маршалок і звірився Шварцові зі своїм клопотом.
 – О, коли лиш стільки, – скрикнув сей, – то можу зараз служити пану маршалкові своєю інформацією. Панські векслі знаходяться в руках Вагмана.

– Вагмана! Тої п'явки! – скрикнув маршалок. – А відки ж ви се знаєте?

– О, я віддавна маю його на оці. Сей чоловік – причина мого нещастя, а я не привик дарувати своєї кривди. З одним львівським жидом він трактував про перепродання всього панського довгу, а сей знов обернувся до мене за деякими інформаціями. Відти я й довідався про те, що той вовк наострив свої зуби на пана маршалка. О, від нього можна надіятися всього найгіршого.

Пан маршалок знав се й сам і без Шварцового впевнювання, але не знав найважливішого: як захоронити себе від зубів сього вовка. Тож, відіславши Шварца з його послугами до пані маршалкової, якій просив не говорити нічого про сі прикрі довгові справи, сам він, ходячи по гарній маршалківській залі в будинку ради повітової, почав міркувати, що йому робити далі. Та нараз зупинився, на його лиці зяснив усміх, і він навіть ударив себе долонею по чолі. Гай, гай! Що за дивне сотворіння чоловік! Найближчі, найнатуральніші думки приходять йому в голову найпізніше! До найближчої мети мусить доходити крутими, далекими манівцями! Адже ж що може бути простіше, як конверсія всіх отсих векселевих довгів на одну позичку в будущій реформованій повітській касі? Йому, маршалкові, позички, хоч і як високої, каса не посміє відмовити. Значить, коби тільки якнайшвидше доконати реформи! А й ся справа була майже запевнена, опозиція Кшивотульського вже тепер дуже слаба, а по іменинах пані маршалкової, надіятися, й зовсім перестане існувати. Ліквідація обох існуючих кас – проста формальність, і перед Великоднем, у великім пості, можна буде позбутися отсього упиря, що морив його душу. Треба тільки ще одного: випросити у Вагмана проволоку до того часу. І, роздумавши се, пан маршалок переждав, доки почало смеркати, і, одягши свою легку загортку, пішки, крадучись вулицями і пильнуючи йти так, щоб його ніхто не пізнавав, поспішив до Вагманового помешкання.

Вагман прийняв пана маршалка покійно, просив його сідати, а сам, стоячи перед ним, запитав, чим може служити? Пан маршалок усміхнувся на кутні зуби.

– Чую, що у вас мої векселі.

– Дещо є.

– Ви завдали собі праці скупити їх.

– Продавали, то я купував.

– Яку ціль мали ви, скупуюючи мої довги?

– Інтерес, прошу вельможного пана маршалка. Пан маршалок добра фірма, то чому ж не маю купити?

– І що ж думаєте робити з ними?

– Що маю робити? Надіюся, що пан маршалок сплатять. Адже папери добрі.

– Не бійтеся, пане Вагман, свого підпису я ніколи не заперечу.

– Може, вельможний пан маршалок хочуть зараз сплатити дещо?

– Бачите, пане Вагман, дещо я міг би, але думаю, що ліпше буде все відразу. У вас там багато тих папірців?

– Буде на п'ятдесят тисяч, а може й троха більше.

– Отже, бачите, у мене наклеєвана фінансова операція, що дозволить мені сплатити все те відразу.

– Але коли?

– До Великодня найдалі. Можете до того часу переждати?

– Що ж, пан маршалок знають, *in Geldsachen hört die Gemütllichkeit auf**. Я пана маршалка не хочу руйнувати, бо то для мене не є ніякий інтерес. Але все-таки ліпше було би сплатити все якнайшвидше. Знають пан маршалок, гроші гроші родять, проценти ростуть.

– Се вже моя страта. Що маю робити! Прийде час, то заплачу все. Тільки прошу подождати, найдалі до Великодня.

– Що ж, пан маршалок знають, такі папери – то перелетні птахи. Сьогодні вони в моїх руках, завтра трафиться купець, і я продам їх, а тоді не можу ручити ні за що.

– Розуміється, пане Вагман, розуміється. Я проти того нічого не говорю. Але дві чемності можете мені зробити.

– Які?

– Одну ту: доки папери в ваших руках, не робіть ніяких кроків до Великодня. До того часу надіюсь усе сплатити.

– Се можна. А друге?

– Друге те: як продасте кому мої папери, дайте мені знати, кому.

– Гм. Часом такий купець не бажає собі того.

Пан маршалок глянув підзорливо на Вагмана.

– Маєте нап'ятого такого купця?

– Та... наразі не маю. Але, може, трафиться.

– Га, робіть, як знаєте, – кинув недбало маршалок. – Але се перше обіцяєте мені?

– Нехай буде й так.

* У грошових справах всяка добродушність кінчається (нім.). – Ред.

- І се преці можете обіцяти мені, що дасте знати, коли продаватимете мої папери.
- Нехай і так буде.
- Слово честі!
- На хайрем.

Пан маршалок подав Вагманові ласкаво руку і вийшов геть.

XLIII

Іменини пані маршалкової відбулися гучно-бучно і гідно піддержували традицію «старопольської гостинності» дому Брикальських. З'їхалася мало що не вся шляхта з повіту, розуміється, з виїмками шляхтичів «*mojżeszowego wuznapia*»*, до яких пані маршалкова почувала сердечну антипатію. Приїхав пан президент окружного суду, також спеціально «доконче» запрошений паном маршалком. Вже над вечором прибув граф Кшивотульський бричкою, запряженою парою огнистих шпаків; хоч граф, він із опозиції іншим неутитулованим шляхтичам у повіті ніколи не їздив чвіркою.

Швидко по його приїзді розпочався обід. Господар і господиня заскакували коло нього, даючи йому до пізнання, що властиво на його приїзд ждали всі. До обіду покликано при ударі шостої. Графа Кшивотульського посаджено на чільнім місці, праворуч пані соленізанти. Ліворуч неї сів пан президент, а праворуч графа засів господар дому. Далі позасідала решта товариства – розуміється, самі «свої», гербові, *pati et possessionati*** . Другий стіл, для панських офіціалістів і менше видних гостей, був заставлений у офіцинах, а третій, для візників і двірні – в челядній. Пані маршалкова строго перестерігала звичаю і етикету. Перший стіл мав, по старому звичаю, мати дванадцять «дань», другий шість, а третій три.

Граф Кшивотульський і загалом сими часами був не в добрім гуморі, а побачивши президента між гістьми, скваснів до решти. Він сидів між господинею й господарем як сам не свій, піддержував розмову слабо, їв і пив мало, а на сердечне припрошування пані маршалкової відповідав чемно, але без того дотепу, який робив його звичайно душею товариства. Він почував, що його зваблено в лапку і що йому, мабуть, не втекти з неї.

Тим часом розмова при столі йшла оживлена, розуміється, зовсім не політична, про пси, коні і мисливські пригоди. Між п'ятим і шостим данням пан маршалок

* Мойсеєвої віри (польськ.). – Ред.

** Відповідно до уродження і маєтку (лат.). – Ред.

з найневиннішим у світі лицем запитав Кшивотульського, чи він перечитав уже нарис статуту нової, реформованої каси, розісланий усім членам ради повітової?

– Одержав і я сей елаборат, але подумав собі: шкода часу і атласу, – відповів граф.

– Однак я просив би конче коханого графа прочитати його, – чемненько мовив пан маршалок. – І надіюсь, що прочитання розсіє ті упередження, які пан граф має до сеї реформи.

– Як то? Хіба сей новий статут лишає річ по-старому?

– Ні, навпаки, він поступовий, можна сказати, революційний, – з усміхом мовив маршалок.

– Знаєш, коханий маршалку, що я ворог усякої революції.

– А таки надіюся, що тебе, коханий графе, наверну на сю, спеціально на сю революцію.

– Мусила б бути якась незвичайна.

– І є. Подумай собі, ми реформуємо властиво нашу, панську касу. То значить, переводимо будуще, спільну касу на статут теперішньої хлопської. Робимо її спільною для всіх у повіті, хто потребує кредиту.

– Хто найбільше потребує, той найбільше візьме, – байдужно втрутив граф.

– Розуміється, – потвердив маршалок, удаючи, що не зрозумів особистої алузії. – А спеціальними параграфами означено тахіма*, до яких може доходити кредит для великої, а для яких для дрібної посілості.

– Нова кість незгоди, – знов байдужно втрутив граф, делікатно оббираючи удо печеної качки.

– Зовсім ні. Вони обчислені на основі дотеперішніх балансів. Зрештою при спеціальній дискусії можна цифри змінити. Ходить тільки о принцип. Адже дві повітові каси – се подвійна адміністрація, подвійний кошт.

– Се так.

– В усякім разі дуже прошу любого графа...

– Але ж розуміється! – перервав живо граф. – Се ж мій обов'язок переглянути статут.

– Ми не зрікаємось твоєї цінної опозиції, – з солодким усміхом мовив маршалок. –

Навпаки, вона нам дуже пожадана, але почуваємо, що в основному питанні по наших боці правда.

– Ну, маршалку, – мовив трохи уражений граф, – за кого ж ти мене маєш, думаючи, що я можу бути в опозиції проти справедливого проекту?

– А в такім разі ми погодимось! – радісно мовив маршалок і протягнув графові обі руки. Сей обтер пальці правої руки серветою і подав її маршалкові.

* Найвищі межі (лат.). – Ред.

Обід помалу доходив до кінця. Коли подали індика, гостям поналивано шампана, і граф Кшивотульський підніс тост на здоров'я соленізанти, оздобили польського жіноцтва, господині повіту, пані маршалкової. Тост прийнято з ентузіазмом, граф поцілував руку господині, а за його прикладом робили це по черзі всі інші гості. Потім пішло морожене, цукри і фрукти, і тут маршалок у довгій цвітастій промові подякував усім гостям за честь, а обертаючися спеціально до графа, горячо славив згоду і єдність усіх найблагородніших і найповажніших людей у повіті, остерігав перед розладдям у їх рядах перед лицем ворога, що встає знизу і піднімає до бою проти сього острова ладу, традиції і цивілізації всі темні сили. І сей тост прийнято з великим одушевленням, а маршалок і граф кинулись собі в обійми.

Вже геть по дев'ятій гості повставали з-за стола. Дами разом з панею маршалковою пішли до її покоїв, а чоловіки перейшли до кабінету пана маршалка на чорну каву і цигара. Пан маршалок ішов передом попід руку з графом.

– А що, коханий графе, твоя справа в суді? – запитав мов знехотя.

– А, – всміхнувся йовіально граф, – ось мій нинішній візаві, – і він, обернувшись лицем, говорив так, щоб чув його й президент, що йшов зараз за ними, – ось пан президент ласкавий хоче конче мене на старі літа впакувати до криміналу.

– Вільні жарти, пане графе, вільні жарти, – трохи заклопотаний, мовив президент.

– Ну, але скажіть, так, по щирості: се б була велика сатисфакція для вас, судовиків, посадити мене так з на місячок, на два, а?

Президент переборов своє заклопотання і прийняв поважний вид.

– Пане графе, – мовив він, – тільки Бог знає, скільки клопоту наробила мені досі ця справа. Задля неї досі, – скажу се *sub rosa**, хоч се урядова тайна, – я був два рази у президента крайового суду і раз у намісника.

– Ов, а я й не знав, що Гриць Галабурда, – так називався побитий графом селянин, – така велика фігура, що його відвортною стороною цікавляться аж такі великі достойники. Чи не жадали фотографії?

– Отак пан граф завсіди! – сумно хитаючи головою, промовив президент. – Кілько разів можна було вбити сю нещасну справу, якби пан граф були лише хотіли насерйю!

– Я? Хіба я зачинав її?

– Ну, до певної міри так, – несміло мовив президент.

– Pardon, коханий президенте. Хлоп приходить до мене зі скаргою, я вислухую його і бачу, що справа ясна, як сонце...

* По секрету (лат.). – Ред.

– Дарують шановний граф, – перервав президент. – Справа зовсім не така ясна, а головню, пан граф не мали ніякого права судити її.

– Е, що там мені ваші писані права! – офукнувся граф і пустив величезний клуб диму просто в лице президентові.

– Перепрошаю, панове, – вмшався пан маршалок, – але мені здається, що дискусія зійшла на невластиву дорогу. Шановний пан президент сказав перед хвилиєю, що справа могла б бути залагоджена. Даруйте, що я вмшуюся в се діло, але мені, як і загалом усьому обивательству, безмірно залежить на тім, аби ся справа була залагоджена без скандалу. Се конче потрібне для поваги нашого стану, цілого повіту.

– І я нічого більше не бажаю, – додав президент.

– Так вільно спитати, як пан президент представляють собі її залагодження?

– Схотіть, панове, зрозуміти, – мовив, немов звиняючися, президент, – що я не можу попросту взяти і кинути справу під сукно. Вона занадто голосна, а вдатку маємо тут у повіті кореспондента...

– Їдовиту гадюку! – додав маршалок.

– При тім справа не в моїх руках. Слідство скінчене, акти має в руках прокуратор...

– Ну, хто хоче в горох, той уже знайде стежку, – буркнув граф.

Президент закусив губи і замовк.

– Коханий президенте, – задобрював його маршалок, бачачи, що графова увага болючо діткнула його, – прошу не переривати собі. Ми цікаві знати, який можливий вихід із сеї справи. Я не сумніваюся, що наш любий граф зробить усе що зможе, щоб задовольнити вимоги права.

– Вихід тут дуже простий, – мовив успокоєний президент. – Панове, знаєте старий правний аксіом: *Wo kein Kläger, da kein Richter**. Хоча в сьому випадку скаргу веде прокураторія, але я не сумніваюся і готов зі свого боку зробити все, що зможу в тім напрямі, щоб вона відступила від оскарження, коли тільки первісний покривдений жагадає того.

– Грицько Галабурда! – скрикнув граф. – А що, чи не казав я, що він тут головна особа.

– Беру на себе Грицька Галабурду, – мовив маршалок, – і надіюся ще завтра доставити його з такою заявою до прокураторії.

Граф Кшивотульський витріщив очі.

– Добре би було, – мовив далі президент, – якби із громади покривдженного явилася депутація у прокуратора і в мене і зложила свідоцтво...

* Де нема позовника, там немає судді (нім.). – Ред.

- І се беру на себе! – поспішно мовив маршалок.
- Ну, а нам нічого більше й не треба. Але якусь опору, якесь покриття мусимо мати.
- Коли лиш сього вам треба! Се ж при тій популярності, яку має наш коханий граф, найлегша річ у світі. Що, любий графе, не маєш нічого против того, щоб я взяв сю справу в свої руки?

Граф мовчки подав руку йому, а потім президентові. Всі три панове поєднались. Се поєднання запечатало справу реформи повітових кас і справу Гриця Галабурди. Хлопських 80 000 з[олотих] р[инських] мали без опозиції піти на латання дір у кишенях пана маршалка, Гриць Галабурда мав замість покарання свого кривдника задовольнитися кільканадцятьма ринськими «басарунку», а в повіті мала відтепер панувати примірна єдність між «найблагороднішими і найповажнішими людьми», репрезентантами блискучої традиції і цивілізації.

XLIV

Баран сидів у своїй комірці і грівся. Комірка, перероблена з колишньої дривітні на помешкання сторожа, була маленька, збита з дощок і обліплена глиною, з одним віконцем на подвір'я. Невеличка залізна піч давала більше диму і чаду, ніж тепла, а надворі був здоровий мороз. Віконце було ціле покрите льодом і інеєм, що не хотів таяти навіть тоді, коли в печі горів огонь і вона внизу була майже червона. Баран мерз по ночах, спав накритий усіма лахами, які тільки були у нього в хаті, і нагрівався тільки надворі при роботі. В його хатчині, бачилось, мороз звив собі тривке гніздо, кидався йому на шию при самім вході і, чим далі в ніч, тим тісніше тулився до нього, проймав його до кості. Навіть поблизу розпаленої печі сей упертий мороз відчіплявся від нього лише з одного боку, не перестаючи грозити другому. Ніколи ще зима так не докучала Баранові. Він крав дрова, тріски, а навіть стару дерев'яну посуду від усіх партій, весь день тільки за тим і нипав, щоб роздобути дрівець, і топив у своїй ненаситній печі, топив до пізньої ночі і грівся, проганяв упертий холод, що своїм дотиком будив у його тілі непереможну дрож.

І сьогодні він сидить і гріється. В печі догоряють якісь опилки, лати з сусідського паркана і скалки з якоїсь розбитої коновки – худа страва для ненаситної залізної поchwари, що, розпечена внизу, нагорі ледве тепла і грозить швидко вистигнути та лишити його над раном на поталу тріскучому морозові. Пізно вже, на міському ратуші вибила десята. Та проте на вулицях іще рух і гамір. Сьогодні святий Сильвестер, кінець року, а міська людність, особливо середній стан, обходить сей день празнично. Не так

день, як вечір. Стрічають новий рік. У кого сім'я, той в крузі сім'ї; дехто у знайомих. А в кого сім'ї нема, той шукає кавалерського товариства і стрічає новий рік у пиварні, в каварні або в інших веселих місцях. А що в урядничім світі таких бурлак багато, а не один і жонатий волить забавитися в кавалерській компанії, ніж при домашніх ларах і пенатах, то й не диво, що по міських вулицях сеї ночі людно і шумно, тут і там проходять купки панів у футрах та теплих загортках, голосно розмовляючи, ще голосніше регочучись, деколи навіть затягаючи пісень, що по кількох нотах уриваються, та скриплячи чобітьми по твердім замороженім снігу, що за дня встиг покрити землю досить грубою пуховою периною.

Баран тулиться як може найближче до печі і ловить вухом ті уривані гуки, які доходять із вулиці в його комірку. Ті хвили далекого, чужого і майже незрозумілого йому життя не цікавлять його. Він відмахується від них, мов від налазливих мух, зайнятий своїми власними турботами.

– О ні, мене не здуриш! – говорить він з дивним усміхом маніака, обертаючись не то до печі, не то до якогось незримого розмовника. – Ні, я вже що бачу, то бачу. Хоч ти притаївся, удаєш дуже зайнятого, чинишся святим та божим, але я бачу все, бачу і розумію. Коже твоє слово розумію. Ти думаєш, що я не знаю, про що ти розмовляєш із тими хлопами, з тими попами і жидами, замкнувшись там, у своїм покою! О, паничу, замикайся хоч на сто колодок, – мене не здуриш. Навпаки, небоже, навпаки! Се якраз свідчить против тебе. Се ти сам себе зраджуєш. Я чую, час твого панування надходить, і ти готуєшся виступити. Смійся, смійся! А сам твій сміх зраджує тебе. Сам твій сміх говорить мені виразніше, ніж би могло сказати сто язиків.

Він озирнувся, замовк і пильно прислухувався до веселих викриків, п'яних пісень і голосних кроків там, на вулиці. Його чоло зморщилося, на ньому нависла хмара.

– У-га! Скрип-скрип! Скрип-скрип! – Передражнявав він якось злобно і гірко. – І ночі їм нема. Чи завтра весілля, чи Страшний суд, вони байдуже собі. П'ють, регочуться, співають. У канцеляріях сидять, судяться, гроші зичать, балі справляють. Мов і ніде нічого. Мов і не догадуються, що кінець надходить, що за день, за два всьо переміняться. Всьо, всьо! Сонце зійде з заходу, води потечуть догори, порядок світу захитається. А він на огнянім возі виїде на високу гору... А його голос залунає, мов грім. А його слуги розбіжаться на всі кінці світу приводити всіх до присяги. Всіх до присяги йому, ворогові, антихристові. А перед присягою кожний мусить зламати хрест, потоптати причастя, виречися Бога... А по присязі кожному випалять на чолі знак антихристів. А хто не захоче присягти, того на муки... на катування... на смерть...

Баран говорив швидко, вперши очі в темний кут. Маленька лойова свічка, що стояла край постелі на баняку, оберненім догори дном, і була приліплена до нього власним

лоєм, коптіла, нагорівши; її світло тремтіло, і Баранова тінь на супротилежній стіні також тремтіла. А Баран глядів у кут і говорив голосно, задихаючись, і сам почував чимраз більший страх від своїх слів. Його очі робилися недвижні, в них загорялися іскри якогось непевного, дикого огню, а руки, простягнені довкола печі, стискалися в кулаки, то знов випручувалися, мов силкуючись ухопити щось невловиме. Він дико зареготався.

– Га, га, га! Що їм то значить! Хіба вони й без того не служать йому? Хіба вони всі не є з чортом у змові? Їм не страшно приходу антихриста. Вони, певно, не спротивляться його покликові, підуть за ним, аби лише кивнув, поцілують його, і приймуть його печать, і будуть служити йому, як служили досі. Тим-то вони тепер такі веселі. Бачать знаки на небі й на землі, а веселі. П'ють, регочуться, співають. А деякі, може, й знаків не бачать. Посліпли, родились і живуть із зажмуреними очима. Здається, що дивляться, ходять, гроші лічать, читають, а того, що найважливіше, що найстрашніше, того не бачать. Від чого душа тремтить, і кров у жилах стигне, і волосся вгору встає. Страшних Божих знаків не бачать. А може й бачать, але так, як теля нові ворота: витріщать, вибалущать очі, постоять та й підуть далі, не зрозумівши, що воно й до чого.

Баран опустив голову і засумувався. Його *idée fixe*^{*}, недалекий прихід антихриста, бушувала в його душі, приймаючи найрізніші форми і напрями. Зразу він щодня в полудне ходив як вартовий попід Євгенієві вікна. Потім покинув се – без наміслу, але так якось забувши, і взявся щоночі оббігати всі стежки і корчі міського саду, шукаючи там похованих помічників та прислужників антихристових. І се заняття він покинув по двох-трьох тижнях, а зате знайшов собі інше – бігати щоранку на рогачку і визирати з високого берега за мостом, чи не надходять антихристові полки, які, здавалось йому, якраз сим шляхом повинні надійти одного ранку і завоювати місто. Він бігав так досить довго; ані сльота, ані перші морози не спиняли його. Розуміється, що від часу тих пошукувань за антихристом і його помічниками він щораз більше занедбував обов'язки своєї служби, але се йому було байдуже. Страшні образи антихриста і близької катастрофи ані на хвилю не покидали його, а кожда стріча з Євгенієм наповняла його переляком, кидала в дрож. Він робився весь жовтий, кулився і мовчав уперто; та загалом силкувався якнайрідше стрічати Євгенія, тільки потаємно, здалека слідив ненастанно за кождим його кроком.

Але тепер, отсе вже від кількох тижнів, він покинув бігати за рогачку. Недалека катастрофа в його уяві прийняла інші форми і в іншій напрямі попихала його хору волю. Йому здавалося, що конче треба остерегти тих невидючих, безтурботних лю-

^{*} Нав'язлива, невідступна ідея, думка (франц.). – Ред.

дей, що, може, й не раді би йти на службу антихриста, але не готуються до боротьби з ним тільки з вродженої сліпоти або з недогадливості та недбальства. В його голові чимраз сильніше вкорінялася думка – отворити очі тим людям, розбуркати їх із їх безжурності, вказати грізну небезпеку. Як се зробити – він про те не думав, але сама думка щоночі вертала до його голови, стукала в ній, мов хробак у стіні, і набирала неперепертої сили.

– Ні, не можна се так лишити. Щоб пекельний цар так і хапнув їх усіх, мов сонних? Ні, ні, гріх мені буде, коли допущу до сего. Розбуджу їх! Натуркаю їм до уха! Нехай знають, нехай готуються! Нехай продруть очі, нехай бачать, яка страшна пропасть перед їх ногами. Я знаю, йому се буде не в лад, але що мені до того? Велить мене вхопити, мучити, дерти зі шкіри, палити на терновім огні... Ну, і що ж? І нехай! Я готов! Але не позволю йому таємно вскочити в місто, як вовкові в кошару. Гай же! Гай же! До діла! Крайня пора! Не знаємо дня ні часу, коли прийде злодій, тож годі отягатися!

І, весь тремтячи з внутрішнього зворушення, Баран устав, надяг на себе, що мав найтеплішого, і вийшов зі своєї комірки, загасивши недогарок свічки. Надворі було ясно, місячно; сніг на подвір'ї іскрився синявим фосфоричним блиском. Баран почав сквапно шукати чогось очима. В куті коло його комірки була шопка, прибудована до стіни тої самої комірки. В тій шопці стояла велика балія, обік неї лежали два праники. Баран узяв із бантини свій грубий шнур, яким носив дерево з пивниці для партій, почепив балію за вуха і зав'язав собі на плечі, так що її дно стирчало перед ним, мов великий круглий тарабан, а взявши праники в обі руки, вийшов хвірткою на вулицю.

На годиннику вибила одинадцята. Найближчі вулиці, облиті місячним світлом, були пусті. Де-де на розі вулиці блимала жовтавим світлом лампа. Де-де в шинках світилися вікна, і відтам лунали крики та співи; далеко по передмістях переливалися голоси померзлих колядників, що попід вікнами за цента витягали звісну щедрівку:

*Nowy rok nastaje,
Ochoty dodaje – hej nam, hej!
Kołąda, kołąda, kołąda!**

І разом з останнім ударом годинника понад сонним містом залунав дивний туркіт – глухий та зичний, мовби по нерівній каменистій дорозі їхав важкий віз, а на ньому була величезна порожня скриня. Туркіт ішов зразу повільний, міряний, два

* Новий рік настає, охоти додає, – гей нам, гей! Коляда, коляда, коляда! (польськ.). – Ред.

удари і пауза, два удари і пауза, мов важка їзда по грудді. Але ось Баран вийшов на ринок, виметений від снігу, гладко утоптаний, і пішов скоріше, а рівночасно його руки швидше замахали праниками, густіше заторохтіли удари, мов величезні градові зерна по новім дасі. Тра-та-та-та! Тра-та-та-та! Чимраз дужче, голосніше. Гуркіт котився по гладкій ледовій площі, хвилював у чистім морознім повітрі, бив до замерзлих вікон, аж шиби дзеленькотіли, вбігав до домів, будив зо сну сонних, наповняв тривогою серця веселих, що в товариствах дожидали нового року. Наглий гуркіт грому не був би дужче перелякав їх. «Що се таке? Що сталося?» – виривалося з усіх уст. Дами блідли, мужчини тислися до вікон, вибігали на балкони, хапали загортки і виходили на вулицю. Ціле місто стрепенулося, затривожилося. Навіть п'яні співи і крики по шинках та каварнях замовкли. На передмістях тут і там пси обізвалися глухим виттям, відкликаючися на дивний туркіт, що лунав чимраз частіше, дужче, страшніше серед ясної, розіскреної ночі.

– Що се таке? Горить десь? Напад якийсь? – чути було з різних боків голосні поклики. По вулицях зчинився рух. Одні бігли туди, другі сюди, бо одним здавалося, що се тарабаняць там, а інші шукали джерела сього гуркоту в іншій боці.

Два поліціянти з міської поліційної стражниці перші побачили Барана з балією і праниками і скочили до нього.

– Ти що робиш? Стій! – закричали вони на нього здалека.

Баран не оглядався. Ішов і тарабаняць щосили. В його голові засіла думка, що мусить, отак тарабаняць, обійти три рази довкола ринок, потім обійти костел, пройти здовж головну вулицю, а потім боковою вулицею вернути додому. Чому якраз так треба було зробити, сього він не знав, але власне се мав собі за обов'язок.

– Стій! Хто ти? – кричали, доганяючи його, поліціянти.

Баран не втікав, але й не ставав. Тільки руки його забігали швидше, удари по дні балії заторохтіли з більшою силою.

– Се Баран! – мовив один поліціант, догонивши його і заглянувши йому в очі.

– Ти що робиш, Баране? – крикнув другий поліціант.

– Буджу, буджу, – глухо мовив Баран.

– Кого будиш?

– Усіх, у кого є уха, у кого душа жива.

– Та пощо?

– Щоб не спали. Щоб стереглись.

– Чого їм стерегтися?

– Ворог близько. Ворог надходить.

– Який ворог?

– Ворог на огнистім возі. Буде ходити в повітрі, його голос, як грім. Його слуги будуть печатати його печаттю всіх прихильних йому. Його...

Дальші слова заглушило громове торохтіння праників.

– Чи ти вдурів, Баране? – кричав поліціант. – Дай спокій! Пана старосту будиш.

– Ви самі посліпли і поглухли! – ревів у відповідь Баран, не перестаючи тарабанити. – А я свою службу роблю. Буджу всіх. Уставайте, не спіть, бо ворог близько!

– Але ми арештуємо тебе.

– Не смієте! Руки відніме тому, хто доторкнеться мене. Мене Бог послав. Я з Божого розказу, а ви що? Кому служите? Антихристові!

Поліціанти, прості собі передміщани, при тих словах почули страх і почали хреститися. Гуркіт Баранових праників видався їм тепер чимсь грізним, віщим, і вони стали мов стовпи, не сміючи ані арештувати, ані спиняти Барана. Сей, бубнячи що-сили, пішов далі.

На поліціантів наскочила купа нічних бурлак, що з шумом і голосними розмовами йшли на погоню за тарабанщиком.

– Що се? Хто се бубнить? – загомоніли вони.

– Баран, сторож Баран, – відповіли поліціанти.

– Та що він, здурів?

– Здурів.

– Та чому його не замкнете, не арештуєте?

– Та за що?

– Але ж він ціле місто зо сну збудить.

– Ну, та що з того?

Але між компанією знайшовся комісар від староства, і сей зараз підніс голос:

– Зараз його арештуйте! Що ви тут балакаєте дурниці!

Поліціанти, пізнавши його, салютували.

– Прошу пана комісара, він, очевидно, має напад своєї слабості.

– Зв'язати його! Нехай не робить галабурди по місті.

А інші з компанії вже пустились наздогін за Бараном, кричачи:

– Лапай! Тримай!

Сі окрики підняли ще більшу тривогу. З різних кутів, з шинків, вулиць і балконів залунали окрики: «Лапай! Тримай! Злодії!» З різних сторін чутно було голосні кроки по замерзлім снігу, лускіт дверей, скрип хвіртток, гавкання і виття псів – піднявся такий гармидер, що майже глушив собою невгавне торохтіння Баранового тарабана. До того ще небо, перед хвилию ясне, почало насуплюватися хмарами, а одна з них, сіра, величезна, моментально закрила місяць. Не минуло кілька хвиль, а ціле місто

потонуло в пітьмі, тіні пожерли контури вулиць і домів, тільки сніг під ногами блищав синюватим фосфоричним блиском. Здавалось, немов розбурхане, розполохане місто нараз прикрито чорною плахтою. А під тим чорним покривалом ще дивоглядніше лунали то п'яні, то тривожні крики, стук кроків, виття псів і голосніше над усе – сухе та часте торохтіння праників по балії.

– Лапай! Тримай! – гомоніли голоси з усіх боків ринку. Та Баран раптом змінив свій план і скрутив з ринку в одну з тих тісних бокових вуличок, які густо моталися поміж брудні та без плану будовані жидівські камениці. Крики на ринку, мабуть, перелякали й його, бо він, сам не знаючи чого й пощо, пустився бігти, не перестаючи, проте, тарабанити. Лиш часом, коли духу у нього не ставало, а руки мліли, він зупинявся десь у темнім куті, спочивав на кілька хвиль, а потім біг далі.

– Тут він! Тут він! Ось тут було чути! Ні, он там на розі! Ні, тут десь! – лунали за ним голоси погоні, і ціла купа сторожів, жидів, панів, поліціантів увалилася в тісний заулочок, стукаючи, кричачи, спотикаючись, кленучи, а тільки від часу до часу видаючи дружні окрики:

– Лапай! Тримай!

Баран, увесь тремтячи, скочив за якийсь паркан і сховався за невеличким прибудівком. Уся купа бігцем, мов стадо волів, провалила поуз нього. Коли вже були досить далеко, Баран вискочив із своєї криївки і пустився бігти іншою вуличкою в іншій напрямі, а пробігши зо сто кроків, раптом задроботів на своїм тарабані, аж в ухах залящало.

– Лапай! Тримай! Онде він! А що, не казав я! – чути було здалека крики погоні, а за кілька мінут застогнала земля під ногами шаленої купи, що з гомоном, реготом, оханням та прокляттями гнала тепер уже щодуху вслід за Бараном. Пощо властиво вони бігли, чого хотіли від Барана, вони й самі не знали. Се був якийсь інстинктовий рух, у якому тонула індивідуальна свідомість кожного. Можливо, що коли б вони були тепер догонили Барана, одна якась гумористична увага була б довела їх до вибуху сміху, але не менше можливе й те, що в таких разі хтось один був би підняв руку на Барана, а за його прикладом усі були б кинулись на нього, мов звірі, і вбили б його на місці швидше, ніж би в їх головах засвітала застанова, що вони роблять, і пощо, і за що.

А Баран тим часом біг не спочиваючи. Тепер він не тарабанив раз у раз, мовчки пробігав тісними вуличками, де-де перескакував через плоти і пробігав огородами з одної вулиці в другу і тільки на роздоріжжях, у глухих і темних заулках, де було зовсім пусто, він зупинявся і розсипав голосний туркіт свого імпровізованого тарабана. Сей туркіт був немов знаком алярму для юрби його нагінців. З поближких

вуличок і з дальших площ лунали їх окрики, тріщали плоти, чалапали важкі кроки і з скаженим завзяттям розлягалися крики:

– Тримай! Лапай!

Ся дика, безтямна погоня тривала вже майже годину. Баран з десять разів змилював сліди, відскакував набік, пропускав своїх нагінців поуз себе, змінював напрям своєї втеки. Він бігав по вулицях без плану, тільки кермуючись криками та стуками, що лунали то поза ним, то з лівої руки, то з правої. Він оббіг уже значну часть міста, всюди сіючи забобонний переполох, тривогу та неспокій. Увесь спотілий, задиханий і перетомлений, він ледве дихав, у його висках кров стукала мов молотами, перед очима крутилися кроваві колеса, за горло душило щось, і якась страшенна тривога здавлювала серце. Він тікав тепер щосили, немов, сповнивши якийсь страшенний злочин, бажав сховатися десь, бажав бути дома. Та ось перед ним скінчилася вузька вуличка і з її гирла він вискочив на широку площу. Якраз в тій хвилі виглянув місяць із хмари і показав його очам контури високого будинку з кінчастими вежами і золотими хрестами. Се був костел. І в Барановій душі мигнула думка, що він мусить, мусить оббігти сей костел, барабанячи щосили, мусить се зробити, хоч би мала земля під ним запастися. І він ухопив праники в руки і задріботів ними по балії з остатнім напруженням усіх своїх сил.

– Лапай! Тримай! – ревла погоня, кількома вуличками надбігаючи до площі, серед якої стояв костел, окружений невеличким сквером. Але Баран уже не слухав тих криків, він біг, тарабанячи, довкола костелу в напрямі великих входових дверей.

– Ось він! Онде він! Онде! – кричали нагінці з різних боків, побачивши його. Площа заповнилася задиханими людьми, обсіпаними снігом, уоруженими хто в елегантні ліски, хто в кілля, виломане з плота. Чути було їх важке сапання; дехто хрипів, дехто душився кашлем; многі придержували в бігу капелюхи на головах.

Нараз гуркіт Баранового тарабана затих. Його темна фігура, що була так добре видна для всіх, щезла, мов у землю провалилася. Погоня замовкла, заперла дух у собі, тільки стук соток кроків потрясав землею. Добігли.

– Де він? Що з ним? – гомоніли задні, назираючи на передніх, що зупинилися мов остовпілі. Перед ними на снігу лежав Баран, відкинувши набік праники і балію, кидаючись і б'ючися по снігу в епілептичних корчах. Місяць обливав блідим світлом його посиніле лице. Його горло харчало глухо, уста точили піну, змішану з кров'ю.

Нагінці стояли довгу хвилю німо. Дехто хрестився, інші відвертали очі, не можучи знести страшного виду. Вкінці комісар велів кільком сторожам узяти його і занести до поблизького шинку, щоб не замерз на снігу, поки очуняє, а юрба, так несподівано старабанена докупі, звільна, в якімсь пригнобленні і засоромленні почала розходитися.

XLV

Майже останні з тої купи відійшли Шварц і Шнадельський.

Вони проводили сю ніч у Стальського. Здибавшись з ним ще десь коло восьмої, вони пару годин просиділи в шиночку, п'ючи пиво і балакаючи. Стальський мав уже трохи в голові і коло десятої встав і мовив до обох товаришів:

– Що нам тут сидіти? Ходіть до мене. Стрітимо новий рік у родиннім кружку.

Шнадельський почав вимовлятися.

– Може, вже пізно. Може, вашій пані наробимо клопоту?

– Е, що там моя пані! Не турбуйтеся про неї. Ходіть! Можемо зовсім не займати її.

І Стальський, набравши в склепику різних віктуалів та напитків, гукнув на фіакра, і всі три поїхали до його дому. В гостинній було темно, але в Регініній спальні ще світилося. Стальський почав стукати. Прийшлося чекати досить довго, поки з кухні не вийшла служниця зо свічкою і не відчинила. Регіна хоч не спала, але, як звичайно, так і тепер, не виходила зі своєї спальні.

– Пані, певно, спить уже, – мовив пошепки Шнадельський, роздягаючися зі свого плаща.

– Ні, не спить, – голосно сміючись, мовив Стальський. – Прошу, панове, зовсім без церемонії. Будьте як у себе дома.

І він почав наказувати служниці, щоб якнайшвидше наставила самовар і принесла, якої треба було посуду. За кілька мінут усі три товариші сиділи при столі, торкалися склянками, пили і закусували. Розмова, зразу ведена несмілими, притишеними голосами, робилася щораз голоснішою. Шнадельський оповідав масні анекдоти, що збуджували гучний регіт, а Шварц пробував навіть затягати пісень.

В тій хвилі нечутно отворилися двері від покою ліворуч і в них стала Регіна, вся в чорному, бліда, мов із воску виліплена. Голосом, ледве чутним зі зворушення, вона промовила:

– Перепрошаю панів, але я сьогодні нездорова. Може б, панове були ласкаві забавлятися трохи тихіше.

Шварц і Шнадельський машинально обернулися на кріслах у той бік, відки почувли голос, і тільки в слідуючій хвилі догадалися встати. Але Стальський, очевидно, чекав уже на щось подібного з боку своєї жінки, бо, не кажучи ані слова, схопився з місця, підбіг до неї і, обнявши її за стан, енергічним рухом втягнув її до гостинної.

– Але ж, Регінко, – мовив солоденько та з притиском, – хто ж вигадав бути такою нечемною супроти гостей! Ходи сюди! Позволь представити їх тобі. Пан Шнадельський. Пан Шварц. Сердечні хлоп'ята. Готові до всякої услуги, – правда, панове?..

– О, з цілого серця! З дорогої душі! – хором сказали Шварц і Шнадельський, кланяючись.

– Просимо, не пускай нам тут комедії про якусь слабкість! – говорив далі Стальський. – Я знаю, у тебе трошка головка болить – з невиспання, так, так, а трошка, може, зо злості... тобто, від жовчі, від жовчі. Ось ми тобі зараз заордикуємо лік. На отсього солоденького, випий – як рукою відніме.

Він притяг Регіну до стола, незважаючи на її опір, посадив її на кріслі і, наливши чарку лікеру, підніс їй. Вона легенько відтрутила його руку. Та в тій хвилі та рука дрогнула непропорціонально сильно і так штучно, що весь лікер вихлюпнувся Регіні в лице і на сукню.

– Але ж, Регінко! Як же ж можна бути такою необережною! – з незміненими солодощами в голосі мовив Стальський. – Чи бач, усе розіллялося!

І в тій хвилі він відвернувся від неї і з найбайдужнішим видом почав зі Шнадельським розмову про якісь зовсім далекі речі. Регіна встала і пустилась іти геть.

– Але ж просимо тебе, посидь коло нас! – мовив Стальський, перериваючи свою розмову зі Шнадельським.

Однак Регіна, затуливши хусткою лице, облите лікером і гарячими слізьми, вийшла.

– Ви образили паню, – мовив Шнадельський.

– Се з педагогії, – реготався Стальський.

– Як то так?

– А так. Вона у мене дуже амбітна. То я хочу троха зігнути, надламати її амбіцію.

– Але, може, пані справді нездорові? – закинув Шварц.

– Не вірте їй! Ані слова не вірте! Всі жінки комедіантки. Нездорова! Не бійтеся, щоб зробити чоловікові якусь пакість, якусь прикрість, на се у неї завсіди знайдеться і сила, і постанова, і концепт. Але зробити щось приємного – ох, ні, вона нездорова.

– Ну, здається, ви з супружного життя винесли досить нерожеву філософію, – заважав Шнадельський.

– Пане! – мовив Стальський, розвалюючися на кріслі і закурюючи цигаро. – Маю того життя і тої філософії от поти! І якби хто нині увільнив мене від сеї-от окраси родинного огнища, – він кивнув головою в бік тих дверей, якими вийшла Регіна, – то я вважав би його найбільшим своїм добродієм.

– Ну, жартуйте здорові! – мовив Шварц.

– Пане, мені не до жартів! – мовив поважно Стальський. – Попробували б ви пожити з нею десять літ так, як я, тоді могли б говорити в тій справі. Знаєте, я вже надіявся, що нарешті доля увільнить мене...

В тій хвилі його промову перервав дивний шум і гармидер, що доходив знадвору. Вже від доброї чверті години здалека доносився глухий гуркіт, мов торохтіння далекого

грому, але присутні, заняті тим, що діялось у покої, не звертали на нього уваги. Та ось гуркіт залунав десь поблизу, затріщав, немов валився якийсь дерев'яний будинок або сипалось каміння з горища, і рівночасно залупотіли кроки по вулиці, почулися різкі крики:

– Тримай! Лапай!

Усі схопилися з місць,

– Що се? Що там діється? Вальтесь щось? Біжать за кимсь. Чи злодій? Чи розбій який?

Гармидер зближався чимраз ближче. Торохтіння замовкло, а за хвилю різким гуркотом обізвалося ось тут десь недалеко, мов за стіною. Шварц і Шнадельський скочили до своїх загортків.

– Пробі, що се таке? Чи не горить де?

– Тримай! Лапай! – залунали скажені крики на вулиці, і, мов буря, пролопотіла попід вікнами масова погоня. Шварц і Шнадельський уже були одягнені і, попрощавшись із Стальським, вискочили за браму і щезли в п'їтмі. Гармидер віддалився так само швидко, як набіг. Стальський добру хвилю наслухував іще край вікна, потім вернув до стола, налив собі чарку горілки і випив, налив другу і випив, думав щось, усміхався сам до себе, а потім налив іще одну чарку і випив.

XLVI

А Шварц і Шнадельський тим часом поспішали за чорною купою людей, що бігла наздогін дивовижного тарабанщика. Вони не бігли і для того лишилися ззаду. Цікаві були дізнатися, що сталося властиво, але ніхто з тих, кого стрічали на вулиці, не вмів їм сказати нічого певного. Се були такі, що, втомлені біганиною, ставали, щоб перевести дух, або вертали додому, переконавшись, що небезпеки ніякої нема. Одні говорили, що се якийсь божевільний відкись вирвався, другі, що то гонять якогось убійцю; один п'яний сторож, що серед бігу повалився в сніг і не міг порядно встати на ноги, говорив охаючи, що то злий дух страшить по місті і заповідає кінець світу. Тільки на кінці погоні, коли Шварц і Шнадельський дійшли під костел і там застали всю купу, зібрану довкола Барана, вони довідалися всього докладно від поліціантів. Коли Барана понесли геть, вони позакурювали цигара і, обтулюючися загортками, рушили й собі ж. Площа ще де-де лунала від кроків людей, що спішили хто додому, а хто знов до шинку кінчити забаву, перервану несподіваною пригодною. Шварц і Шнадельський ішли звільна, простуючи до ринку.

– Дивний собі той Стальський, – мовив Шнадельський, спльовуючи. – Не розумію, чого він хоче, представляючи нам такі сцени.

– Ха, ха, ха! – зареготався Шварц. – Вони, здається, обоє в змові.

– Як то в змові? Як ти думаєш?

– Ну, проста річ! Нібито між ними незгода, нібито він бажає, щоб хто-небудь присидівся до його жінки, а там скубли б його обоє. Я вже знаю таких.

– Ну, але ж ми оба не з тих золотих птахів, щоб їх можна скубити. Ми хіба з тих, що й самі готові скубити, де би вдалося.

– Ну, може, ми маємо служити тільки для роблення реклами?

– Се можливо, – мовив, подумавши, Шнадельський. – Ну, та хоч би й так. Сю прислугу можемо зробити їм. А за се, може би, можна скористати дещо.

– Від нього ледве, – закинув Шварц.

– Дурний ти! Хіба я про нього?..

Вони замовкли, мабуть, кожний укладаючи собі в голові план дальшої акції. Ішли якийсь час мовчки, поки інший предмет не звернув на себе їх уваги. Власне переходили попри каменицю, де жив Вагман. Камениця була з двома фронтами: один, одноповерховий, виходив на ринок, а другий, партеровий, неначе флігель, виходив на бокову вулицю, якою йшли вони. Сей флігель був відділений від вулиці вузьким огорождением і парканом з хвірткою. В вікнах, де жив Вагман, крізь замкнені дощані віконниці видно ще було світло.

– Тут Вагман живе? – буркнув недбало Шнадельський.

– Тут, – відповів Шварц, свердлюючи очима віконниці.

– Видно, не спить іще, бестія.

– Лічить гроші.

– Думаєш?

– Напевно знаю. Баран говорив, що щовечора застає його над грішми і вексями.

– От би нам тепер заглянути до нього!

– Ми б йому допомогли в його роботі.

Оба джентльмени замовкли і якийсь час стояли на вулиці против Вагманових вікон і вдивлялися пильно в світляні пасма, що вибігали з нутра крізь щпарі віконниць. Потім пішли далі. І знов розмова не клеїлася. У кожного працювала фантазія над впливом нового імпульсу, риючи темні ходи і прокопи в будущині.

– Слухай, Шнадельський, – мовив нарешті Шварц, – ти ще думаєш деколи про свій давній план?

– Який?

– Махнути до Америки.

– Та як його махнеш, коли нема з чим?

– А якби було з чим?

– Ну, якби було, то, може, ліпше б було лишитися таки тут.

– А певно, якби так виграти на лотерію або викопати золоту кобилу в Михалківцях.

Але я думаю інакше: коли є воля і охота махнути до Америки, значить, повинна бути воля і охота розстарати на се засоби. А коли розстарати, то хоч би й таким способом, який би робив неможливим дальше вегетування тут на місці.

– Думав я й про таке, – сумно мовив Шнадельський, – та що з того. Нема щастя.

Він важко зітхнув, і його щоки засвербіли від надто живого спомину неприємної стрічі з п'яним парубком у коршмі.

– Нема щастя! – з філософічним спокоєм торочив Шварц. – Що се значить? Значить, що ти шукав щастя не на тій дорозі, не на тій місці, де воно є, де воно, може, чекає на тебе. От що воно значить. Ну, скажи, будь ласкав, що се за спекуляція: видавати себе за хлопського адвоката? Багато на тій заробиш? І надовго того вистарчить?

– Се не така зла спекуляція, як тобі здається, – розсудливо мовив Шнадельський. – Треба тільки підхопити і піддати їм відповідну справу. От що! Я з моєю великою бранкою міг би був порости в пір'я, якби не сей проклятий адвокат перешкодив.

– Міг би був порости в пір'я! – з презирством мовив Шварц. – Ну, скажи, кілька б ти міг був заробити?

– До нового року я був би мав зо дві тисячі.

– Дві тисячі! Ну, хіба се гроші? І з такою нікчемною сумою був би ти мусив дралювати за море на те тільки, щоб за місяць, за два там стати яким-небудь кельнером або пастухом чужого стада. Ні, спасибі за ласку! Я би на таке не пішов.

– Думав я й про інше, та також якось не витанцьовується. Думав через маршалка дістати місце при повітовій касі, а там як-небудь добратися до неї...

– Ха, ха, ха! – зареготався на все горло Шварц. – Ну, брате, таким наївним я не був би вважав тебе.

– Наївним! Як то?

– Через маршалка до каси! Та хіба ти не знаєш, що якби в касі було що-небудь, то сам маршалок перший загірб би з неї все до шеляга!

– Маршалок?

– Ну, розуміється, він легально, на векслі, на довжні скрипти, на застав своїх дібр. Але піди ти попасися в касі, коли в ній замість грошей такі папери накопичені!

– Хіба маршалок такий задовжений?

– По самі вуха. Отсього б ти запитав! – І Шварц показав кивком голови в напрямі Вагманових вікон.

– Вагмана? Хіба він зичить маршалкові гроші?

– Е, ще гірше. Має його векслі.

– Як то має?

– Поскупував у всіх жидів.

– Пощо?

– Видно, що хоче мати його в руках. Мовляв: захочу, то помилую, а захочу, то сьогодні голову скручу. О, крутиться пан маршалок у його пазурах. Ледве випросив мораторію до Великодня. Адже й цілу справу з реформою кас повітових на те тільки заварив, щоб грішми з хлопської каси викупити у Вагмана свої векслі.

– Он як! А я й не догадувався! Чи бач, як хитро! – скрикував раз по раз Шнадельський. – Ну, так, значить, мені нема що на се й зуби острити.

– Розуміється, що ні! – потвердив Шварц.

– Шкода й часу заходитися коло пана маршалка, – додав Шнадельський.

– Ну, се не конче. Я думаю, се не страчений час, – завважив Шварц.

– Чому так думаєш?

– Знаєш, у мене є невеличкий план. Якби ти згодився на нього... І пан маршалок міг би з нього скористати більше, ніж зі своєї касової реформи.

– Ну, ну, ну! Сип сюди!

– Адже нам коли де можна попастися, то тільки у сього каштана, – мовив шепотом Шварц, нахилиючися ближче до Шнадельського.

– Думаєш про Вагмана?

– Так.

– А маршалок...

– Адже якби нині хтось викрав у Вагмана всі його векслі і вручив йому або вкинув у огонь, то скажи сам, що би се значило для пана маршалка?

– Нове народження на світ, – поважно мовив Шнадельський, а по хвилі додав: – Бодай на п'ять літ, поки б не заліз у нові довги.

– Ха, ха, ха! Вірна увага. Ну, та се нам байдуже. Але я певний, що коли би хтось – ну, візьмим, ти сам – легесенько піддав йому таку думку, то він ухопився б за неї руками й ногами.

– Не розумію тебе, – мовив Шнадельський. – Що ж він, пішов би красти до Вагмана, чи що?

– Ну, що ти? Не про те річ. Сього не потрібно. Адже ж він може дотичним людям допомогти й іншими способами.

– Якими?

– Дивний ти чоловік, Шнадельський. Ще й питаєш. Так, як би ніколи не був у суді і не знав, як в таких разях робляться слідства. Адже ж розумієш тепер! Жид преці не

буде мовчати, наробить крику, порушить небо й землю. Ну, слідство, поліція, жандармерія, телеграми на всі боки... Якби се все у нас трактовано насерйю, то нам навіть з грішми в жмені тяжко б було чкурнути за море. Але коли маршалок тут і там конфіденціально шепне слово – зовсім загально, не компрометуючи себе – *quia judaeus**, знаєш, – то все може робитися так, що нам і волос з голови не злетить.

Шнадельський слухав уважно, але всі ті комбінації не дуже розігрили його.

– Виджу, що ти уложив собі план, – мовив він до Шварца.

– Так. Я присвятив йому немало часу і заходів.

– Тут треба числитися з різними можливостями. Чи думаєш, що вхід до Вагманового дому вночі такий легкий?!

– Не дуже, се певно. Але я маю надію видибати відповідну хвилю при допомогі отсього божевільного Барана. Знаєш, у нього така голова, що як натиснути на нього, то скаже все, що знає, і зробить усе, що йому велиш.

– Непевна дорога.

– Ніщо нас не гонить. Будемо ждати доброї нагоди.

– Ну, нехай і так. А друга річ. У сього вовка в гнізді, певно, не все є готові гроші. Ну, що, як ми прийдемо і застанемо, може, купу векслів та довжних записів? Що нам із сього за пожиток?

– Не бійся. Готівка у нього є тепер завсіди. Не знаю, як велика, але є. Зрештою можна ще понюшкувати між жидівськими факторами.

– Гм. І ти думаєш, що з сеї муки може бути хліб? – задумчиво питав Шнадельський.

– Я сам уже хотів пуститися на сю експедицію, але потім розміркував, що вдвійку ліпше. Коли ти готов зо мною до спілки, то думаю, що справа може повестися.

– Що ж, зробити не зробити, а подумати, підготовити ґрунт не завадить. Ану ж трафиться справді добра нагода...

– Ліпшої можливості я й не можу добачити. І при тім, знаєш, сама думка – зробити пакість сьому собаці – наповняє мене радістю і охотою.

– Се само собою. Се й у мене розпалює огонь у нутрі. Добре, брате! Будемо оба пасти очима сього вовка, а в відповідній хвилі талап на нього!

– Тільки ти на всякий випадок не забудь натякнути пану маршалкові.

– Думаю, що й се дасться зробити.

І з тим оба джентльмени ввійшли до шинку, в яким іще світилося, вгонячи перед собою крізь отворені двері величезний клуб морозного повітря до душної, нагрітої кімнати, повної ще веселих гостей, що тут стрічали новий рік.

* Тому, що єврей (лат.). – Ред.

XLVII

Баранова прогулька по місту в опівніч нового року наробила великого розруху. У всіх кругах міської людності на новий рік ні про що не говорили, як тільки про сю незвичайну пригоду. Пан староста гнівався на поліцію, що допустила до такого скандалу. Поліційний комісар лаяв поліціянтів, що не арештували Барана. Лікарі сперечались про те, як назвати рід його хвороби і чи не слід би заперти його в домі божевільних. А з простолюддя одні ворожили з сього пожежу, що буцімто грозить місту, інші благали Бога, щоб відвернув холеру або іншу якусь грізну пошесть, а бабусі та служниці коло криниць хрестилися та оповідали собі шептом про страшні привиди і про близький прихід антихриста. Навіть ксьондз-пробошч узяв сю нічну подію темою для своєї проповіді і видушив із грудей своїх слухачів багато глибоких зітхань малюнками міського зопсуття та важких кар, які ждуть зопсутих. Він витолкував Баранове тарабанення як поклик хорого, безтямного, але Божим пальцем діткненого чоловіка, поклик до всіх, щоб прокинулися з гріховного сну і пильнували своїх душ, що готові впасти в кігті пекольного ворога.

Найгірше на тій історії вийшов Вагман. Пан комісар, діставши носа від старости, покликав його до себе і, скинувши на нього всю одвічальність за вчинок його сторожа, наганьбив його і в додатку наложив на нього 50 ринських карі. З отсею новиною Вагман і прийшов до Євгенія, просячи у нього поради, що робити?

– Перша річ – не платіть! – мовив Євгеній.

– Комісар грозив екзекуцією.

– Зробимо рекурс. Се засуд нічим не оправданий. Він знає се і не посміє екзекувати вас.

– Вай мір! Вай мір! – нарікав Вагман. – Се мені за те, що я прийняв бідного чоловіка вашої віри. Без мене він був би згиб із голоду, бо ніхто не хотів прийняти його. А тепер плати ще за нього кару.

– Не бійтеся, пане Вагман! – усміхаючись, мовив Євгеній. – Маю надію, що не будете платити нічого. Ну, а з Бараном що зробите?

– Що маю робити? Можу його ще нині відступити пану комісарові або пану старості. Я його не потребую. Овва, яка мені з нього робота! Не варт тої комірки, що в ній жиє.

– Ну, ну, не говоріть, пане Вагман! Все-таки він хоч дещо робить. Хоч браму замкне і відімкне.

Розмова йшла в Євгенієвім кабінеті на поверсі, бо канцелярія задля свята була пополудні замкнена. Обговоривши справу рекурсу від комісарського присуду, Вагман значуще моргнув на Євгенія і почав з іншої бочки.

- Ну, чую, що пан меценас були в Буркотині?
- Був.
- І оглянули пан той ліс, що я згадував?
- Та так... бачив його, проїздячи.
- Ну, і як пан меценас цінують його?
- Що ж, дуби гарні. Але я так мало розуміюся на тім.
- Ах, пане меценасе! А я пану говорю, прошу мені вірити, сам той ліс варт сто, півторасти тисяч.
- Може бути, хоч я сумніваюсь.
- Не вірять пан?
- Кажу вам, пане Вагман, що не розуміюся на тім інтересі.
- Ну, а говорили пан з хлопами?
- Хлопи ані слухати не хочуть про купівлю.
- Ну, розуміється. Я то так і догадувався. Де їм до того! Їм страшно навіть подумати про такі гроші, хоч самі по дрібці ще більше тратять. Вони лиш тоді будуть цмокати та бідкати, коли хтось інший їм з-перед носа загребе гроші лопатою. Ну, а пан меценас сам?
- Щоб я купував Буркотин?
- А що ж! Чому ж би ні? Я пану меценасові улегшу.
- Ні, пане Вагман. Я роздумав сю справу. Не можу братися до сього інтересу.
- Чому?
- Тоді б я мусив покинути адвокатство і віддатися господарству. Я мусив би обчищувати маєток з довгів, зробитися невольником і покинути ту роботу, для якої спосібився.
- Пощо покинути? Можна бути дідичем і адвокатом.
- Не можна, пане Вагман. А може, й можна, та я до того нездалий. Той маєток став би як мур між мною і селянами. Як я міг би заступати їх інтереси, коли я чувся би паном? То значить – їх противником?
- Дарують пан, але я пана не розумію, – мовив Вагман. – Чому пан, маючи маєток, мусили б уважати себе паном, чимсь іншим від хлопів? Отже, я маю маєток, а до мене прийде бідний жид, капцан, а я знаю, що він бідний, а проте я чую себе таким самим жидом, як і він. А коли він потребує помочі або поради, то не питає, що я багатий, а він бідний, але йде до мене і до другого такого, як я.
- Не можу вам сказати, пане Вагман, чому воно у нас так, а у вас сяк. І не знаю, наскільки у вас саме так, як ви кажете. А у нас чи то вже натура така, чи такий здавна звичай, досить, що хто розбагатіє, той відвертає лице і серце від того люду, з якого він вийшов.

– І ви боїтеся, щоб і ви не зробили так само? – з усміхом мовив Вагман.

– Що ж, чоловік ні за кого не може ручити, хіба за вовка з лісу. Та головне те: хочу бути вільним чоловіком, паном своєї волі. А, набуваючи маєток, навіть на найкорисніших умовах, я мусив би зробитися невольником тих умов. Ні, не хочу сього.

– Але ж ви на тій спекуляції з лісом зробили би за пару літ добрий маєток.

– Се ще не таке певне, як вам здається, пане Вагман. А за тих пару літ багато дечого може статися.

– Га, як собі знаєте. Але я би щиро радив.

– Дуже вам вдячний, – мовив Євгеній, – але не можу скористати з вашої ради.

З буркотинськими селянами ще буду говорити.

– Але спішіться, бо у мене накльовується добрий купець на ті папери.

– Ой, подождіть троха з продажею.

– Не можу довго ждати. Знаєте, мені хотілося заховати в секреті те, що ті папери у мене. А тим часом пан маршалок відкись про се довідався. Се мені дуже неприємно.

– Можете бути певні, що від мене не довідався, – гаряче кинувся Євгеній.

– О, я й не думав на пана меценаса. Я добре знаю пана меценаса. Я вже догадуюся... Тут троха моєї власної вини. Я трактував з одним львівським банкіром про купно тих паперів, а сей мусив пустити се далі. Досить того, що тепер мені хотілось би якнайшвидше позбутися тих паперів із дому. Знають пан меценас, пан маршалок сам особисто заходив до мене в тій справі. Просив не продавати його паперів і не робити йому екзекуції до пуцання, а в великім пості він усе заплатить.

– А відки гроші візьме?

– Ха, ха, ха! – засміявся Вагман. – Я зразу також заходив у голову, але потому довідався. Знають пан меценас, тут при виділі повітовім є каса...

– Дві каси, – поправив Євгеній.

– Ну, що там дві! Одна вічно порожня, на те й зветься панська. А друга хлопська. Отсю касу пан маршалок хоче взяти зовсім у свої руки, переіменити на панську, взяти з неї всі гроші і сплатити мої папери.

Євгеній чув досі про реформу хлопської каси, але не так докладно, як тепер. Він чув, що справа приготується в раді повітовій, а віділом повітовим уже майже ухвалена. Аж тепер йому стало ясно, що се за реформа, і він постановив собі, не тратячи часу, перегородити премудрий план пана маршалка. Він устав, даючи Вагманові знак, що їх розмова скінчена. Вагман устав також.

– То пан меценас стоять при своїм? Не хочуть купувати Буркотина?

– Не можу, пане Вагман. Я бідний чоловік.

– То байка.

- Ні, не байка. І хочу помагати бідним.
- Маючи маєток, зможете ліпше помагати їм.
- Не вся сила в маєтку.
- І в фундаменті не вся сила дому, а проте без фундаменту дім не буде стояти. Пане меценасе, вірте мені! Поки ви, русини, не маєте своїх дідичів і мільонерів, поти ви не є жаден народ, а тільки купа жебраків та невольників.
- Ну, а ви, жида, – відповів Євгеній. – У вас і мільонерів, і дідичів, Богу дякувати, досить, а скажіть, що ви в Галичині, народ чи не народ?
- Вагман прикусив губи і махнув рукою.
- Ет, що то про се говорити! Значить, не хочете робити інтересу зо мною?
- Ні, пане Вагман. Для себе ні.
- В таким разі кланяюсь. А якби я чим міг вам служити...
- Розуміється, розуміється! Знайду дорогу до вас так само, як ви знайшли до мене.

XLVIII

В найближчий торговий день Євгеній, відбувши в суді кілька термінів, поспішав коло дванадцятої до своєї канцелярії. Він мав намір зараз же піти на місто, заглянути до заїздів, де ставали околичні священики, приїздячи до міста на торг, і пошукати о. Зварича та о. Семеновича, що разом із ним мали бути референтами на вічі, а поки що були членами вічового комітету. Входячи до канцелярії, він, на велику свою радість, застав у ній обох сих панотців.

– А, вітайте, гості! – мовив він радісно, стискаючи їх руки. – Я власне хотів бігти до міста шукати за вами. Чудово, що так стрічаємося! Прощу зо мною, прощу нагору, зробимо «кратчайший глагол».

– Та ми також з таким самим наміром прибули до пана меценаса, – мовив о. Зварич з якимось заклопотанням у голосі. Але Євгеній не зважав на сей невеселий відтінок у його тоні і, давши наборзі деякі вказівки своєму конципієнтові, що толкував про щось з цілою купою селян, вибіг за панотцями до сіней і попровадив їх на поверх до свого приватного помешкання.

– Прощу сідати! Може, цигарко, отче добродію? Прощу! Ну, що ж там чувати з приготуванням до нашого віча?

– Та що ж би? Заповідається не зле. Селяни всюди приймають вість про віче з великою радістю. Можна надіятися численної участі, – мовив о. Семенович.

– Прийдуть, прийдуть! – додав журливо о. Зварич.

- Чудово! Чудово! Се найголовніше.
- Не знаю, чи найголовніше, – ще сумніше мовив о. Зварич.
- Хіба вам здається, що ні? – живо запитав Євгеній.
- Я думаю: легше стягнути купи народу, а трудніше їм сказати щось мудрого, повчити їх...

– Даруйте, отче добродію, але се потроха, здається мені, ваша помилка. Власне я боюся, що дехто з нас, інтелігентів, буде мати претензію і охоту занадто багато повчати, моралізувати зібраних. Чисте непорозуміння. Віче – то не школа. А коли вже справді комусь на нім треба вчитися, то не тій зібраній масі, але нам, інтелігентам, референтам.

– Так! – трохи ображено скрикнули оба панотці. – Ну, в такому разі я не розумію, пощо нам задавати собі праці з рефератами, – додав о. Семенович.

– Прошу, отче добродію, прошу не гніватися, а зрозуміти мій погляд. Віче повинно справді бути школою взаємного обучування для народу і для інтелігенції, але в якому розумінні? Се треба собі добре уяснити, щоб не робити помилок. Ми, інтелігенти, повинні вказати народові законні форми, розв'язати йому язик і старатися пізнати його потреби, його кривди і болячки, його спосіб думання.

– Але ми се все знаємо, дуже добре знаємо! – скрикнули знов хором оба панотці. – Се може бути цікаве для вас, міщухів, але не для нас.

Євгеній усміхнувся. Він мав у пам'яті немало доказів на те, як наші сільські проводирі вмiли не бачити і не розуміти маси фактів селянського життя, що діялися перед їх очима. Але проте він мовив лагідно:

– А хоч би тільки й для нас – нехай і так! Та я певний, що вже перше віче виявить і вам не одну несподіванку. А може, й ні – ну, та не в тім річ. Але ж не думайте, щоб ви на таких вічах могли вдiяти щось поученнями та проповідями. Народ жде від віча і має право ждати чогось зовсім іншого. Для народу се має бути школа політики, політичного життя.

– Ага, все-таки школа! – радісно підхопив о. Семенович.

– А школа політичного життя – то так як школа плавання. Стоячи на березі і слухаючи теоретичних викладів і упімнень, ще ніхто на світі плавати не навчився. Тут перша річ – власна проба, власна діяльність, власне вміння і власна відвага. От чого ми мусимо на вічах учити наших селян. Нехай самі говорять, нехай учаться самі висловлювати свої потреби і кривди, стояти за своїми жаданнями і супроти панів, і супроти властей.

– Ми се знаємо, – буркнув о. Зварич. – Вони поперед усього стануть супроти нас, священиків.

– Дуже сумно, коли ви сього надієтесь, – мовив Євгеній. – Мені здається, що се не мусить бути. Від розуму, такту і патріотизму священників повинно б залежати, щоби селяни не станули проти них. А зрештою навіть якби таке лихо мало скластися, то як думаєте, отці добродії: чи ліпше піднімати нарід до політичної самодіяльності, будити в ньому політичну свідомість і знання його справ, чи ліпше лишити його нетямущою дитиною, яку можуть водити по своїй волі всякі політичні шарлатани?

– То фрази, пане меценасе, – мовив о. Семенович. – Треба насамперед просвітити нарід, а тільки тоді допускати до політики.

– Жаль в таким разі, що наша конституція допускає анальфабетів до голосування, значить, в останній інстанції віддає в їх руки керму політики.

Ся перспектива трохи зацукала обох панотців, та о. Семенович по хвилі додав:

– Таки жаль. Я був би за цензом грамотності при голосуванні.

– Добре, – сміючись, мовив Євгеній, – будемо змінювати конституцію в вашім напрямі! Та все-таки щоби і до сього довести, мусимо потягнути в тім напрямі загал виборців, мусимо розширити, спопуляризувати сю думку на вічах. Хочете, реферуйте їй!

– Вільно вам жартувати, пане меценасе, – пристиданий трохи, мовив о. Семенович, – але ми з о. Зваричем власне з чим іншим ішли до вас.

– А з чим таким?

– З тим, щоби ви звільнили нас із обов'язку референтів на вічі.

– Як то, не хочете реферувати?

– Не не хочемо, а не можемо. Що ми за бесідники? Я отсе вже цілий тиждень мучився, і ані руш винайти тему, про яку б міг говорити.

– Бійтеся Бога, отче! Теми? Але ж самі говорите, що життя і потреби народу в повіті звісні вам дуже добре. Говоріть про них! Розпочніть тільки! Будете видіти, що зараз за вами встануть селяни один за одним і посиплються промови.

– Ну, пане, не знаєте ви наших селян! Се тумани! Ані один із них не вміє при людях рота отворити. Вони мали би виступити з промовами? Не буде сього! Скандал буде, та й годі!

– Не бійтеся! За се я вам ручу. Аби тільки ви сказали свою промову добре і цікаво.

– Ні, пане, я не скажу нічого. Я загалом не можу взяти участі в тім вічі і прошу звільнити мене з обов'язків комітетового.

– І мене, – мовив о. Зварич.

– І вас? – зачудувався Євгеній. – Але ж, отці добродії, я вас не вибирав на комітетових, то й не можу вас звільняти. Всі три ми вибрані з'їздом. Усі три зв'язані своєю честю. Як же ж се?

– Пане меценасе, *ad impossibile nemo tenetur**, – мовив о. Семенович. – Знаєте, я досі на капеланії. Стараюся одержати парафію. А я певний, що коли виступлю на вічі, то зараз мене окричать як небезпечного агітатора, і мої заходи пропали.

– Чому ж ви се не сказали зараз на з'їзді?

– Чому не сказав? Представте собі, отець декан, що також тоді був на з'їзді ось тут у вас, по кількох днях здибає мене, бере набік і каже: «Се все дуже гарно, що ви хочете промовляти на вічі, але з огляду на ваше подання я би вам не радив!» Ну, а не послухати його – ви знаєте, що се значить для мене.

– Розумію, розумію, – мовив Євгеній, якого при тих словах щось стисло за горло. – Ну, а ви, отче Зварич, – чи й вам дехто відрадив?

– Ні, але я сам роздумав. Я не бесідник, не потрафлю сказати нічого.

– Адаже ж проповіді говорите?

– Читаю з Добрянського**.

– Ну, як собі знаєте, – мовив знеохочений Євгеній. – А я власне хотів сьогодні шукати вас, щоб поговорити з вами про приспішення реченця, коли би скликати віче.

– Приспішення? А то чому?

Євгеній короткими словами розповів їм про маршалківський проект реформи кас. Оба отці чули про се дещо, але не знали докладно, до чого йде ся справа. Тепер, коли Євгеній вияснив їм її, вони аж руками об поли вдарились.

– Тут нема що тратити часу, – мовив Євгеній. – Треба вдарити в великий дзвін, пустити сю справу в народ, наробити в повіті галасу.

– Хіба то що pomoже? – в зневір'ї мовив о. Зварич. – Уже як пани зуби наострили на ту касу, то її з'їдять.

– А може, й не з'їдять. Може, не посміють, їм лише того треба, щоб усе перевести тихо, а ми перебиймо їм дорогу.

– Буде содома в повіті. Підуть переслідування, гонення, пакості, – задумчиво мовив о. Семенович.

– Авжеж! Де дрова рубають, там тріски летять.

– Се правда. Тільки я не хочу бути тріскою, – мовив о. Семенович.

– Ані я, – додав о. Зварич.

– А я вважав би собі гріхом покинути сю справу тепер, – мовив рішучо Євгеній, встаючи з крісла. – Коли ви покидаєте її, то я мушу її взяти сам на себе.

* До неможливих речей нікого не тягнуть (лат.). – Ред.

** Добрянський Антін (1810–1877) – священник; видав збірку проповідей «Науки церковнии».

– Се буде найліпше! – радісно мовили оба панотці. – Ми, що можемо, будемо вам допомагати, але афіщуватися нам – се признаєте самі – яко священникам – і при тім залежним – не можна.

Євгеній закусив зуби, щоб не сказати якого прикрого слова. Він чув, що відтепер йому прийдеться робити багато таких прикрих досвідів у практичній політиці і що вмілість закусити зуби в відповідній хвилі – се в тій політиці одна з головних запорук успіху.

В тяжкім душевнім настрої вернув Євгеній до своєї канцелярії, випровадивши обох панотців. Ось вони, провідники і батьки народу, інтелігенти і просвітителі! Євгеній знав їх обох добре, знав їх щирість і прихильність до народної справи, та, з другого боку, розумів також їх прикре положення. Політика – то не балакання на празниках та соборчиках! Вона вимагає не тільки вправного язика і міцних грудей, але також відважного серця, сильного характеру і завзяття і того духу незалежності, якого у нас цілими віками вбивали і притлумлювали різні чинники. Нема його у тих щирих людей, а коли є, то тільки у рідких виїмків. І що робити далі? Невже знов відложити діло, знов скликати з'їзд «отців повіту», радити та дебатовати, вибирати новий комітет і з ним по кількох тижнях опинитися знов на тім самім місці? Чи взяти діло зовсім на себе самого?

З тими думками Євгеній ввійшов до канцелярії, і тут його зір відразу впав на високу, випростувану фігуру старого Демка з Буркотина.

– А, здорові були, Демку! – скрикнув він і подав йому руку.

– Здорові, пане! – мовив Демко, обома своїми руками злегка стискаючи Євгенієву руку.

– А що вас приводить до нас? Маєте яку справу в суді?

– Ні, Бог милував. Я ось із сими людьми, – він показав ще трьох селян, що мовчки поклонилися йому, – ми до пана адуката прийшли подякувати, що нас пан остерегли перед тим паном Шнадельським – тямлять пан, що так на пана кинувся?

– Ну, що ж, переконалися, що я правду говорив? – запитав Євгеній селян.

– Ой, переконалися, прошу пана, але так, як той мудрий поляк, що замкнув стайню, як йому коні вкрали, – мовив один селянин.

– А крім того, – говорив далі Демко, – ми прийшли ще спитати пана за тото віче.

– За яке віче?

– А нам сказали наші єгомосць, що пан адукат хочуть скликати нарід на віче сюди до міста.

– Ну, так. А ви що на се?

– Та ми би хотіли знати, коли то буде?

– Або що?

– Ми вам усі села з нашого кута приведемо. Так нас уже всяка нужда притисла, що годі витримати. Нарід як почув, що має бути віче, то аж відітхнув. Кождий хоче свою біду виявити. Кождий рад би, щоб його кривду весь світ почув.

У Євгенія радісно затріпалось серце при тих словах. Він запросив селян до себе нагору, посадив їх на тім самім місці, де перед хвилиєю сиділи панотці, і, обговоривши з ними справу реченця і дневного порядку віча, став на тім, щоб скликати його за тиждень на найближчий торговий день. Скликче він сам, а реферати, крім нього, обіймуть Демко і ще один селянин. По їх відході Євгеній, не гаючись, винаняв на слідууючий торговий день величезну возівню в однім заїзнім домі, а потім вніс до староства завідомлення, що на вівторок слідууючого тижня скликає народне віче до міста.

XLIX

Пан староста в своїй канцелярії зайнятий був якоюсь живою розмовою з графом Кшивотульським, коли комісар вніс одержане власне з пошти подання і поклав його на столі перед старостою.

– Се що таке? – мовив пан староста, розгортаючи пакет і зупиняючись очима на «рубрумї», написанім руським письмом.

Комісар усміхнувся значущо, але мовчав. Пан староста, очевидно, немудрий з рубрума, розгорнув аркуш канцелярійного паперу, де було написане подання, і знов з виразом безпомічності почав блукати по письмі. Він не вмів читати по-руськи.

– Що се таке? – запитав він комісара. – Я не вмю розбирати сеї монгольщини.

– Подання від адвоката Рафаловича.

– Чого він хоче?

– Завідомляє староство, що слідууючого тижня в вівторок скликає віче до міста.

– Що, що, що таке?

– Віче, публічне зібрання.

– Сюди? До нашого міста?

– А так. І з ось яким порядком дневним.

Комісар, акцентуючи по-польськи руські слова, відчитав відповідний уступ із подання.

– Що се вони, подуріли, чи що? Чого їм треба? – мовив староста, впадаючи в гнів.

– У поданні не сказано нічого більше, – пояснив комісар.

– Дарують пан староста, що вмішаюся в урядову розмову, – відіззався граф Кшивотульський. – Але там, здається, на другім місці поставлені «справи повітові». Догадуюся потроха, про що там буде мова.

– Про що ж таке?

– Про реформу каси... По повіті скрізь про неї говорять, то й не диво буде, коли наші домашні демагоги візьмуть сю справу як привід до своєї агітації. Я остерігав нашого коханого маршалка, що воно готово наробити квасу.

– Але коли так, то я ніяк не можу дозволити на се віче. Обговорювання сеї справи може викликати ще більше роздрознення, довести до непорядків.

– Розуміється, пану старості се ліпше знати, – мовив спокійно Кшивотульський. – Але я б на місці пана старости поступив інакше.

– А то як?

– Я дозволив би на віче. Нехай люди виговоряться, то їм буде легше. Можна би й вияснити їм справу...

– Не допоможе вияснювання, – з заклопотанням у голосі мовив староста. – Справа реформи тої каси дуже непопулярна.

– Чи пану старості так дуже залежить на тім, щоб каса була зреформована справді так, як того хоче пан маршалок? – закинув з лукавою байдужністю граф. Пана старосту вкололи чогось ті слова так, немовби він голим тілом сів на в'язанку кропиви. Він витріщив залякані очі на Кшивотульського, боячися з його боку якогось удару. А потім говорив сквапливо:

– Мені? А Боже мій, я в тій справі зовсім не інтересований. Мені тільки ходить о спокій у повіті.

– Власне є рація дозволити на се віче. Бо коли непопулярна реформа буде ухвалена, а люди не будуть мати нагоди виговоритися, то може прийти до гірших непорядків. А коли віче, порушуючи сю справу, викличе в повіті рух і протести против реформи і спинить її переведення, то й се не біда, бо, по моїй думці, реформа непотрібна і для інтересів селян шкідлива.

– Так пан граф думають? – якимсь пісним голосом мовив староста.

– Так.

– Га, в таким разі...

Він дипломатично не докінчив речення і перекинув розмову на іншу тему.

Ще того самого дня в канцелярії п[ана] старости явився й пан маршалок Брикальський. Він, як і всі видніші шляхтичі в повіті, мав звичай кожного разу, коли був у місті, зайти хоч на пару мінут до староства, щоб поінформуватися про стан і напрям внутрішньої політики, або, як говорилося в товариській жаргоні, понюхати, який вітер віє. Староста зустрів маршалка коло дверей канцелярії і живо простягнув йому обі руки.

– А, вітаю коханого маршалка! Що чувати доброго? Все гаразд, не правда? А у мене новина, пікантна новина.

- Пікантний, значить: колючий, – з усміхом мовив маршалок.
- Ну, як кому і для кого. Наші кохані демагоги скликають народне зібрання до міста.
- Народне зібрання? Яке?
- Хлопське.

І пан староста пояснив, хто скликає і з яким порядком дневним.

- Догадуюся! – мовив маршалок. – Догадуюся, що то за повітові справи будуть... Ну, а що ж пан староста? Позволили на се віче?

- Думаю, що нема причини не дозволити, – з уданою простотою мовив староста.

Пан маршалок аж підскочив у фотелі.

- Нема причини! – скрикнув. – Але ж се бунт, се початок розрухів! Але ж після того ми не можемо бути певні життя ані майна.

- Ну, не думаю, – спокійно цідив староста.

Пан маршалок споважнів.

- Пане старосто, прошу не забувати, що ви відповідаєте за спокій і порядок у повіті.

- Се так, але я не розумію, чим тут вони загрожені.

– Ах, пан староста жартують! Не розумієте!.. Ну, тут не треба великої геніальності, щоб зрозуміти. Вже з дописей того пана, що скликає се віче, можемо догадатися, яким духом будуть навіяні ті його реферати. Демагогічні юдження, підбурювання, чорнення і підкопування всякої поваги і власті – все те, що досі шириться у нас тільки по краплині, по закутках, потаємно, тепер вилізе на трибуну, зареве, як дзвін, одержить, так сказати, санкцію законності. Пане старосто, пане старосто! Я думаю, що ваш обов'язок у першій лінії – рятувати повіт від сеї пощесті.

- Смію звернути увагу пана маршалка, що у нас є також закон про збори, який дозволяє скликувати зібрання з такою програмою, як подана ось тут, і що, крім усяких інших обов'язків, я маю також обов'язок респектувати закон.

– Га, га, га, га! – зареготався маршалок. – Се чудово! Се справді монументально! Пан староста пригадали собі існування закону – і то якраз у найменше відповідній хвили. А бодай же ви здорові були, наш солодкий господарю! Закон! Розуміється, і ми чували дещо про закон, але аж надто добре знаємо, що закон – се теорія, що в книжці, на папері виглядає дуже гарно, а практика, жива дійсність має свої спеціальні закони, далеко не такі гладкі та зокруглені, а зате повні розгалужень, закарлюк та різnorodності. Тому паперовому законові я не уймаю ані честі, ані поваги – борони Боже! Нехай він собі здоров жиє і сидить у ваших кодексах на многа літа. Я тільки бажав звернути увагу пана старости на спеціальні відносини нашого повіту, які, по моїй думці і по мойому глибокому переконанню, ніяким світом не дозволяють нам тепер на такий люккус, як заінавгурування політично-демагогічної геци.

Пан староста слухав уважно сих слів, присівшись в фотелі напротив пана маршалка і підперши рукою гладко виголене підборіддя, згори обрамоване шпаковатими вже фаворитами. Його лице зробилося зовсім мертве, майже дерев'яне, стративши ту лукаву усмішку, з якою він уперед трібував пана маршалка, стараючись витягти його на слово. А коли пан маршалок, задихавшись, перервав свій виклад, пан староста промовив:

– Непотрібно пан маршалок переконують мене про те, що я знаю й сам. На віче я досі не дав дозволу і в усякім разі маю ще кілька день часу. За той час я мушу доповнити всіх законних формальностей, а поки що я хотів від пана маршалка так конфіденційно почути, як задивляється обивательство повіту на сю справу.

– О, пане старосто, – аж скрикнув пан маршалок, – але ж тут не може бути двох думок! Ані найменшого сумніву, що все обивательство думає так, як я. За се можу ручити головою.

– В такім разі голова пана маршалка була би вже страчена, – знов з лукавим усміхом мовив староста.

– Як то страчена?

– А так! Я вже говорив де з ким із обивателів і чув думку, що віче треба конче дозволити.

– Невже се так! – скрикнув маршалок, зриваючися з місця, і тільки тоді похопився, що сей викрик був нетактовний. От тим-то він зараз сів і, кланяючись старості, мовив:

– Дарують пан староста, се мені нехотя вирвалося. Я далекий від того, щоб подавати в сумнів – мій Боже, але ж так, так! Я повинен був знати се відразу. У нас є один чоловік, що у всім і всюди має відмінну думку від цілого загалу обивательства. Не буду називати його, але я певний, що пан староста власне на нього наскочили.

Староста всміхнувся весело.

– Розумію дуже добре, що ся нова геца – се вода на млин того пана. Але надіюсь, що пан староста знають властиву ціну його опінії...

– Впевняю коханого маршалка, що зроблю все, що зможу, аби спокій і гармонія в повіті не були заколочені.

Се запевнення заспокоїло пана маршалка, але проте, вертаючи до свого Буркотина і чуючи з різних боків розмови селян про близьке віче, він не дуже-то спокійно ждав найближчого торгового дня.

Та ще більше неспокою і турботи мав сими днями пан староста. Се був бюрократ старої школи, вихований в дусі абсолютистичної системи, коли про волю і бажання народу не питав ніхто, а під фірмою цісарських патентів та інтиматів панувала всевладно і необмежено бюрократія. І тепер, хоч від заведення конституції минуло

вже звиш двадцять літ, пан староста жив і поводився в повіті зовсім як самостійний і самовільний сатрап, без якого волі і дозволу ніщо не повинно було діятися. Йому лишалось ще дослужити кілька літ до пенсії, і він бажав дослужити їх у спокої і виїти на емеритуру з атестатом взірцевого урядника і з ордером. Сама думка про те, що в його повіті, під його управою, має розпочатися якийсь людський рух, який – він був про се свято переконаний – має в далекій перспективі революційні цілі, ворожі теперішньому державному порядку, – сама ся думка була йому неприємна, душила його, мов занадто тісний ковчир. Як радо був би він одним-однісіньким грімким *quos ego!** здушив у зароді, стер з лиця землі всі заходи коло викликання сього руху! Але що ж, навіть те дуже поверхове і недокладне знання «нових» законів, яким розпоряджав він, показувало йому, що сього вчинити не можна. Певно, довголітня бюрократична практика навчила його тої великої правди, що кожний закон – се брама, і від волі і зручності досвідного адміністратора залежить, чи і для кого сю браму відчинити, а кому й коли її замкнути. Та проте сам факт, що Євгеній, молодий адвокат, неважаючи на батьківські остороги, таки поважився зробити йому сю прикрість і скликати перше в сьому повіті і загалом поза межами Львова народне віче, – сам той факт наповняв його серце жалем і пересердям. Пан староста довго обдумував, як йому поступити в сьому разі, вкінці покликав комісара і велів йому на завтра назначити Євгенію визвання до пана старости.

Коли другого дня Євгеній явився в назначеній годині, пан староста прийняв його дуже чемно, просив сідати, потракував цигаром, а коли Євгеній не менше чемно подякував і запитав, чим може служити пану старості, сей надягнув на своє лице знов маску стурбованого батька і мовив добродушно-сумовито:

– Пане меценасе! Недобрий з вас чоловік! Я думав, що будемо жити з собою поприятельськи, а тим часом – мій Боже, кілька клопоту маю раз у раз через вас! Спершу оті історії з тим фізиком, з тим Шнадельським, оті дописі, оті дисциплінарки – ну, скажіть, треба вам було того?

– Мені? – здивувався Євгеній. – Хіба я робив се для власної користі? І, головно, хіба я зробив щось злого, несправедливого?

– Пане, пане, – мовив ще сумніше староста. – Збоку на вас дивитися, виглядаєте як розумний чоловік, а говорите, як дитина. Знаєте, я по щирості до вас, як батько, то не беріть мені сього за зле. Але, їй-богу, мені вас жаль. Самі собі підриваєте ґрунт під ногами. Дав вам Бог талант, енергію, канцелярію, йде добре – оженились би, звили б собі сімейне гніздо, дбали б про сім'ю... Та ні, вам захочується пускатися на такі авантюри...

* Ось я вас! (лат.). – Ред.

– Дарують пан староста, – пробував протестувати Євгеній, але староста не дав йому докінчити.

– Ну, ну, прошу не ображатися! Я ж се не з злого серця. А щирої думки старого бюрократа можете раз вислухати. Я давно бажав поговорити з вами по щирості, то вже вибачайте, що скористаю з сеї нагоди. На чім то я став? Ага, авантюри... Я з наміслом ужив сього слова і не відступлю від нього. Бо прошу, як же інакше назвати всі оті ваші заходи в справах, що властиво могли б вас і зовсім не обходити? Справи, з яких ви не винесете ні користі, ні почесі, ні слави, хіба лайку, компрометації, роздратування власних нервів, обурення та ворожнечу многих і впливових противників? Як же се назвати, як не авантюри, донкіхотство? І пощо вам сього, питаю ще раз? Пощо?

– Дарують пан староста, але мій фах такий, що мушу уйматися за невинними і покривдженими.

– Пане меценасе! – з виразом батьківської поваги в голосі скрикнув пан староста. – Не говоріть до мене як до гімназіаста, якому імпонують гарні фрази! О так, і я колись був у гімназії, і з запалом читав Шекспірового «Короля Ліра», і плакав зі зворушення над словами «нема в світі винуватих». Але пізніше я зрозумів, що Шекспір не без причини вложив сі слова в уста божевільного. Так, сі слова якраз антиподи правди. З нашого урядового, адміністраційного становища нема в світі невинних, а говорити, що комусь від уряду діється кривда – се або злочин, або божевілля. Я не жартую, пане, і не бавлюся в парадокси. І для того я щиро жалую вас, що ви отсе сходите на дорогу, по моїй думці, абсолютно хибну і шкідливу, на дорогу, де я мушу і буду поборювати вас усею силою, в с я к и м и с п о с о б а м и, чуєте? – всякими способами!

– Впевняю пана старосту, – мовив усміхаючись Євгеній, – я ані на хвилю не надіюся знайти в пану старості союзника в своїй роботі.

– Ну, ще чого не стало! – буркнув пан староста.

– А щодо поборювання, то що ж, воля пана старости. Я можу тільки одного бажати, щоб се поборювання велось на строго законній дорозі так само, як я держав і буду держатися строго приписів закону.

– І ручите за те, що весь отой рух, який ви хочете інсценувати, буде держатися законної дороги і в законних межах?

– Щодо себе, ручу вповні. Щодо інших – тут багато залежати буде від того, чи самі власті незаконними поступками і навмисною провокацією не зіпхнуть людей із законної дороги.

– Пане, прошу не забувати, з ким говорите! – фукнув староста, помалу скидаючи з лица батьківську маску.

– Говорю pro futuro*, отже, нікому докору ані закиду не роблю. А що незаконне поступування і провокації з боку властей – pardon, з боку поодиноких органів – дуже можливі, сього, надіюсь, пан староста не схочуть перечити.

Пан староста мовчав добру хвилю, немов потопаючи в важкій задумі. А потім, простягаючи Євгенію руку, мовив з незвичайною сердечністю:

– Пане Рафалович, не будемо говорити про се. Прошу, дайте руку. Будьмо приятелями!

Рафалович глядів на нього зачудуваними очима, але руки не подавав.

– Прошу вашу руку! – мовив староста. – Зробіть мені одну маленьку річ, про яку буду отсе просити вас. Добре, прирікаєте?

– Не знаю, чи зможу зробити те, чого хочеться пану старості?

– Але зможете, зможете! Чому ні? Се ж від вас одного залежить.

– Що ж се таке?

– Але обіцяйте наперед!

– Дарують пан староста, я хоч молодий чоловік, але на гру в піжмурки таки застарий.

– А то упертий русин! – мовив староста, маскуючи свою злість добродушним усміхом. – Ніяким способом його не підійдеш. Ну, що діяти, треба говорити просто з моста. Так ось слухайте, пане меценасе, про що я хотів просити вас. Зробіть се для мене, спеціально для мене: відложіть се своє віче на пізніше, ну, так на весну або на петрівку.

– Не можу, пане старосто! – рішучо мовив Євгеній.

– Чому не можете?

– Важні справи наспіли тепер у повіті, треба обговорити їх, пояснити народові.

– Думаєте про реформу каси?

– Між іншим і про се.

– А якби я власне задля сього заборонив се віче?

– Задля сього?

– Так, щоб не викликати в повіті роздрознення.

– Але ж ся справа вже тепер викликає роздрознення, а коли віче буде задля сього заборонене, то весь народ готов сказати, що політичні власті покривають некоректне поступування ради повітової. Чи се причиниться до успокоєння повіту, пан староста осудять самі найліпше.

– Прошу мене не вчити! Я знаю, що роблю, і заявляю вам, що ваше віче не відбудеться.

* На майбутнє (лат.). – Ред.

– Чи се формальна заборона? – запитав Євгеній встаючи.

Пан староста був невдоволений із себе, що так вихопився і, схилившись над своїм бюрком, почав перебирати якісь папери, бурчаючи щось під носом. Вкінці перемиг себе.

– Н-ні. Резолюцію дістанете на письмі. До побачення.

– Моє поважання!

Євгеній уклонився і вийшов. А коли пролунали його кроки і за ним замкнулися двері старостинського передпокою, пан староста написав кілька слів на урядовій півчвертці паперу, подзвонив на возного і, подаючи йому сей папір, мовив остро:

– Зараз бігай до Мотя Парнаса! Се для нього визвання. Нехай зараз прийде сюди!

Мотьо Парнас був властитель заїзду, у якого Євгеній наняв був шопу, де мало відбутися віче.

L

Другого дня пополудні до Євгенія прибіг Мотьо Парнас і, кладучи перед ним на столі п'ятку, мовив якось несміло:

– Перепрошаю пана меценаса...

– А вам що, пане Парнас?

– Звертаю пану завдаток.

– Завдаток?..

– Ну, адже пан меценас дали мені завдаток на винайм...

– Ну, так що ж з того?

– Звертаю пану завдаток. Не можу пану винаймити.

– А то чому? Чи вам ціна занизька?

– Е, що ціна! Чи я з паном меценасом торгувався за ціну? Що пан дали, то я взяв.

– Ну, так чого ж не стало?

– Знають пан... боюся... знають пан, то деревляна шопа... там буде багато народу... з люльками, цигарами... не дай Боже нещастя...

– Але ж, пане Парнас! З люлькою ані з цигаром нікого не пустимо.

– А все-таки я боюся. Знають пан, то стара халабуда... Ану ж завалиться...

Євгеній зареготався.

– Ну, а може, ще земля не витримає та затрясється, що?

– Бодай пан здорові жартували! Ну, ну! Але я прошу взяти назад завдаток. Бігме, не можу винаняти!

– Не можете? Чому?

- Що я пану буду говорити, – мовив жид, моргнувши хитро. – Пан і без того знають.
- Староста наказав?
- Я того не говорю.
- Але не перечите. Ну, а якби ви не послухали наказу?
- Ах, пане меценасе! Як же я можу? Адже я бідний чоловік. Пан староста і пан комісар можуть мене знищити. Дуже мені жаль, що не можу пану меценасові служити, але, бігме, не можу – бігме, не можу!

Євгеній узяв свій завдаток і, попросившись з Парнасом, пішов у місто шукати іншого локалю на відбуття віча. Він мав таке чуття, як чоловік, що в п'їтмі натрафить на стїну і не знає, де й як її перелїзти або обїйти.

Переходячи попри Вагманів дїм, Євгеній побачив здалека, як перед звїсною йому хвїрткою стояла бричка, запряжена парою шпаків, а в хвїртці стояв Вагман, раз у раз кланяючися графові Кшивотульському, що про щось ласкаво толкував із ним. Та поки Євгеній наблизився, граф щиро стиснув руку Вагмана, сїв на свою бричку і за хвїлю щез, лишаючи за собою легеньку куряву змерзлого снїгу.

– Здорові, пане Вагман! – мовив Євгеній, порівнявшись з Вагманом. – А я й не знав, що пан граф також ваш кундсман.

– Знають пан, лихвар і ксьондз заглядають найліпше в людські душі. Обом люди говорять таке, чого не скажуть нікому іншому.

– Але графа Кшивотульського всі вважають грошовитим.

– Що ж, вільно людям уважати його, яким хочуть. Куди пан меценас їдуть?

– Знаєте, пане Вагман, клопїт маю.

– Ну, який клопїт? – зацікавився Вагман.

Євгеній розповїв йому свою розмову з Парнасом і згадав про свій намір – шукати іншого локалю на віче.

– Гм, шкода вашої праці, пане, – мовив Вагман. – Коли пан староста схоче, то кожний інший жид зробить вам те саме: завдаток візьме, а потїм зверне. Навїть у остатній хвїлі зверне.

– Що ж його робити? Хїба йти на передмістя і замовити яку стодолу у передміщанина?

– Трудно буде. Ще стодолї повні соломи, не пообмолочували.

– Може, де найду, – мовив Євгеній, не тратячи надїї, і пустився шукати фіакра, щоб їхати на передмістя. Вагман їшов обїк нього і мовчав хвїлю, очевидно, перебираючи щось у своїх думках. Нарештї зупинився.

– Ні, пане меценасе! Я вам щось пораджу.

– Ну що таке?

– Лишіть ви мені сю справу. Я вам ще сьогодні, а найдалі завтра подам відомість. А властиво... ну, та вже побачимо. А коли би з мого плану нічого не вийшло, то ще завтра маєте час шукати шопи на передмісті.

– Завтра остатній день. Адже про новий локаль знов треба завідомити старство. Ну, а що ж ви думаєте зробити?

– Що се пана обходить? Я маю свій план. Най пан меценас ідуть додому і чекають. Маю надію, що все буде добре.

Євгеній не допитувався далі і пішов додому, а Вагман подався до помешкання пана бурмістра.

– А, пан Вагман! Рідкий гість! Прошу, сідайте! – мовив бурмістр, приймаючи Вагмана в своїм кабінеті. Вони були товариші ще з дитинячих літ, але пізніше їх дороги розійшлися, і хоч жили в однім місті, вони здибалися рідко, тим більше, що належали навіть яко жиди до різних таборів: бурмістр, цивілізований жид, держався партії т[ак] зв[аних] німецьких жидів, між якими було декілька таких, що так, як і бурмістр, грали ролю польських патріотів, – а Вагман належав до жидів-старовірів, хуситів. Та проте бурмістр занадто добре знав Вагмана, а особливо його грошову силу, щоб мав дивитися на нього ворожо або з презирством, а Вагман зі свого боку був певний, що німецька одежа і польський патріотизм не вистудили у бурмістра жидівського серця.

– Чим можу вам служити, пане Вагман? – мовив бурмістр, коли Вагман сів, а він заняв місце напротив нього. – Що вас приводить до мене?

– Маленький гешефтик.

– Дай Боже, щоб він був добрий! – з усміхом мовив бурмістр, мимоволі якомсь впадаючи в тон жидівської розмови.

– Знають пан бурмістр: для багача нема злого гешефту, а для бідного нема доброго гешефту. А я приходжу з дуже бідним гешефтом.

– Ну, жартуйте!

– То би багато говорити. То запутана історія. Так збоку подивитися, то дурниця – тьфу! А придивившись ближче, то вона сягає дуже глибоко. То мозок чоловікові сохне, коли вдуматися. Чули пан бурмістр, що там у Росії роблять? Як там на жидів кидаються? Ай, ай, страшно подумати!

Се було якраз в часі перших антижидівських розрухів на Україні*, розрухів, які серед галицьких жидів зробили були величезне вражіння.

* Перші єврейські погроми в Україні сталися в Єлисаветграді, Києві, Жмеринці, Конотопі, Смілі, Одесі та інших містах у 1881–1882 рр.

– Ай, ай! – повторяв Вагман, хапаючися за пейси. – Жінок, дітей, старців, хорих викидають на мороз, майже голих, голодних! А що маєтків понищено, порабовано!

– Що ж ми на се порадимо, пане Вагман, – холодно мовив бурмістр. – Знаєте самі: що ми могли, то робили. Складки складали...

– Пане, я не про складки! Що там складки! Вони можуть надгородити хоч почасти понесену шкоду. Але того, що люди терплять і терпіли, того страху, голоду, побоїв і невігід, того ніякі складки не надгородять.

– Людська річ терпіти, – мовив бурмістр і зачинав потрохи дивуватися, куди влестиво гне свою розмову Вагман.

– Людська річ терпіти, – так, так, людська річ! – повторяв Вагман. – Але розумного чоловіка річ по змозі уникати терпіння, запобігати терпінню, так робити, щоб люди не терпіли. Подумайте, пане бурмістр, за що терплять ті люди? За те, що вони жиди. Не за що інше. Кажуть: жиди п'явки, шахраї. Але ж між тими, що потерпіли там, у Росії, була найбільша часть бідних капцанів, перекупнів, шевців, кравців і інших дрібних ремісників. За що ж вони потерпіли? Чи ж не лише за те, що вони жиди?

– Найбагатші жиди, найбільші капіталісти та промисловці, ті не потерпіли нічого, бо ті сидять собі в Києві, в Варшаві та Петербурзі, як у Бога за дверми, – з демократичним пафосом мовив бурмістр.

– Ой, то-то й е! – мовив Вагман. – А тепер подумайте, коли б так, не дай Боже, і в нас прийшло до чогось подібного.

– У нас! – мов ужалений скрикнув бурмістр. – Відки ви приходите до сеї думки? Хіба ж ви що чули? Нагрожувався хто?

– Ах, пане бурмістру! Хіба ж то така неможлива річ? Хіба ж нам треба чекати, аж почуємо погрози або, може, вже готовий вереск?

– Ну, у нас інша річ, у нас до того ніколи не прийде, – успокоєний в одній хвилі, мовив бурмістр. – І там було би не дійшло, якби сам уряд потихо не дозволяв. Що я кажу: потихо? Деякі урядники таки голосно заохочували гоїв до нападів та розбоїв! А у нас се неможливе.

– Неможливе! Ой, пане бурмістру, ніхто з нас не знає, що в Бога можливе, а що неможливе. А відносини у нас зовсім не ліпші, ніж у Росії. Нарід бідний, темний...

– Хіба ж одні жиди тому винні?

– Не скажу, що одні жиди, але нарід нас уважає своїми найбільшими п'явками, а прийде що до чого – найменша іскра, і вибухне огонь, і жиди – ми всі, винні й невинні – будуть відповідати за всі ті гріхи, яких не раз ані вони не сповнили, ані їх батьки, ані діди. Се мені видається дуже можливим, і се мене дуже турбує. Здавна турбує.

– Але на се в нас нема ради, – мовив бурмістр.

– Невже нема ради? Неможливо, щоб не було ради! І се ви говорите, чоловік світлий, учений! Ну, я сьому не повірю. Або ви не почуваєте вже себе жидом, або не пробували ніколи думати про сю справу.

– Чи я почуваю себе жидом? – у задумі мовив бурмістр. – По щирості скажу вам, пане Вагман: се не дуже велика приємність почувати себе жидом. Весь вік я борюся против того почуття, силкуюся заглушити його в собі, придушити, вирвати з коренем і досі не можу. Не говорю про релігію – се справа окрема, яка не має нічого спільного з тим почуттям спільності і солідарності з темною та брудною жидівською масою. Своєї релігії я держуся...

– Наскільки вона вам вигідна, – перебив з докором Вагман. – Даруйте, пане бурмістру, але вже коли по щирості, то по щирості. Признайте, що ся релігія вам і подібним до вас сердечно байдужна, що ви зробили собі з неї подушку, на якій вигідно може спати ваше сумління, задержали з неї самі лише форми, а зовсім прогнали духа.

– Що се з вами, пане Вагман, – витріщився на нього бурмістр. – Ви прийшли до мене поговорити про якийсь маленький гешефт, а зачинаєте залазити мені з патинками в душу.

– Дарують пан бурмістр, – усміхнувся Вагман. – Я не казав, що мій гешефт маленький. Він лише вбогий, себто такий, що його не можна отаксувати на гроші, що тут тобі зараз зиску не дасть. Але він великий, дуже великий, і наша розмова простісінько йде до його вияснення. Бачите: наші жиди... маса... Ну, що вони? Чим вони себе чують? У них релігія заступила все. Вони видять у ній Боже слово, повторяють те слово в своїх молитвах, деякі заглиблюються в ньому – і на тім кінець. А де вони живуть, у яким краю, серед яких людей і порядків, се їх мало обходить. Ні, не так кажу, і се їх обходить, але лише настільки, що се все для них нива, з якої треба збирати, не сіявши. Чи вони чують себе горожанами сього краю? Чи вони дбають про його добро, успіх, славу? Їм се байдуже. Вони чують себе зовсім чужими, а про закони, про порядки в краю дбають лише настільки, наскільки ті не перешкоджають їм бути жидами і визискувати решту людності.

– З ваших уст такі слова, пане Вагман! – чудувався бурмістр. – Адже се так, як із моєї душі винято. Адже се й була причина, що я і подібні мені відлучилися від тої жидівської маси, почали думати про історію сього краю, мішатися в його публічні інтереси, працювати на громадським полі.

– Розумію, розумію, – з усмішкою мовив Вагман. – І я сам колись передумав се все, перейшов вашу школу – то значить, не гімназії, але мішався до політики, мало не пішов до повстання, потім жив у Відні, і носив німецьку одежу, і говорив з різними розумними людьми про розумні речі. Я пізнав добре не одного з тих ваших нових

жидів, що ми їх називаємо асимільованими, і, признаюсь, розчарувався в них і знов відстав від них.

– Розчарувались? Цікаво знати, чому?

– Зараз вам скажу. Мені видалось – може, то не все правда, але так мені видалось, – що ті нові жиди стару жидівську душу розірвали надвоє: одну половину відкинули, а другу задержали. А тільки, на нещастя, задержали гіршу, а відкинули ліпшу.

– Он що! – вражений, скрикнув бурмістр. – То пейси, цицес і ярмурка – то у вас ліпша половина?

– Даруйте, пане бурмістру, – поважно відповів Вагман, – говорю про душу, а не про форми, що мають і в мене дуже мале значіння.

– У мене жадного, – з емфазою мовив бурмістр.

– І тут даруйте, коли вам скажу, що у вас вони мають далеко більше значіння, ніж у мене.

Бурмістр голосно зареготався і вдарив себе долонею по коліні.

– Ну, се перший раз мені графляється в отьому кабінеті така теологічна розмова! – скрикнув весело. – Але говоріть, говоріть, розмова починає бути цікава, хоч я, їй-богу, не знаю, до чого се все може довести.

– Зараз побачите, – мовив спокійно Вагман. – Отже, повторю, ті ваші нові жиди, асимілянти чи асимілятори, по моїй думці, розірвали стару жидівську душу на дві часті. Яка то стара жидівська душа? Бачите, в ній зшиті були докупи: огонь старих пророків, запал, засліплення – коли хочете – а все-таки громадський змисл тих, що боронили Єрусалима від римлян, що піднімали повстання з Бар-Кохбою*, що разом з Єгудою бен Галеві** йшли з Іспанії плакати на руїнах Єрусалима і разом з галицькими хуситами йдуть умирати в долині Йосафата***. Отсе була одна половина тої душі. А друга половина – то була та, що виховалась у Єгипті, в тяжкій неволі, що в пустині кланялась золотому теляті, що бунтувалась проти Мойсея, що завойовувала Ханаан****, мордуючи ханаанітів аж до остатнього нащадка, що потім не хотіла вертати з Вавилону до Палестини, що вела лихварські і грошові інтереси в Нініві*****.

* Бар-Кохба Симон – ватажок юдейського повстання проти Римської імперії у 131–135 рр.

** Єгуда бен Галеві (бл. 1080–1145) – єврейський поет і філософ, жив у Іспанії.

*** Долина Йосафата – одна з околиць Єрусалима, згадувана в Біблії. За біблійним текстом – місце Страшного суду.

**** Ханаан – стародавня назва території Палестини, Сирії та Фінікії. З XIII ст. до н. е. почалося завойовання Ханаану ізраїльськими племенами.

***** Нініві (Ніневія) – стародавнє місто Ассирії. Тепер – на території Іраку.

в Александрії* і в Римі – одним словом, знаєте, що се за половина. Та половина, що бажає панування над світом, але не хоче нести одвічальності, яку накладає панування. Та половина, що, знехтувавши наказ Письма Святого – вчитися в бджоли і в мурашки, здавна ходила на науку до павука і давно перевершила його в його хитроцях.

– Зачинаєте бути поетичним, пане Вагман, – сухо і з відтінком погорди в голосі мовив бурмістр, – а се вам не до лиця.

– Хочете сказати, що мені, лихвареві, п'явці повітовій, не слід так остро судити інших, – мовив з холодним усміхом Вагман. – О, не бійтеся, я й себе не пощаджу, я знаю добре, чого я варт, і тільки те знання дає мені відвагу сказати свою думку про інших. Та про мене прийде річ накінці, а тепер послухайте про себе і про своїх. Ви почали асиміляцію від того, що викинули з серця всяку решту того громадського зміслу, яким колись була сильна наша нація. Ви не признаєтеся до сього, навіть самим собі не признаєтеся. Ви говорите, що скинули тільки з себе жидівську заскоружлість, виреклися пейсів, халатів та цицес, а не хочете бачити, що те виречення формальностей для вас самих не формальність, але знак глибокої переміни в вашій душі. Ви перестали любити своє плем'я, його традицію, перестали вірити в його будучину. З усього національного добра вам лишилося тільки своє «я», своя сім'я, мов одна тріска з розбитого корабля. За сю тріску ви вчепилися і пробуєте прикермувати її до іншого корабля, найти іншу батьківщину, купити собі іншу, нерідну матір. Чи не дурите ви себе самих, коли вірите, що та інша мати полюбить і пригорне вас як своїх рідних? І чи не дурите ви оту прибрану матір, упевняючи її, що любите її ліпше, як рідну? Не знаю, що вам скаже ваше серце про ваші власні почуття, але щодо тої вашої прибраної матері, то будьте певні, що її серце ані на хвилину не відкривалося, ані не відкриється для вас, що для неї ви все чужі, що в глибині душі вона ненавидить вас, а чим більше ви будете примилюватися їй, підлещуватися їй, тим більше вона буде погорджувати вами.

Пан бурмістр поблід. Вагманові слова колупнули-таки його серце, але він пробував усе ще боротися зі своїм чуттям.

– Остро судите нас, Вагман, остро і несправедливо.

– Може бути. Вповні справедливий тільки один Бог, той, що бачить усе, що кождий знає ховає на дні серця. Але сей, пане бурмістру, – слухайте, я також маю свої єретицькі думки – сей, по моїй думці, зовсім не судить, нікого ні за що не судить, тільки любить, і для того він так безмірно вищий від нас, для того він Бог. Се тільки ми, дрібні, сліпі, нужденні, судимо та ненавидимо. Ну, але я не такий, може, несправедливий, як вам здається. Я виджу й добрі боки вашого, асиміляторського руху, хоч вони й невеликі.

* Александрія – місто в Єгипті.

– Цікаво знати, які вони, по вашій думці, – мовив бурмістр.

– В нашій давній вітчизні, у Азії, де спека велика, а джерел мало, де погожа вода має інколи ціну золота, є такий звичай, що вандрівець, натрафивши серед пустині на джерело і угасивши в ньому свою спрагу, вмивши в його хвилях руки і лице, на відході кидає в нього малу золоту монету. Се немов його відплата за добродійство джерела. Отже, ви і всі асимілянти з давніх давен видаєтесь мені тою золотою монетою, яку жидівська нація кидає в джерело, відки їй довелось пити та освіжитись. Ви наша данина тим народам і краям, що в тяжку годину дали нам захист і притулок. Але не жадайте, щоб та данина була занадто велика. Адже нерозумно було б жадати від вандрівця, що пив воду з криниці, щоб у відплату за се і сам скочив до криниці і втопився в ній. Те, що ви робите і що робили не раз подібні вам – се з історичного боку оправдане і конечне, і навіть позиточне для жидівської нації, але не може бути її програмою, бо се була би не програма, а самовбійство.

– Але чим же, по вашій думці, се позиточне для жидівської нації? – запитав бурмістр уже без тіні насміху в голосі.

– Чим позиточне? Се ж ясно. Ви посередники між нами і тими націями, що прийняли нас. Ви міст понад прірвою, і за вашими плечима нам можна жити собі вповні самостійним, своїм життям, не збуджуючи надто великих підозрінь, надто великої ненависті. Давніше, в середніх віках, коли ми жили серед чужих народів зовсім відокремлені від них, коли такого моста не було, нам жилося далеко гірше. Правда, ви се будете знати ліпше.

– Ну, ну, цікаво, цікаво почути від вас такі погляди, пане Вагман. Я ніколи не надіюсь...

– Перепрошаю, пане бурмістр, – мовив Вагман. – Ще хвилю терпеливості. Я ще не скінчив, не дійшов до тої мети, до якої зміряє моя промова, і до того гешефту, який привів мене сюди. Признаєте тепер, що я зовсім не такий ворог вашої асиміляції, як звичайні хусити, що признаю в певній мірі її рацію і навіть позиточність. Але є одна річ, що дуже багато уймає їй вартості і виявляє її нещирість. Се та обставина, що жиди звичайно асимілюються не з тими, хто ближче, але з тими, хто дужчий. У Німеччині вони німці, се розумію; але чому в Чехії також німці? В Угорщині вони мадяри, в Галичині поляки, але чому в Варшаві та в Києві вони москалі? Чому жиди не асимілюються з націями слабкими, пригнобленими, кривдженими та вбогими? Чому нема жидів-словаків, жидів-русинів?

Бурмістр скривився. З сього боку йому нелюбо було освітлювати се питання.

– Може, то така наша натура, – мовив далі Вагман, – що ми навіть там, де ходить о вибір прибраної матері, питаємо не голосу серця, але запитуємо поперед усього:

Wus tojgt mir dus?* Та тільки се кидає деяку тінь на щирість усеї асиміляційної роботи і – що найфатальніше – значно обнижує вартість тої асиміляції в очах тих, з якими ви асимілюєтесь. Вони дурні, дурні, то правда, але все-таки у них є очі, і коли не тепер, то в четвер вони дещо побачать ними.

– Слухайте, Вагман! Сього, нарешті, забагато. Зачинаєте говорити так, як той адвокат-русин, що докоряв мене моїм польським патріотизмом.

– Мав рацію, – мовив Вагман, – бо польський патріотизм тут, на руській землі, не зовсім на місці.

– Ну, ще тільки того не стало, щоб почали наvertати мене на руський патріотизм! – з грубим реготом мовив бурмістр.

– Борони Боже! По-моєму, жаден жид не може і не повинен бути ані польським, ані руським патріотом. І не потребує сього. Нехай буде жидом – сього досить. Адже ж можна бути жидом і любити той край, де ми родились, і бути пожиточним, або бодай нешкідливим для того народу, що, хоч нерідний нам, все-таки тісно зв'язаний з усіми споминами нашого життя. Мені здається, що якби ми держалися такого погляду, то й уся асиміляція була б непотрібна. Бо подумайте: чи жадає хто від нас тої асиміляції? Здається, ні. Але зате кожному пожадане, щоб ми були чесними і пожиточними членами тої суспільності, серед якої живемо.

– Го, го, після теології моралізація! – знов якимсь прикрим голосом мовив бурмістр.

– До якої я, лихвар і п'явка повітова, знов-таки не маю права, – гірко відрік Вагман. – Та я не хочу нікого моралізувати, що мені за діло. Я тільки хотів висловити свій погляд...

– Якого самі не держитесь! – перервав йому бурмістр.

– Власне якого сам держуся, бодай від кількох літ, відколи ся справа почала прояснюватися мені в голові. Бачите, коли вмер мій син, я почав був дуже сумувати. Мені так було, немовби земля розпалася перед моїми ногами. Передо мною не стало дороги, не стало мети. Пощо я жию? Для кого гребу й горну на купу? Терплячи сам, я почав розуміти терпіння інших, тих, що не мають де голови прихилити, не знають, що будуть їсти завтра, не мають що в рот вложити нині, дивляться на муку своїх дітей. О, я перед тим, яко хлопський лихвар, не мало видав такої нужди, але вона не зворушувала мене. Все те було чуже для мене, далеке від мого серця. Я гріб на свою купу і не дбав ні про що інше. Тепер, коли син мій умер, у мене відкрилися очі і я почав роздумувати. Знаєте, мені здавалося не раз, що одурію. Голова тріщала,

* Яка мені з цього користь? (евр.). – Ред.

я ходив мов під обухом. Що вам говорити багато! Я додумався до того, що треба вхопити палку з іншого кінця. Вперед я дер і висисав хлопів, тепер я обернув свою опіку на тих, що всиротили мене, а хлопам почав допомагати в їх біді. Я робив се незаметно, зичив декому гроші на закупно ґрунту на малі проценти, з яких потім іще більшу часть дарував довжників, вишукував собі посередників – попів, учителів, і через них зичив більші суми на закупно панських фільварків або більших ґрунтових посіlostей для селян. Ніхто сього не знав і не знає, але коли Підліски, Горбове, Сокирчани і інші села в кількох околичних повітах позакуплювали панські фільварки, повикуплювали назад ґрунти, попродали вперед на ліцитаціях жидам, то все те зробилося при моїй помочі, моїми грішми. З часом я обдумував сю справу чимраз ширше, і мені видалося, що й така робота може бути корисна для нашої жидівської нації. Бачите, оті розрухи на Україні показали мені, що, працюючи над висанням і зруйнуванням руського народу, ми, жиди, робимо так, як робив той циган, що, сидячи на дубовій гілляці, сам підрубав ту гілляку. Живучи на руській землі, ми громадимо над своїми головами пожежу руської ненависті. Навіть пориваючись до асиміляції, ми: асимілюємося тільки з тими, що душать і висисають отих русинів, і тим іще збільшуємо тягар, що пригнітає їх. І забуваємо, що на руській землі живе нині більша половина всього жидівського племені і що громаджена століттями ненависть може вибухнути таким полум'ям, прийняти такі форми, що наші протектори, поляки та москалі, не зможуть допомогти нам нічого. І мені видалося кінечним почати і до руського берега від нас будувати міст, почати робити хоч де що таке, аби ті русини могли не самим лихом споминати нас. Я знаю, коли вони рушаться по троха, дійдуть до деякої сили, то і з жидів чимраз більше буде прихилитися до них. Але, по-моєму, важно допомогти їм тепер, коли вони ще слабі, коли ще гнуться і не можуть випростуватись.

– То дуже делікатна спекуляція, пане Вагман, і я не знаю, чи багато жидів ви потягнете на неї.

– О, я й сам знаю, що небагато. І мені не треба багато. Адже ж досі я нікому не говорив навіть отсих своїх думок. Вам першому я вияснив їх, бо бачу в вас під німецьким сурдутом не задушене ще до решти жидівське серце, не зовсім іще розполовинену стару жидівську душу.

– Дякую за комплімент, – з усміхом мовив бурмістр, – а тільки я й досі не бачу, яку ціль мала та наша розмова.

– Тепер я можу сказати вам про ту ціль і не потребую лякатися, що ви висмієте мене і викинете за двері як шаленого. Бачите, за пару день має тут у місті зібратися народне зібрання руських хлопів.

- Чув я про се. Ну, та, мабуть, із того нічого не буде, староста не дозволить.
- Видите, він дуже рад би не дозволити, але троха боїться сього молодого адвоката, що скликає те зібрання. Для того пан староста шукає бокової стежки і отсе вже наказав Парнасові, щоб не дав своєї шопи на зібрання.
- Мусять наймити шопу в кого іншого.
- І з кождим іншим таке саме буде. Жидові пан староста пригрозить, а в передміщанина винайде знов щось інше і таки заборонить зібрання. А мені би дуже хотілося, щоб воно відбулося.
- Вам?
- Так. Бачите, тут є й мій маленький інтерес. Та хлопська нарада буде головню звернена проти реформи повітової каси.
- Ах, то се ви на маршалка Брикальського острите зуби! – сміявся бурмістр.
- Так. Він найбільше причинився до мого осирочення, через нього мій син пішов землю гризти, і я хотів би відплатитися йому. А тепер, думаю, надійшла пора.
- Ну, я там не входжу в ваші плани. Але не розумію, чим би я міг допомогти вам.
- Ужити свого впливу в пана старости, щоб таки дозволив на се зібрання.
- Думаю, що се буде трудно. Знаєте самі, коли староста на що завізьметься, то робиться впертий, як бик.
- Ну, на впертого бика є також способи. Можна зайти його хитрощами.
- А то як?
- Або я знаю? Різні можуть бути способи. Я думав, що ви своїм правничим розумом борше щось видумаєте, ніж я. Ну, та мені прийшов до голови один концепт.
- І Вагман, нахилившись до бурмістра, почав щось шептати йому до уха. Се була його стара лихварська привичка, бо ж у кабінеті не було нікого, хто міг би був підслухати його.
- В міру Вагманового шептання бурмістрове лице прояснювалося, прояснювалося, а накінці він вибухнув голосним сміхом.
- Чи ви здуріли, пане Вагман! Також концепт! Га, га, га!
- Ну, я не кажу, щоб се був наймудріший концепт, – мовив Вагман, також усміхаючись, – але даю вам те, що маю. Робіть з тим, що знаєте. Тільки скажіть мені одно: чи згоджуєтеся зробити в тій справі те, що будете могли?
- Що ж, нехай буде й так. Троха се дивна і незвичайна для мене роля, але що ж, ризикувати при тім не ризикую нічого.
- Але ж навпаки, се буде тільки корисне для вас.
- Ну, про користь мені байдуже. Та вже, що маю робити, даю вам слово. Зроблю, що зможу, а ваш проект обдумаю ще докладніше. Ще нині зайду до Парнаса і поговорю з ним. Чи тому руському адвокатові говорити що?

- Не треба. Якби що було потрібно, то я сам скажу йому.
- Ну, коли так, то добре. Завтра поговорю зо старостою і про все дам вам знати. На тім вони і попрощалися.

L I

Другого дня пан староста сидів нетерпеливо в своїй канцелярії і ждав нового подання від Євгенія з донесенням про новий локаль, у якому мало б відбутися віче. Він наказав у подавчій протоколі, щоб, як скоро вийде те нове подання, зараз передати його йому, і вже наперед обдумував способи, як би звести на нінащо й се нове подання, щоб не допустити до відбуття віча, але так, щоб Євгеній не міг закинути йому ніякої очевидної противзаконності. Але минала година за годиною, а подання не впливало.

«Що ж се, – міркував собі пан староста, ходячи великими кроками по своїй канцелярії. – Чи мав би Парнас таки полакомитися на гроші і дати шопу, незважаючи на мою раду? Не припускаю сього. Жид боїться і був цілий мокрий, виходячи від мене вчора. Чи, може, той панич, одержавши Парнасову відмову, надумався відкликати те чортівське віче? Се було би дуже розумно з його боку. Але власне для того, що се було би розумно, я думаю, що він сього не зробить. Русин упертий, а особливо коли ходить о зроблення якоїсь дурниці, якогось збитку, якоїсь прикрості іншому, то тут нема ніякої сили, щоб відвела його від раз повзятого наміру. Але як собі знає. Локалю у Парнаса не буде мати, а коли нині не донесе про інший локаль, то сам собі припише вину, коли я велю його віче розігнати жандармами.

Серед таких енергічних міркувань застав пана старосту бурмістр.

- А, добрий день, пане Рессельберг! Що там чувати?
- Дякую пану старості. Все добре.
- Що вас приводить до мене, пане Рессельберг?
- Маленька просьба. А властиво аж дві.
- Ого! – сміючись, крикнув староста. – Що ж там такого?
- Та одна від того бідного Парнаса.
- Від Мотя?
- Так.
- Ну, чого ж йому треба?
- Прибіг учора до мене – знають пан староста – мало не плаче. «Пане бурмістру, – каже, – порятуйте! Трафився мені добрий гешефт. У моїм заїзді мало відбутися зібрання хлопів – адвокат Рафалович платив за локаль, а, крім того, я числив на дохід». Знають

пан староста, на такім зібранні балакають багато, а від балакання горло засихає – га, га, га! – а засохле горло треба промочувати. А у Мотя є кілька бочок пива, що воно – признався мені одверто – трошки прикисло. То звичайним гостям годі його давати, але при сій нагоді то було би пішло. Ну, от він і плаче. Такий гарний гешефт, золотий гешефт, і пан староста не дозволяють йому відступити локалю.

– І не позволю! Не можу ж я задля Мотевого скислого пива дозволити, щоб мені під носом бунтували повіт.

– Рація! Цілковита рація! Нехай ідуть на передмістя бунтувати. Що має жид при тім заробляти?

– На передмістя?

– Ну, так. Рафалович уже винаймив шопу у якогось передміщанина. Там, надіюсь, зібрання буде менше небезпечне, а Мотьо може своє пиво вилляти зараз до потоку...

– Я нічого про жадне зібрання на передмісті не знаю і на жадне таке зібрання не позволю! – мовив староста.

– Дарують пан староста, але я хотів би висловити просьбу – не свою, а Мотеву, з якою я прийшов сюди.

– Як то, ще просьбу? Адже ви чули вже...

– Перепрошаю пана старосту. Я нічого не міг чути, бо ще й не сказав, чого мені треба. Я просив би – тобто Мотьо Парнас через мене просить, щоб пан староста не заказували того зібрання.

– Ага, от чого йому треба! – скрикнув староста.

– Прошу не розуміти мене хибно. Я не прошу, щоб пан староста дозволили зібранню відбутися, – що мені до того, чи воно відбудеться, чи ні. То вже пану старості ліпше знати, чи має воно відбутися, чи ні. А нам важно тільки те, щоб воно не було заборонене т е п е р .

– Як се так? Я не розумію.

– А то така проста річ! Пан староста заборонять нині у Парнаса, вони відбудуть його на передмісті. Там вони винаймуть локаль у такого, що не побоїться розказу пана старости. Пану старості прийдеться заборонювати ті збори, підуть рекурси, клопоти. І, головню, той пан Рафалович усе ще знайде досить часу на телеграфування до намісництва, до міністерства і готов добитися того, що зібрання в означений день таки відбудеться, тільки не у Парнаса і против волі пана старости.

– Ну, се ще побачимо! – з завзяттям мовив староста.

– Я не кажу, що так мусить бути, але сього й пан староста не заперечать, що так може бути. А чи не ліпше було би зробити інакше? Коли пан староста не хочуть справді допустити до відбуття зібрання, то стати собі попросту на формі, на букві

закону. Віче заповіджене, всі формальності сповнені – добре. В означений день віче збирається, народ валить до шопи – таки до Парнасової, пощо слати їх на передмістя? – аж тут бух, приходять пан староста з міським будівничим і заявляють, що шопа грозить заваленням і віче тут відбутися не може. Протів оречення будівничого в тій хвилі неможливий ніякий рекурс, треба би хіба делегувати спеціальну комісію. Отже, пан староста вповні заслонені від закиду якоїсь самоволі, а зібрані мусять розійтися з довгими носами. А заким розійдуться – се вже Мотьо так міркує – не буде без того, щоб на потіху не випили і не дали йому заробити дещицю.

– Гм! – буркотів староста, слухаючи сеї хитрої ради. – Das lässt sich hören, lässt sich hören*. Справді, се може бути ліпше, ніж вдаватися в гризню відтепер. Нехай собі пани демагоги до остатньої хвилі потішаються надією; в остатній хвилі як грім упаде на них розчарування, і вони тим певніше потратять голови.

– Отже, пан староста згоджується не забороняти того зібрання тепер?

– Про мене, нехай буде й так. Забороню в остатній хвилі.

– Отже, можу сказати Парнасові, щоб узяв назад завдаток від Рафаловича?

– Нехай бере.

– Дякую пану старості! Сердечно дякую. Се була б одна, Мотева, справа. А друга моя власна.

– Певно, в справі пропінації?

– Ні. На мій сором, знов політична справа.

– Яка?

– Знають пан староста, у нас незадовго мають бути вибори до кагалу. Та між жидами настало велике невдоволення, роздрознення... Інтриги йдуть, одні протів одних риють. До школи зійдуться, то замість Богу молитися, кричать, сваряться, одні одним пейси та борода вимикують.

– Ов, а я й не чув нічого про се!

– Нібито наша хатня справа, а протє до того доходить, що годі дати собі раду. І от між жидами повстала думка – скликати й нам собі таке зібрання, як скликають хлопцї.

– Що ви? Зібрання? Жидівське! – скрикнув староста, хапаючися за голову. – Чи світ кінчиться?

– Ні, пане старосто. Се ми – кілька нас – думали сюди й туди і придумали, що найліпше буде дати людям виговоритися. Що хто має протів кого чи за ким, нехай скаже.

– Але ж се нечувана річ – жидівське зібрання! – дивувався староста.

– Хлопське також нечувана річ.

* Це можна слухати, це можна слухати (нім.). – Ред.

– І де ж би ви хотіли робити те зібрання? Боюся, щоб у місті вам не нарobili заколоту.

– О, нехай пан староста не бояться! За спокій, за порядок я ручу. А зібрання скличу до своєї коршми там, геть за містом, за рікою, за мостом, на Вигоді. Там возівня велика, від міста далеко, наради можуть собі бути хоч які голосні – ніхто не почує.

– І ви не жартуєте, пане Рессельберг? Ви справді хочете скликати жидівське зібрання?

– Зовсім без жарту. Ось прошу, осьде подання о дозвіл.

І бурмістр подав пану старості зложений по-урядовому аркуш паперу. Староста розгорнув його і перебіг очима.

– Ха, ха, ха! Зібрання в справі вибору кагальної старшини. Ну, сього ще не бувало!

– Але буде.

– А пощо ж дальші точки? Політична організація? Економічний стан повіту?

– Хіба се не обходить жидів? По всім світі про се говорять, а ми мали б і не думати?

– Але ж се ви знов робите мені нову коломийку. Тут чоловік з тими русинами не може дати собі ради, а тут на тобі! І жиди вилазять з якоюсь політичною організацією.

– Нехай пан староста не бояться! – вспокоював його бурмістр. – Інша річ говорити, а інша зробити. Хочуть люди говорити, то нехай говорять. Але від слів до діл іще дуже далеко. А наші люди таку вже мають натуру, що їм аби виговоритися, то вже й легше.

– Ай, ай, ай! – скрикнув староста, ще раз зазирнувши в подання. – А се що? Ви хочете й своє зібрання відбувати в той сам день, що й хлопське?

– Думаю, що се одно одному не перепиняє. А нам се найдогідніше, бо з повіту з'їдеться багато жидів на торг. А вони якраз найгірше невдоволені теперішнім кагалом.

– Ну, але представляю собі, яке там пахуче буде те зібрання! Треба буде вислати комісара.

– Ми пану комісарові заплатимо за присутність.

Староста зареготався.

– Йому нічого не належиться.

– Ми то знаємо, що по закону не належиться. Але закон не говорить також про простуду, духоту і всяку нечисть, якої можна набратися на таким зібранні. Ми вже будемо знатися на річі, нехай пан староста будуть певні. Отже, можу йти з тим радісним чуттям, щоб обі мої просьби будуть сповнені?

– З тою умовою, що за се друге зібрання ви берете на себе всю одвічальність.

– Розуміється! Розуміється! Адже ж я скликаю його, то й одвічальність на мені! Кланяюся пану старості. Рад і з свого боку служити, чим тільки буду міг.

І пан бурмістр вийшов із старостинської канцелярії дуже втішений, сміючися в душі з Вагманового дотепу, на який йому вдалося взяти енергічного батька повіту.

LII

Віче мало відбутися в вівторок – се був торговий день у місті. День перед тим, у понеділок, Стальський сидів із Регіною при обіді. Регіна була бліда, аж жовта. Її губи були бліді, повіки червоні, очі горіли якимсь дивним блиском, а на чолі крутими борознами поворювалися зморшки, а волосся, колись золотисте, поблекло якось, втратило блиск і декуди припорошилося сивиною. Вона сиділа мовчки і, крім кількох ложок розсолу та одної гілки калафіора, не їла нічого.

Стальський був у добрім гуморі, їв смачно і балакав, не звертаючи уваги на те, чи їсть Регіна, чи не їсть.

– Го, твій «кохайонци» завтра скликає хлопські збори. Пускається на велику політику. Певно, хоче бути послом, батьком народу! Га, га, га! На бистрого коня сідає, але маю надію, що зломить голову. Понаострювалися вже тут на нього добре, не дадуть йому порости в пір'я. От і завтрішні збори. Він думає, що він тим когось налякає. А тим часом ліпше би зробив, якби сам стерігся, щоб кості цілі були. Недаром сказано: не викликай вовка з лісу, бо прийде і з'їсть.

Регіна з переляком витріщила очі на Стальського, але з її уст не вирвалося ані одно слово.

– Що так вибалушилася на мене? – грубо буркнув Стальський. – Провертіти мене хочеш тими очима? Ага, правда, – додав по хвилі, переходячи зо злобного до насмішливого тону, – твоє чутливе серденько здригається, тремтить за свого улюбленого. Ну, ну, не бійся! Мудрий він і не так швидко дасть себе вмотати в сіті. А де би справді прийшлося наставити плечі, то там поперед себе висуне тих дурних хлопів, а сам заховається ззаду. О, знаємо ми таких! Усі вони вроджені на генералів. Але ба, часом і генерала попадає куля. Се він повинен зятямити собі.

Регіна не зводила з нього заляканих очей. Стальський реготався.

– Чи бач, як перелякалася! Не бійся, я тобі його не вб'ю. Будеш іще не раз могла натішитися ним – хоч здалека. А сама винувата, що не принадила його до нас. Адже ж могла любитися ним досхочу, якби була зараз при першій візиті не наробила глупих сцен. Ну, скажи... потім плачеш, що я тираню тебе, замикаю, відчужую від людей, а тим часом сама своїми фохами відгониш кожного з хати. Се я міг би жалуватися, що через тебе відбився від усякого порядного товариства. Будь у мене жінка гарна, розумна, людяна, така, яку я надіявся знайти в тобі, то не така була б моя кар'єра. Нас усюди приймали би в товаристві, та й у службі на мене мали б інакше око. А так що: тлумиться чоловік у тій нужденній канцелярії, всі його мають за пса, а прийде додому, то й там пекло. Ходить оте опудало, вічно надуте, забурене, засумоване, заплакане,

слова по-людськи не промовить, дивиться на мене, мовби я йому батька й матір за-різав, – і жий же в такому раю! Будь веселий, будь добрий, будь розумний! Тьфу!

І Стальський спересердя кинув на стіл ніж і вилку, які досі держав у руках.

Регіна похилила лице і сиділа мовчки.

– Ну, чого мовчиш? Чому не озвешся? Скажи, маю я рацію, чи ні? Адже мусиш сама признати, що маю рацію. То не штука жалуватися, що я десять літ жив з тобою так, як би тебе на світі не було. Але спитай, свого власного сумління спитай, хто тому був винен? Чи не твоя власна впертість, заїлість, злоба? Подружжя – се ненастанний ряд обопільних уступок. Уступиш ти мені, уступлю я тобі; зробиш ти мені одно добро, зроблю я тобі двоє. А упрешся ти проти моєї волі, то я упруся проти тебе. Зробиш ти мені пакість, то я тобі й десять. А правда, я тоді толкував тобі, благав тебе: «Ей, Регінко, не роби мені сього, не виганяй Ориськи!» Що вона тобі шкодила? Робила своє діло, не крала, не шахрувала, а мені була до вподоби. А ти ні та й ні. І поставила на своїм – прогнала її і з нею разом прогнала й злагоду з нашого дому. Ти бажала зігнути мене під свій пантофель, а я, небого моя, не з того матеріалу зроблений, щоб гнутися. А тепер бачиш сама, хто на тім гірше вийшов.

Регіна ще нижче похилила лице і мовчала. З її очей почали капати сльози. Стальський засміявся весело.

– Га, га, га! Виджу, що своїми словами торкнув я сантиментальну струнку в твоїм серці. Се дуже добрий знак. Сльози розм'якшують затверділу натуру. Вони мають у собі щось подібне, як вино: розв'язують язик. Ану, Регінко, розповідж-но мені раз по ширості, яка то була у тебе історія з тим Рафаловичем? Як ви пізналися, як кохалися-милувалися, як розсталися? Чому ти не пішла за нього? Чи ти його не хотіла, чи він тебе? Чи тітка розлучила, чи, може, се була така тиха любов, про яку співає німецька пісня:

*Kein Feuer, kein Feuer
Brennet so heiss,
Wie die heimliche Liebe,
Von der Niemand Nichts weiss?**

Регініне лице спалахнуло рум'янцем. Вона встала з крісла і хотіла йти геть, але Стальський ухопив її за стан і силою посадив знов на кріслі.

* Жоден вогонь, жоден вогонь не горить так гаряче, як таємне кохання, про яке ніхто нічого не знає (нім.). – Ред.

– Ну, ну, не фукайся! Чого тікати? На мене сьогодні набігла весела хвиля, то я й хотів поговорити з тобою, як з доброю. А ти все своє та й своє. Ну, Регіно! Всміхнися! Випогодь чоло! Буджу тебе!

І, вхопивши її за плечі, він струснув її сильно. У неї знов бризнули сльози з очей.

– От дуріпа! – скрикнув Стальський і відвернувся від неї. – Ти з нею по-доброму, а вона ані в той бік. Слухай, Регіно, – мовив він, знов обертаючися до неї і приймаючи лагідніший тон, – я справді не розумію тебе. Чого тобі треба? Чого тобі нестася? Чи я тебе неволю, замикаю, на світ не пускаю? Адже бачиш сама, що я більшу частку дня не сиджу дома. Чому не знайдеш собі товариство, не забавишся, не розвеселишся? Я розумію, тобі хочеться не звичайного собі, жіночого товариства. Я знаю, у тебе в серці не завмерла ще любов до того... твого... ну, ти знаєш, про кого я. Що ж, з Богом, Парасю! Хіба я тобі бороню кохатися з ним? Ще більше! Признаюся тобі одверто... Ще не знавши, що ви перед твоїм шлюбом були знайомі, я вмисно запросив його до себе, надіючись, що ти закохаєшся в нім, потішиш своє серце...

– Тьфу на тебе! – скрикнула Регіна, і з її очей посипались іскри обурення.

– Не фукай, не фукай! – їдко мовив Стальський. – Не чинися святою та божою. Я знаю, що тобі самій бажалося того. Адже ж ти другого дня мала з ним рандеву, – ну, признайся! І ви торгувалися про щось, та, видно, він занизьку ціну давав, то ти й не пристала. О, правда, що я знаю тебе!

– Тьфу на тебе! – ще раз з притиском скрикнула Регіна і знов устала, щоб іти геть від сього огидливого чоловіка.

– Та сиди-бо! – мовив Стальський, сміючись і ще раз втискаючи її в крісло. – Фукай собі, як кицька, але сиди. Вислухай, що я хочу тобі сказати по-щирості. Хто знає, чи швидко мені ще раз збереться на таку щирість, то користай з нагоди. Отже, про що то я?... Ага, про твоє кохання! Голубочко, їй-богу, не спиняю тебе! Назначуй йому рандеву, іди сама до нього – хоч нині! Ані слова тобі не скажу. Ще й рад буду, коли, вдоволивши своє серце, стрітиш мене весела, всміхнена, рум'яна. А то чи бач, яка стала! Від тої вічної самоти та гризні ти зів'яла, як сушена підпенька. Ну, до чого ти подібна? І не сором тобі так занапщати себе! Ну, Регіно, кинь лихом об землю! Я розрішаю тебе від усіх ніби моральних зобов'язань, даю тобі повну свободу, навіть прошу тебе: не в'яжися нічим, слухай голосу свого серця! Побачиш, обое на тім ліпше вийдемо.

Регіна поблідла при сих словах, як смерть. Її уста задрожали нервово, руками вхопилася за груди, мов почувала там якийсь страшний біль, і, схопившись, скрикнула:

– Боже! Боже! Не дай мені вдурити!

І вона вирвалася з рук Стальського, що ще раз силкувався задержати її, втекла до свого покою і замкнулася зсередини.

А Стальський, прослідивши її очима аж до дверей, усміхнувся і, затираючи руки, проворкотів півголосом:

– Ну, ну! Побачимо, чи вчепиться за сей гачок! А здається, ключе.

LIII

Вечоріє. Надворі посутеніло, а небо насунулось важкими хмарами. Тихо паде сніг густими великими платками. Міський годинник вибив четверту, але в покої вже потемніло. Регіна звільна, рівним кроком ходить по своїм покою, мірно – шість кроків там і шість назад, ненастанно, мов в'язень у своїй казні. Двері її покою замкнені знутри так, як їх замкнула, вирвавшись із рук мужа. Тільки голова її, що розболілась страшенно, пов'язана мокрим рушником; лице і уста, коли можна, ще блідіші, ніж були під час обіду, а великі чорні очі горять несамовитим огнем. Вона ходить з лицем, спущеним униз, і говорить, раз у раз не то сама до себе, не то до когось незримого, жестикулюючи при тім злегка руками; говорить не дуже голосно, рівно, так що з-за дверей її голос бринить мов тихе журчання лісового джерела, солодке і меланхолійне за одним разом.

– Слухай, Геню! Як я була маленькою, то ми жили в дерев'янім домику під лісом. А на против наших вікон була висока лиса гора. Коли сонце сходило, то викочувалося до наших вікон якраз із-за вершка тої гори. А коли заходило, то на тім вершку найдовше ярілося його пурпурово-золоте проміння. Я так любила той вершок, голий, наїжений сірими каменями і з широкою піськовою поляною посередині, що виглядала мов широка біла плахта, простерта між оборогами. Встану було рано і зараз біжу до вікна, і зиркаю на той вершок, як він купається в сонці, що ще не доходить до нас у долину. Весь день чи бігаю куди, чи купаюся в річці, чи бавлюся, а все люблю зирнути на той вершок, а вечором то не раз очей від нього не можу відвести. Так мене манило щось до нього. Та вічна гра світла й тіней і найрізніших красок, що мінялися на скалах, на пісковій поляні, на ярах і темнім лісі внизу, – все те чарувало мою дитинячу душу. Я не раз почувала бажання бути на тім вершку, дихати тим пурпурово-золотим, пишним повітрям. Мені не раз снилося, що я лечу знизу, ширяю понад яри й долини, як сірий яструб – просто вгору до того вершка. У мене в серці робилося так солодко і так страшно, що мені у сні дух захоплювало, коли я гляділа з гори в глибоченне провалля підо мною. Я скрикувала з радості й страху і прокидалась і жалувала, чому я не пташка і не можу летіти там угору і спочити на тім чудовім вершку.

– Та ось раз, вдивляючися в вершок, коли сонце схилилося з полудня і обливало його найяскравішим світлом, я побачила в самій середині піскової поляни щось мов срібну іскру, мов шматок сонця, що відірвався з неба і впав на вершок гори. Довгий срібний промінь стрілив від того місця до мого ока, тремтячи понад темним лісом, іграючи всіма барвами веселки. «Що се таке?» – подумала я. Я чула про діаманти, що грають таким промінням; чула про гадюк, що носять діамантові корони, і в моїй дитячій душі зацеміло щось тривожно, неспокійно. Може, там орел убив таку гадюку, а її корона лежить серед піску і блищить до сонця? І у мене повсталала думка – піти на вершок і добути сю корону. Мене здіймав страх при самій думці, що мені треба буде йти через той густий темний ліс, що широким поясом обвивав лису гору, але я поборювала страх. Я довго надумувалася, кілька днів вдивлялася в діамантову іскру на вершку, чи не щезне вона, чи не пропаде. Ні, вона все горіла та блищала на тій самій місці і манила мене своїм яким промінням. Вкінці я почала бачити її навіть у сні – і не видержала. Одного дня по сніданню, взявши шматок хліба з маслом у кишеню, я вибралася потаємно з дому і пішла. Розуміється, я заблудила в лісі, і тільки надвечір знайшли мене вівчарі і завели додому. Мама витріпала мене різкою, батько насварив, а коли я з плачем почала говорити про діамантову корону там, на вершку гори, мене висміяли і сказали, що се, певно, скляний череп із бутельки, яку там розтовкли інженери, роблячи поміри на шпилі. Я замовкла, але в душі не вірила сьому. «Ні, скляний череп не видасть такого проміння!» – думалося мені. І коли другого дня сонце схилилося з полудня і освітило піскову поляну, я перш усього звернула очі на звисне мені місце. О горе, діамантової іскри не було! Вона щезла і не показала мені більше.

– Слухай, Геню! Не смійся з мене, що я в таку хвилю згадую такі речі. Ся згадка заповнює тепер всю душу, і той діамантовий промінь живо, як ніколи, тремтить і міниться перед моїми очима, тягнеться чудовою ниткою від якогось високого, вільного сонячного вершка аж на дно мого серця. Мені ясно тепер: се мрія мого щастя, мрія, яка хоч раз у житті прокидається в кожній людині і тягне, і манить її кудись високо, в ясні простори. Певно, певно, більшість тих, що йдуть шукати чудового діаманту, або збиваються з дороги в темнім лісі, або знаходять скляні черепки. Але се ще не значить, що діамантів і зовсім нема і що знайти їх зовсім неможливо.

– Слухай, Геню! Мені тепер ясно – ох, аж болюче ясно, що тим моїм діамантом був ти, була твоя любов. Тепер, як ніколи, я чую блиск, і силу, і чар її проміння. Прости мені, Геню! Я й давніше чула її, але у мене не було сильної постанови йти за її покликом. Я була дурна, загукана, засліплена своїм вихованням. Мені здавалося, що таких діамантів я на дорозі свого життя знайду багато, що досить мені схилитися сюди або

туди, щоб такий діамант попався мені в руку. Мої товаришки всі стільки балакали про такі діаманти... ми й не уявляли собі, як багато нам прийдеться зустрічати в житті товченого скла!..

– Аж тепер, Геню, коли моя молодість минула, моя краса зів'яла, коли гриж'я висала мої сили, коли горе, мов собака, захопило мене за шию, і гне додолу, і силкується втопити мене в болото, аж тепер я зрозуміла, чого стоїть хоч би найменший діамантик щирої любові! І як годі жити без нього. І якою пустинею, яким звіринцем страшних, ненаїдних бестій робиться життя без нього. Геню, Геню, чи можеш ти уявити собі, що я пережила в такому звіринці десять літ! І скільки я витерпіла, караючись – за що? За те, що в рішучій хвилі збилася з дороги, не знайшла в душі компаса, не знайшла сильної волі, щоб піти за голосом серця! Невже ж се справедлива кара? Не може бути! Кара – нехай і так! Я згрішила – против себе самої, против власної душі, і кладуся за кару. Але вимір! Ні, против такого нелюдського виміру кари я рекурсию, рекурсию і протестую всіми силами душі.

– Геню, ти ж адвокат. Ти оборонець покривджених. Невже ти не бачиш, не відчуваєш душею моєї кривди, моєї тяжкої муки? Невже ти не вступишся за мною, не захистиш мене? О, Геню, рятуй мене! Сили моєї не стає. Розум мій мутиться, голова тріскає. Адже ж тут день у день рвуть мою душу, топчуть мене в багно, шпигають розпаленими шпильками. Адже ж тут день у день брудними ногами ходять і топчуть по тім, що у мене найчистіше, найсвятіше! Адже ти чув сьогодні – ти чув, куди він попихає мене! О, я знаю його, знаю, чого він хоче. У нього нема ані зерна щирості, все в ньому брехня, і брудота, і погань! Він ненавидить мене за те, що я не подібна до нього. Він чує, що я чиста душею, і рад би мати мене брудною, огидною, щоб тоді з тим більшим правом топтати і поневіряти мене! Геню, Геню! Ти ж запевнював, що любиш мене. Невже можна любити і спокійно дивитися, як улюблена людина треплеться і в'ється на тортурі? Чом же ти так зовсім забув про мене, відвернувся від мене, не зазірнеш ніколи, не навідаєшся, не поцікавишся, чи я жива і що діється зо мною? Пощо ти віддав мене в цілковиту власть отсього звіра? Бачив, як затріснено за мною двері в'язниці, і навіть не поспробував потермосити замком?

Вона ходила, заламуючи руки, і її притишена розмова змінилася на важке ридання, на завід, мов по покійникові. З-під напухлих червоних повік звільна, двома річками лилися сльози – часті гості на її лиці, де видно було дві зигзагуваті смуги, мов рівчачки, вириті тими річками. Нараз вона зупинилася і захопила себе обома руками за голову.

– Горе мені, горе! сліпій та небачній. Що се я говорю! Чого се я надіюсь! Та не вже я сама не відіпхнула його! Невже він не простягав мені руки, не готов був жертвувати мені все своє життя, всю свою будучину? І я відіпхнула його, я відвернулася від нього!

Геню, серце моє! Що ти подумав собі про мене в тій хвили? Невже ти подумав, що се гордощі говорили з мене? О Боже мій, я – і гордощі! Я, жебрачка, що була б щаслива окрушиною, найменшою одробиною того, чим люди живі, – я мала б гордувати тим безмірним скарбом, який ти клав мені під ноги! Геню, Геню, ради Бога живого, не думай сього про мене! Се були тільки мої трусощі. Я так відвикла від подарунків життя, що рука не простягається приймати їх. А при тім мою душу так загукано, знечулено, обгороджено парканами різних приписів... Адже навіть пташка не може злетіти просто вгору в тісній огорожі. І щиглик, пробувши довго в клітці, не відважується відразу летіти на волю. Геню, Геню! Якби ти був знав, що тоді діялося в моїй душі! Як скакало моє серце при твоїх словах! Як трепався кожний найменший нерв! А коли мої прокляті уста перебили тобі, коли моє лице – против волі – відвернулося від тебе, ах, то моє серце, облите кров'ю, не тямало себе з болю! А моя душа, облита кровавими слізьми, мов Магдалина, припадала до твоїх ніг*, і цілувала їх, і кричала нечутно: «Не вір устам! Не вір лицю! Не німій, не стій так недвижно! Зупини мене силою! Рятуй мене передо мною самою, перед моєю глупотою і трусливістю, що отсе перемагають мене!» Але ти зацікавив і стояв недвижно, і мої вороги, глупота і трусливість, перемогли мене, зв'язали мою душу і поволокли її, як полонянку, з собою. Вона ридала нечутно і оглядалася за тобою, німим зором благала твоєї помочі, але ти не ворухнувся.

– Геню, голубе мій, – та не вже ж ся хвиля минула назавсіді? Невже ж така нагода не вернеться більше? Невже ж мені так і тонути навіки в тім морі розпуки, що вже тепер піймає мене по горло? Геню, Геню! Тепер остатня пора, остатня хвиля! Рятуй мене! Не слухай, що будуть говорити мої уста – о, бо вони заморожені, замороєні, трусливі. Прислухайся до крику мого серця, до благання моїх очей! Не покинь мене! Не відіпхни мене тепер! Я така нещасна, Геню, така бідна, така зламана. У мене нема ні кого на всім світі, до кого б я хоч думкою могла прихилитися, крім тебе одного, Геню, серце моє! О, не відіпхни мене! Прийми мене хоч за свою наймичку, щоб я тільки не мусила жити і душитися ось тут, у тих стінах, що були мені пеклом і тортурою цілих десять літ!

– Мав же би ти забути мене? Мав же би ти після нашої остатньої стрічі зовсім занехати мене, виполоти з серця, мов непотрібний бур'ян, викорчувати, мов кропиву? Боже! Не допускай до мене такої думки! Се ж було би страшно! Се ж значило б відібрати потопаючому остатню стебелинку. Се не може бути. Я чую в серці діамантовий промінь твоєї любові, Геню. Він світить, іскриться, міниться і гріє мене по-давньому – ні, ясніше, краще, ніж коли-небудь. Се не ілюзія! Се чуття, я знаю. Воно досі держало

* Блудниця, яка, каючись у гріхах, припадала Христові до ніг, слізьми обмиваючи й волоссям витираючи їх.

мене на світі, додавало мені сили в стражданні, не допускало до розпуки, – воно й досі не покинуло мене. Ні, ти любиш мене, Геню! Чую се, вірю в се і живу сею вірою. Значить, нічого надумуватись! Годі довше терпіти знуцання і наруги. Міра переповнилась. Пора на рішучий крок, і я зроблю його спокійно. Повороту нема – хіба в могилу... До побачення, Геню!

І вона стрепенулася, розв'язала рушник з голови і кинула його в кут, підбігла до комоди, відчинила її і почала одягатися. Не надумуючись, вона одягла свій звичайний чорний убір, причесала волосся і вложила маленькі брильянтові ковтки в уха. Потім із найдалшого кутка комоди виняла малу дерев'яну шкатулку, відімкнула її і добула з неї свої преціози і кілька білетів гіпотечного банку – ціле своє віно. Все те вона вложила до маленького шкіряного саквояжика, наділа на себе шубу і калоші поверх черевиків і, замкнувши за собою покій та взявши ключ до кишені, вийшла на вулицю.

Була вже зовсім ніч, ота зимова ніч у місті, трохи бліда від світел, що мигали крізь вікна, і від ламп, що жовтими плямами тліли то тут, то там край вулиці, бліда вресшті від снігу, що покривав вулицю і дахи і стиха, великими платами падав і падав на землю. На ратуші вибила сьома. Регіна затремтіла. В її пам'яті зовсім віджило те чуття, яке почувала колись дитиною, входячи в темний ліс у своїй вандрівці до вершка гори. Якимсь холодним, непривітним видався їй той світ, у який вона пускалася тепер, покинувши – бачилось, назавсіди – пороги свого дому. Випливала на широке незвісне море, на Бог зна які пригоди – перший раз на своїм віці зовсім не залежна пані своєї волі. Серце її стискалося тривожним почуттям, дух у грудях захапувало, і вона спішила наперед.

«Не обертайся! Не обертайся!» – шептало їй щось до вуха, і вона нараз, немов пхнута якоюсь посторнньою силою, обернулася і окинула оком своє покинене сімейне гніздо. Важке зітхання вирвалось із її грудей.

– Пропали мої надії! Чую, що прийдеться вернути назад у сю прокляту нору, – шептала вона, йдучи далі помалу, стрягнувши в сипкім снігу та ледве переводячи дух. – Я обернулася, а се значить, що сила того дому взяла верх надо мною, притягне мене назад до себе. Може, вернутися назад?

Вона зупинилася, думала. Але нараз їй шибнула в голову думка, що Стальський вернув додому, а побачивши, що її нема, пустився доганяти її. На вулиці чути було чийсь голос, що видався їй подібним до голосу Стальського, і се було для неї мов острога для коня. Здибатися зі Стальським, сидіти з ним бік о бік, слухати його слів – ні, ні! Радше смерть!

І вона, добуваючи всіх сил, пустилася йти, майже бігти в напрямі до ринку.

В боковій вулиці, саме напротив Вагманового дому, вона зупинилася, вся облита потом, утомлена, задихана. Мусила перевести дух, успокоїтися. В тій хвилі з хвртки в штахетах, що відділяли Вагманове помешкання від вулиці, вийшов чоловік у короткім робітницькім убранні, високий, трохи згорблений, і впер у неї свої блудні очі. Регіна не звернула на нього уваги; вона так була занята собою, своїми думками, що не була би пізнала й далеко більше знайомого їй чоловіка, ніж Барана. Але Баран відразу пізнав її. В його хорій голові при її виді збудилися якісь спомини. Хтось пощось велів йому звертати увагу на сю паню. Хто? Пощо? Він наразі не міг пригадати собі, та проте, коли Регіна рушила далі, він здалека, обережно спішив слідом за нею. Аж коли вона ввійшла на подвір'я його камениці і вступила на сходи, що вели на перший поверх до Євгенієвого помешкання, йому стало ясно в голові. Він зареготався, вдарив себе долонею по чолі і, не надумуючися, бігцем побіг до звісного йому шинку, де мав надію застати в тій хвилі Стальського.

LIV

Євгеній сидів при своїм бюрку і писав.

Він був певний, що його улюблена думка сповниться, що перше народне віче відбудеться завтра. Заборона від староства не надійшла; Парнас зголосився зараз другого дня і попросив знов завдатку, заявляючи, що староста вже не має нічого против того, щоб у його заїзді відбулося зібрання. Тепер приходилось тільки уложити резолюції, які мало б ухвалити завтрішнє віче, і Євгеній власне працював над ними.

В тій хвилі хтось несміло застукав до дверей.

– Прошу! – мовив Євгеній, дивуючись, хто се в таку пізню пору заходить до нього.

Двері відчинилися звільна, і в них показалася висока жіноча стать, уся в чорному, з лицем, заслоненим густим вельоном.

Євгеній схопився з крісла і поступив напротив дами, що мовчки заперла і замкнула на ключ за собою двері, а потім, обернувшись до нього лицем, відкрила вельон.

– Ах, се пані! – скрикнув Євгеній, більше зачудований, ніж урадуваний видом Регіни в такому незвичайнім місці, у таку незвичайну пору.

– Дивує вас мій прихід? Правда? – мовила Регіна, злегка всміхаючись.

– Признаюсь вам, пані, я скоріше надіявся смерті на себе, ніж вашого приходу.

– Вибачайте, пане, – мовила Регіна, стоячи на однім місці, – не моя сила була упредити вас... Зрештою не знаю, чи се було би на що здалося... Я, може, перервала вам роботу?

– Ні, пані. Я вже майже скінчив. Ту крихітку, яка ще лишилася, зроблю й завтра. Прошу ближче. Прошу сідати, розгоститися.

Регіна сіла на кріслі праворуч бюрка, але не роздягалася ані з шуби, ані з калошів. Євгеній сів на своїм звичайнім місці і спокійно, з відтінком тихої меланхолії глядів у її лице.

– Чим можу служити пані? – запитав він по хвилевій мовчанці, бачачи, що Регіна сильно вперла свої очі в нього і немов силкується прочитати щось у його очах, лиці і всій подобі, але сама не говорить нічого.

– Служити? Мені служити? – повторила вона мов сама не своя. – Що я вам скажу? Тут треба би багато говорити...

– Але в такому разі чому ж пані не ласкаві скинути футро й калоші? Тут у мене тепло, можуть пані набратися катару. Прошу, прошу, я пані допоможу.

Регіна роздяглася з верхньої одежі при Євгенієвій допомозі, а потім сіла знов на кріслі і мовчки дивилася на нього. Її лице було бліде, тільки очі горіли дивним огнем, а її тонкі губи рушалися, мов говорили щось, але без голосу.

– Прошу... коли пан мають що робити... я не перешкоджаю... я посиджу ось так хвилину... нехай пан так уважають, як би мене тут зовсім не було, – мовила вона ледве чутним голосом, уриваним з внутрішнього зворушення.

– Але ж, пані... Регіно! – скрикнув Євгеній. – Що се з вами? Ви бліді... дрожите... ваші руки холодні...

І він узяв її руки в свої долоні і глядів їй просто в очі.

– Нічого, нічого... мені добре, – шептала Регіна, і з її очей закапали сльози.

– Ви плачете! З вами щось сталося!.. Ваш прихід у таку пізню годину... Боже мій, мав же би ваш муж...

– Пст! Не згадуйте мені про нього! Пощо? Нічого надзвичайного не сталося!

– Але що ж вас вигнало з дому? Для чого ви...

– Ніщо мене не вигнало. Я сама... я так собі вийшла прогулятися... бачу, що у вас світиться...

– Ах, пані! Не говоріть так! Ваші сльози, вся ваша постава говорить щось зовсім інше. Я не хочу втискатися в ваші сімейні відносини, не маю права жадати, щоб ви довірилися мені... Та все-таки... коли ви зайшли до мене, певно, шукати поради, помочі, то прошу сказати, чим можу бути вам помічним? Чей же не сумніваєтесь, що я готов зробити для вас усе, що тільки зможу.

Регіна тим часом успокоїлася трохи. Теплота в покої, Євгенієва спокійна бесіда і його тихий, певний погляд утишили потрохи бурю в її нутрі.

– Ви вгадали, – мовила вона. – Я прийшла просити у вас поради й помочі.

– Що ж там у вас сталося?

– Не сталося ніщо надзвичайне, але те, що діється день у день, раз у раз, те вже перейшло міру мого терпцю. Я не можу довше жити з ним. Мені лишалося або одурити, або самій собі смерть заподіяти, або...

Вона урвала і знов пильно, тривожно почала вдивлятися в Євгенієве лице, немов силкувалася там вичитати собі засуд на життя чи на смерть.

– Або розірвати те ненависне подружжя, – мовив спокійно Євгеній. – Ви повинні були зробити се давно.

– Я постановила зробити се тепер.

– І прийшли до мене за порадою в тій справі?

– За порадою? – з зачудуванням перепитала Регіна. – Якої ж тут іще поради треба?

– Ну, я думаю... законний розвід – се така справа...

Регіна перервала його слова голосним, гірким сміхом.

– А, так, то ви думаєте про розвід! А, правда, ви правник, адвокат! Адвокатський інтерес поперед усього.

– Перепрошаю вас, пані, коли я хибно зрозумів вашу інтенцію, але я справді так зрозумів її. Коли пані мають який інший намір, то прошу сказати його мені.

Регініне лице поблідло ще дужче, її губи задрожали, і, похиливши голову вниз, вона мовила ледве чутно:

– Ні... я не маю вам ніщо більше сказати... я справді хотіла... тільки... про розвід...

І, закривши лице руками, вона почала гірко ридати.

Євгеній зрозумів, що у неї тяжить щось на серці, чого вона не хоче сказати, і, взявши її холодні руки, почав розважати її.

– Але ж, пані, бійтеся Бога! Що ви робите? У вас щось тяжить на серці. Скажіть! Коли тільки моя змога допомогти вам, я готов усе зробити для вас.

Регіна злегка відняла свої руки від нього і знов закрила ними лице і плакала. Євгеній не знав, що робити, і постановив ждати спокійно, аж вона втишиться. Та ось нараз вона відняла руку від лица, витерла хусткою очі й уперве підняла їх твердо і рішучо на Євгенія.

– Даруйте, пане, – мовила. – Я дурна. Се я останок своїх молодих дуроців утопила в тих сльозах. Сталося, і годі про се. А коли се сталося, то властиво... властиво я не маю вам що більше сказати.

– Говорите, пані, загадками, яких я не вмю відгадати, – мовив Євгеній. – І робите мені велику прикрість тим браком довір'я.

– Браком довір'я? Я до вас?.. Ну, коли вже на довір'я зводите річ, то нехай! Скажу вам по правді, що мене привело до вас. Тепер я знаю, що се була ілюзія, що, позбу-

ваючись її, я позбуваюсь... ну, та що там! Пропало. Так знайте, я йшла до вас, щоб не вертати більше до свого мужа, щоб вирватися з того пекла, яким було для мене дотеперішнє життя, щоб віддатися вам, бути вашою наймичкою, невольницею, чим хочете – тільки щоб не вертати назад там... до того...

– Пані! – скрикнув Євгеній, вперши в неї зачудувані очі.

– Не дивуйтеся і не лякайтеся! Тепер я знаю, що се була дурниця, моя глупа ілюзія. Від першої хвилі, коли я ввійшла сюди, коли почула ваш голос, я зрозуміла, що для мене все пропало, що у вашім серці згасло те полум'я, при якому я хотіла огріти своє серце.

– Пані, – хотів було щось сказати Євгеній, але вона перебила йому.

– Ні, ні, не говоріть! Не заперечуйте, бо се була би неправда. Мені не хотілось би, щоб ви в моїх очах накинули на себе тінь нещирості. І не звиняйтеся, бо нема за що. Любов не залежить від нашої волі, приходить без нашої заслуги, щезає без нашої вини. Та й за що вам любити мене? Чим я була для вас досі? Що дала вам, крім того, що ви самі зробили з мене в своїх мріях? Ні, не говорімо про любов. Не говорімо про мене!

– Ні, пані, – мовив Євгеній. – І я не буду говорити про любов. І я сам бачу, що пора наших любоців минула і ніяка сила не верне її. Але про вас конче мусимо поговорити. Я дуже добре розумію, що вам годі жити так даліше.

– Е, що там! – мовила Регіна і махнула рукою.

– Що вам годі навіть вертати до мужового дому. Зрештою, не знаю, як ви розійшлися...

– Кажу вам, що між нами не було нічого надзвичайного. Нема чим вам турбуватися. Ні, пане, про се покиньмо. Я ось що хотіла сказати вам. Чую, що ви скликаєте на завтра хлопське зібрання.

– Так, пані. Се має бути перший крок, перший початок моєї ширшої, народної праці. Хочу доложити всіх сил, щоб довести сей народ хоч троха до освідомлення, привчити його користуватися його правами, боротися з його кривдниками, – з запалом мовив Євгеній.

– Ось куди тягне ваше серце! – з жалем мовила Регіна, а по хвилі додала: – Що ж, робіть! Як я жалую, що я не мужчина, що не можу допомогти вам своєю працею, своїм знанням, хоч би тільки своїми кулаками!

– Ви, пані?

– О, пане, якби ви знали, як часто зі свого домашнього пекла я рвалася думками на ширший світ, там, де йде чесна, явна боротьба, де люди терплять за високі цілі, але й тріумфують з їх побідою! Та що, не судилось мені, не судилось нічого! Знаєте, як то в пісні співають:

*Як зеленій конопельці у болоті гнити,
Ой, так мені, сиротині, за нелюбом жити.*

– Ну, та що там про се! Сталося і мусить дійти до кінця. А ось ваше діло, воно повинно йти чимраз далі й далі. Бажаю вам найкращих успіхів і маю надію, що успіх буде. А щоб вам дати доказ, що мої бажання – то не пусті фрази, то прошу вас, прийміть отсе небагато, що маю, візьміть се на основний фонд, який повинна мати ваша організація.

І при сих словах Регіна поклала на Євгенієвім бюрку свій саквояжик, що досі держала надітий за вушко на лівій руці.

– Ні, пані, – мовив Євгеній, – не робіть сього! Нам ніяких фондів для нашої роботи не потрібно.

– Буде потрібно, буде! – мовила Регіна і почала сквапливо надягати калоші.

– Та головне ось що: ми не маємо права приймати їх від вас у такій хвилі. Не знаю, що там є у тім вашім саквояжику, але припускаю, що се всі ваші засоби, якими ви могли розпоряджати в даній хвилі, які могли бути для вас основою самостійного життя. Зрозумієте, пані, що я не можу прийняти від вас того фонду, відібрати вам у найтяжчій хвилі сеї вашої піддержки.

– Е, що там! Моя найтяжча хвиля вже минула! – мовила Регіна і з поспіхом почала вдягати на себе шубу. – Ніякої піддержки мені не потрібно, а ви повинні прийняти те, що я даю вам. Тим більше, що...

В тій хвилі на сходах загуркотіли важкі кроки кількох людей. Якась рука брязнула клямкою від дверей Євгенієвого покою, а переконавшись, що вони замкнені, застукала сильно до дверей.

Євгеній схопився і поступив крок наперед, потім, обертаючися до Регіни, вказав їй очима бокові двері, що вели до його спальні і були до половини відхилені. Вона нечутними кроками вийшла і замкнула двері спальні за собою.

Стук повторився. На коридорику перед дверима чути було гомін і сміхи.

– Хто там? – запитав Євгеній.

– Прошу відчинити! – озвався якийсь грубий голос.

– Хто просить?

– Прошу відчинити! В імені закону! – мовив той сам голос, і рівночасно повторилося стукання до дверей з більшою силою.

– Ова! В імені закону! – іронічно скрикнув Євгеній і для безпеки вложив у кишеню набитий револьвер, що лежав у шухляді його бюрка. – Прошу сказати, хто там добивається, інакше не відчиню.

– Та відчиніть-бо, пане, до сто чортів! Я домагаюся, я, Стальський! – заревів за дверима п'яний голос, і рівночасно почалось до дверей скажене стукання кулаками і ногами.

LV

Сього понеділка від самого рана Баран був дуже неспокійний. Від часу новорічної авантюри він жив, мов у полусні. Вдень він ходив і нипав по подвір'ю, робив дещо, різав і колов дрова, носив воду до прачкарні, що була в сутеренах, або бігав за справунками, які давали йому партії. Він робив усе те досить добре, але не говорив майже нічого, а властиво раз у раз воркотів собі щось під носом. Уночі, забившись в свою комірку, він говорив сам до себе голосно, говорив зовсім без зв'язку про тисячні речі, що, мов різнобарвні черепки в калейдоскопі, пересувалися по його голові, в'яжучися в тисячні, зовсім несподівані фігури і зв'язки. Зальотна прачка, і краса киця з сусідства, і стара бабуня, що збирала кості по смітниках, і п'яниця, що кричав у шинку, і антихрист, що мав прийти не сьогодні, то завтра, і Євгеній, і мужики, і попи, і все-все переверталось і мішалось в його голові і було темою його самітних монологів. І чим далі в ніч, тим його неспокій збільшувався, а о одинадцятій він вибігав надвір, чіпляв на себе балію і виходив на ринок. Правда, намови Вагмана і поліціантів мали на його хору волю настільки впливу, що він не брав праників, а тарабанив тільки кулаками. Один поліціант зробив йому ще ласку і дарував йому старі суконні рукавиці, щоб не відморозив рук. Баран сповнював сумлінно даний йому наказ і за кожним разом, ідучи на свій нічний обхід, надівав ті рукавиці на руки, так що гук від балії був ледве чутний. Обійшовши тричі ринок і раз костел і оббивши собі руки так, що аж пашіли, Баран вертав додому, скидав балію до шопки, а сам, не роздягаючись, кидався на свою постелю і спав до рана мов убитий.

Але сьогодні від самого рана він був страшенно неспокійний. Не знати коли: чи зараз по пробудженні, чи при вставанні, чи при першій виході з хати йому мигнула в голові думка, що сьогодні, саме сьогодні має явитися в місті антихрист. І ся думка почала вертїтися і бриніти в його голові, мов оса. Все довкола нього, що він бачив, чого доторкався, потверджувало її. Ледова вода, в якій він мився, видалась йому гарячою, як кип'яток, – недаром, се й о г о знак. Коли він вийшов на подвір'я, в отворену браму з вулиці заглянув якийсь великий, чорний, незвісний, йому пес – се й о г о післанець. Крук закрюкав над його головою – се й о г о віщун. Баба перейшла з коновками, дим вився з комина і стелився по подвір'ю, огонь під котлом у прачкарні тріщав і порскав горючим вуглем насеред хати – все те, все були й о г о знаки!

І нараз Баранові мигнула в голові думка, що він надійде зі своїм військом зі сходу – від Вигоди, зупиниться на мості, а передом пішло свою авангарду до міста, щоб на ратуші заткнула його хоругов. Він був певний, що се станеться зараз, а може, вже й сталося. І ось, покинувши коновки з водою перед дверми прачкарні, він у смертельній тривозі скочив до своєї комірки, надів стару куцу кожушину, яку недавно дістав від Вагмана, і, балакаючи ненастанно сам до себе та розводячи руками, поспішив за місто, на міст, на Вигоду.

Надворі потепліло після довгих морозів. У місті була відлига, але за містом тяг холодний вітер і курих дрібним снігом. Ріка стояла під льодом, і тільки декуди, на шипотах та бистринах, вода попролизувала грубу кригу і клекотіла в пролизах, викидаючи тут і там невеличкі потічки, що розливалися поверх льоду і звільна замерзали, всякаючи в сніг, яким покритий був лід. Найбільший пролиз був якраз під мостом з правого боку, де вода, розбиваючись о здорові дубові колоди, вкріплені там для розбивання льоду, творила понижче глибокий вир, що крутився і клекотів, від часу до часу хрускаючи невеличкими кригами, які надпливали згори і тут молюлися на дрібні шматочки то об колоди, то об острі береги грубих криг. Се місце так і звалось Клекіт. Його навіть при низькій стані води обминали і рибаки, і пливачки, а тепер, коли ріка «дулася» під льодом наслідком теплішої хвилі, воно було аж страшне в своїй дикій красоті. Баран, сам не знаючи, чого і пощо, зупинився на середині моста і довго вдивлявся в спінене гирло і слухав хрускоту криги. В його уяві мигнув образ тої страшної ночі, коли він на руках, мов дитину, приніс сюди свою задушену жінку і з отсього самого місця вкинув у Клекіт. Він зазирає тепер у воду без ніякого зворушення, але з якоюсь дитинячою цікавістю. Йому здавалося, що зо дна Клекоту, з тих клубів піни, що бігали довкола поверх води, ось-ось вихилиться дрібна жіноча рука і кивне йому, покаже кудись, дасть якийсь знак. Ся нова думка моментально усунула з його душі ті образи, що досі мучили її; він забув про антихриста і його полки, забув про Вигоду і про горб, із якого мав виглядати, і, всміхаючися, стояв на мості та цікаво заглядав у Клекіт.

– Розуміється, розуміється, – мовив він сам до себе, – вона кликала мене. Має щось сказати мені. Дивно, як вона досі витримала тут. Адже мокро й холодно. Ну, то що ж, коли хоче вернути до мене, то я й овшім. Адже шлюбна жінка! Гріх би був не приймати. Тільки слухай, Зосю, щоб мені відтепер ані-ні давніх фох! Борони тебе Боже! Ти ж знаєш, я не був для тебе злим чоловіком, то пощо ж ти робила мені се? Я й тепер – борони мене Боже! Нічого тобі не скажу, не випімну. Нехай се все йде з тим часом. Але на будуще пам'ятай! Будь добра, будь така, як була зразу, моя любя, маленька кіточка, моя курочка, моя красавичка! Добре?

І нараз йому стрілила до голови нова думка. Коли вона верне сьогодні, то куди ж він поведе її? До своєї комірки? Ну, се хіба сміх людям казати! І він щодуху побіг до міста, а відходячи, ще раз обернувся в напрямі Клекоту і мовив:

– Я зараз, Зосуню, я зараз верну! Не бійся, я буду на час. Мушу піти вперед прилагодити хату. Адже я без тебе, голубко, не панував. Мене покинули всі, я зробився жидівським слугою, сторожем, і живу в такій кучці, в такім барлозі, що ти й песика свого боялася би заперти там на ніч. Так, моє серденько, перебідували ми обоє той час. Ну, але тепер усьому кінець. Ти вернешся, я заслужив великі гроші, найму у Вагмана гарне помешкання з трьох покоїв і кухні – на першій поверсі, аякже! Накуплю гарних меблів, диванів, дзеркал – усе для моєї бідної Зосеньки, щоб вона знала, як я люблю її.

І в веселім настрої, балакаючи ось так і перебираючи подрібно всі меблі, все урядження майбутнього помешкання, він ішов до міста, щасливий, як ніколи, не звертаючи уваги ні на що і ні на кого.

Було вже геть з полудня, коли він дійшов до ринку. Чалапкаючи в глибокім, м'якім снігу, він утомився, був увесь мокрий від поту і почув сильний голод. Якось не думаючи про се, вступив до знайомого шинку. Шинкар, якому він часто робив різні прислуги: носив воду, рубав дрова, двигав бочки або направляв різну посуду, поздоровив його приязно і, не чекаючи замовлення, поставив перед ним добрий келишок горілки і булку.

Баран пильно, уважно глянув на нього і всміхнувся.

– Ага, ага, знаю вас. Ви Мошко. Ви добрий чоловік. Моя Зося також говорила, що ви добрий чоловік. Вона вас знає. О, будете бачити, вона пізнає вас від першого разу. Добрих людей не годиться забувати.

Мошко знав про Баранів хоробливий стан, що в остатніх днях значно погіршився, і, кладучи йому руку на плече, мовив:

– Візьміть, Баране, випийте й закусіть! Ви голодні.

– Е, що там голоден! – мовив радісно Баран. – Се тільки сьогодні ще. Остатній день. Сьогодні вона верне, і всій біді кінець буде. Адже знаєте, Мошку, – додав він пошептом, схилиючи голову до шинкаря, – у мене є великі гроші! Зложені, сховані... Се я навмисно нікому не говорив про них. Навмисно чинив себе таким бідним. А ось побачите від завтра. Коли моя Зося верне! Ну, ну, та я наперед не хочу говорити. Ваше здоров'я, Мошку!

І він випив горілку, а потім почав їсти хліб, ламаючи по крихітці, жвучи його і ковтаючи, очевидно, без ніякого апетиту. А тим часом говорив, говорив ненастанно. Думка про сховані гроші опанувала тепер його уяву, і він почав оповідати якусь нечувану історію про те, як він разом з дванадцятьма розбійниками забив багатого пана,

забрав у нього гроші, одурив своїх товаришів і сам забрав усі гроші та сховав їх у безпечне місце. Ті колишні товариші чатують на нього за містом, лагодяться вбити його, записали себе антихристові, щоб тільки при його помочі дістати його в свої руки, але він не боїться їх. Доки був сам, то боявся. Але сьогодні вертає його Зося, а у неї є така сила, що віджене всі ворожі стріли. Адже вона недарма жила в Клекоті, служила там, бідувала, щоб навчитися чарів і обгородити його від усякої біди.

В шинку було пусто. Рідко коли який робітник або міщанин заходив, випивав настоячки чарку горілки, платив і йшов далі. Баран сидів у куті, опертий на лікті, похиливши голову, і балакав – тихіше, чимраз тихіше. Перед ним лежав пощипаний, недоїдений шматок булки – він не бачив його. Мошко давно не слухав його бесіди – він не завважував сього і говорив, говорив, поки вкінці його голова зовсім не спочила на столі. Він заснув.

Коли прокинувся, була вже сьома година. Вікно перед його очима було темне, в шинку над шинквасом горіла лампа, а за столом сиділи деякі звичайні вечірні гості, пили пиво, балакали і сміялися. Баран схопився з місця і почув якийсь страх. Що се він робить? Адже він мав іти до Вагмана наймати помешкання, купувати меблі! А тут уже ніч. І, не кажучи нічого, він прожогом кинувся з шинку і вибіг на вулицю.

Надворі падав сніг, тихо, ненастанно. Небо насунулось важкими хмарами, а нафтові ліхтарні на вулицях видно було, мов крізь сито. Баранові недалеко було до Вагманового дому. Він застукав до дверей, які звичайно були замкнені. По хвилі Вагман вийшов сам і відімкнув йому. Він не держав слуги, а тільки послугачку, що тепер, прилагодивши вечерю, пішла собі додому. Вагманова жінка виїхала ще рано до сусіднього містечка на весілля якоїсь своячки. Побачивши Барана, Вагман впустив його до свого покою, що був разом і його спальнею, й канцелярією і де обік ліжка стояла здорова вертгеймова каса. Сівши на своїм старомоднім фотелі, оббитім шкірою, Вагман обернувся до Барана, що своїм звичаєм стояв край порога.

– Ну, що там чувати, Баране?

– Добре, прошу пана, – мовив радісно Баран.

– Що ж там таке добре?

– Вона вертає сьогодні.

– Що за вона?

– Ну, та моя Зося. Я тільки недавно довідався. І про гроші нагадав собі – знають пан, ті мої, сховані. Відколи вона покинула мене, то я й про гроші забув – так, як би замануло. А тепер відразу все ясно стало перед очима. Там тих грошей буде – здається сорок чи п'ятдесят тисяч дукатів – саме золото – ну, так, бо папери погнили б. Правда, будемо мати чим жити обое до старості. Ну, хіба ми не заслужили собі? Хіба

не перебідували стільки роки? А я то все говорив, що Господь Бог поки шле біду, то шле, а потому, як побачить, що чоловік собі з біди нічого не робить, то він зачинає слати добро.

Вагман зрозумів, що Баран хорий, і бажав відвести його думку на інші шляхи.

– Там сьогодні з прачкарні допитувалися за вами. Казали, що ви як рано вийшли з дому, то й на обід не приходили.

– І не прийду! – мовив весело Баран. – Що то мені за обід у прачкарні! У мене від завтра не те буде. Слухайте, пане Вагман, я хотів просити вас, щоб ви винаймили мені яке гарне помешкання. Адже розумієте, як вона верне, то мені неможливо жити з нею там, де жию тепер. Я гадаю... Адже те помешкання, де живе Рафалович, на поверсі, воно від завтра вільне? Правда?

– Хіба він виповів? – запитав Вагман, не хотючи виразно заперечувати.

– О, адже він від завтра буде жити в ратуші. Він буде у нас бурмістром, буде печатати всіх людей, а хто не схоче прийняти його печать, того на муки, на смерть!

– Слухайте, Баране, – мовив Вагман, ще раз силкуючись звернути Баранову думку на інший шлях, – я би мав до вас маленьку просьбу. Не могли б ви занести мені отсей лист на пошту? Тепер доходить пів до осьмої. Підіть зараз, бо за півгодини замкнуть. Надасте за рецепісом. Ось вам гроші. Кілько тут маєте?

– Пятнадцять крейцарів, – мовив Баран, беручи гроші.

– А лист як маєте надати?

– За рецепісом. Що пан мене питають, так би я був дитина? Чи, може, пан думають, що я одурів? О, я зараз!

І він ухопив лист і гроші і рушив із покою.

– А зараз вертайте і принесіть рецепіс! – крикнув йому наздогін Вагман.

– Зараз буду! – відгукнув уже знадвору Баран. Але коли вийшов за хвіртку і опинився на вулиці, йому стрітилась перешкода, яка відвернула його кроки і його думки відразу в інший бік. Він зіткнувся майже лицем у лице з Регіною, пізнав її і в тій же хвилі почав пригадувати собі, що хтось колись велів йому слідити за нею. Надармо силкуючись пригадати собі, хто й коли, він пішов за нею назирці. Аж коли побачив, як вона ввійшла в сіни «його» дому і піднялась на сходи, що вели до помешкання Рафаловича, він пригадав собі наказ Стальського і, зареґотавшись несамовито, побіг щодуху до реставраційки, де Стальський звичайно проводив вечірні години. Він і сим разом застав його тут. При однім столі в відгородженій нижі сиділи Стальський, Шварц, Шнадельський і ще два якісь панки за повними гальбами пива. Баран став у дверцях нижі і, витріщивши на Стальського свої несамовито блискучі очі та розтягши широко уста до усміху, покивав пальцем, не кажучи ані слова.

– Се ти, Баране? – мовив Стальський. – А що там? Маєш що сказати мені?

Баран, не кажучи нічого, засміявся значущо і кивнув головою в той бік, де було помешкання Рафаловича.

– Що? – скрикнув Стальський, зараз догадавшись, в чім діло. – Те, що я казав тобі?

Баран потакнув головою і знов засміявся.

– Тепер?

Баран знов потакнув головою і зробив жест обіймання та цілування.

Стальський зірвався з місця.

– Панове! Прошу вас за свідків. Не розпитуйте нічого, лиш ходіть. На хвиличку. Пиво нехай лишається. Прошу за мною. Побачите щось цікавого.

І всі мовчки посунули лавою з реставрації і під проводом Стальського подались до Євгенієвого помешкання. По довгій стуканині, коли галас у сінях наробив розруху в цілій камениці, Євгеній відчинив. Усі панове під проводом Стальського втовпилися в комнату. Крізь двері, що лишилися відчинені, валила знадвору до покою студена пара.

– Пане! – крикнув патетично Стальський, спинившись якраз против Євгенія, – де моя жінка?

– Не знаю, пане Стальський, – бліднучи на лиці, але рівним, спокійним голосом відповів Євгеній. – У мене її нема.

– Ні, пане, вона у вас! – підносячи голос, мовив Стальський. – І я прошу вас не скривати її, а зараз видати в мої руки.

– Запевняю вас, що її тут нема, – змагався Євгеній.

– Брежете, пане! – ревно Стальський і, прискочивши до бюрока, захопив Регінін саквояжик, який вона лишила. – Бачите, ось доказ! Її саквояжик! О, тут на замку її підпис вигравіруваний. Прошу, панове, подивіться.

– Помиляєтесь, пане Стальський, – мовив Євгеній, не тратячи супокою. – Вашої пані тут нема.

– *Corpus delicti*, панцю! *Corpus delicti!** – з тріумфом кричав Стальський, потрясаючи саквояжиком. – Отсе само не прилетіло з мого дому і не впало на ваше бюроко! Де вона? Покажіть її!

– Пане, успокойтеся! Я вам виясню все!

– Де моя жінка, злодію! – кричав Стальський, наступаючи до Євгенія. Сей цофнувся кроком взад.

– Пане Стальський, – мовив він остро. – Не забувайтеся! Ви в моім домі, вдерлися насильно, з компанією, нападом... ображаєте мене... пам'ятайте, що я сього плазом не пущу.

* Речовий доказ (лат.). – Ред.

– Де моя жінка? – репетував Стальський. – Віддай мені жінку, а тоді говори і роби собі, що хочеш.

– Кажу вам ще раз, її нема тут. Була перед тим у канцелярії, не застала мене, ждала і пішла, забувши отсей саквояжик.

– Неправда! Неправда! Вона перед хвилиєю була тут і мусить бути тут. Ану, панове! – мовив він, обертаючись до свого товариства. – Перешукаємо се гніздечко.

– Не смійте рушитися з місця! – крикнув Євгеній.

– Що, ти мені заборониш? Ти, смаркачу! – крикнув Стальський і рушив до дверей спальні. В тій хвили Євгеній скочив до нього, одною рукою захопив його за горло і здушив так, що Стальський тільки зіпнув і вибалушив очі, а другою пхнув його в груди так міцно, що Стальський, мов з пращі, вилетів за двері через вузький коридорчик і з гуркотом покотився долі сходами.

– За ним! – крикнув Євгеній до інших, що стояли, не знаючи, що робити. Шнадельський перший сунувся наперед до Євгенія, але у сього в руці в тій хвили блиснув револьвер, якого дуло опинилося на кілька цілів перед очима Шнадельського.

– Прощу гречно: ось туди дорога! – мовив Євгеній, держачи револьвер у простертій руці.

Два панки, що держалися ззаду, перші висмикнулися з комнати, а за ними, цофаючися взадгузь, вийшов і Шнадельський. Євгеній замкнув за ними двері. Потім узяв з бюрка лампу і, застукавши до дверей своєї спальні, ввійшов досередини. В спальні горіла свічка. Регіни не було ані сліду. Тільки дверці, що вели зі спальні до маленьких сінець, які знов дверима виходили на ганок, показували, куди вийшла вона. Євгеній заглянув до тих сінець, на ганок – Регіни не було ніде.

LVI

Барана не було при тих подіях у Євгенієві помешканні. Коли все товариство під проводом Стальського вийшло з шинку, Баран ішов також з ними. Та ось на вулиці його взяв за плече Шварц і заговорив стиха:

- Відки, Баране?
- Був у Вагмана.
- Він дома?
- Дома.
- Сам?
- Сам.

- Що робить?
- Не знаю. Певно, гроші лічить. Вислав мене на пошту.
- На пошту?
- Так. З отсим листом. Велів надати за рецепісом і зараз вернути.
- Давай сюди лист! – шепнув Шварц.
- Але ж я маю занести його на пошту, – сперечався Баран.
- Я занесу сам. Давай!
- А рецепіс?
- Занесу Вагманові. Я й так маю поговорити з ним.
- Ну, то про мене. Тут є гроші на рецепіс.
- Не треба. Йди до шинку і кажи дати собі за них пива. Я зараз прийду.
- А ви за свої зарекомендуєте?
- Так. Іди і не турбуйся.

Баран пішов до шинку. Шварц забіг також за ним і, вскочивши до нижі, де сиділо перед хвилию товариство і де стояли ще ледве надпиті гальби пива, зирнув на лист, що таким дивним способом дістався йому в руки. Лист був адресований до графа Кшिवотульського.

– А се що таке? – шепнув Шварц, і не думаючи довго, роздер коверту. В коверті була картка паперу і квит. На картці було написано по-німецьки: «Платячи мені гроші за відомі папери, ясновельможний граф забули у мене квит. Посилаю його поштою. Вагман». А квит, нотаріально легалізований, виявляв, що за продані довжні папери, виставлені на ім'я пана Брикальського під застав його маєтності на суму 70 000 гульдєнів, граф Кшивотульський заплатив їх властителеві Вагманові умовлену суму 50 000 гульд[єнів]. Одержавши сю суму, Вагман передає папери графові і зрікається всякого дальшого права до них. Дата була нинішнього дня.

Перебігши очима лист і квит, Шварц зацмокав, сховав папери в кишеню і, стрілою вискочивши з шинку, погнав до Євгенієвого помешкання. Тут він зупинився в брамі і, вищукавши собі зовсім темне місце між парканом і сягом дров, що стояв на подвір'ї, заховався і почав ждати.

Зараз у першій хвилі до його слуху дійшло скажене стукання і крик із першого поверху. Потім зробилося глухо, потім попри нього промайнула тихо, мов тінь, висока жіноча постать, уся в чорному, заслонена вельоном і затулена в футро. З першого поверху долітали голоси немов оживленої сварки. Потім знов крик, стук тяжкого тіла по сходах, потім гуркіт кроків і скажений вереск Стальського:

- Злодію! Віддай мою жінку! Поліція! Сюди! На поміч! Мені вкрадено жінку.
- Але тихо! Ша! Не робіть скандалу! – втишували Стальського його товариші, яким

досить неприємно було, що встрягли в сю історію, в якій почали підозрівати просту нападсть Стальського.

– Ні, не буду тихо! Не буду! – репетував Стальський, стоячи на подвір'ї. – Ось тут стоятиму і не вступлюся. І буду кричати цілу ніч, поки мені не верне жінки!

Вся камениця була збентежена. На ганках, у вікнах і сінях стояли люди, шептали, охали і ахали.

– Пане Стальський, – мовив Шварц, наближаючися до нього, – будьте ласкаві, успокойтеся. Вашої пані тут нема.

– А ви як знаєте?

– Бо бачив її, як вийшла відси.

– Вийшла! Як то може бути?

– Проста річ. Камениця має два виходи. Ви ввійшли переднім, а вона вийшла противним.

– Давно?

– Вже буде зо чверть години.

– І куди пішла?

– Не знаю.

– Певно, додому, – додав хтось із товариства. – А ви надармо наробили галасу.

– Надармо? О ні! Я нічого не роблю надармо. Я свого не дарую. Панове, прошу зо мною! Може, ще догонимо її по дорозі.

– Трудно буде, – мовив Шварц. – Вона, правдоподібно, сіла на санки, що проїжджали сюди, і поїхала.

– А я думаю, що вам поперед усього треба успокоїтися, – мовив один із товариства. – Успокоїтися і обдумати справу докладно.

– Се ж непереливки. З адвокатом справа, – додав другий.

– Я раджу: зайдімо ще на хвилю до шинку, допиймо пиво, а потім можемо заглянути й до вас додому, чи єсть пані дома.

Стальський не дуже був рад сьому, але товарищі майже силою потягли його з собою. Шнадельський ішов також за ними, але, коли дійшли до темного місця, де вулиця скривлювала, а лампи не було близько, Шварц потаємно шарпнув його за рукав. Він озирнувся і зупинився.

– А що там? – запитав.

– Пст! Відстаньмо від них! Ходи сюди в закуток! – шептав Шварц.

– А що? Маєш що цікавого? – запитав Шнадельський.

– Авжеж! Ідемо до Вагмана.

– Чого?

– Ну, звісно. Завтра до Америки.
 – Як то? Маєш щось певного?
 – Розуміється. Певне те, що у нього є гроші. І він сам. І жде Барана, значить, двері відчинені. А хоч би й ні, то на стук вийде відчинити.

– Ну, і що?

– Ходи! По дорозі поговоримо. А цікаві річі!

І, взявшись попід руки, вони пішли в противний бік, у напрямі до Вагманового дому.

Надія Шварцова, що Вагман, ждучи Баранового повороту, лишить сінешні двері незамкненими, збулася. Навіть більше, він забув замкнути двері з сіней до свого покою. Сидячи коло стола, заглиблений у якихось рахунках, він так був зайнятий, що не думав про двері. Коли брязнула клямка, він, не обертаючися і не підводячи голови, запитав:

– Се ви, Баране?

– Я, – почувся якийсь не Баранів голос.

Вагман обернувся. Перед ним стояв Шнадельський. У Вагмана лице поблідло, серце моментально перестало битися. Він зрозумів, що справа не добром пахне, і сидів мов задеревілий.

– Ви... ви до мене? – почав він, ледве видушуючи з горла слова. Але в тій хвилі з-за плечей Шнадельського висунувся Шварц і скочив до Вагмана. Сей пробував схопитися з крісла, та Шнадельський одною рукою притиснув його за плече, а другою затулив йому рот. Вагман пробував крикнути, простяг руки, щоб відіпхнути Шнадельського, але в тій хвилі Шварц закинув на його шию тонкий, міцний шнурок і стиснув що-сили. Вагман широко витріщив очі, голос замер у його горлі.

– Пускай плече! Тягни за шнур! – шептав Шварц. Шнадельський послухав наказу. Коли стиснули міцно за шнур – Шварц за один кінець, а Шнадельський за другий, то Вагман, сидячи на кріслі, скажено затрепав ногами. Вони не пускали, тиснули щораз дужче. Ще кілька рухів то руками, то ногами і – спокій.

– Неживий! – шепнув Шнадельський, весь тремтячи при виді страшного Вагманового лиця.

– Ні, жиє ще! – шептав Шварц. – Поможі!

– Що хочеш робити?

– Ось тут його! На отсей гак. Неначе сам повісився.

І оба підняли Вагмана, потім Шварц зав'язав оба шнура за гак, вбитий високо в стіні – колись там висів великий образ – і, підтягнувши тіло догори, пустили його висіти. Вагман ще трепав хвилю ногами, потім голова звислася на груди – було по нім.

- А тепер живо, за грішми! Чи двері замкнені?
- Ні! – шепнув з переляком Шнадельський, бачачи, що вони відчинені нарозстіж.
- Замкни!

Поки Шнадельський замикав двері, Шварц перешукував Вагманові кишені, щоб знайти ключі від вертгеймівки. Знайшовши ключі, він відімкнув касу. Гроші лежали на купі – банкноти, золоті й срібні монети – чистих 50 000, нині одержаних Вагманом від Кшивотульського. Шварц загарбав їх у невеличкий мішечок, що лежав тут же в касі і встромив до кишені.

- Буде з нас! – мовив радісно.
- А більше готівки нема? – питав Шнадельський, переглядаючи ще шухляду бюрка.
- Нема. Векслі, скрипти – чорт бери, се не для нас. Ходімо!

І оба вийшли. Виходячи, вони замкнули на ключ двері Вагманової комнати, а ключ вкинули назад досередини, відхиливши силою долішню половину не дуже солідних дверей. Потім вийшли з сіней на вулицю, де в тій хвили не було нікого. Надворі падав густий сніг; високо над містом у верхів'ях дерев гудів вітер. Місто дрімало.

- Куди тепер? – питав Шнадельський, цокочучи зубами зо страху.
- Ходімо до шинку, до нашого товариства! – мовив Шварц.
- До них? Ні, не можу. Я весь трясуся. На мені, певно, лиця нема. Зараз пізнають.
- Тьху! М'якушка з тебе! – мовив Шварц. – Ну, про мене, то лишися на вулиці! Я зайду сам. Конче треба, щоб нас тепер бачили в шинку. Се відверне від нас підозріння, бодай на перший час.

І вони пішли вулицею, бродячи в глибокім снігу, яким за сей вечір покрилася земля. Перед шинком Шнадельський лишився сам надворі, а Шварц увійшов до середини.

- Пан Стальський тут? – запитав він шинкаря.
- Нема. Ось перед хвилею вийшов з панамі.
- Ну, та й поквапився. А я за ними шукаю.
- Пішов додому. Можуть пан іще догонити його.

В тій хвили, озирнувшись, Шварц побачив Барана, що куняв за недопитою гальбою пива. Він приступив до нього і, потермосивши його за плече, крикнув:

- Гей, Баране! Вставай!
- Га! – крикнув крізь сон Баран і почав протирати очі.
- Ти тут спиш? Хіба тут тобі місце спати? Вставай, додому!
- А хіба що? – спросоння запитав Баран.
- Пора тарабанити по місті. Ти забув? – жартував Шварц.
- Тарабанити? Ага-га! А я й забув. Добре, добре.

І, чухаючися в потилицю, він рушив із шинку. Шварц зареготався.

– Ще справді готов послухати та тарабанити! – промовив весело, обертаючись до шинкаря. – А в такому разі ще пан комісар мене засудить на кару, що я намовив його.

– Га, га, га, – сміявся шинкар. – А я посвідчу, що так і справді було.

Шварц, і собі ж засміявшись і побажавши шинкареві доброї ночі, вийшов на вулицю. Шнадельський стояв на вулиці і голосно дзвонив зубами.

– Що, тобі ще не ліпше? – шептав до нього Шварц.

– Ні. Все нутро мов кипить. А що, нема їх?

– Нема. Пішли всі до Стальського. Ходім і ми!

– Не можу! Нізащо не можу.

– Ну, то ходім де до іншого шинку. Візьмемо сепаратку. Виг'єш, розігрієшся. Або ляжеш троха.

– Ні, не ляжу. Страшно мені.

– Ну, не будь дитиною! Що се знов за фохи! Запануй над своїми нервами. Справа пішла чудесно.

– Ти... ти ошукав мене, – мовив несміло Шнадельський. – Я думав, що се буде так... заберемо... Ну, закнеблюємо... але сього... сього я не надіявся.

– Дурниця! Що там думати про се! Ходім! Передихаєш, а потім я би радив конче ще зайти до Стальського.

І, взявши Шнадельського під руку, Шварц повів його якоюсь півперечною вуличкою в напрямі до ринку.

LVII

Ніч.

Над містом глухо шумить вітер. Із навислих хмар сипле сніг, та вітер рве його, і крутить у скаженім танці, і носить, кидає, знов підносить, поки вкінці, розмелений на дрібну густу муку, не кине на землю. Та й тут іще не дає спочити йому. Котить вулицями, збиває купи і розбиває знов, піднімає стовпами, туманами, б'є ним до вікон, натрушує його проходом у лице, в очі, за ковніри, затикає ним усі шпари, заповнює рови, засипає сліди і стежки.

Під тою курявою місто дримає, мов скорчившись із холоду. Лише де-де на вулиці одинокий прохожий іде згорблений, бореться з вітром і метелицею, що б'є на нього рівночасно з усіх боків, і хоч куди б він повернувся, все попадає йому в очі. Лиш де-де з вікон блимає світло, що ледве мерехтить за сніговим серпанком.

Мерехтить таке світло з Регіниної спальні. Регіна, одягнена в свій чорний стрій, ходить, як звичайно, по покою, але не говорить нічого. Вона держить себе руками за голову, мов боїться, щоб голова її не розскочилася, і ходить, вперши очі кудись у неозначений простір, не бачачи нічого довкола себе, не думаючи нічого, її шуба лежить на ліжку – так, як скинула її, вернувши перед чверть годинию додому; калошів таки не скидала, і се чинить її хід легким, нечутним, мов хід мари, що йде по траві, не погинаючи її.

Нараз чути на ганку стукання кількох пар чобіт, що обтріпують сніг. Потім скрипнули двері, почулися голоси.

– Вона дома. Побачите, що се все якась байка! – мовить один голос.

– А я думаю, що вона не дома! – голосно говорить Стальський.

– Чуєте, її хід? – мовив знов перший голос.

– А хоч і дома, то проте була у нього, – знов говорить Стальський.

Кроки в покої. Стальський світить. Пересувають крісла. Хтось торкнувся до клямки її дверей. Ті двері були незамкнені. Ось вони відчинилися. В дверях стоїть Стальський.

– А, добрий вечір, пані! – мовив він. – Може би, пані були ласкаві вийти на хвилику до нас?

Регіна не оглядається на нього, не зупиняється і йде далі, повертаючися до нього плечима.

– Регіно, чуєш? Ходи сюди! – мовив Стальський лагідно, але енергично.

Вона мовчить, мов не чує. Він наближається до неї, бере її за плечі і виводить до салону. Присутні в салоні два панове встають із крісел і стоять весь час дальшої сцени.

– Скажи нам, Регінко, – мовить солоденько Стальський, вивівши її наперед покою і стаючи напротин неї, – ти виходила з дому кудись тепер вечором?

Регіна дивиться на нього, мов не чуючи або не розуміючи його питань. Вона бліда, як труп, а жовтавий відблиск нафтового світла надає її лицю в нижній часті якийсь зеленкуватий страшний відтінок.

– Ах, не заперечуєш! – мовив Стальський. – Значить, се правда. Ти виходила. Тебе не було дома. А не можна би знати, гарна масочко, куди се ти виходила сама в таку пізню добу і в таку погану погоду? Нам було би дуже цікаво дізнатися про се!

Регіна мовчить, вперши в нього свої великі чорні очі.

– Не говориш? Може, забула? Пам'ять коротка? Позволь, що я пригадаю тобі. Там недалеко ринку, на розі. Одноповерхова камениця, перед нею широке подвір'я, обведене парканом... А на поверсі мешкає молодий панок, кавалер, наш знайомий... добрий знайомий. Чи він просив тебе на гербатку, чи ти сама з власної волі рішилась віддати йому візит?

Регіна мовчить, не зводячи з нього очей. Його слова, бачиться, не роблять на неї ніякого вражіння. Вона не блідне, ані червоніє, не плаче, не мішається, стоїть спокійно. Панам, що стоять збоку і дивляться на сю сцену, робиться моторошно. Один із них обертається до Стальського:

– Пане офіціале! Ваша пані, мабуть, нездорова. Прошу вас, покиньте тепер сю справу!

– Нездорова! – скрикнув весело Стальський. – Борони Боже! О, ми знаємо себе занадто добре! Ми знаємо всі ті фінти і хитрощі. Нам не заімпонуєте, гарна масю, ані тими витріщеними очима, ані тою мовчанкою, ані тим уданим остовпінням. Ми розуміємо се все дуже добре і маємо надію таки дійти з вами до ладу. Отже, ще раз питаю. Скажи: ходила ти сьогодні вночі до Рафаловича? Чого ходила? Що там робила? Яко муж, я маю право знати се.

Регіна мовчить. Стальський заломує руки, хитає головою.

– Жінко, жінко! І не сором тобі! Десять літ живемо з собою, і тепер робиш мені такий скандал! І скажи, тут, при свідках, чи я дав тобі найменшу причину до невдоволення? І хто би був подумав: така релігійна, побожна жінка – і раптом забула про всі Божі закони, потоптала ногами Божу заповідь, втоптала в болото свою честь, осоромила мене перед світом! Регіно! Бійся Бога, що ти зробила? Ну, скажи, промов слово! Нехай знаю, що маю думати про тебе?

І, взявши її за плечі, він потермосив нею. Вона мовчала.

– Ну, Регіно! – зачав він остріше. – Сього вже забагато. Досить комедії! Говори: була сьогодні вночі у Рафаловича чи ні?

Се питання міг Стальський звернути до одвірка – відповідь була б така сама. Нараз він пригадав собі щось і скочив до своєї бунди.

– А, що я буду питати? Адже ж тут маємо *corpus delicti*!

І він вийняв із кишені Регінин саквояжик, знайдений ним на Євгенієвім бюрку.

– Се твоє, правда? Ось твій підпис, вигравіруваний на клямерці. Се лежало на його бюрку. Ти се там поклала, правда? А тепер поглянемо, що там знаходиться всередині.

Він відчинив саквояжик, вийняв із нього цінні папери, висипав на стіл біжутерії.

– А, ось що! – скрикнув він. – Панове, бачите! Ся романтична історія має досить тверду матеріальну підвалину. Ідеальна любов – прошу дуже! Людовий трибун і невинна жертва сімейної тиранії – що за чудова пара! А моральний сенс: обікрасти тирана і драгнути в світ. Ха, ха, ха!

І він реготався, і лице його наливалось кров'ю.

– Ну, скажи тепер: що се все мало значити! Пощо ти несла се до нього? Пощо поклала се на його бюрку? Говори!

Він наближався до неї звільна. В його очах палали огники дикої злості, тої самої жорстокості, з якою він колись три дні мучив кицьку.

– Мовчиш? Злодійко! Перелюбнице! Так ось тобі за се! Ось тобі! Ось тобі!

І, прискочивши до неї, він з усього розмаху вдарив її в лице – раз, і другий, і третій. Вона похилилася, мов верба від вихру. З її уст і носа закапала кров, але з її уст не вирвалося ані одно слово, ані один стогін. Один із присутніх панів ухопив Стальського за руку.

– Пане Стальський! Що ви робите? Чи ви при розумі?

– О, аж надто! – кричав Стальський. – Але я мушу показати тій гадюці, що не хочу бути терпеливою і покірною жертвою її амурів. Хоче на старості літ амурів – альо, на вулицю! Щаслива дорога! Але свого чесного дому я не дам плямувати. Чуєш се – ти!

І він, нахилившись до неї, плюнув їй у лице.

Панам, що були свідками сеї огидної сцени, було сього забагато. Вони вхопили за капелюхи, попрощалися зо Стальським і, не дивлячись на нещасну Регіну, засоромлені чогось до глибини душі, вийшли з покою і щезли в сніговійниці, що ревла надворі. Стальський запер за ними двері.

LVIII

Регіна все ще стояла на місці, німа, недвижна, вперши очі в полум'я лампи.

– Ха, ха, ха, ха! – реготався Стальський, вертаючи від дверей і кидаючися на софку коло стола. – А що, Регінко? Добре я відіграв ролю морально обуреного? Ролю мужа, ображеного в своїх найсвятіших почуттях? Ха, ха, ха! Се було пишно, як я зачав тобі вчитувати мораль! А що, болить письо? Ну, ну, обітрися і не гнівайся. Се було потрібне – і для тебе, і для мене. Се не з злого серця, рибонько, а для нашого добра. Від любого пана мила й рана – правда, Регінко? Я знаю, ти у мене добра, ти мені не візьмеш сього за зле. А нащо була потрібна вся та історія при свідках, се ти пізнаєш, як трошка старша будеш. І як Бог дасть тобі ліпший розум, то, може, й подякуєш мені. А тепер годі вже стояти та глядіти на мене так, як на людоїда! Ну, заспокійся! Промов слово!

І він при тім пробував усміхатися до неї, але якось не міг довше дивитися в її лице. Те лице виглядало страшно – з слідами колишньої краси, оббрукане кров'ю, біде і з несамовито блискучими очима, воно виглядало, як лице медузи.

– Е, та що я буду до тебе балакати! Роби, як собі хочеш! Думай, як собі знаєш! Байдужісінько мені. Від сьогодні маю тебе в руках, ось що головне. Від сьогодні мусиш

гнути ся передо мною, мусиш так скакати, як я заграю. А скоро що не по-моєму – нагоню з хати, викину на вулицю, ще й сам замельдую до поліції, велю втягнути тебе на лісту таких женщин – знаєш? О, моя рибонько, я давно ждав на сю хвилю! Се буде мій тріумф, моя сатисфакція за Ориську, тьмиш? У мене пам'ять добра, та й рахунку я знаю настілько, що хто мені зробив одну прикрість, я йому зроблю десять та й ще одинадцять додам причинку. Я казав тобі тоді: пожалуєш сього – ти не слухала! Тепер маєш!

Він устав із софи, наблизився до неї, але зараз знов відступився, мов щось відпи-хало його.

– Тьфу! – мовив відвертаючись. – Кілько клопоту мусить чоловік перейти з тим бабським насінням! Поки з ними договоришся до ладу, то волів би копу пшениці змолотити. Аж у горлі пересохло! Ану, чи є де в шафці хоч крапля якої живиці?

І він пішов до креденсу, вийняв із нього фляшку горілки і, не шукаючи чарки, підійшов знов до стола.

– Ось приятелька, ліпша від он того окатого опудала! Ся ніколи не зрадить. Небагато вона вміє, але те, що вміє, уділює завсіди однаково. Здорове було, опудало!

І, приткнувши шийку фляшки до уст, він почав булькотати. Вицідивши з половину того, що було в ній, він поставив фляшку на стіл і сів знов на софку.

– О, се чудесно! Мов огонь пішов по жилах. Ну, Регіно, випий і ти! Na frasunek dobry trunek!* Ану! Покріпись – побачиш, мов рукою відніме! Все забудеш. А потому пай-пай... обоє... як муж і жінка... га? Як думаєш?

І, регочучись цинічно, він устав і наблизився до неї. Але знов почув, немов якась таємна сила відпихла його – і роззлостився.

– Тьфу на тебе! Відступи ся геть, чортяко! Ні п'єш, ні говориш, тільки мені своїм відьомським поглядом густ відбираєш! Махай спати!

І він пхнув її в груди. Вона цофнулася о крок далі і знов стала недвижно. Стальський ще раз узявся за фляшку і поти цідив, поки не спорожнив її всю. А потім сів на кріслі, оперся ліктями на стіл, склонив голову, воркотів іще щось пару хвиль і заснув.

Регіна стоїть німа, недвижна. Не думає нічого. Витріщеними очима вдивляється в полум'я лампи, але не бачить нічого довкола себе. В її уяві мигають відірвані образи, мов обривки різнобарвної матерії, кидані шаленим вихром. Блискучий камінець на сонячній вершині – Євгенієве лице, молоде, свіже, як було тоді, коли обоє йшли вулицею зі школи фортеп'янової гри... туркіт фіакрів... лице тітки... воно більшає, наближається, робиться страшенною гнилою машкарою, розхиляє гнилі уста, показує чорні щербаті зуби і сточений червами язик і бубонить прокляті слова:

* На журбу добра річ – випити! (польськ.). – Ред.

– Най вас Бог благословить! Най вас Бог благословить!

А потім знов блискучий камінець на сонячнім вершку... і маленька дівчинка в ліжечку... і над нею похилене лице старої няньки... і бринить ледве чутно сумна-сумна пісенька:

*Ой, вербо, вербо кучерява,
Ой, а хто ж тебе скучерявив?
Скучерявила темна нічка,
Підмила корінь бистра річка.*

А потім знов блискучий камінець на сонячнім вершку... і маленька дівчинка, заблукана в лісі... і лице Ориськи, повновиде, червоне, з повними, м'ясистими губами і з безсоромно всміхненими очима... і знов тітка в труні... і з труни висунена труп'яча рука киває на неї... і знов сумна-сумна пісня, мов жалібний бренькіт мушки, замотаної в павуковій сіті:

*Чи не будеш, моя мила, жалувати,
Гей, як ся буде сивий голуб трепотати?*

А потім знов блискучий камінець на сонячнім вершку... і Євгенієве лице, зів'яле, старече, без цвіту молодості, без чару любові... і щось безформне, холодне, стоптане, столочене і викинене на смітник, але ще живе, ще не домучене до решти, і знов бринить жалібна мелодія, мов стогін розпуки:

*Ой, буду я, мій миленький, жалувати:
Гей, а хто ж буде дрібні діти годувати?*

І грядка фіалків, левкой, астрів. А то не астри, не левкої, не фіалки, а якісь дивні рослини з дитячими личками... дівчатка з блакитними очима, хлопчики... чути дитячий сміх, галас... і рев хуртовини знадвору... і легкий стук до вікна... і вона помалу обернула лице – і її очі спинилися на отворенім креденсі. На полиці креденсу лежав сікач, яким вона нині рано колола цукор, і молоток. Вона зупинилася очима на тих предметах, а в ухах її знов забриніла жалібна-жалібна мелодія, мов розпучний писк мушки, замотаної в павутину:

*Чи не будеш, моя мила, жалувати,
Гей, як ся буде сивий голуб трепотати?*

«А справді, чи буде трепотатися?» – сказав їй зично над ухом якийсь чужий брутальний голос. Вона стрепенулася – оглянулася – коло неї не було нікого. Стальський спав, поклавши голову на зложені руки, а невеличка лисина на його тім'ї світилася до лампи. Регініні очі спочили на тій лисині, і їй здавалося, що з тім'я Стальського блиснув до її ока промінчик, подібний до того, який блискотів колись із сонячного вершка.

«А справді, чи буде трепотатися?» – повторив той сам чужий, страшний голос, і вона знов стрепенулася і озирнулася, але коло неї не було нікого. Вона напружила слух, напружила застанову і зрозуміла, що сей голос говорив у нутрі її душі, на дні серця. Вона перелякалася страшенно, бо чула, що там устає якась нова грізна сила, незалежна від її волі, сильніша від неї. Ще хвилю вона мовчки, німо боролася з тою силою, але та сила була брутальна, непоборима.

«Га, га, га! – реготалась та сила. – Ну, що шкодить поспробувати, чи буде трепотатися?»

І Регіна, мов знехотя, піднялася на пальці – потім піднесла одну ногу – зробила крок і станула знов на пальці. Тихо, не чути кроку. Хуртовина виє надворі, товче снігом у вікна – ще крок. Лампа мигоче на столі – хробачок стукає в стіні: раз, два, три, чотири – і став. Щось луснуло в її спальні – у неї завмерло серце – тихо-тихо – ще крок. Простягає руку до креденсу, бере в ліву сікач, у праву молоток – тихо. Буря виє, сніг сипле в вікна, хробачок стукає в стіні: раз, два, три, чотири – і знов замовк. Чому лише чотири стуки? «А, більше не треба, – мовить у її нутрі грубий, брутальний голос. – Чотири вистарчить». Тихо. Вона простується, сміло йде до стола, легенько прикладає вістря сікача до тім'я Стальського – рука її не тремтить, підносить праву з молотком – і швидко щосили чотири рази б'є по тупім краю сікача.

Сікач, широкий на добру долоню, весь, аж по тупий край, затонув у мізку.

– Гг! – гикнув Стальський. Механічним відрухом голова метнулася вгору, за нею все тіло, воно перекинулося взад і разом з кріслом з глухим лускотом горілиць упало на поміст. Голова вдарилася до помосту, сікач вискочив із рани, за сікачем потекла кров, змішана з мізком. Стальський затрепав ногами, силкувався щось ухопити руками... ще раз... ще раз... легше... легше... годі...

Регіна стоїть і дивиться на нього. В її вухах знов бринить мелодія:

*Ой, вербо, вербо кучерява,
Ой, а хто ж тебе скучерявив?*

Надворі реве хуртовина. В її спальні щось немов зітхнуло важко-важко. «Се моя мама», – мигнуло їй у голові, і їй зовсім не було дивно ані страшно. Хробачок застукав

у стіні: раз, два, три, чотири. «Так, чотири досить», – сказав у її нутрі якийсь голос – не той попередній, брутальний, а якийсь інший, жалібний-жалібний, мов остатнє хлипання розбитого серця.

Нараз крізь рев бурі і шум сніговійниці почулись їй якісь інші тони – острі, різкі. Тра-та-та! Тра-та-та! Тра-та-та! Марш, тарабанений дерев'яними полінами по дерев'янім тарабані. «Кличуть! Кличуть!» – мигнуло в її голові, і вона скочила з місця.

Тра-та-та! Тра-та-та! Тра-та-та! – чути було чимраз ближче.

– Я зараз! Я зараз! – шептала Регіна, скочила до своєї спальні і почала надягати шубу.

Тра-та-та! Тра-та-та! Тра-та-та! – лунало крізь рев вихру на вулиці ось-ось під її вікнами.

– Іду, йду! – мовила вона, зовсім успокоєна і, не гасячи світла, не замикаючи на ключ дверей, вийшла з покою. Пішла за голосом. Сніг сипав, крутився, засипував очі, запирав дух у грудях. Ноги грузли по коліна. Регіна йшла, поспішала за гуком тарабана. Вкінці вона наблизилася до нього настільки, що побачила на яких десять кроків перед собою високу згорблену стать тарабанщика, що, б'ючи праниками по балії, йшов звільна, борючись з вітром і бродячи в сипкім снігу. Він ішов, не озирючись, просто наперед, дихав важко, так, що в хвилях, коли паузував барабан, навіть крізь шум хуртовини чути було його важке сапання.

Ідучи за Бараном усе в однаковім віддаленні, Регіна відійшла, може, на сто кроків від свого дому. Коли б була обернулася тепер, не була б побачила не то дверей – ані ганку, ані хвіртки, ані навіть жовтих плям, що падали на вулицю з освітлених вікон. Снігова курява була занадто густа. Але дві мужеські постаті, що надійшли з протиного кінця вулиці, побачили ті жовті плями.

– Чи я не казав? Стальський не спить іще! Ади, у нього світиться. Ввійдімо до нього! – мовив Шварц, ведучи попід руку Шнадельського, що, загорнувшись в свій довгий плащ і закотивши ковнір угору, йшов згорблений, мов опираючись.

– І чого ти тягнеш мене? – мовив він. – Чого нас тут треба так пізно?

– Треба, треба! Ти вже здайся на мене! – мовив Шварц і відчинив хвіртку.

– Але ж я чую себе недобре, тремчу, мене б'є пропасниця!

– Нічого! Се ж кождий зрозуміє, що ти змерз, простудився. А до розмови можеш не мішатися. Здайся на мене!

– Подивляю тебе! – мовив Шнадельський, цокочучи зубами.

Шварц тим часом ввійшов на ганок, застукав до дверей, а не чуючи ніякого голосу з нутра, взяв за клямку. Двері відчинилися. Вони були незамкнені.

– Ов, а се що таке? – мовив він, обертаючися до Шнадельського, відчинив двері і ввійшов до покою.

– А! – вирвалося з його горла, а потім він став на місці як вритий.

– Що там? – запитав Шнадельський і ввійшов також до покою, зирнув і, вхопившись руками за одвірок, занімів. Довгу хвилю стояли оба, не можучи здобутися на слово. Мертве лице Стальського з примерзлим на ньому окриком болю лежало на долівці; вишкірені зуби, вибалушені очі й заціплені кулаки надавали сьому лицю вираз якоїсь страшної дикості і жорстокості.

– Що тут сталося? – перший прошептав Шнадельський, обертаючися до Шварца.

– Укоськали його, – мовив Шварц, поборюючи своє зворушення.

– Але хто?

– Можливо, що вона. А може...

Він задумався.

– Може, хто?

– Може, Рафалович.

– Рафалович?

– Так. Щоб помститися за зроблений йому скандал.

– А в такому разі де ж вона?

– Поглянемо.

І Шварц заглянув до Регіниної спальні.

– Нема її. Може, втекла і не вернула. Може, в змові з Рафаловичем...

– Що ж нам робити? Розбудити служницю, сусід? Наробити гвалту?

– А пощо? – запитав Шварц. – Що нас се обходить? Який інтерес маємо розголошувати се?

– Або я знаю!..

– Я думаю навпаки: чим пізніше завтра викриється се вбійство, тим ліпше. Лишімо се служницю. Навіть ще більше – погасімо лампи і замкнімо покій від вулиці.

– Чи ти вдурів? А як нас застануть? Ще на нас кинуть підозріння.

– Хто нас застане? Служниця мусить твердо спати, коли не збудилася в часі бійки. А з вулиці не прийде ніхто. Виходь! Я зараз усе зроблю.

І Шнадельський тихенько вийшов із покою. Шварц загасив лампу в Регініній спальні, а потім, наблизившись до трупа Стальського, зирнув довкола.

– О, тут і капітали розсипані! – шепнув він, побачивши на столі Регініні цінні папери та біжутерії. – На дорогу се може здатися!

І він швидко зібрав усе і заховав до кишені, потім загасив лампу і напомацки вийшов із покою. Ключ був у дверях таки знадвору. Замкнувши покій, Шварц витягнув ключ і кгнув його геть у глибокий сніг. Потім, засунувши шапку на очі і закотивши ковнір на голову, пішов доганяти Шнадельського.

Тим часом Регіна йшла за Бараном чимраз далі й далі, її приваблювало торохтіння дерев'яного тарабана, що, мов невідомий, а могутній поклик, тягло її далі і далі в пітьму, бурю і снігову куряву. Вона говорила щось сама до себе, але буря виривала їй слова з уст і розкидала геть у простори. Вона йшла, не озираючись, не дивлячись, куди веде дорога. Міські доми скінчилися давно; довкола вулиці по обох боках тяглися рядами низенькі передміські хати, присипані снігом, мов великі копиці. Де-де заскрипить журавель, затріщить під напором вітру безлиста, дуплава липа. Гуркіт Баранового тарабана торохтить ледве чутно серед реву хуртовини, що робиться чимраз сильнішим. Та ось щезли й ті хатки, під ногами не чути вулиці, всюди глибокий сніг, але довкола дороги видно дерев'яне поруччя. Се міст. Баран іде далі, тарабанячи з подвійною силою. Регіна якось неясно пригадує собі сей міст, і якісь образи і зв'язки образів мигають у її голові, і, понуривши голову, вона йде за Бараном, шепчучи ненастанно:

– Іду, йду! Іду, йду!

Та ось Баран зупиняється насеред моста, похилиється на поруччя, силкується заглянути вниз. Там не видно нічого, тільки чути крізь рев вихру голосний булькіт води, що не встигла замерзнути і скажено б'ється о камінь і о дубові колоди. Се Клекіт не дрімає, провадить свою дику музику, достроєну до не менше дикого скиглення вітру в платвах і балках мостового в'язання.

Регіна наблизилася до Барана і також сперлася на поруччя та почала заглядати вниз. Побачивши її, Баран ані крихти не здивувався. Він тільки засміявся голосно і показав рукою вниз, у Клекіт. Регіна побігла очима в напрямі, куди показував Баран, але її очі не могли добачити нічого. Тоді вона попробувала перелізти через поруччя, але не могла, її черевики, шуба, спідниця – все було обліплене снігом. Тоді вона схилилася і пролізла попід поруччя, майже доторкаючись лицем до снігу. А ставши за поруччям, на краю моста, вона почала знов пильно вдивлятися в глибину. З пітьми визирнуло до неї щось страшне, бо вона жахнулася і вхопилася руками за поруччя.

– Ха, ха, ха! – зареготався Баран. – Негарно там?

Регіна випростувалася і глянула на нього.

– Ну, ну, сміло! – мовив він. – Ану!

І сильним розмахом він зіпхнув її з моста. Вона скрикнула, але в тій же хвилі чути було, як її голова стукнулася о камінь, як тіло плюснуло в воду, а потім не чути було більше нічого, крім реву вітру і глухого плюскоту води в Клекоті.

– Ха, ха, ха! – знов зареготався Баран і, вхопивши свої праники, затарабанив ними по балії щосили. Він кілька разів кивнув головою, мов на прощання, і, тарабанячи, пішов далі – не до моста, а за міст, на Вигоду, в поля. Дорогу замело снігом, – йому се було байдуже. Він ішов, западаючи де по коліна, а де й по пояс, копався в снігах, боровся

з вітром, що гуляв по полю зо страшною силою. Праники давно повипадали з його рук, балію він загубив у снігу, та проте йшов далі й далі, мов наперекір сніговійниці, що майже моментально замітала його сліди. Він балакав сам до себе, усміхався, махав руками, мов квапився до якоїсь незвісної, але недалекої мети...

LIX

Другого дня над раном вітер утих і сніг перестав падати. Та проте небо було понуре, насуплене. Розвиднювалося дуже помалу і пізно. Було щось важке в повітрі, якесь пригноблення, якась утома. Торговиці аж десь коло дев'ятої почали потрохи заповнюватися приїжджими на ярмарок селянами. Мужицькі сани, запряжені косматими коненятами, тяглися до міста по безмежних снігових полях. Коненята стрягли по черева в заметах. Сніг топився на них і мерз наново, нависав ледяними бурульками, що дзоркали при кождім живішнім руху, мов скляні коралі. Візники щохвиля мусили злазити з саней, бродити по коліна в снігу, відшукуючи дорогу. Тяжка, оплакана се була їзда сьогодні.

А проте сани тяглися за саньми з усіх сторін, з усіх сіл, усіми дорогами і гостинцями. На санях сиділи поважні господарі в кожухах, подягнених зверха гунями або полотнянками, і в високих кучмах. Візники – молоді парубки, звішували з саней ноги в великих чоботях, загрибаючи ними сніг. Хоча віче мало зачатися о одинадцятій, та проте вже від дев'ятої коло заїзду Мотя Парнаса почали збиратися зразу невеличкі, а дедалі чимраз більші купи народу. Одні приходили, другі відходили; віталися, балакали про свої домашні справи, оминаючи якось тривожно те, що в даній хвилі цікавило найбільше – справу віча. Коло десятої появилися серед селян деякі священики. Селяни кланялися їм, деякі цілували знайомих священиків у руки. Тепер у купках почалися живіші розмови – про віче і про справи, поставлені на дневнім порядку. Звільна один за одним витягали з-за пазухи та з чересів поскладані відозви, якими Рафалович закликав людей на віче і яких через знайомих розкинув кілька тисяч по всіх селах повіту. Письменні почали відчитувати відозву на голос; із куп неписьменних слухачів почулися притакування, а далі окрики. Коли у відозві дійшло до місця: «Наші опікуни, позабиравши з сіл громадські каси і зробивши з них ніби хлопську касу повітову, хочуть тепер наложити руки на ті ваші гроші і повернути їх на латання своєї дірявої кишені», – то з усіх боків залунали окрики обурення і погрози: «О, не діждуть! То наша кирвавиця! Стане їм кісткою в горлі!»

Коло пів до одинадцятої надійшов Євгеній. Він вітався з селянами, з котрих більша часть були йому знайомі особисто. Довкола нього зібралася ще на ринку велика купа

народу, що тепер разом із ним густою лавою валила до заїзду. В купі йшов веселий гамір. На всіх лицях видно було радість, надію і тривожне очікування. Деякі священники протовплювалися крізь юрбу до Євгенія, стискали його руку і шептом запитували, чи справді староство дозволило на віче, чи не робило трудностей, чи є надія, що все відбудеться без перешкоди?

– Але ж розуміється! – весело відповідав Євгеній. – Можете бути зовсім спокійні. Йдемо законною дорогою і не потребуємо критися ні з чим. А в такому разі й засідки ніякої не боїмося.

Мотив заїзд був отворений. Возівню, де мало відбутися віче, ще вчора коштом Євгенія вичистили і випорожнили; Мотьо дав дощок, із яких зроблено невеличке подіум, на ньому поставлено стіл і кілька крісел. Вічовики мусили стояти; жолоби і драбини заступали місце лож і галереї. Дощані стіни були тут і там діряві, – значить, надто великої задухи не було що боятися. Мотьо ходив у шабасовім халаті і робив гонори дому; його жінка стояла за шинквасом і з якимсь понурим видом наливала та ставила на ляді пиво, яким частували себе взаїмно вічовики.

Возівня заповнилася майже моментально, а тим часом із міста плили раз у раз нові лави. У Євгенія радувалося серце, коли дивився на ті купи селян, у яких видно було хоч невисоку інтелігенцію, але щире зацікавлення тим новим, нечуваним досі явищем, яке відтепер мало зробитися важним чинником у їх житті. Політичний рух, само думання про ширші політичні справи, читання політичних газет, а далі політична організація і боротьба – все се були речі, досі чужі селянству, незрозумілі для нього, адже ж його давніші опікуни малювали йому все те яко речі далекі, недоступні для хлопського розуму, а не раз навіть попросту заборонені. А тепер перший раз інтелігенти бралися говорити селянам про ту таємну політику. Що то буде? Як то воно піде? Чи справді уряд дозволить на се? Не диво, що всі присутні, не виключаючи священників та й самого Євгенія, з деякою тривогою ждали, як то воно піде.

– Вдарило три чверті на одинадцятую. Що таке, що нема нікого від староства? Правда, на вулиці проти заїзду появилася аж шість жандармів. Вони парами почали проходжуватися вулицею, наїживши свої карабіни багнетами. Ходили мовчки, протискаючися крізь купи селян. Деякі селяни, залякані самим їх видом, кланялись їм низько, але вони не відповідали на поклони. Тільки часом, стрітивши якого знайомого селянина, запитували його, куди йде, а почувши, що на віче, не говорили нічого більше і йшли далі. Проходячи поуз заїзд і видячи на вулиці якого інтелігента, вони відверталися так, мов і зовсім не хотіли бачити заїзду, мов зібрані в ньому й довкола нього сотки людей зовсім не існували для них.

Аж ось зробився шум і гомін між народом:

– Староста йде! Староста йде!

І справді, перед заїздом показався пан староста в супроводі будівничого, ще кількох панів і бурмістра. Селяни мовчки поклонилися йому і зробили йому дорогу, якою він, випростуваний мов свічка, пройшов аж до подіум. За ним слідом і прочі пани. На подіумі стояв уже Євгеній в товаристві кількох священників і обох референтів-селян. Пан староста дуже чемно привітався з Євгенієм, а вийшовши на подіум, окинув оком величезну возівню, заповнену мужицькими головами.

– Ну, численне зібрання! Численне зібрання! – мовив, обертаючись до Євгенія. – Справді, можна вам погратулювати, пане меценасе.

– Біда вовка з лісу гонить, пане старосто, а селян на віче, – з усміхом мовив Євгеній.

– Жаль тільки, що сьогодні даремний був їх труд, – з уданим співчуттям мовив староста.

– Як то даремний?

– Не з моєї вини, пане меценасе, їй-богу, не з моєї вини! – сквапно додав староста.

– Але ж я не розумію, що сталося.

– Ось прошу, пан міський будівничий, оглянувши комісіонально сей будинок, заявив під своєю урядовою присягою, що вважає його небезпечним для життя і здоров'я так численного зібрання. І для того... дуже мені прикро, пане меценасе... прошу вірити... тим прикріше, що зібрання справді дуже гарне...

– Значить, пан староста?..

– Повторяю: не я. Справоздання пана будівничого було для мене правдивою несподіванкою.

– Значить, наше нинішнє віче не відбудеться? – весь поблідлий, запитав Євгеній.

– На жаль, ні! Прошу се зараз оголосити зібраним і зарядити, щоб безпроволочно спорожнили локаль.

Ся розмова велася півголосом, так що тільки ті, хто стояв у безпосередній близькості, могли чути її. Тим часом у возівні стояв глухий гамір від соток зібраного народу. Деякі, що їм зачинало бути горячо в кожухах серед стиску, почали домагатися, щоб розпочинати віче. Та ось у перших рядах зібраних, тих, що були найближче коло подіуму, почав уставати якийсь гамір, якийсь неспокій.

– Що там? Що там? – летіли швидкі, півголосні запитання з різних боків. У відповідь на ті питання перекидано якісь уривані слова, рухи, окрики. Гамір ріс з кожною хвилиною.

– Прошу втишитися! – крикнув Євгеній, виходячи наперед.

– Тихо! Тихо! Мовчіть там! Слухайте! – лунали голоси в різних кутах возівні. Треба було з півмінути, поки все втишилося.

– Браття селяни! – мовив Євгеній. – Дякую вам сердечно, що, незважаючи на непогоду і заметіль, ви прибули так численно на мій поклик. Тим ви дали доказ, що розумієте своє положення і щиро бажаєте подумати про його поправу. Ви доказали, що хочете самі працювати, самі боротися з лихом, яке допікає вам з різних боків. Ви показали, як безсоромно брешуть або навмисно дурять себе ті, котрі вважають вас якимись недорослими дітьми, якимось стадом баранів, що їх пастух мусить пасти і стригти.

– Пане меценасе, – перервав йому староста, – перепрощаю. Таким тоном говорити я не позволю. Прошу зараз...

– Зараз скінчу, а щодо тону, то най пан староста будуть спокійні. Я знаю, яким тоном маю промовляти, і готов відповідати за кожне слово.

– Що там! Що там! Вільність слова! – гукнув із юрби один священик.

– Вільність слова! Вільність слова! – повторило кількадесят селян.

– Дорогі браття! – мовив Євгеній. – Тота наша вільність слова нині ще така буде, як теля на дуже коротенькім припоні. Власне пан староста завідомив мене, що наше нинішнє віче не може відбутися.

– Га! Як се? Чому се? – заревла ціла юрба величезним окриком.

– Прошу успокоїтися! – крикнув Євгеній, а по хвилі говорив далі. – Бачите, отся возівня – подивіться на неї. Як вам здається? Правда, вона ще не дуже стара, і ми не такі Самсони*, щоб могли розперти її плечима. А тим часом тутешній пан будівничий – ось він, придивіться йому! – під присягою зізнав, що вона грозить заваленням і він не ручить за наше безпеченство.

– Брехня! Безсоромна брехня! Сором будівничому! Фальшиво присяг! – посипались окрики.

– Дорогі браття! Прошу вас, покажіться вдячними сьому нашому опікунові, що так дбає за наше життя і здоров'я. А тепер – бачите, пан староста жадає, щоб ми розійшлися.

– Не підемо! Не підемо! Будемо радити, аж отся халабуда розвалиться! – ревли голоси з юрби.

– Іменем закону розв'язую зібрання! – закричав острим голосом староста. – Прошу розійтися, бо велю жандармами випорожнити локаль! А хто буде кричати та противитись, того зараз велю арештувати.

* Самсон – давньоєврейський біблійний (старозаповітний) герой, що мав надзвичайну фізичну силу, яка крилася в пасмах його волосся. Вчинив багато подвигів у боротьбі з филистимлянами. Останній подвиг – розвалив храм, де зібралося багато ворогів. Тоді ж загинув і сам.

Сі слова зробили своє. Глибока тишина залягла в возівні. Всі побачили, що не-переливки.

– Дорогі браття! – мовив Євгеній. – Чуєте самі, як пан староста чемно просить. Було б негарно, якби ми не послухали його просьби. Відложимо своє віче на тиждень. Віднині за тиждень прошу вас зібратися знов.

– Славно! Славно! – залунало з соток уст. Пригноблення, викликане словами старости, щезло в одній хвилі.

Та ось наперед виступив пан бурмістр і, заким хто-небудь міг отямитись з диву, випалив ось яку промову – щоправда, по-польськи:

– Шановне зібрання! Маю честь завітати вас, що й я на нині скликав зібрання з таким самим дневним порядком. Правда, я скликав жидів, але проте хто з вас ласкавий, прошу на моє зібрання – на Вигоду за містом!

Євгеній аж мало не підскаочив. Йому відразу стало ясно, що й до чого воно йде.

– Всі йдемо! Всі! – крикнув він, обертаючись до зібраних, і окрик «Всі! Всі!» залунав стоголосною луною. З тим окриком на устах купи селян почали висипатися з Парнасового заїзду. Бурмістр попід руку з Євгенієм, оба окружені врадуваними селянами, посунули передом. Староста, будівничий і ті панки, що прийшли з ними, стояли на подіумі, мов змиті холодною водою, і ждали, аж возівня випорожниться настільки, щоб могли вийти свobodно.

– Ну, пан бурмістр зробив мені збитка! – мовив староста до будівничого. – Але я надіюсь віддячитись йому за се.

– І хто би був надіявся! – охав будівничий. – Такий порядний чоловік! Такий патріот!

– Е, жид усе жидом! – саркастично додав один панок, і всі вони, похнюплені, пішли до староства.

L X

В своїй канцелярії пан староста застав маршалка Брикальського.

– Ну, що ж? Заборонено віче? – запитав сей зараз по першій привітанню.

– Заборонено, але тільки наполовину.

– Як то наполовину?

– Так, що забралось з одного місця, а має відбутися в другім.

– Хіба ж се так може бути?

Староста пояснив маршалкові підступ, на який узяв його бурмістр.

– От диво! – аж скрикнув пан маршалок. – Я би по нім ніколи не надіявся.

– Хлопсько-жидівська конспірація, пане маршалку! – мовив напівжартливо староста.

– І пан староста не мають способу розбити сю конспірацію?

– Що ж я зроблю? На бурмістрове зібрання поїхав комісар. Ми думали, що се буде зібрання з самих жидів, і для того я не дав йому ніяких спеціальних інструкцій.

– Але ж через присутність хлопів характер зібрання зміниться. Причина до розв'язання.

– Ні, пане маршалку. Віче заповіджено як публічне. Значить, кождий має право прийти.

– Ну, то ужиє собі там пан Рафалович! Ах, *ad vosem!** Чули, пан староста, які галантні авантюри мав той пан Рафалович сеї ночі?

– Ні, не чув нічого.

– О, цікаві історії!

І пан маршалок розповів з власними прибільшеннями історію про нічний напад Стальського на Рафаловичеве помешкання, розуміється, ставлячи справу так, що уведення Рафаловичем жінки Стальського являлося безсумнівним фактом.

– Бійтеся Бога! – скрикував раз по разу староста під час сього оповідання. – Але відки ж пан маршалок знають се?

– Власне оповів мені один із свідків сеї авантюри. Зрештою по місті скрізь говорять про неї голосно.

В тій хвилі ввійшов возний і подав старості якесь письмо. Сей перебіг його очима і аж підскаочив з дива.

– Представте собі, пане маршалку: донесення від поліції! Стальського найшли нині рано вбитого в його помешканні. Його жінка щезла безслідно.

– От і бачите! Се він! Се його рука. Коли не сам, то хтось із його намови.

– Ах! Се показує нам справу в новім світлі! – мовив староста, тручи себе долонею по чолі, мов бажаючи видобути відтам те нове світло.

– Я би радив зараз на вічі, з-посеред хлопів, арештувати сього панича. Се раз на-завсіди заріже його в їх очах, зробить його неможливим, – мовив рішучо маршалок.

– Розуміється, розуміється! Тільки на власну руку я не можу сього зробити.

– Суд недалеко, – мовив маршалок. Він чув себе в тій хвилі премудрим стратегом, що видає накази й інструкції, від яких залежить закінчення великої битви.

Не гаючись, вони вибігли оба зо старостою і подались просто до президента суду.

А на Вигоді тим часом розпочалося віче в дуже піднесенім, навіть веселім настрої. Жидів зібралось дуже небагато; се знав бурмістр дуже добре наперед, що в торговий

* До речі (лат.). – Ред.

день кожному жидові сто раз важніше діло торг, ніж якась там повітова організація. Та й ті жиди, що зійшлися з цікавості, уступили набік і згубилися в юрбі, коли величезний заїзд наповнили селяни, що густими лавами надтягли з міста під проводом бурмістра і Рафаловича. Комісар від староства ждав уже і широко витріщив очі, побачивши такий склад «жидівського» віча. Він пробував супротивлятися, але бурмістр вияснив йому, що не має причини до протесту, що ані характер, ані порядок денний віча через се не зміняться. Комісар, не маючи на сей випадок ніякої виразної інструкції від старости і не хотючи задиратися з бурмістром, успокоївся і постановив ждати, що буде далі.

Перший промовив до зібраних бурмістр. Він перепросив «шановних» зібраних, що говорить по-польськи, сказав кілька слів про важність таких зібрань, похвалив селян, що явилися так численно, – підпустив шпильку жидам і інтелігенції, що, хоч зібрання було оповіщене плакатами, їх явилось тут так мало. «На наш сором, навіть референт, що мав говорити про першу точку в справі вибору нової кагальної старшини – Вагман – не явився». (В залі сміх і брава.) І для того бесідник просить зібраних змінити денний порядок і покласти теперішню першу точку на друге місце, а взяти наперед другу: справи повіту.

Загальні оплески і брава покрили кінець бурмістрової промови. На внесок Євгенія вибрано пана бурмістра одноголосно головою сього першого в сьому повіті народного віча і висловлено йому подяку за несподівану гостинність. Потім забрав голос Євгеній яко референт другої точки.

Гарячими, різкими словами змалював він сумний стан людності в повіті, бідність, брак опіки, здирства, лихву, темноту. Потім, оповівши докладно історію так званої «хлопської каси», вияснив думку так званої реформи на основі нового проекту. Він говорив виразно, що тут ходить о загарбання хлопського гроша для рятування панських маєтків в часі, коли селянські хати і поля за неуплату не раз кількох ринських ідуть на ліцитацію. Промова від перших речень ударила всіх зібраних по серцях. Майже за кожним реченням локаль дунав грімкими окриками признання. У зібраних горіли очі, тремтіли уста; деяким старшим виступали сльози на віях.

– Браття селяни! – говорив Євгеній. – Покажім, що ми не діти, що не дамо водити себе за ніс. Не даймо загарбати собі своєї кирвавиці. Піднесімо грімкий голос против сього панського замаху на наше добро, такий грімкий, щоб і глухі почули нас. Станьмо як один муж против нього! Сей новий проект не сміє бути ухвалений в раді повітовій. (Окрики: «Не сміє! Не сміє!»). Zobov'яжім усіх членів ради, вибраних із сільської курії, щоб були противні тій реформі. Посилаймо з кожного села подання до ради повітової і до виділу крайового против неї. А коли би наші вельможні, але незаможні опікуни не зважали на се все і таки перевели таку зміну, то ми маємо в руках ще один спосіб:

кожда громада зажадає судовою дорогою звороту своїх грошей, узятих до повітової каси. І вона виграє той процес.

Ся промова відразу влила в зібрання бадьорий, живий настрій. Один за одним почали виступати на мовницю селяни. Люди, про яких, судячи з їх зверхнього вигляду, всякий сказав би, що ледве вміють дорахувати до п'ятьох, нараз виявляли себе неабиякими бесідниками. Але ж бо тема – горе і злидні сільського життя, визиски лихварів, надужиття урядників та дрібних повітових п'явок – ся тема була аж надто відома всім, аж надто налялася кожному горлом і вухами. Одні говорили про своє бідування поважно, сумовито, з тим лаконізмом, що не раз дужче хапає за серце, ніж цвітисті промови. Інші – і таких було більше – малювали свою нужду жартовливо, досадними порівняннями, прикладами та приповідками. «Ого, пішли наші парафіяни глаголити во притчах!» – мовив о. Зварич до Євгенія, коли зібрання при таких промовах раз вибухало голосним, масовим реготом, то знов надгороджувало бесідника гучними оплесками та криками одобрення. Навіть бурмістр, що зразу досить скептично дивився на перших бесідників у кожухах і «пасових» чоботях, швидко змінив свій погляд, реготався до розпуку на своїм президіальнім кріслі, бив брава і, похилиючися до Євгенія, з роз'ясненим лицем мовив:

– Ну, пане меценасе, gratулювати вам таких бесідників. Вони могли б зробити ефект на кождім зібранні.

– Але ж бо їх учителька, галицька нужда, могла би зробити ефект у цілій Європі, якби була більше звісна їй, – відповів Євгеній.

– Ну, сама нужда всього не зробить. Не кривдіть свій народ. Треба подивляти вроджений талант тих людей, у яких нужда не приглушила, не заморочила його. І що найцікавіше для мене, признаюсь вам, – се їх гумор, що блискає, мов огники з попелу.

Тема – нужда в повіті – була невичерпанна. Селяни, розохотившись, були б говорили Бог зна доки. Євгеній просив бесідників обмежитися на тім, що було сказано, і предложив вічу резолюцію до ухвали. В тій резолюції протестовано проти наміреної реформи каси, взивано до агітування по селах в тім дусі і до вношення писаних протестів до ради повітової і до виділу крайового. Резолюцію з радісними окриками прийнято.

– Тепер переходимо до дальшої точки денного порядку, – мовив бурмістр, але в тій хвилі сталося щось таке, що відразу змінило настрої віча. Бурмістрові слова були заглушені якимсь гомоном ізнадвору. Від входових дверей заїзду чути було гукання: «Набік! Набік! Розступіться! Пан староста йде!» Євгеній схопився з місця, прочуваючи якусь нову пакість. Так само зірвався зі свого місця й пан комісар і почав пильно заглядати, що там таке діється. Зібрані з трудом проступилися, творячи серединою не дуже широко вулицю. Сею вулицею почав протискатися до президіального стола пан

староста в супроводі поліційного комісара і одного звичайного поліційного капрала, при шаблі і в рогатівці на голові. В локалі залягла мертва тиша. У всіх тьохнуло щось у груді; всі розуміли, що ся поява не віщує добра.

– Хто тут президент? – запитав строго-урядовим тоном пан староста, вступивши на подіум і не дивлячися ні на кого.

– Я, пане старосто, – мовив бурмістр.

– Заявляю вам, що приходимо сюди іменем закону. Пане меценасе Рафалович, – додав він, обертаючись до Євгенія. – Дуже мені прикро, що мушу перервати вам вашу приємну забаву, але...

– Іменем закону арештую пана! – мовив поліційний комісар, наближаючись і кладучи Євгенію руку на плече.

Євгеній стрепенувся, мов від дотику гадюки.

– Можу запитати, за що арештуєте мене?

– Ось судовий наказ! – мовив комісар, подаючи йому піваркуш паперу.

Євгеній поблід. Літери скакали у нього перед очима. Серце билося сильно, то знов хвилями немов зовсім завмирало в грудях. Тільки по страшених зусиллях він здужав прочитати в наказі фатальні слова: «наслідком сильного підозріння о сповнення злочину з § 136 зак[ону] карного».

– Що? – промовив він ледве чутно, задихавшись зі зворушення. – Злочину з § 136? Себто убійства? Се що за невчасний жарт!

– Ні, пане, не жарт! – мовив староста. – Сеї ночі сповнено страшний злочин на особі Стальського. Не заперечите, що ви знали його. Не заперечите, що сеї ночі ви мали з ним не дуже дружну стрічу. Не заперечите, що з його жінкою...

– Пане! – скрикнув Євгеній, і вся кров збіглася до його серця, і його руки задрожали.

– Ну, та се не моє діло, – байдужно мовив староста. – В суді будете толкуватися. Поліція, відвести його!

Всі зібрані стояли ні живі ні мертві. Хоча дальші не чули й не розуміли нічого, що тут діялось, але всі чули, що твориться щось погане. Євгеній тим часом відзискав свою притомність духу.

– Дорогі браття! – обернувся він до селян. – Мене арештують. Не знаю, яким дивом я попав у підозріння, що нібито я сеї ночі замордував чоловіка, з яким учора мав сварку. Кленусь Богом і сумлінням, що я невинний. Але коли суд велить ув'язнити мене, то я не можу спротивитись. Маю надію, що моя невинність швидко виясниться. Для того розстаюсь з вами зовсім спокійно. Не падайте духом! Робіть своє, щоб наші вороги не тішилися з нашого занепаду. А тепер будьте здорові! Радьте спокійно далі. Я піду, куди мене тягнуть. Чисте сумління додасть мені сили знести й сю тяжку пробу. Прощайте!

І в супроводі поліціантів він зійшов із подіум і вийшов. На вулиці ждали санки, на які посаджено Євгенія; поліціанти сіли по обох боках його; коні рушили, і швидко снігова курява закрила санки перед очима селян, що цілою купою виринули з заїзду, проводжаючи очима Євгенія.

Настрій віча по відході Євгенія був подібний до настрою в домі, з якого винесено мерця. Пан бурмістр сидів на президіальнім кріслі ні в сих ні в тих, селян багато вийшло за Євгенієм і не вернуло вже назад, а тих, що лишилися, свердлував пан староста своїми проникливими очима, немов запитував їх, що властиво тут роблять і на кого ждуть. Перший очуняв о. Зварич. Він попросив голосу і предложив селянам внесок; з огляду на несподівану сьогоднішню пригоду розійтися і, не забуваючи того, що ухвалено нині, агітувати далі за вічем, яке буде скликане, скоро тільки обставини дозволять на се. Він закінчив словами заохоти і надії, що пригода, якої жертвою зробився Євгеній, швидко мине і не принесе ніякої шкоди народній справі ані народному рухові в повіті. Ся промова підбадьорила зібраних. Зваричів внесок прийнято, і віче замкнено, тим більше, що жида, які буцімто мали обговорювати ще вибори до кагалу, всі пішли до міста зараз по виведенні Євгенія. Так скінчилося те перше повітове віче. Живо розмовляючи, йшли селяни купками з Вигоди до міста. Староста з бурмістром поїхали передом у фіакрі. Свіжий факт арештування адвоката, та й то ще підозреного за вбійство, усунув набік усякі інші теми розмови. Бурмістр розпитував про деталі, про обтяжливі моменти, які вказали конечним арештування. Староста чув себе якимсь невдоволеним, мов потрохи винуватим, толкував, вияснював.

– Боюсь, що панове перехопились! – хитаючи головою, мовив бурмістр. – Се ж не дрібниця. Адвокат не втікав нікуди. Можна було подождати, вияснити справу ліпше. Адже се арештування наробить гомону в цілім краю. І – прошу вірити, не в самих тільки руських сферах повстане думка, що се тенденційне арештування.

– Тенденційне! – мов ужалений скрикнув староста. – І з ваших уст чую се, пане бурмістру!

– Доказ, як швидко, сама собою, насувається така думка. І коли нема абсолютної певності, що Рафалович винен, – а я боюсь, що такої певності нема, – то се готово вийти на нову компрометацію наших властей.

Староста понурих голову і замовк.

Коли доїжджали до ринку, фіакер спинився у вулиці проти Вагманового помешкання. Вулицю залягла густа купа народу, серед якої видно було високу стать Шнадельського, що, блідий, розхристаний, говорив щось живо і голосно.

– Що се таке? Що тут? – скрикнули рівночасно оба достойники, на різні боки зіскакуючи з фіакра.

- Жид повісився, – відповіла якась перекупка.
- Що за жид?
- Властитель камениці.
- Вагман?

Бурмістр одним скоком був коло Шнадельського! Сей з якимсь гарячковим запалом говорив – швидко, уриваними фразами, обертаючись на різні боки:

– Але ж нема півгодини... Притисло мене, конче потрібно було грошей. Приходжу, сінешні двері отворені, а від покою замкнені... Жінка десь виїхала і досі не вернула. Служниці також нема... Крізь дірку від ключа бачу: стоїть насупроти під стіною. Кличу, стукаю – не рушається. Поліція мусила посилати по слюсаря, бо двері замкнено знутри, ще й ключ витягнуто. Розуміється, що сам!

Староста вже був усередині, де урядувала поліція, і по кількох мінутах, вислухавши реляції ревізора і не приписуючи справі ніякого більшого значення, побіг до президента суду, щоб порозумітися в справі арештованого Рафаловича.

В президентовім передпокої він застав Шварца. Сей оповів йому, що прийшов сюди з паном маршалком, який власне є у президента, що пан президент післав власне за слідчим суддею і що він, Шварц, може служити щодо сеї справи деякими поясненнями. Потім староста ввійшов до президіального бюро.

- А, ось і пан староста! – скрикнув весело пан маршалок. – Ну, що ж чувати?
- Якийсь фєральний день сьогодні, пане маршалку! – мовив староста. – Власне довідаюся, що наш любенький Вагман повісився.
- Що? Вагман?
- Повісився?
- Так, повісився. В своїм покою. Коло своєї каси, яку лишив отвореною.
- Але, може, то знов яке вбійство? – запитав президент.
- Ледво. Ані слідів мордування, ані слідів рабунку не знати. Зрештою тіло взяли до обдукції, а поліція веде слідство на місці. Але, повторю, убійство дуже сумнівне. Двері покою замкнені були зсередини, і ключ лежав насеред покою.
- Насеред покою? Чому не в дірці? – завважив президент.
- А в касі, здається, не бракує нічого. Зрештою, побачимо, що скаже поліція. Та що там! Невелика птиця Вагман. Одною п'явкою менше в повіті.
- Ну, так. А все-таки се самовбійство видається мені загадковим, – мовив президент. – Вагман не виглядав на чоловіка, що носить з самовбійчими думками.
- Навпаки, – закинув маршалок. – Від часу, як умер його син, ходив засумований. Кажуть, що журився дуже, плакав по ночах. Можливо, що се й доконало його.
- Можливо, – в задумі мовив староста.

– Ну, а що ж наш демагог? Дуже пручався перед арештуванням?

– Ні, – мовив, ще дужче задумуючись, староста. – Був над сподівання спокійний.

– Перелякався? Тремтів?

– Виглядало так, немов вість про вбійство Стальського була для нього несподіванкою. На відхіднім запевняв усіх зібраних про свою невинність.

– Ну, се справді був би досить незвичайний феномен, – мовив президент, – щоб убійця зараз на другий день аранжував публічне зібрання наперекір властям і промовляв аж до самої хвили арештування.

– Так зовсім неможливим се не було би, – мовив староста. – Всякі феномени бувають. Але своєю дорогою, – я пильно обсервував його весь час і дійшов до такого погляду, що або сей панич незвичайно рафінований злочинець, або винен у вбійстві Стальського стільки ж, що ви або я.

В тій хвилі застукано до дверей і ввійшов слідчий суддя, який успів уже здебільшого переслухати Рафаловича, заким велів відпровадити його до арешту.

– Ну, що? – запитав його президент.

– Розуміється, перечить, – лаконічно мовив суддя.

– Всьому перечить?

– Ні. Навпаки. Оповів мені зовсім щиро всю історію своєї знайомості зі Стальським і з панею Стальською.

– А, так і з нею він був знайомий?

– Так. Се, так сказати, його *Jugendliebe**. Вчора вечером вона надумала покинути мужа, була у нього, давала йому свій саквояжик на агітаційний фонд. Що було в саквояжику, він не знає. Тут надійшов Стальський зо свідками – вона усунулась до його спальні. Він викинув Стальського – все признав так, як говорили свідки. В спальні пані Стальської вже не застав і не бачив її більше.

– І се все?

– І се все.

– І ви вірите йому?

– Признаюсь панові президентові, я заявив йому виразно, що не вірю, не маю права вірити. Остатні його твердження нічим не доказані. Де поділася Стальська? Куди ділося те, що було в саквояжику – ось питання, яких роз'яснення могло б вияснити справу вбійства. А на сі питання він не знаходить ніякої відповіді.

– Але ж свідки стверджують, що вона потім була дома і що між нею і Стальським прийшло до сварки, – закинув президент.

* Юнацьке кохання (нім.). – Ред.

– Се так, – мовив слідчий, – але се ще не доказ, що Рафалович потім не виходив із дому, і не зайшов до Стальських, і не вбив Стальського, і не поміг їй скритися десь-кудись.

– А вважаєте виключеним припущення, що вона сама вбила його?

– Виключеним не виключеним, але мало правдоподібним. Удар був страшенно сильний, хоч завданий у сні. Сікач, не дуже-то й острий, увесь затонув у чашці.

– Значить, по вашій думці, тепер?..

– По моїй думці, треба вислідити, де поділася пані Стальська. Вона зможе найліпше пояснити нам остатні фатальні хвили.

– Ах, тут є Шварц, – скрикнув пан маршалок. – Він каже, що має деякі деталі до вияснення сеї справи.

Покликали Шварца.

– Я власне написав для пана Шварца візвання на завтра, – мовив слідчий. – Показується, що пан Шварц належав до товариства, що забавлялося зі Стальським у реставрації в хвилі, коли сторож – ага, треба буде візвати ще того сторожа! – отже, коли сторож доніс про сходи пані Стальської з Рафаловичем. Що пан Шварц має нам сказати?

Шварц оповів коротко про вчорашні події. Коли Стальський зо свідками пішов до Рафаловича, він лишився в реставрації, не хотів мішатися в сю неприємну історію. Потім здибав Шнадельського, що зі зворушення аж розхорувався. Оба пішли додому. Але сьогодні рано, о дев'ятій, він бачив паню Стальську на залізничім двірці. Поїхала, здається, в напрямі до Львова.

Се було дуже важне відкриття.

– Зараз телеграфую на всі стації і до львівської поліції, – мовив слідчий. – Віднайдення сеї пані для слідства першорядна річ.

– Чи не міг би я прислужитися чим? – закинув Шварц. – От, приміром, об'їхати найближчі стації і розвідати усно, чи не висіла де там? А в крайнім разі доїхати аж до Львова?..

Президент обернувся до слідчого.

– Як пан совітник думають?

– Що ж, се було би не зле. Мати чоловіка, що особисто знає дотичну особу – все ліпше, ніж телеграфічно посилати рисопис, який і так не все осягне мету.

– Добре, – згодився й президент. – Розуміється, поїдете як приватний агент. Я дам вам свій білет.

– Коли пану президентові залежить на поспіху, то добре було б зробити се зараз. О першій відходить поїзд.

– Але де я вам візьму грошей на дорогу? Без ухвали радної палати не можу.
 – На перший раз у мене є пару ринських, а там я зателеграфую, куди мені вислати.
 – Коли так, то в ім'я Боже! – мовив президент і, написавши кілька слів на своїм білеті та вложивши його в коверту, вручив Шварцові. Сей поклонився всім панам і побіг із сього будинка, де під впливом виводів слідчого, які він підслухав під дверима, і під впливом його запитань йому почало було робитися душно і нелюбо.

Вирвавшись з суду, Шварц пустився бігти додому, де надіявся застати Шнадельського. Але на ринку йому надсунула назустріч купа народу, серед якої Шнадельський, розхристаний, увесь червоний від гарячки, що палила його, захриплий і ледве притомний, усе ще викрикував уриваними, беззв'язними реченнями своє оповідання про те, як то він відкрив неживого Вагмана. Шварц увесь похолов, зрозумівши ситуацію. Він знав, що Шнадельський хорий, що його палить гарячка. Він усю ніч усе говорив про Вагмана. Над раном, коли Шварц обложив був його голову снігом, він трохи успокоївся і заснув. Шварц також не мав спокою. Його тягло до міста, на ті місця, де він господарював уночі. Він перейшов пару разів попід Вагманові вікна, але, бачачи все в спокої, лагодився йти до Стальського, коли його здибав на вулиці пан маршалок. Сьому він розповів про нічну пригоду між Стальським і Рафаловичем, не згадуючи про те, що бачив Стальського вбитим.

Коли маршалок із сею новиною побіг до старости, Шварц, гонений тривогою, побіг до свого помешкання, де жив також Шнадельський. Сей власне прокинувся і збирався вийти, хоч гарячка його поменшала мало. Шварц успокоїв його, поклав знов до ліжка, обложив голову снігом і просив, щоб не йшов нікуди, поки він не верне. Шнадельський обіцяв, і Шварц пішов, щоб полювати на яку добру нагоду. Він знов здибав маршалка і з ним разом пішов до президента. А Шнадельський тим часом зібрався і побіг до Вагманового помешкання, де й справді наробив розруху, відкривши Вагманового трупа.

Шварц зрозумів небезпеку положення. Хорий, напівнепритомний чоловік, що ще весь стоїть під враженням сповненого вчора злочину, а довкола юрба народу, а там слідчий суддя, що вже так близький до розмотання всіх тайн учорашньої ночі... поліційні пошукування в Вагмановім помешканні... ще, чого доброго, покажеться граф Кшивотульський і виявиться брак готівки в Вагмановій касі – все се полум'ям ударило на нього. Він незаметно підійшов до Шнадельського і, взявши його за руку, шепнув йому:

– Ходи додому!

– Га? – також шептом запитав Шнадельський і весь стрепенувся від Шварцового дотику. – Се ти? А ти чого хочеш?

– Ходи додому! – знов з притиском шепнув Шварц і потягнув його з собою. Шнадельський ішов, усе щось балакаючи про Вагмана, про шнур, про ключ насеред покою і про касу, яка знаходиться в порядку, зовсім у порядку...

– Бійся Бога, чоловіче, мовчи! – шепнув йому Шварц, вивівши його з юрби. – Що ти робиш? Пощо ти йшов із дому? Сам не тямиш, що з тобою!

Шнадельський витріщив на нього очі. Більш інстинктом, як розумом, він зміркував небезпеку і дав без опору вести себе. За півгодини оба були зібрані. Фіакер завіз їх на залізницю. Шварц узяв два білети до одної недалекої стації, де залізниця розділювалася надвоє. Там замість до Львова він узяв білети до Перемишля. В Перемишлі він узяв білети до Кракова, сим разом білети другої класи; давши гультена кондукторові, одержав окреме купе, в якому замкнувся з хорим Шнадельським. З Кракова він узяв білети до Берліна. Коли доїхали до Берліна, Шнадельський лежав у купе зовсім непритомний, у страшенній гарячці, кричав, зривався і знов падав, стогнав, то знов балакав щось незрозуміле. Шварц рад-не-рад мусив лишити його. За порадою кондуктора, він завіз його до якоїсь приватної лічниці, де у нього сконстатовано остре запалення легких, занедбане в перших стадіях. Шварц записав його на фальшиве ім'я, заплатив за лічення на місяць наперед, подав свою – також фальшиву – адресу в Берліні і, не озираючись довше, дмухнув до Бремергафен, а відси під фальшивою назвою за море.

Слідчий арешт Євгенія протягся довше, ніж він надіявся зразу. Правда, слідчий суддя вже по кількох днях важких і старанних пошукувань дійшов до внеску, що Євгенієві зізнання абсолютно правдиві і що правдоподібність його вини чи співвини в убійстві Стальського дуже мала. Та проте палата радна, під впливом старости і президента, не згоджувалась випустити його на вільну стопу; ті дигнітарі боялися закиду тенденційного арештування, і слідчий суддя одержував усе нові поручення – доповнювати слідство. Обставини наче змовилися против Євгенія. Два найважливіші свідки, що могли бути пояснити справу, Регіна і Баран, пропали без сліду; а тут в додатку щезли, мов камінь у воду, ще два важні свідки – Шварц і Шнадельський. Правда, зразу здавалося, що нічого важного вони не могли зізнати, але слідчому чим далі, тим більше загадковою видавалася їх роля тої фатальної ночі.

Та ось у тиждень по арештуванні Євгенія приїхав до міста граф Кшивотульський. Він лежав хорий і тільки недавно довідався про самовбійство Вагмана. Прибувши до міста, він пішов просто до президента суду і запитав його, чи в Вагмановій касі знайдено 50 000 з[олотих] р[инських], які він день перед тим дав був йому за продані цінні папери. Президент витріщив очі. Се була абсолютна новина. Ніякої готівки в касі не знайдено. І хоча лікарська обдукція не знайшла слідів убійства, то тепер справа комплікувалася правдоподібністю рабунку. Хитра втека Шварца, поведження Шнадель-

ського при відкритті Вагманового трупа – се були моменти, що кидали підозріння в їх бік. Слідчий зробив ревізію в Шварцовім помешканні і знайшов Вагманів квит, виставлений Кшивотульському, і Вагманів лист. Се відразу кидало на справу погане світло – і за обома джентльменами розіслано гончі листи.

Тим часом справа арештування Євгенія вдарила голосною луною в цілій крайовій пресі і відгукнулася також у Відні. Обвинувачення його за такий страшний злочин зразу замикало уста його прихильникам, усувало набік підозріння щодо політичного характеру сього процесу. Правда, факт, що арештування було dokonane на вічі і при участі старости, кидав відразу дивне світло на цілу подію. Та проте преса здержувалася від коментаріїв. Натомість кілька адвокатів-русинів зголосилося до суду, що хочуть узяти на себе оборону Євгенія, а віденська газета, що друкувала Євгенієві дописи, прислала свого кореспондента, щоб на місці розвідався про справу. Сей кореспондент пішов розвідувати у священників, міщан, урядників, мав довгу розмову з бурмістром, і його кореспонденція вдарила, мов грім, на штучну будову підозрінь і припущень, якими в першій хвилі обмотано Євгенія. Обік того кореспондент змалював досадно загальний настрій людності, її безпомочність супроти надужить, і на тім тлі показав Євгенієву роботу як промінь світла в темному царстві. Пан староста лютився, пан президент шкробався по лисині, а пан маршалок – е, пан маршалок мав інші клопоти, що не позволяли йому надто живо займатися Євгенієвим процесом.

У повіті клекотіло. Селяни грозили війтам і членам ради повітової каліцтвом в разі їх згоди на реформу каси. Проект реформи, який пан маршалок бажав перевести в тихості, з нагоди справоздань із віча дістався до газет і дочекався в руських і деяких польських газетах острої критики та осуду. Пан маршалок мусив махнути на нього рукою, тим більше, що він тепер був йому непотрібний. Швидко по вічі зробив йому візит граф Кшивотульський і попросив на розмову в чотири очі. Розмова тривала довгенько, а наслідком її було, що пан маршалок зрезигнував із усіх своїх дигнітарств у повіті, добровільно «продав» свої добра графові і забрався з рештою капіталу до Львова, незабаром дістав якусь посаду при одній високій автономічній інституції.

Було середопістя, коли майже безпосередньо один за одним наскочили факти, що вияснили Євгенієву справу. Почало таяти. Ворони і лиси на полі віднайшли замерзлого Барана, що досі лежав присипаний снігом, а рибаки витягли з Клекоту трупа Регіни. Вкінці з Берліна привезено Шнадельського, що, видужавши трохи в лічниці, сказав свою правдиву назву і тим зрадив себе супроти поліції. Він був безнадійно хорий: передавнене запалення легких розвило у нього зароди туберкул. Приставлений до суду, він оповів докладно про вбійство Вагмана і про свій із Шварцом візит в домі Стальського. Самовбійство Регіни давало всяку правдоподібність, що вона сама вбила

свого мужа, а оповідання Шнадельського веліло догадуватись, що не хто, як Шварц, забрав ті цінні речі, які були в Регінінім саквояжику і які при свідках висипав із нього Стальський. Се змінило справу відразу. Євгенія випущено з арешту, і слідства щодо вбійства Стальського занехано, натомість против Шнадельського виточено процес о вбійство Вагмана. Та він, не дожидаючись навіть акту оскарження, повісився в своїй келії.

Вийшовши з тюрми, Євгеній зараз на другий день зголосився в бюрі пана старости.

– А, пан мецenas! Вітаю! – з вимушеною чемністю вітав його староста. – Запевняю вас, мені страшенно прикро було... ота фатальна помилка... Але, признають пан мецenas, обставини зложились були так... Ну, та я рад, дуже рад, що все вияснилося і що будемо знов матиприємність...

І він щиро потрясав Євгенієву руку.

– Дуже вдячний пану старості за гуманні почуття, – спокійно мовив Євгеній. – Але у мене до пана старости одна просьба.

– О, прошу, прошу! Чим можу служити?

– Пан староста винні мені маленьку реабілітацію.

– Я? Пану?

– Так. Пан староста були так ласкаві асистувати при моїм арештуванні в часі віча. Думаю, що се не буде з мого боку нічим несправедливим, коли попрошу пана старосту – перед таким самим вічем, прилюдно вернути мені честь і заявити урядово...

– Але ж, пане, се не моя річ! – скрикнув староста.

– Розумію. Се буде трошка некорект. Але власне лиш остільки, оскільки некорект було поступування пана старости при моїм арештуванні. Надіюсь, що гуманність пана старости виявить себе тут вповні. Інакше мусив би я вжити інших, правних способів. Ось тут маю честь вручити пану старості донесення про віче, яке скликаю на слідуючий торговий день до Вигоди. Надіюсь, що перешкод сим разом не буде ніяких.

Євгеній чемно вклонився і вийшов. А пан староста довго потім ходив по своїй канцелярії, тер рукою чоло, фукав і плював, розкладав руками і воркотав щось сам до себе, вкінці з резигнацією кинувся на свій урядовий фотель і зітхнув важко:

– Чорт його візьми! Чи сяк зроблю, чи так, а ордер пропав напевно!

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ВОРОЖБИТ*

Коли Хмельницький, засуджений гетьманом Потоцьким** на смерть, утік із в'язниці і прямував на Січ, трапилося, що одного вечора проїжджав попри великий ліс. Боячись попастися потемки в руки гетьманській погоні, він завернув конем у ліс, думаючи переночувати де-будь під дубом.

Доки була стежка вигідна, він їхав на коні. Та далі пішла гущавина, сумерки хапали за очі, і пан чигиринський сотник мусив злізти з коня, взяти його за поводи і вести далі, ногами мацаючи стежку під собою.

Коли, по його думці, вже був досить далеко від краю лісу, серед непролазної гущави, почав озиратися, де би знайти місце, відповідне для нічлігу. Роздивляючись пильно довкола, він побачив, як не дуже далеко від нього блиснуло світло.

«Що се таке? – подумав Хмельницький. – Погоня? Та ні, чого б погоні затісуватись у таку непролазну гущавину? Лісові сторожі? Але ж тут їм нічого пильнувати. Панське полювання? Але ж не чути грання рогів, ані дзявкоту псів. А може, втікачі, що прямують на Січ, як і я? В такому разі вітайте до компанії!»

І він, оглянувши підсипку на своїх пістолях та попробувавши вістря татарського ятагана у себе за поясом, перехрестився і почав разом з конем звільна пробиратися крізь гущавину в напрямі до світла.

Коли наблизився до нього на яких п'ятдесят кроків, опинився на невеличкій поляні, серед якої під віковичним дубом стояла малесенька хатка, покрита зеленим дерном

* Новела вперше побачила світ 1901 р. Невдовзі була перекладена на німецьку мову.

** Потоцький Миколай (1595–1651) – польський магнат, коронний гетьман Польщі. Керував придушенням козацько-селянських повстань в Україні 1637 і 1638 рр.

замість стріхи і майже вся вросла в землю. Крізь одно-однісіньке віконце блимало світло. Зрештою на поляні було пусто і тихо.

Переконавшись, що засідки ніякої нема, Хмельницький спутав свого коня і пустив його пастися на полянці, не здіймаючи з нього сідла, а сам, з рукою на рукоятці ятагана, пішов до хати і застукав у двері.

– Ввійди, – почувся знутри глибокий голос, мов з-під землі.

Хмельницький торкнув ногою дубові дверцята і, згинаючися глибоко, ввійшов до хатчини. В ній при огнищі сидів старий-престарий дід з білою, як молоко, до пояса, бородою і сушив при огні нашпилянну на рожнах рибу.

– Здоров, діду! – мовив Богдан, ледве можучи випростуватись у низенькій землянці.

– Здоров, гетьмане! – мовив дід, не озираючись.

– Гетьмане? Який я тобі гетьман? – з зачудуванням мовив Хмельницький. – Я бідний утікач, простую на Січ і прошу в тебе нічлігу на сю ніч.

– Сідай, гетьмане, гостем будеш! – мовив старий, усе ще не змигаючи оком і вдивляючися в червоне полум'я огню.

Хмельницький сів на дубовім ослінці край вікна, пильнуючи заслонити своїми широкими плечима віконце так, щоб світло не блимало надвір.

– Не турбуйся, гетьмане, – мовив дід, неначе вгадуючи його думки, – тут ти безпечний. Зрештою, що тобі суджено, того не минеш.

– А, так ти такий! – мовив усміхаючись Богдан. – Умієш читати в тій темній книзі, де записана наша судьба? І там стоїть про моє гетьманство?

– Стоїть.

– Спасибі, діду, за звістку! Тепер я безпечний. А більше й знати мені не потрібно. Може, даси що перекусити, чи маю лягати натще?

– Перекуси, а потім ляжеш натще, – мовив дід і подав йому одну свіжо всушену рибу зі свого рожна. Хмельницький підійшов до огнища, відірвав рибі голову і кинув у полум'я, а потім, як чоловік голодний, не розщипуючи і не тереблячи її, вкусив.

Та в тій хвили почув у руці і в устах щось холодне і слизьке. Зирнув, а се величезна гадюка без голови вилая в його руці. Виплюнув те, що вкусив, – і се також був шмат гадюки. З жахом і обридженням він кинув огидливу страву геть від себе. Дід за той час не переставав вдивлятися в полум'я огню.

– Діду, що се таке? – запитав Хмельницький, отямившись від хвилевого перестрашу.

– Иди спати, гетьмане, – мовив дід. – Іншої страви для тебе не маю, а що значить те, що ти бачив, про се не пора тепер говорити. Завтра дізнаєшся.

Хмельницький вийшов із хати, постелив свою бурку під дубом і ліг. Хоч і як був утомлений цілоденною дорогою, він не міг заснути. В його тілі тремтів іще перестрах,

очі недвижно вдивлялися в темний простір. На небі горіли зорі, і їх світло видавалось йому з цього місця якимсь дивним, незвичайним. По листю і гілляках старого дуба ходило якесь тужливе зітхання і торкало якісь глибокі, таємні струни в Богдановім серці. Дивні думи миготіли в його голові, мов тихі, далекі блискавки, що віщують наближення бурі.

Він пізно заснув, та вчасним ранком збудив його вірний кінь, сіпнувши його зубами за рукав. Богдан схопився, вмився в поблиській криниці і, відмовляючи ранішню молитву, наблизивсь до дідової хати. Дід уже не спав і вийшов йому назустріч.

– Проспався, гетьмане? Ну, ходи, поснідаємо.

Ввійшли до хати. Невеличкий ослінчик був застелений пишним турецьким килимом. На середині землянки стояв круглий столик, вирізаний із дубового пня і застелений парчею. На столику на срібній тарілці лежала сушена риба.

– Ні, діду, не хочу твоєї риби! – з обридженням мовив Богдан, пригадуючи вчорашнє.

– Не бійся, гетьмане! Вчора була віща година, а сьогодні ні. Сідай лише і покріпись. Ось бач, і я їстиму.

Богдан сів. Голод переміг обридження, а дідова риба оказалась дуже смачною. Їли мовчки. Потім дід, зирнувши на Богдана, здвигнув густими бровами і, немов продовжуючи пасмо таємних думок, промовив:

– А добре ти зробив, гетьмане, що вчора відірвав їй голову.

Богдан при тих словах підвів також очі і вдивився в діда.

– Коли б ти був укусив її, не відірвавши голови, вона була б заїла тебе.

– Чи се значить, що й ворожій силі, яка напосілась на Україну, я відірву голову і вона не заїсть мене?

Дід кивнув головою. Мовчав довгу хвилю. Потім знов промовив, мов із глибокого дна задуми:

– А то недобре, що ти кинув її геть, а не кинув у огонь. Я бачив, де вона впала, але коли потім поглянув, то вже не міг знайти її.

– Значить, ожила! Значить, житиме й без голови? Значить, я не поборю її до кінця? – скрикнув Богдан.

Дід понуро звів голову. Довго мовчали оба.

– Але одно скажи мені, діду, – промовив нарешті Богдан. – Адже ж ти вчора дав мені був рибу?

– Так.

– Чом же ж вона в моїх руках перемінилася в гадюку?

– Кажу тобі: віща година була.

– Але що ж воно віщує, що якраз у гадюку, в таку нечисть?

Дід задумався.

– Ти, певно, чув, гетьмане, а може й читав десь, оповідання про святого Петра. Кажуть, що святий Петро, ходячи по світі, зайшов був десь у пустиню і три дні не міг знайти людського житла. Зголоднів дуже і почав молитися Богу, щоб дав йому чим занестися. Коли гляне, а з-під каменя, на яким він клячав, вилізає гадюка. А з неба чути голос: «Петре, бери і їдж!» Але Петро зжахнувся і мовить: «Господи, се ж нечисть!» А голос відповідає: «Не бійся, чистому все чисте!» І святий Петро простягнув руку, взяв гадину, аж бач, із неї зробилася сушена риба.

– Ну, діду, але ж се якраз навпаки того, що було зо мною, – скрикнув Богдан.

– Так, гетьмане, але ж бо й ти не святий Петро, а те діло, яке ти маєш зробити на Україні...

– Досить, діду, досить! – мовив Богдан, устаючи з місця, і, попрощавшись з дідом, вийшов із землянки і подався в свою дорогу.

ТЕРЕН У НОЗІ*

ОПОВІДАННЯ З ГУЦУЛЬСЬКОГО ЖИТТЯ

Старий, хорий Микола Кучеранюк дожидав смерті. Ще два тижні тому він уостатнє керманичував на Черемоші, відігнав чотири таблову дарабу** до Кут і відси вернув пішки додому. Нічого йому не бракувало, а проте був блідий, як труп. Увесь вечір він мовчав і сидів перед хатою он там високо на шпилі гори, покурюючи люльку на коротенькім цибусі і німо вдивляючися в розкинене вниз село, в Черемош, що шумливою гадюкою закрутився низом, і в супротилежну могутню гору, покриту темним лісом. Та другого ранку він прокинувся, жалуючись на болючу колотьбу в боці, почав сильно кашляти та тряс-тись у лихорадці. Покликав своїх трьох синів, сказав їм, що буде вмирати, і велів їм скликати найстарших та найповажніших сусідів, щоб міг у їх присутності виявити свою остатню волю. Сини прийняли сю відомість досить спокійно та повдержливо, хоч дуже любили батька. Тільки їх жінки та діти підняли крик і лемент, але старий велів їм мовчати та бути спокійними.

– Будьте тихо! – мовив він напівсуворо, а напівласкаво. – Я вмру, хіба ж то яке диво? Нажився немало. Чи хочете, щоб я жив вічно? Рушайте і приладжуйте все, що треба для похорону!

Одна невістка почала щось закидати про лікаря. Старий розсердився не на жарт.

* Це оповідання І. Франко спершу написав німецькою мовою (1904). У 1906 р. воно було надруковане по-українському в перекладі самого Франка.

** Дараба – сплав, збитий із дерев'яних кругляків. Звичайно дараба складається з двох, трьох або й чотирьох таких сплавів, із яких кожний зветься табла (з лат. tabula). – І. Ф.

– Не плети дурниць! Шістдесят літ прожив я без лікаря, то й при смерті обійдуся без нього. І що може лікар порадити на смерть? Чи лікарі й самі не вмирають? Рушайте кожде до своєї роботи і не журіться мною!

Ніхто не спротивлявся. По обіді посходилися сусіди, покликано й громадського писаря, який, за приказом старого Миколи, написав його «астамент». Йому зробилося трохи легше, він балакав з людьми і велів своєму наймолодшому синові привезти на другий день панотця, бо хоче висповідатися і запричащатися. Сусіди похвалили сей намір і навіть не пробували сяк чи так захитати Миколову певність, що йому швидко прийдеться вмирати.

На другий день йому погіршало, гарячка стала дужча, важкий кашель майже душив його; він зробився на виду чорний, як земля, похувів страшенно, і коли приїхав верхи панотчик, щоб наділити його остаточною релігійною потіхою, він справді виглядав так, немов ось-ось сконає. Сини, похитуючи головами, знай, шептали, що «дедь», певно, не переживе сеї ночі.

Але вночі йому полегшало. А другого дня він піддужав настільки, що пополудні міг устати і вийти трохи на свіже повітря. Був чудово гарний, ясний і тихий вересневий день. Сонце гріло, але не пекло, повітря на горах було чисте і запахуще, а дзвінкий шум Черемоша з долини доходив як солодка мелодія, як безконечний привіт життя. Старий гуцул усів на старій обрубаній колоді і німо та спокійно вдивлявся у величний краєвид. Високі гірські шпилі, бачилось, моргали до нього; глибокі, тінисті долини обслонювалися темними тайнами. Черемош унизу зі своїми могутніми закрутами, шумливими шепотами і запіненими «гоцями» видавався мов непорушний, мов вилитий із зеленкуватого скла. По його берегах снували тут і там немов червоні, білі та чорні мурашки – то були люди. З плоских дощаних дахів широко порозкиданих хат клубився білий димок. Але Микола глядів на все те безучасно, немов не з цього світу. Не почував уже туги, не тягло його в далечінь; відколи був певний, що незабаром умре, все оточення зробилося йому чужиною.

Та чим більше сонце хилилося над західним обрієм, тим більше почав у його серці ворухитися якийсь неспокій. Напруживши всі свої сили, опираючися на розкішно писаний топорець, він зійшов на найвищий шпиль гори, що захищала його хату від заходових вітрів, сів тут на камені і полетів очима в протилежнім напрямі, ніж досі. І тут, доки зір засягне, високі гірські шпилі, ліси, долини і звори. Та Миколин зір слідив, бачилось, з якоюсь дивною тривогою за бігом сонця. Він придивлявся кожній легенькій хмарці, що виринала відкись на заході і, запалюючися золотом і пурпуром, звільна плила за сонцем. Підзорливим оком міряв кожний клуб диму, кожний туман пари, що підіймався з лісів і зворів. А коли нарешті

сонце затонуло в кроваво-червоних хмарах, мов розпалена куля в воді, він зітхнув глибоко, затремтів, мов від морозного подуву, з трудом підвівся з місця і мовчки пішов додому.

Від того дня минули вже два тижні. Микола все був «при смерті», вважав сам себе чужинцем, відлученим, а все-таки не вмирав. Йому робилося раз ліпше, то знов гірше; іноді цілими днями лежав на постелі і майже не міг рушитися, а потім раптом переставав кашель і колотьба в боці, він міг устати, ходити і навіть зіходити на верх гори і вдивлятися в захід сонця. Лиш його неспокій збільшався раз у раз. Не їв майже нічого, лише десь-колись випивав склянку теплого молока. Його тіло вихуділо, його волосся за тих кілька днів побіліло, як сніг, а в очах тліли якісь несамовиті огники. Спати не міг ані вдень, ані вночі, а як інколи вночі сон його зломить, то зараз починає стогнати і хлипати і прокидається, весь облитий потом тривоги. Він не молився, не розмовляв ні з ким, не цікавився нічим і обертався поміж своїми дітьми і внуками, як чужий. Діти, що вперед горнулися до нього і радували його своїм щебетанням, тепер сторонили від нього і боязко шукали собі забави на весь день, якмога десь поза домом, щоб якнайрідше стрічатися з ним.

У неділю він велів скликати сусідів до себе.

– Любі сусіди, – мовив до них, коли всі посідали перед його хатою на стільчиках, колодах або й так просто, на мураві, а він сам напівсидів-напівлежав на джерзі й подушці, – порадьте мені що! Не можу вмерти. Так мені щось тяжко на серці. Все мені здається, що на мні тяжить якась велика провина і не пускає мою душу від тіла. Кілько разів дивлюся, як сонечко сідає за горою, все мені видається, що там хтось золотими ключами замикає браму передо мною. Скажіть, може, я кому з вас догурив і сам про те забув, а він носить на мене гнів у серці?

Люди мовчки зирнули один по одному, а потім мовив один за всіх:

– Ні, Миколо! Ніхто з нас не носить гніву на тебе. Всі ми грішні, а як не вибачимо один другому, то нам і Бог не вибачить.

– А проте, – сумно сказав Микола, – мусив хтось, свідомо чи несвідомо, заскаржити мене у Пана Бога. Адить, моє волосся побіліло, як сніг, за отсі дві неділі. Мучуся дуже, а вмерти не можу. Щоночі хтось кличе мене геть, проте щось мов кліщами держить мене на місці. Отак як потемніє, то все чую, як трембіта грає в полонині, і рвуся за її голосом – і не можу.

– Може, жаль тобі світу, дітей, гір, Черемоша? – закинув старий Юра, Миколин ровесник і приятель.

– Ні, Юро, не жаль, – відповів Микола. – Я жив досить. Мої діти, Богу дякувати, забезпечені. Гори і Черемош не потребують мене і не можуть дати мені нічого.

– Що ж тебе так турбує? Може, в тебе який старий гріх на душі, а ти затаїв його перед людьми, а він тепер проситься на сповіді і не хоче пустити тебе, поки його не направиш?

– Не знаю, Юро, але мені здається майже, що воно щось так, хоча... Бачиш, я раз мав таку пригоду – давно тому, дуже давно!.. І вона тепер знов тривожить мене. А проте... так, я не говорив про неї нікому з вас, але таки не таїв її перед людьми. Я тричі сповідався з неї, а проте не зазнав полегшення.

– Сповіджся з неї перед нами і перед святим праведним сонцем, – мовив Юра, – то, може, відступить від тебе тота тривога.

– Та то властиво нема що багато й оповідати. Се було ще за моїх парубоцьких часів – уже тому зо сорок літ. Знаєш, Юро, я був тоді найгірший забіяка в селі і найліпший керманич на весь Черемош. У неділю була велика бійка в шинку; багато парубків – здається, що й ти, Юро, сарако, – пішли додому з порозбиваними головами, а одному, моему найтяжшому ворогові, Олексі Когутикові, догодив я так, що за кілька неділь його поховали. А я сам обірвав лише кілька зовсім неважних гуль та задрапнень і в понеділок, як би нічого й не бувало, пішов на дарабу.

Я й стрик, глухий Петро, збили ще досвіта чотиритаблову дарабу в Жаб'ї* і, скоро надійшла повінь, рушили долів Черемошем. Був гарний літній день; на всіх долинках покошено сіно. Запах свіжого сіна і достиглих малин, що звисали скрізь із стрімких берегів понад водою, так і обвівав мене. На серці було любо, свобідно та радісно, як рідко.

Петро стояв при передній кермі, я захопився за задню. Під полудне заплили ми до Ясенова і їмилися біля шинку. Вода була сильна, а ми мали гнати дарабу лише до Вижниці, то й не потребували боятися, що нам перед приходом вода впаде.

На березі, як звичайно, була ціла купа дітей. Вони купалися, кидали камінням, гралися на березі і робили галас. Скоро ми з дарабою їмилися берега, зараз ціла юрба їх повскакувала на дарабу, бігали по ній, гойдалися на кльоцах або скакали з них у воду і випливали на берег. Нам то була не першина, і ми, не кажучи їм нічого, пішли до шинку, випили по чарці і зараз вернули. Не звертаючи уваги на хлопців, відп'яли ми дарабу від берега і зіпхнули на течію. Скоро дараба пішла в рух, хлопчища справді зручно і з голосним вереском поскакали хто в неглибоку воду, хто на річне каміння і подалися до берега, а ми поставали на дарабі, кожний на своїм місці, і взялися за керми, щоб навернути дарабу на головну течію. Може, так минуто я працював кермою, коли втім, підводячи очі, бачу, що на заднім кінці дараби сидить хлопець. Так, як мені в тій хвилі повиділося, міг мати 14 або 15 літ і був одягнений бідно, в брудній

* Жаб'є – село на березі Чорного Черемошу (нині Верховина Івано-Франківської області).

сорочці зрібного полотна та в чорнім повстянім капелюсі – звичайно, пастушок. Він сидів тихо, трохи скулений, на кінці кльоца і якось так залюбки вдивлявся в хлюпання зеленкувато-сірої каламутної води поза дарабою, що, бачилось, не бачив нічого іншого довкола себе. Я стояв при кінці керми, може, п'ять кроків оддалік від нього, а що він сидів обернений до мене плечима, то я не міг бачити його лица.

– А ти що тут робиш, мой? – відізався я до нього.

Він не відповів нічого, лише простягнув свою ліву руку і показав на супротилежний беріг. При тім я завважив, що його простягнена і по локоть гола рука була незвичайно біла, якої я ще не видав ніколи у бідного хлопця-пастуха.

– Хочеш на той бік? – запитав я.

Він потакнув головою, не обертаючися і не кажучи ані слова.

– А де ж хочеш висісти? – запитав я ще раз. – Адже бачиш, що той берег тут усюди стрімкий, нема де ймитися.

Не обертаючися і не кажучи ані слова, хлопчище помахав своєю сніжно-білою рукою взад, униз рікою, і здавалося, що ані на хвилю не бажав переривати собі оглядання шумливих та шипучих клубів черемошевої води. Мені се було байдуже: чей же, хлопчище знає добре сю воду. Ми плили власне попри громаду дуже неприємних кам'яних брил, що ліниво розляглися по самій середині ріки, мов череда здорових волів у купелі; треба було дуже обережно просмикуватися між ними, то й у мене при кермі була гаряча робота. Крізь клекіт хвиль крикнув я ще до хлопця:

– Як будемо близько того місця, де тобі треба на берег, то скажи нам заздалегідь, щоб ми скрітали дарабу з течії ближче до берега, на плитке місце. Чуєш, мой?

Хлопець знов кивнув головою і все сидів скулений на однім місці.

Ми переплили небезпечне місце і стрілою летіли поздовж ширшого і не дуже глибокого плеса. Я все ще держався за кінець керми, але не робив нею і знехотя дивився на хлопцеві плечі. Нараз він схватився зі свого місця і почав якось покvapно підкочувати штани.

– Хочеш злізати? – запитав я його. Та він знов не відповів мені нічого, але підійшов на сам край дараби, сів на обрубок кльоца, спустив голі ноги до води, вчепився обома руками за кльоц, а потім, опираючися обома ліктями о кльоц і весь похилений над ним, обернувся так, що ляг черевом на той кльоц і почав помаленьку зсуватися з нього в воду. Аж тут побачив я його лице – було мені зовсім незнайоме. Мені повиділося в тій хвилі, що якийсь дивний, холодний і злорадний усміх загравав по лиці хлопця. Але се тяглося лише хвилиночку. Поки я ще встиг щось подумати, крикнути, рушитися з місця, хлопчище без звука, моментально щез у каламутній воді. Мене обхопила смертельна тривога. Я скочив на край дараби. Я знав, що се дуже

небезпечно – скакати з кінця дараби в воду, а ще до того в тім хоч не дуже глибокім місці, але на страшній бистрині, де й найдужчий гуцул не потрафить устояти на ногах. Я думав, що необачний хлопчище зараз винирне, почне плисти або бодай буде пару хвиль бовтатися, боротися з водою і я зможу вирятувати його. Але ні, з хлопчища не видно було ані найменшого сліду. Хвилі весело підштрикували аж на кльоци, плескотіли поміж кльоцями нашої дараби, і вона стрілою і з шумом гнала наперед, а хлопець щез, як слина. Німий і непорушний, весь продроглий від холодної тривоги, стояв я на краю дараби і впирав очі в каламутну воду – даремнісінько.

– Миколо! – крикнув нараз сердито від передньої керми старий Петро. – Якого дідька ти там робиш? Чи не бачиш, що вода заганяє дарабу поперек ріки? До керми, мой, а то оба підемо під сто чортів!

Я скочив на своє місце, мов пробуджений із глибокого сну, захопився за керму і почав працювати щосили, але мої очі все ще блукали по широкім плесі, по булькотячій поверхні ріки, чи не віднайдуть хоч якого-будь знаку того хлопця. Та ні, ані сліду!

Та певна свідомість, що ось перед кількома хвилями перед моїми очима і ось тут безпосередньо біля мене так нагло запропастилося молоде людське життя, шпигнула мене в саме серце так, як ще ніколи ніщо в життю. Я трясся всім тілом, як коли б був сам замордував найближчу, найдорожчу мені людину. З жахом обдивляв я берег, чи там дехто не бачив, як топився хлопець? Ні, на березі не було ані живої душі; на дорозі, що бігла з другого боку понад саму ріку, не було також ані живого духа; село вже щезло за закрутом ріки, тільки з невидної дзвіниці забамкали нараз дзвони, мов знали, що хтось у селі пожив смерті. Потім я почав боязно оглядати старого Петра, що стояв біля своєї керми на першій таблі з широко розкряченими ногами і також раз у раз вдивлявся в клекіт каламутної води. Може, він бачив дещо? Та ні, Петро мовчав; він був приглухий і, не бачивши хлопця на очі, певно, не чув і моїх слів, звернених до нього.

Помалу, коли ми відплили вже геть від того нещасного місця, минули Устеріки і дісталися на більшу, безпечнішу воду, я заспокоївся. Я попросту силував себе не думати більше про хлопчища; я вмовляв сам у себе, що я ж тут нічогісінько не винен: я ж не міг знати з Духа Святого, що дурний хлопчище так собі, ні з того ні з сього та й раптом шубовсне в воду і затоне, як кусень олова, я ж працював власне при кермі і таке інше. Се й заспокоїло мене – бодай так здавалося мені тоді.

Ми вчасно пригнали дарабу до Вижниці, вифасували зароблені гроші, повечеряли, відпочили трохи та закупили, чого було треба додому і ще перед північчю рушили назад у гори, щоб другого дня перед полуднем бути вже дома і йти до косовиці. Йдучи більшою купою, ми гуторили, жартували, оповідали всякі смішні придабашки, і я був особливо в веселім настрої. Розуміється, про втопленого хлопчища я не згадував ані словом.

Так воно тяглося, поки ми не дійшли до Ясенова. Та коли ми почали наближатися до нещасного місця, де наша дорога бігла понад сам Черемош, а здорові скелі лежали, мов бики, посеред клекотячої бистрини, і де вчора затонув хлопець, то мені знов зробилося так важко на душі, як було вчора. Холодний піт покрив усе моє тіло, морозна пропасниця біла і телепала мене, я дзвонив зубами і не мав відваги нікому прохожому глянути просто в очі. До знайомого шинку не був би я вступив ні за які гроші: так мені здавалося, що, нехай я лише покажуся там, мене зараз вхоплять і повісять. Я послав старого Петра до шинку і велів йому купити цілу кварту горівки – треба було для косарів, «а я сам, – кажу йому, – не піду туди і зажду на тебе тут». Але скоро я побачив себе самотнім, обхопила мене така шалена тривога, що я, мов одурілий, натис крисаню на очі і, похиливши лице вниз, як злочинець, погнав наперед себе і не спочив швидше, аж мені в грудях не стало духу і село було вже геть за мною. Аж тут я сів при дорозі і заждав на старого Петра.

Я мусив ждати досить довго. Мені страшенно хотілося випити горівки, багато горівки нараз, щоб нею, мов повинню, залити отой ганебний переполох. Ожиданка ще побільшала мою жадобу. Ось надійшов штильгукаючи старий Петро, буркочучи зовсім не дружелюбні прокляття на таких «молокососів, що скажуть слово і зараз перемінять» і «летять кудись навпроцапи, як остатні дурні». При сих словах він подав мені фляшку з горівкою. Та коли я відіткав її і притулив до рота вузеньку шийку, наскочило на мене раптом таке обридження перед сим плином, що я мало що не кинув фляшку геть від себе і, здригаючись, подав її назад Петрові,

– На, пий, – сказав я, ледве видушуючи з себе слова, – я сим разом не можу.

Старому не треба було того казати два рази. Він знов пробурчав якусь добродушну лайку на нездар, що цураються дару Божого, забулькотів із фляшки просто в горло порядну порцію, заткав потім фляшку корком і притовк його долонею і тоді устроїв фляшку в свою шкіряну торбу. А я від того часу не міг і лица свого повернути на горівку і, хоч не присягав на неї, а проте й досі не міг випити її ані краплини. Відвергло на смерть, на сміх усьому світу!

Троха заспокоївшись, зайшов я додому і постановив собі закинути зовсім керманіцьке ремесло і ніколи ані ногою не поступити на Черемош. Та коли я другого дня почув біля шинку, що в середу піде найближча повінь, то щось із непереможною силою вигнало мене досвіта з хати. Я пішов до Жаб'я на склад дерева, збив дарабу і погнав її знов з дядьком Петром до Вижниці. І знов у Ясенові обгорнула мене та сама дика тривога, яка проймає хіба найтяжчого злочинця, і перевернула все моє нутро. Мов шалений, я бігав очима по воді, шукаючи хоч якого сліду втопленого хлопця, хоч розум мусив говорити мені, що рвуча вода мусила вже або викинути втопленика

десь на берег, або занести бог зна як далеко та встромити в яку щілину на дні. Та ні, моя розбурхана уява все показувала мені, що ану ж я ще десь тут близько знайду того хлопця, що ану ж серед ріки виставиться з води його сніжно-біла рука!..

І бачите, сусіди, се був увесь мій гріх і вся моя мука. Все щось тягло мене з неперепертою силою на Черемош, і все, перепливаючи те прокляте місце понижче Ясенова, я мусив зазнавати того самого переполоху та тої самої муки, що й першого разу. Говорять, нібито є такі люди, що їдять аршинник і при тім живуть довгі літа. І мені все здавалося, що я один із таких отрутоїдів, що не можуть жити без вічної передсмертної тривоги.

А проте я не бажав нічого гарячіше, як увільнитися від неї. Коли минуло кілька неділь по випадку, відважився я нарешті заговорити дещо про нього і почав обережно розпитувати в Ясенові, чи не пропав де в кого хлопець у таким віці, такий і такий на подобу? Ні, ніхто не знав і не видав такого хлопця. Я розпитував дещо виразніше, чи того й того дня такий хлопець не втонув у Черемоші? Ні, ніхто нічогісінько не знав про такий випадок. Чи не викинула вода такого трупа? Ні, ніхто не знав про се ані словечка.

Всі ті звістки, замість заспокоїти мене, тим живіше товклися в моїй тямці, немов нерозв'язана жасна загадка. Я помалу розпитував у керманичів, у рибаків, у гуцулів з Красноїлі та з Устерік – ні, ніде не було ані сліду втопленого хлопчища, ніде не було чоловіка, який би його знав, бачив або жалував за ним. Мій перший страх перемінився звільна на глибокий смуток, на безмежне співчуття з тим бідним хлопчищем, якого ніхто не знав і якого стратою ніхто не журився. У моїй душі все пекло якесь невимовне горе при переїзді через те місце, і я нарешті надумав удатися на покуту, йти пішки до Сучави, там висповідатися свого гріха і таким способом заспокоїти свою душу.

На лихо собі, я й сим разом не мав щастя. Піп, перед яким я на сповіді признався до свого гріха, дуже квапився і, очевидно, не мав ані часу, ані охоти випитати мене докладніше. Коли я коротко розповів йому свою пригоду, він буркнув сердито:

– Іди, дурний гуцуле! Ти ж на тім не маєш ніякого гріха. Говори мені достотні гріхи, а не задержуй мене такими дурницями!

Але се запевнення попа, що я в тім не маю ніякого гріха, не заспокоїло мене. Я почав собі розмірковувати, що, видно, вже то так Пан Біг дав, що я натрафив на такого попа; видно, сам Пан Біг угнівався на мене і не навернув мене, сараку, на доброго сповідальника!

Отакі гадки не покидали мене і помалу дійшли до того, що я не міг ані спати вночі, ані не мав спокою вдень і суятився, як сновида. Я постановив собі по кількох місяцях піти ще раз до Сучави і там ще раз висповідатися свого гріха. Сим разом натрафив

я на старого, добродушного черця, що дуже терпливо вислухав моє оповідання і, коли я скінчив, сказав мені:

– Синоньку, в цьому випадку ти справді дещо троха завинив, хоч і не так багато, як собі надумуєш. Молися Богу, а вже він дарує тобі твій гріх і віддасть тобі супокій.

Я молився Богу, ах, як горячо! І справді, сим разом здавалося, що допомогло. Щоправда, згадки про втопленика я не міг позбутися ніколи, а кілька разів перепливав коло Ясенова, то вся пригода ставала мені живо перед очима, і я не міг перемогти себе, щоб не вдивитися пильно у воду, немов шукаючи якогось сліду по загубленім. Але жасно вже мені не робилося, смуток минувся, і лише від часу до часу щось стискало моє серце, мов коваль кліщами. Я оженився, мав діти, працював багато, і щораз тихіше та тихіше відкликалася в моїх споминах згадка про втопленого хлопчища коло Ясенова.

Та раз вийшло таке, що я за щось посварився з моєю жінкою, в мні заграла кров, і я добре-таки побив її. Се була крепка жінка і остра на язик, почала шарпатися зо мною і лаяти, що слина на язик принесе. Я розсердився і як лусну її топірцем у голову, аж вона без тями покотилася на землю. І тут мене щось кольнуло у серце, я кинув геть топорець, обілляв безтямну водою, спинив кров, що чуріла з її рани. Ну, рана не була страшна, жінка незабаром прийшла до себе, і бійка не пошкодила їй нічого. Адже знаєте, гуцулка, сарачі, привикла до бійки, а не одна то ще й хвалиться перед своїми сусідками: «Якби мя чоловік не любив, то би мя не бив». І небіжка Марічка ніколи не догурила мені за сю бійку – та й се була одинока наша бійка за тих двадцять літ, що ми прожили вкупі. Але тої самої ночі, якої зчинилася у нас та бійка, ясенівський хлопчище показався мені у сні. Приснилося мені, що пливу дарабою Черемошем, піді мною реве і клекоче каламутна повінь, я щосили працюю коло керми і раптом бачу хлопчища, як він звіщує голі ноги з дараби в воду, як обома руками спирається на кльоца, обертається і показує мені своє невимовно сумовите лице та всміхається до мене не то сумно, не то якось злорадісно, а потім тихенько сховзується в воду і щезає в ній безслідно. Я пережив у сні всі ті страшні почуття, що перед тим так довго мучили мене, і пробудився весь облитий потом, січучи зубами. Я почав молитися до Бога, але та молитва не йшла мені з серця і не заспокоїла мене. Я хотів заснути і zarazом тривожився, щоб іще раз не бачити такого сну. Всю ніч я прокачався безсонний на постелі і кілька день по тім був такий сумний, збитий та стомлений, як із хреста знятий.

Від того часу почав той хлопчище все колись-не-колись набиватися мені на сон. То привиджувався мені, як сидить на краю дараби, скулений і задивлений у каламутну повінь, а іншим разом – як своєю сніжно-білою рукою показує кудись у невідому далечінь або як з якимось невимовним виразом усміхається до мене. І завсіди по такім сні я кілька день ходив, мов утовчений у ступі, нудився і бридився всім довкола,

лише Черемош тяг мене до себе і на дарабі вертала до мене сила й охота до життя. Те одно тільки відчував я, і воно що раз більше виростало як певність у моїй душі, що гріху за смерть того хлопця таки ще я не позбувся, що його загублена душа таки ще не заспокоїлася і для того набивається мені на сон. З тою думкою я носився більше як двадцять літ і не міг позбутися її. А коли вмерла моя жінка і зараз тої ж ночі вtoplеник знов показався мені у сні і всміхнувся до мене ще жасніше, ніж уперед, то я постановив собі зараз по похороні піти до Сучави і там ще раз висповідатися. Знов я застав старого, добродушного черця в сповідальниці. Він вислухав моє оповідання терпливо, подумав довго і промовив:

– Синочку, даю тобі розгрішення, хоч, їй-богу, й сам не знаю за що. Не завдаю тобі ніякої покути, бо ти сам наложив на себе тяжчу покуту, ніж я міг би наложити. Іди со миром!

Та ба, в тім власне була штука! Я пішов, але миру таки не міг знайти. Рідше, ніж уперед, але все-таки від часу до часу показувався мені у сні той хлопець коло Ясенова. Ніколи я не чув від нього ані слова, ніколи не бачив приязного виразу на його лиці. І се завсіди наводило мене на думку, що мій гріх іще не спокутуваний, що душа вtoplеника ще не заспокоїлася і показується мені у сні лише тому, аби пошукувати на мні якоїсь провини.

А коли перед двома тижнями я плив дарабою до Вижниці і минав Ясенів, то побачив знак. На тім самім місці, де колись, сорок літ тому, хлопчище з моєї дараби зсунувся в воду, побачив я нараз, як із брудно-жовтої повені висунулася сніжно-біла дитяча рука. Морозом ударило на мене, я витріщив очі, і ади, рука знов виринає з води, мов блискавка з хмари, і ніби судорожно хапає за щось – достоту так, як той, що топиться у воді. Раз, другий, третій вихапувалася отак і знов щезала в воді. Ще раз виринала і вхопилася за кінець моєї керми. Я почув виразно, як шарпнула дуже цупко, але в найближчій хвилі сховзнулася помалу зі слизької дошки і щезла в воді. Я стояв, мов окаменілий. Шарпнення відчував я ще в самім дні моєї душі, але більше нічого, ані жаху, ані суму. Я безтямно повертав кермою і ні про що не міг думати. Аж як ми прибули на Вижницю і я зійшов з дараби на суху землю, почув я в собі ту певність, що се була моя остатня плавба на Черемоші, що хлопець кличе мене до себе.

І тепер він показується мені щоночі в сні, і все усміхається до мене жасним усміхом, і не говорить ані слова, і махає сніжно-білою рукою вниз за водою. І тому не можу вмерти, бо його душа ще не заспокоїлася і тому не допускає й мою душу до спокою.

Микола замовк і важко зітхнув. І сусіди мовчали; ніхто не знав, що йому порадити. Нараз заясніло якесь світло на Юровім лиці.

- Слухай, Миколо, – сказав він, – а що, як се не був ніякий достоменний хлопець?
- А то ніби по-якому?
- Нібито, як се була лише якась мара, привид?
- Що ти кажеш? У яснісінький день? Перед лицем праведного сонця?
- Та я не кажу, що се був лихий дух, Господи, заступи! Ні, Миколо!
- Ну, але чого ж би його згадка так довго мучила мене?
- Га, Миколо, то чоловік ніколи не може знати, що пригоже для його душі. Та й загалом, добро і зло... Не можемо знати, коли щось робимо, чи на добро то нам, чи на зло. То ми лише свою волю знаємо: хочу зробити добре або хочу зле. Се так, се нам каже сумління. Але що довкола нас, Миколо, про се ніколи не можемо бути певні. Не одно видається нам лихом, а воно може бути для нас великим добром. Або й навпаки...

– Се правда, Юро! Але все-таки я не розумію, що то за мара могла бути, коли се не був правдивий хлопчище з тіла і кості.

– Слухай, Миколо, я оповім тобі маленьку історію, що притрафилася мені самому, як я ще був зовсім малий. Може, я мав тоді вісім, може, десять літ. Одного дня – а був гарячий, парний, літній день – захотілося мені і ще кільком сусідським хлопцям, що жили отам у версі, скупатися в Черемоші. З нашого верха до Черемоша не близенько, але нам, дітям, було се байдуже. Ноги на плечі та й гай долину! Збігли ми з кичери, збігли з другої, ось уже й ріка недалеко. Ще лише через вориння перескочити, потім невеличкий лазок, потім ще вориння, потім рів, потім півперек дороги, ще через одно вориння, зіскочити зі стрімкого бережка на рінь, і тут тобі й чистий, шумний Черемош. Мої товариші бігли наперед, поперескакували, як кози, через одно й друге вориння і сміялися з мене, що я лишився ззаду. Знаєте, як то діти:

- Гаду, гаду! Дідько ззаду!
- А я біжу та й кричу за ними:
- Веред, веред, дідько вперед!

І так мені якось гірко, завидно зробилося, що я зібрав усю свою силу, розігнався і скочив собі через ворину. Але якось попав не на добре місце, бо за воринню хтось кинув суху тернову гіллячку, і я саме на неї наскочив босою ногою, і здоровенна терняка вбилася мені в п'яту, мов кавалок гонталя.

- Ой-ой-ой! – скрикнув я зненацька від болю.
- Га-га-га! – зареготалися мої товариші і побігли далі, кричачи-пустуючи: – А ми борше! А ми борше!

Я закусив зуби, а тут мене немов пече щось, аби зрівнятися з ними; шарпнувся бігти їм наздогін, але не міг зробити ані двох кроків, бо почув від терна такий біль у нозі, що аж мене за серце стисло, мов кліщами. Я мусив зараз присісти на стежці

і оглянути скалічену ногу. Терен забився глибоко в п'яту; шпичка, відломавшись від сухої гілки, вломалася при самій шкірі, так що нігтями не було за що захопити, щоб витягти терна. Я мусив насамперед намазати п'яту слиною, розм'ягчити її і обмити, а тоді витягнув шпильку, яку на такі пригоди носив завжди при собі застромлену в пазусі сорочки, мусив нею добре роздвобати те місце в п'яті, де всадився терен, мусив розпорпати шкіру, поки терен не почав рухатися і я, холитаючи ним, не видобув його настільки догори, що міг захопити його тупий кінець нігтями і витягти його з п'яти. Ну, для мене се не була ніяка дивниця, але все-таки се потягло кілька минут. Тим часом мої товариші добігли вже до ріки, поскидали з себе шмаття і з радісним криком та вереском поскакали в чисту, неглибоку воду. Я ще сидів на стежці і довбав свою п'яту та з завистю чув їх радісні голоси, чув, як вони у воді хлюскалися та били ногами або з вівканням оббризькували себе долонями. Та ледви я встав і пустився бігти до них, почув я нараз іздалеку якісь тривожні окрики. Хтось на дорозі, але досить далеко від купальників, кричав щосили:

– Діти, геть із води! Діти, геть із води! Повінь надходить!

Але діти в купелі так були заняті своїм плюсканням та вівканням, що й не почули того крику. Я лечу, як тільки можу пробитою ногою, запинаюся на перелазі і в поспіху беркиц догори ногами в рівчак, зриваюся увесь захляпаний і перескакую через рів, вибігаю на дорогу, і моїм очам являється страшенний вид. На півхлопа заввишки котиться буро-жовтий вал у ріці, займаючи всю рінь від берега до берега, і валить швидко, як буря, долів Черемошем з громовим гуркотом. Десь там у полонині нагло прорвалася хмара, в тіснім видолинку збовдурилася вода, несучи з собою кльоци, свіжо з корінням вирвані смереки та річне каміння, з гуркотом і клекотом гнала вдолину. Вже була ось-ось близько, а мої товариші все ще не спостерегли, що надходить небезпека. Я кричу щосили, і аж тепер вони спостерегли, позривалися у воді і, мов одубілі, поставали, придивляючися страшному водяному валові. Та се тривало лише хвилину; в найближчій хвилині вал наскочив на них, проглинув їх, як пару галушок, і покотився з ними далі в безвісти.

– Се правда, Юро, – промовив Микола, – і могого стрика хлопець, – знаєш, старого Гедеменюка одинак – також тоді пропав. Пам'ятаю се добре, але...

– А погадай про той терен, Миколо! – перервав йому Юра. – Як він мене заболів і запік у самім серці! А проте, коли я пізніше роздумував над ним, то властиво він урятував мене від смерті. Якби я був разом з моїми товаришами добіг до Черемоша, то був би, певно, й пропав разом з ними. Так само мені видається твоя історія і твій гріх. Молодим парубком ти був п'яниця, забіяка і марнотратник. Зневажити, поганьбити або й побити безневинного чоловіка, знасилувати дівчину – се для тебе було так

легко, як випити чарку горівки. Най тобі Бог відпустить гріхи твоєї молодості, але не одному ти тоді допік до живих печінок... І мені... Тямиш, як то не раз бувало?.. Бог мені свідок, я давно простив тобі, бо пізніше ти зробився таки добрим і порядним чоловіком. Але тоді, Миколо, хто бачив твої пиятики та біятики, той поневолі мусив подумати собі: «Коли сей парубок так піде далі, то кепський буде його кінець; скінчить або від чийогось топірця, або на шибениці». І не було кому дати тобі стрим, Миколо, бо твій неньо вже не жив, а няня була стара та податлива, а може, й не знала, що ти виробляєш поза домом.

– Ну, не знала! – буркнув під носом Микола. – Де би не знала! Цілі ночі плакала, на коліна передо мною падала, по руках мене цілувала, щоб я отямився. Та куди мені було до розуму промовити! Ой Боженьку, Боженьку! Так-так, я був ніби глухий і сліпий, як кінь, що зірвався з припону. Ну-ну, Юро, говори далі!

– Ну, бачиш, сам тепер видиш, що не брешу, – мовив далі розважливо Юра. – А нараз ти зробився зовсім іншим чоловіком, перестав пити, перестав заходити до шинків, водитися з п'яницями та опришками, перестав навіть сміятися голосно, – тямиш, як то ти тоді любив сміятися, аж на столі чарки дзвеніли, а найсміліші ватаги блідли? А потім ти оженився і запрягся до праці... Ані пізнати було першого Миколи. А ми Богу дякували та все гадали, що то твоя жінка так напутила тебе, бо інакше й не вміли собі пояснити того. Аж тепер бачу, Миколо, що то ми всі помилялися.

Микола слухав бесіди старого Юри з напруженою увагою. Десь-колись заблискувала в його очах радісна іскорка, немов якісь давно порвані нитки в його душі розмотуються, порядкуються наново.

– Бачиш, Миколо, – говорив далі старий Юра по короткій мовчанці. – Отсе, як ти оповідав нам свій гріх, раптово набігла мені на тямку отся дитяча пригода з терном у нозі. Адже й ти так само безтямно летів на свою загибель. А Бог не хотів тобі дати загинути. Знаєш, як то ще наші діди та батьки говорили: «Коли Бог хоче чоловіка поправити, то не мусить з неба злізати та прутом бити». Він має в руках тисячі способів і все цвігне чоловіка в місце, де в нього найбільше боляче. То він і тобі вбив такий терен у сумління, що ти мусив почувати його шпигання весь свій вік. Скоро лиш одною ногою полівиш, щоб зійти на пагубну дорогу, ого, вже тебе той терен зашпигає, і ослабить, і заглушить твою лиху силу. Розумієш тепер, що значить сей гріх, Миколо? Се не був гріх, се була ласка Божа, що являлася тобі як болюче тернове шпигання. Се не був ніякий хлопчище, що втопився там коло Ясенова і якого ніхто не бачив, ніхто не знав. Твоє власне сумління вичарувало тобі ту примару, щоб дати тобі спасенного штурканця. І добрий був штурканець, Миколо, зробив своє гаразд. Ти повинен дякувати Богу за той штурканець. Се ти не бачив, як там, на Черемоші,

втопився якийсь бідний невідомий хлопчище, – се ти бачив таку осторогу для своєї душі. Дякуй Богу, Миколо, що зі своєї ласки послав сей знак; що розкрив тобі очі, аби ти бачив його і прийняв у свою душу. Кожний з нас не раз у життю бачить такі знаки Божої остороги, але не кожний видить їх, не кожний відчуває в них палець Божий, і тому так багато людей залітає в пропасть. Недаром говориться про таких у евангелії: «мають очі і не видять, мають вуха і не чують». А ти можеш уважатися щасливим, що ти провидів і прочув у саму пору.

Смерклося. Сини занесли Миколу до хати. Він не говорив більше нічого, і здавалося, що весь потонув у глибокій задумі. Швидко заснув, а коли другого ранку сини заглянули до нього, він був уже небіжчик. Його лице роз'яснилося і виглядало, як образ спокою і задоволення. Видно, й душа його перед смертю знайшла здавна по-жаданий мир.

СОЙЧИНЕ КРИЛО*

ІЗ ЗАПИСОК ВІДЛЮДЬКА

Завтра Новий рік і zarazом сорокові роковини моїх уродин. Подвійний празник. А бодай подвійний пам'ятковий день. І я надумав стрітити його незвичайно, празнично.

Ха, ха, ха! Празнично! Що таке празничне стрічання Нового року? Шумне товариство, молоді жіночі голоси, мов срібні дзвоники. Старші панове гудуть, мов дуби в теплому вітрі. Світло салону. Звуки фортеп'яна. Хор, пісні, сола... Декламація, брава, оплески. Жарти. «Кришталева чаша, срібная криш...» Наближається північ. Починає бити дванадцята. Всі підносять чарки, вихиляють душком, а батько родини кидає свою додолу. Нехай так пропадає всяка турбота! Бреннь! І раптом гаснуть світла. Всі запирають у собі дух. Бам... бам... бам... Числять до дванадцяти. Най же Новий рік! Най сяє нове щастя! Світла! Музика. Пісні. Нові чарки, нові тости. Поцілуї. Радість і стиски рук... Діти, діти!

Та що балакати! І я там був, мід-вино пив. І я колись стрічав отак сю врочисту хвилю, сміявся і радувався назустріч тій примані, що зветься Новим роком. І до мене простягалися теплі руки, сміялися блискучі очі, шептали солодкі слова не одні малинові уста. І я вірив, мріяв, любив. Тонув душею в рожевім тумані, будував золоті замки на вітрі, вважав окрасою життя те, що було лише конвенціональною брехнею...

Минулося. Сороковий рік життя, так як і тридцять дев'ятий, і тридцять восьмий, починатиму зовсім інакше. Відлюдьком, самотником. Та сим разом поспробую празничніше, краще, гармонійніше розпочати його, як двох попередніх років.

* Твір увійшов до Франкової збірки «"На лоні природи" і інші оповідання» (Львів, 1905).

Поперед усього до чорта меланхолію!

Двох попередніх років я ще був новаком у твердій школі самоти. Ще не порвав усіх ниток з минулим і теперішнім. Ще щось тягло мене кудись. У душі ще не вмерла була та мала дитинка, що плаче до мами. Тепер се вже скінчилося. Давні рахунки замкнені, давні рани загоєні. Де колись хвилювало та бушувало, тепер тихо та гладко.

Сьогоднішній празник буде zarazом перший тріумф мого нового світогляду, нової життєвої норми. А ся норма – старе Горацієве*: *Aequam servare mentem***!

Без оптимізму, без зайвих надій, бо оптимізм – се признак дитячої наївності, що бачить у житті те, чого нема, і надіється того, чого життя не може дати.

Без песимізму, бо песимізм – се признак хробливої малодушності, се *testimonium raupertatis****, яке сам собі виставляє чоловік.

Без зайвої байдужності і без зайвого ентузіазму! Без зайвого завзяття та жорстокості в життєвій боротьбі, але й без недбальства та слямазарності. У всьому розумно, оглядно, помірковано і поперед усього спокійно, спокійно, як годиться сороклітньому мужеві.

Дурень, хто на порозі сорокового року життя не пізнав ціни життя, не зробився артистом життя!

Я пройшов важку школу і, здається, навчився в ній дечого. Я погубив багато цвітів по життєвій дорозі, похоронив багато ілюзій та охоронив коштовний плід і виніс його зі всіх катастроф, як Камоєнс**** свою епопею з кораблекрушення, а се, власне, ту вмільсть жити і насолоджуватися життям.

Жити для себе самого, з самим собою, самому в собі!

Життя – се мій скарб, мій власний, одинокий, якого найменшої частинки, одної мінутки не гідні заплатити мені всі скарби світу. Ніхто не має права жадати від мене найменшої жертви з того скарбу, так, як я не жадаю такої жертви ні від кого.

Суспільність, держава, народ! Усе се подвійні кайдани. Один ланцюг укований із твердого заліза – насилля, а другий, паралельний із ним, виплетений із м'якої павутини – конвенціональної брехні. Один в'яже тіло, другий душу, а оба з одною метою – опутати, прикрутити, обезличити і упідлити високий, вольний витвір природи – людську одиницю.

Живе, реально живе, працює, думає, терпить і бореться, паде й тріумфує тільки одиниця. І моя скромна одиниця доходить до того, щоб тріумфувати по многих і бо-

* Горацій (повне ім'я – Квінт Горацій Флакк; 65 до н. е. – 8 н. е.) – давньоримський поет.

** Зберегти рівновагу духу! (лат.). – Ред.

*** Свідоцтво вбожества (лат.). – Ред.

**** Камоєнс (Камоінш) Луїш ді (1524 або 1525–1580) – португальський поет, автор великої епічної поеми «Лузіади» (1572), власне, епопеї.

лючих упадках. Тріюмфувати не шумно, со тимпани і органи, щоб шарпати слухи ворогів і будити зависть завидющих. Се тріюмф дикунів, негідний освіченого чоловіка. Мій тріюмф тихий і ясний, як погідний літній вечір. Мій тріюмф не має ворогів і не будить нічиєї зависті. Та він правдивий, глибокий і тривкий. Він не моментальний, не вислід шаленої боротьби і зусилля. Се моє щоденне життя, але піднесене до другого ступня, осяяне подвійним сонцем, напоєне красою й гармонією.

Я витворив собі оте життя як нездобуту твердиню, в якій живу й паную, з якої маю широкий вигляд на весь світ та яка, проте, не стоїть нікому на заваді, не дразнить нікого своїм видом і не манить нікого до облоги. Ся твердиня побудована в моїй душі.

Світові бурі, потреби, пристрасті, мов щось далеке і посторонне, шумлять наді мною, не доходячи до моєї твердині. Я даю тому зверхньому світові свою данину, посвячую йому частину свого життя в заміну за ті матеріальні і духові добра, що потрібні мені для піддержання свого внутрішнього життя. Я працюю в однім бюрі, зайнятий працею, що напружує мій розум, але не торкає серця. Я поводжуся зі своїми зверхниками і товаришами по бюру та іншими знайомими чемно, навіть дружньо, але здержано. Всі вони поважають мене, але ніхто з них не має доступу до могого «свята святих», нікому я не відкриваю своєї душі, та й, сказати по правді, ніхто з них не виявляє надмірної охоти заглядати в мою душу. Таких надмірно цікавих я вмію швидко висунути поза клямру своєї знайомості.

І ніхто з тих, що кланяються мені на вулиці, стискають мою руку в каварні, радяться зо мною в бюрі, ані не догадується, що у мене поза тим конвенціональним, шаблонним життям є своє, інше, окреме. Ніхто не підозріває в тім сухім формалісті та реалісті духового сибарита, артиста, що плекає одну штуку для штуки – вмлість жити.

Ось тут, у тім затишнім кабінеті, обставленім хоч і не багато, та по моїй уподобі, я сам свій пан. Тут світ і поезія мого життя. Тут я можу бути раз дитиною, другий раз героєм, а все самим собою. Зо стін глядять на мене артистично виконані портрети великих майстрів у штуці життя: Гете, Емерсона*, Рескіна**. На полицках стоять мої улюблені книги в гарних оправках. На постаменті в кутику мармурова подобизна старинної статуї хлопчика, що витягає собі терен із ноги, а скрізь по столиках цвіти – хризантеми, мої улюблені хризантеми різних кольорів і різних відмін. А на бюрку розложена тека з моїм дневником. А обік бюрка столик, застелений, уквітчаний – їй-богу,

* Емерсон Ральф-Уолдо (1803–1882) – американський філософ і письменник.

** Рескін Джон (1819–1900) – англійський письменник, історик, мистецтвознавець, публіцист.

сьогодні не лише листки барвінку, але й сині його квітки! Штукар мій Івась, се він таку несподіванку придумав для мене. Знає, що я в тім пункті забобонний, вірю, що цвіт барвінку на Новий рік приносить щастя.

Вірю – або не вірю, а так собі. Приємно колисатися в такій надії, мов у гамаці.

А на столику вся холодна кухня. І яблука, і помаранчі, і фіги. І кілька бутельок вина. Самі добірні марки. І два келишки! Ха, ха, ха! Збиточник Івась! Думав, що й вона буде! Що без неї й празник не празник і Новий рік не Новий рік. Помилився, хлопче! Минулося моє гречане. Тепер «вона» вже не манить мене до себе, хоч би й яка була. Попробуємо обійтися без неї. І думаю, що моя радість буде не менша, та в усякім разі глибша, чистіша, як би була з нею. А то хто її вгадає! Здається, й гарна дівчина, і говориш із нею, як із другом, а тут на тобі, з її рожевих усток вилетить якесь брутальне слово, якийсь цинічний натяк або й те ні, а по її лиці мигне якась тінь, щось таке погане, огидливе, і попсує тобі весь вечір, прожене всю радість, розвіє всю поезію.

Від часу моєї остаточної романтичної історії, тої там, у лісничівці, перед трьома роками, на мене не раз знаходить дивне чуття. Коли до мене сміється, зо мною говорить, залицяється молода дівчина, особливо brunетка, мені все здається, що шкіра, і м'ясо, і нерви на її лиці робляться прозорчасті і до мене вишкіряє зуби страшна труп'яча голова. Іноді в такій хвилі мене всього обдасть морозом. Чи се знак, що я старіюся, чи, може, щось інше?

Та гов! Який-то денний порядок нинішнього вечора я уложив собі? На такі празничні вечори я все укладаю собі наперед денний порядок, з тою, одначе, умовою, що вільно мені зовсім не держатися його. Маю подвійну приємність: укладаючи точку за точкою, смакую в думках кожду з них, а потім, переміняючи їх, люблюся новими комбінаціями в виконанні.

Перша точка: Россінієва увертюра до «Вільгельма Телля», виконана на фісгармонії. Моя улюблена композиція – вводить мене звичайно в поважний та при тім бадьорий настрій. Потім оглянемо хризантеми, обнюхаємо геліотропи та туберози в салоні – вони, бідні, давно ждуть мене і сьогодні, як навмисно, порозцвіталися в повній красі. Потім вип'ємо й закусимо. Потім прочитаємо новий нумер «Neue deutsche Rundschau», а властиво Уайльдову* статтю про Христа – що то такий майстер стилю і такий хоробливо-новочасний чоловік сказав нового на сю тему? Потім – ах, а яка тепер година?

* Уайльд Оскар (1854–1900) – англійський письменник і критик.

Сьома! Ну, до дванадцятої на все се буде час. Іще переглянемо свіжі ілюстрації – і «Jugend», і «Liberum veto»*, і «Артистичний вісник»**. Дбають добрі люди за нас, грішних, щоб ми не нудьгували. А коли нічого не знайдемо в тій купі паперу, то у нас іще інша розкіш на сьогодні прилагоджена – цілий гарнітур нових валків до фонографу з піснями і розмовами різних знаменитостей. Послухаю, як із парламентарної трибуни гримить Жорес***, як у крузі приятелів розмовляє Габріель д'Аннунціо**** про потребу плекання краси серед мас народних, як зі сцени палить словами Елеонора Дузе***** в ролі Джіоконди і як цвіркоче в своїм салоні Клео де Мерод. Правда, бажалось би... Та ні, ні, ні! Нічого не бажаю. Не слід бажати нічого над те, що здоровий розум показує можливим до осягнення. Печеного леду не слід бажати. Нехай молокососи та фантасти бажують неможливого! Мої бажання повинні йти і йтимуть рука в руку з можливістю виконання.

Отже, потім почне бити дванадцята година, і тоді...

Дзінь-дзінь-дзінь!

А се що? Дзвінок у передпокою? В сю пору? До мене хтось? Се не може бути! Ну, розуміється, нікого не приймаю. Хто має право сьогодні вдиратися до мене, і заколочувати мені мій порядок, і позбавляти мене моїх тихих, чесно зароблених і без нічєїї кривди осягнених радощів?

Тихі кроки в салоні.

– Се ти, Йвасю?

– Я.

– А хто там дзвонив?

– Листонос. Лист до пана радника.

– До мене?

* * *

Ось він у мене в руках, той лист. Не лист, а чималий пакет. Адресований недоладно. Моє ім'я і прізвище – і Львів. Щастя, що нема нікого другого, що називався б так само, як я. А правда, і «д-р» напереді. А проте видно, що пише хтось...

* «*Neue deutsche Rundschau*», «*Jugend*», «*Liberum veto*» – німецькі періодичні видання початку ХХ ст.

** «*Артистичний вісник*» – мистецький журнал, у якому обговорювалися проблеми літератури, малярства, музики й театру. Виходив у Львові впродовж 1905–1907 рр.

*** Жорес Жан (1859–1914) – французький історик і громадсько-політичний діяч, видатний оратор.

**** Д'Аннунціо Габріеле (1863–1938) – італійський письменник.

***** Дузе Елеонора (1858–1924) – італійська артистка.

Та що се? Марка російська і штемпель Порт-Артур*! Із Порт-Артура? Се що за диво? Хто там, у Порт-Артурі, може мати інтерес до мене? Кому там, у Порт-Артурі, цікаво доносити мені щось? А може, то не до мене? Може, яка помилка? Може, всередині є друга коверта і лист призначений для передачі комусь іншому?

Розкрити коверту і переконатися – се була би найпростіша річ. Та ні. Нехай іще хвилю полежить. Ось тут передо мною. Запечатаний лист на твоє ім'я, з невідомого місця, писаний невідомою тобі рукою, – се все-таки якась тайна, містерія, загадка. Люблю такі містерії, бо моє життя тепер не має ніяких. Моє життя – як проста, широка, вигідна, гарними деревами висаджена алея, що веде...

Тьфу! Що се я? З якої речі буду сьогодні згадувати про те, що пишасться на кінці тої алеї, на кінці кожної життєвої дороги, чи вона проста алея, чи крута, камениста та вибоїста стежка? Лишимо се, воно нас не мине, а самохіть літати туди нема ніякої потреби.

Але лист! Що в ньому може бути так багато напакковано? Кореспонденція до газети, чи дневник якогось полководця, чи якісь урядові донесення, чи розпорядок остаточної волі якого землячка, загнаного долею аж на край світу та застуканого там війною?

Адресовано, очевидно, жіночою рукою, але се не значить нічого. Такі жіночі адреси криють не раз дуже мужеські інтереси.

Щось тверде всередині. За грубістю верств паперу годі домацатися, що воно таке. Ключик не ключик, монета не монета... Ну, відчинимо та й побачимо.

Де ножиці? А може, не відчиняти? Може, сей лист, що тепер лежить іще так спокійно і лише принадний своєю таємницею, по відчиненні стратить увесь свій чар, зробиться коробкою Пандори**, з якої поповзуть гадюки, що затруять моє життя, знівечать мою твердиню, а щонайменше збентежать і розворушать моє нинішнє свято? Адже такий здоровий пакет паперу – то, певно, не голий папір. Скільки там слів написано! І подумай собі, що іноді досить одного слова, щоб убити чоловіка, щоб навіки або на довгі літа зробити його нещасливим!

Я здавна боюся всяких листів і сам не пишу їх, хіба дуже рідко, в урядових або ділових справах. Кожний лист – се бомба. Може показатися іноді, що се шоколадова бомба, але з верхнього вигляду ніхто не може пізнати, чи та бомба не наладована мелнітом і чи не розірве тебе в найближчій хвилі.

* *Порт-Артур* – тепер місто Люйшунь у Китаї, порт на узбережжі Жовтого моря. За російсько-китайською конвенцією 1898 р. був переданий в аренду Росії і перетворений царським урядом на військово-морську фортецю. Під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. фортеця була ареною запеклих боїв.

** *Коробка Пандори* – джерело лиха. За грецькою міфологією Пандора відкрила скриньку, де були закриті всі нещастя, й вони розлетілися по всьому світу.

Моя рука тремтить! Якесь холодне чуття пробігає по всьому тілі...

Стій! Се нехибний знак, що лист має якийсь фатальний зміст. Стій! Не руш його! Якби я тепер узяв і, не розпечатавши, кинув його в огонь? Він згорів би і поніс би всі свої тайники в безмірний простір, назад туди, відки прийшов. А я лишився б з утаєним у душі почуттям іще одної нерозв'язаної загадки – та й годі. Нерозв'язана загадка цікавить, навіває жаль або тугу – все те приємні почуття. Розв'язана може зранити або вбити.

Ха, ха, ха! Але я таки порядний боягуз! Чую себе таким певним у своїй твердині за заборонами своєї філософії, серед башт своєї самоти – і боюся отсього паперового гостя. Навіть коли б се була бомба, кинена злобною рукою, то що вона мені зробить? Особисто мене не трафить, а постороннього, дорогого і любого мені не знищить, бо нікого такого, здається, на всім світі у мене нема! А коли так, то чого мені боятися її?

Але чого ж тремтить моя рука, держачи ножиці? Чого стискається серце якимось тривожним прочуттям?

Так і є! Се якийсь фатальний лист! Без виразного наказу моєї волі, якимось механічним відрухом рука відчинила його. Тонесенький пасочок з краю відкroєний. Загадка відкрита – і коли у тебе є ще який арсенал оружжя против мене, доле, коли ти якраз сьогодні, перед Новим роком, із другого кінця світу, з далекого Порт-Артура, навела ворожі батереї на мене, то стріляй! Поборемося!

Лист відчинений!

***

Лист. Не жадна кореспонденція. Нема окремої коверти і ніякої передачі. Значить – до мене. Хто се може писати? Датовано з Порт-Артура в вересні, – якраз чверть року пройшло. Міг би сей пакетик оповісти дещо, як то йому було перебиратися через японську облогу. Але хто пише?

Підпис: «Твоя Сойка». Що се значить? Ніякої Сойки – Боже мій! І сойчине крило в листі!.. Та невже би? Невже вона, та, яку я від трьох літ споминаю між помершими? Та, якої нагле і загадкове щезнення ввігнало в гріб її батька, а мене випхнуло з кипучої течії громадської праці і загнало в отсю тиху, відлюдну пристань? Вона в остатніх днях нашого товаришування любила називати себе сойкою і все дразнила мене тою сойкою, що гніздилася перед моїм вікном, поки вона не вбила її. Невже се з тої самої сойки крило?..

Мої руки тремтять ще дужче, як уперед. У грудях ще більший неспокій, голова крутиться. Чого ти, дурне серце? Що тобі? Невже ти не оплакало, не похоронило

її? Невже одна поява отих кількох аркушів, записаних її рукою, одного засушеного крильця давно вбитої пташини може вивести тебе з рівноваги?

А втім – є ще рада. В огонь з отсим листом! Від покійників кореспонденцій не приймаю.

Дурню, дурню! Мелеш язиком таке, чого не можеш сповнити! Хіба ти здобувся б на те, щоб тепер, зараз спалити сей лист, її писання, не прочитавши його?

Фаталізм! Лист прочитаю, хоч би моє серце мало тріснути з гніву, з жалю чи з обурення.

* * *

«Чи тямиш мене?

Ха, ха, ха! Ха, ха, ха!

Тямиш мій сміх? Ти колись любив його слухати. Чув його здалека і приходив до мене. Чи чуєш його тепер через океани, та степи, та гори? Чи тремтить він у твоїм вусі разом з шумом вітру? Чи мерехтить разом із промінням заходового сонця? Ха, ха, ха! Ха, ха, ха!

Чи тямиш мене?

Тямиш ту весну з її пурпуровими сходами сонця, з її теплом і ясністю, з її бурями, мов сварки закоханих, з її громами, мов крики любих дітей, що пустують у широких покоях? Се я була.

Тямиш той ліс із його полянами і гущавинами, з його стежками й лініями, з його зрубамися та хащами, де стояли високі квітки з тужливо похиленими головками, де до сонця грали тисячі сверщків, а в повітрі бриніли мільйони мушок, а в затишках гніздилися рої співучих пташок, а по полянах паслися ясноокі серни, а скрізь розлита була велична гармонія, і життя йшло рівним могутнім ритмом, що передавався душам людським? Тямиш той ліс, мій рідний ліс, якого нема другого на світі? Се не був ліс, се я була.

Чи тямиш мене?

Тямиш ту лісничівку в самій середині того лісу? До неї сходилися всі лісові дороги, як артерії до серця, а з неї виходив лад, і порядок, і сильна воля на всі окраїни лісу. А в ній кублилося тихе, відлюдне життя старого батька і молодої дівчини. Лунали голосні, різкі, з золотого серця пливучі мужеські слова і ще голосніші, дзвінкіші сміхи і співи дівчини-пестійки. Тямиш її? Се я була.

Чи тямиш мене?

Тямиш ту поляну, де ми уперве здибалися? Я була в зеленій стрілецькій куртці, з лефощівкою через плече, з готуром, свіжо застріленим у торбі, з свиставкою в губах.

Тямиш, як ти витріщив на мене очі, побачивши мене? А я розреготалася, побачивши твоє зачудування. А ти був у простій блузі, підперезаний ремнем, блідий іще від недавно відсидженої тюрми, з утомленим, помарнілим лицем, з крисатим капелюхом, насуненим на чоло. А почувши мій регіт, ти стрепенувся нараз, і зняв капелюх, і наблизився, і почав звинятися, що без дозволу ходиш по лісі, але тобі веліли лікарі... а ти тільки що вчора приїхав... і власне мав намір представитися татові... і пригадуєш собі мене ще маленькою панночкою... і тямиш мою маму... і вибачайте, що на перший ваш вид так зачудувався... і не сподівався застати вас таким Німродом*. А я подала тобі руку, і ти поцілував її, і я чула, як твої уста під чорними вусами тремтіли і горіли, і гадала, що се у тебе гарячка, і просила тебе провести мене додому... А ти запитав, що я застрілила, і я показала тобі готура, і ти здивувався, відки тут узявся готур, і заявив, що ти прожив у тім лісі всю свою молодість, і ночував тут не раз з кіньми, і вештався скрізь по лісі ранками й вечорами і ніколи не видав ані не чував готура. А я сміючися сказала, що се задля мене завелися тут готури, зваблені моїм сміхом і моїм свистом, і що я чарівниця і прошу тебе берегтися мене. Ха, ха, ха! Пригадуєш тепер? Се я була!

О, я знаю, що ти тямиш мене! Мусиш тямити! Неможливо, щоб ти забув мене! Я ж сконцентрувала всю силу своєї волі, весь огонь своєї пристрасті, всі чари своєї душі й тіла, щоб навіки, незатертими буквами вписатися в твою тямку. Як добрий режисер, я брала до помочі все, що було під рукою: сонце й ліс, пурпури сходу, чари полудня і меланхолію вечора. Оповідання батька і шум лісу. Рев бурі і тихі шепти дружньої розмови. Все, все те була штафажа, були декорації для моєї ролі, яку я хотіла відіграти перед тобою, щоб лишити в твоїй душі незатерте, незабутнє, високоартистичне вражіння, таке вражіння, де ілюзія ані на волосок не різнилася від найпоетичнішої дійсності. Ха, ха, ха, пане артисте, вдячний ти мені за мою роль?»

* * *

Годі читати! Сього занадто!

Чи ти ворона, що дереш горло своїм ненастанним: «чи тямиш? чи тямиш?» І сама знаєш, що тямлю. Та, мабуть, не знаєш, як тямлю. Гарнесенько зібрав усі спомини, як кісточки зі спаленого покійника, зложив їх у штучно точену урну з карнеолу і поставив далеко в куток свого серця. Нехай стоїть, нехай буде як оздоба, а не як завада в житті.

А ти з далекого краю простягаєш свою демонську руку, підіймаєш свій воронячий голос і витягаєш ту урну з глибокого закутка душі, відчиняєш і перебираєш кісточку

* Німрод – біблійний образ мисливця.

за кісточкою, одіваєш її м'ясом і шкірою, наливаєш кров'ю і соками і надихаєш своїм огняним, демонським духом. І ще й регочешся, мов упириця, і показуєш мені ті по-статі, і верещиш при кожній своє ненависне: «Чи тямиш мене? Се я була!»

Женцино, демоне! Чого тобі треба від мене? Чого ти завзялася мучити мене? Чи я в своїм житті зробив тобі яке лихо? Я віддав тобі все, що було найкраще в моїй душі, без домішки хоч би атомика низького, підлого, брудного, а ти погралася моїми святощами і кинула їх у болото. Я вірив у тебе, як у себе самого, а ти кажеш, що лише ролю грала передо мною. Я вкладав усе своє життя, всю свою душу в кожний свій погляд, у кожне своє слово до тебе, а ти хотіла лишити мені лише незабутнє артистичне вражіння!

Женцино, комедіантко, прокляття на тебе! Всі твої слова, і сміхи, і сльози – все комедія, все роля, все ошука!

Та годі! Я! тепер expertus Robertus*. Тепер ти дармо граєш передо мною свою ролю, бо я знаю, яка її ціна й яка її вартість. Тепер я міцніше узброєний на твої стріли. Тепер я й сам сиджу за естетичними заборонами, що, мов шліфована сталь, відкидають від себе всі кулі та гранати фальшивих слів, і сліз, і сміхів.

Говори собі, пиши собі, що хочеш! Я тепер дивлюсь на все оком естетика, розпізнаю кожний момент фальшивої гри. І де ти сміятимешся, я байдужно здвигну раменами. І де ти плакатимеш, я засміюся і скажу: «Ні, дитино! Се не так! Тут іще того й того треба до осягнення повної ілюзії». І де ти впадеш у пафос, там я скривлю уста і скажу: «Гфі, се вже зовсім злий смак!»

Говори собі! Пиши собі! А я почитаю далі.

* * *

«Не сердься на мене, мій Массіно, не сердься на мене!»

Тямиш, як я з руського Хоми перехрестила тебе на італійського Томасо, а сього здрібнила на Томасіно, а сього вкоротила на Массіно? І як ти тоді сердився на мене за те, що я протягом одної години, між трьома серіями поцілуїв і пестоців, тричі перехрестила тебе?

Ти все сердився на мене. Твоя любов виявлялася головно сердитістю. Була немов мимовільна, силувана концесія для твоєї пророцької чи апостольської гідності.

Ха, ха, ха! Тямиш, яким пророком і апостолом я пізнала тебе? Як ти не говорив, а благовістив, не кланявся, а снисходив? І се дразнило мене. І я нищечком постановила собі стягти тебе з п'єдесталу – іронією, кпинами, сміхом, жартами. А коли сі способи

* Досвідчений Роберт (лат.). – Ред.

не помагали, бо в тебе в душі були заборола перебутого терпіння, то я пустила в діло інші способи – сердечність, щирість і, нарешті, остатній, найсильніший – свою любов. І ти не міг опертися їй, і я побідила. А ти, почувавши свою безсильність супроти мене, супроти того людського, мужеського, що було в твоїй натурі, – сердився на мене, на себе самого, бурчав – і плив за течією. Тямиш се все, Массіно мій?

А проте не сердься, навіть тепер не сердься, коли нас розлучили отсі три роки небачення. Не докоряй мені комедіантством! Не докоряй тим, що я грала ролю перед тобою! Хіба ж я могла інакше?

Ти любиш цвіти, правда? А приглядався ти їм коли уважно? Пробиував вникнути в їх душу, в їх психологію? Ти вчений, вдумливий чоловік, ти повинен би частенько робити се.

Хіба ж ти не знаєш, що цвіт – се кокетерія ростины, що всі оті рожі, геліотропи, хризантеми та туберози те тільки й роблять, що кокетують, грають ролю, б'ють на ефект – а все в одній цілі. Ти знаєш у якій. Вони дразнять наш зір своїми пишними кольорами, лоскочуть наш дотик незрівняною ніжністю своїх листочків та чашечок, бентежать наш нюх різnorodністю та розкішними комбінаціями запахів, яких наша мова не в силі назвати, а наша наука укласифікувати. Але їм іще сього мало. Вони не задовольються нашими зміслами, заходять у нашу душу, глибоко торкають наше естетичне почуття нечуваним багатством та різnorodністю рисунка, грацією своєї цілості, принадністю та таємничістю своїх рухів. Адже геліотроп повертає свою голову за сонцем! Адже інші цвіти соромливо стуляють свої чашки вдень, щоб сонце не виссало з них пахошів, і розхилиють їх аж вечором. Вдумайся в їх психологію, Массіно, і докори їм, що вони грають ролю, що кокетують, що виставляють себе в фальшивій красоті. Хіба вони можуть інакше?

Хіба ж женщины можуть інакше? Те, що вам, твердим, тупішим, видається кокетерією, комедією, се у них найінтимніший, несвідомий вияв їх натурі, се у них таке просте, і конечно, і неминуче, як дихання легкими і ходження ногами.

Не сердься на мене, Массіно мій! Я не винувата, що ти в моїм житті був тим палким сонцем, яке змушує квітку розвистися і розпуститися і відкрити свою чашечку, і розлити свої найкоштовніші пахощі.

І признайся одверто, перед самим собою, чи ти тоді не був щасливий? Чи я не була квітчастим оазисом у твоїм житті? Чи ти в нашій лісничівці не пережив найкращого літа, яке взагалі випало тобі на долю на твоїм віці?

Ти сам говорив мені се тоді. А тепер, по трьох роках розлуки, що скажеш?

Чи осмілишся проклясти те літо за те тільки, що воно минуло? А ти ж як хотів? Щоб одно лише твоє щастя зробило виїмок із усього на світі і не минуло ніколи?

Чи осмілишся кинути каменем на мене за те, що я покинула тебе? Гай, гай, Массіно, в таких разі камінь упав би на тебе самого. Не я покинула тебе, а ти не зумів удержати мене. От що, небоже! Ти мав часу шість місяців і не зробив нічогосінько для того. Хіба ж я тому винна, що інший за шість неділь упорався зо мною краще?

Се я, Массіно, я мала би право нарікати на тебе, проклясти тебе. Адже признайся по щирості перед собою самим: ти не вірив у мене, в мою щирість, у мою любов. Ти приймав мої пестоці, всі вияви мого розбурханого молодого чуття з пасивністю сибарита – нехай і так, що ніжно, вдячно, але не виходячи з-поза заборона свого супокую, свого егоїзму. І я відчула се. Як мене боліло те, того ти не знав і не відчуєш ніколи, ти, поганий егоїсте й сибарите! Але маєш за се кару! Я покарала тебе, і, коли у тебе є хоч шматочок людського серця в грудях, ти мусив відчути ту кару і мусиш іще не так, не так відчути її!

Та проте, Массіно, не сердься на мене! Я, караючи тебе, потерпіла сто, тисячу разів дужче, як ти, і за моє терпіння...»

* * *

Кінець речення замазаний, букви розплилися – чи води накапано, чи сліз?

А може, її й правда? Може, вона під впливом свого темпераменту, своєї крові, своєї вдачі робила так, як мусила, і не могла інакше?

Ха, ха, ха! Я, освічений чоловік, матеріаліст і детермініст, і ставлю таке питання! Я вірю, що в природі ані один атом не порушається інакше, як під впливом неминучої конечності, і я смію ще сумніватися, щоб людина могла поступати не так, як мусить? Не так, як тягне її вічний, несхибний, хоч у сьому разі безмірно скомплікований, паралелограм сил!

Се тільки ми, гупі і тупі, не розуміючи законів того скомплікованого паралелограма, не добачаючи всіх тих сил, що складаються на його результат, плещемо про вольну волю, про злу волю або самоволю людини. І плачемо, коли рух по перекутні того паралелограма перейде через наше гупе, невидюче, егоїстичне серце і скалічить або бодай болюче торкне його.

Каже, що вона перетерпіла багато...

Каже, що могла б на мене нарікати, що я не зробив нічогосінько, щоб задержати її, прикувати її до себе. Що я колисався в колісці сибаритства та егоїзму, поки вона розливала передо мною коштовні пахоці своєї першої любові...

Се – гм – се... се таке, що не сьогодні слід про се думати.

Се може затруїти чоловікові не лише передвечір Нового року, але навіть розкоші раю.

Ні, про се годі думати. Чоловік не може доходити кожній колоді кінця, а то «i umrze i nie będzie umiał w to ugodzić»*, як казав колись Кохановський**.

А ми читаймо далі! Може, там щось веселіше буде.

* * *

«Посилаю тобі сойчине крило. Тямиш ту сойку, що гніздилася на смереці перед самим вікном тої лісової хати, в якій ти проводив літо?

З моєї намови. Я хотіла мати тебе близько себе.

Я щоранку зі стрільбою на плечі прибігала до твоєї хати, щоб сказати тобі «добрий день» крізь вікно. І щоранку ота сойка, що гніздилася на смереці проти самого вікна, своїм скрекотом упереджала тебе про мій прихід.

Я зразу полюбила її. Вона була немов моя повірниця, моя служка. Задля неї я щадила весь сойчиний рід у лісі, бо боялася, щоб, стріляючи, не застрелити її.

Тямиш, як ми не раз обнявшись перед хатою сиділи мовчки, в щасливім забутті, і дивилися на спокійне порання сеї сойки в гнізді? Як вона, вичистивши гніздо, сідала в ньому і тихими розумними очима цікаво дивилася на нас, презабавно зазираючи понад краєчок гнізда та повертаючи головку? Її очі мали якийсь магічний вплив на тебе. В таких хвилях ти цідував палкіше, пригортав мене до серця сильніше, і з твоїх уст лилися слова, що були для мене, мов роса для зв'яленої квітки. В таких хвилях мені здавалося, що заглядаю в твою душу, а крізь неї в якийсь величний світ, повний чудес і невиданої пишноти.

А потім я почала ревнувати тебе до сеї сойки. Тихо, в глибині душі, я почувала глуху задрість до неї. Мені здавалося, що ти не мене любив, а її. Її веселий скрекіт будив тебе щоранку; її тихе порання в гнізді оживлювало тебе; цікавий погляд її очей наповняв тебе чарами, окрилював твої слова. І я зненавиділа її, як свою суперницю.

Не смійся з мене, Массіно! Се правда. Я з часом дійшла до того, що голос сойки – не лише сеї, але всякої взагалі – псував мені гумор, робив мене злою і сердитою. Я чула, що не зможу терпіти її обік себе.

І я вбила її.

Одного ранку я прийшла вчасніше, як звичайно. Хотіла підійти так тихо, щоб ота ненависна сойка не почула мене, щоб мій, а не її голос збудив тебе. Та ні! Ледве

* I vmre i nie zumiє в це поцілити (польськ.). – Ред.

** Кохановський Ян (1530–1584) – польський поет, один із зачинателів національної літератури.

я наблизилася на яких п'ятдесят кроків до твоєї хати, ледве моя зелена сукня показала на стежці серед сірих дубових пнів, а вже моя суперниця почула мій прихід, побачила мене, вискочила з гнізда і, скачучи по гілляці над самим твоїм вікном та злорадно – так мені бачилося – тріпочучи крильми, заверещала своїм хрипливим голосом:

– Кре, кре, кре, кре, кре!

І в тій хвилі я побачила, як ізсередини твоя рука відсуває вікно. Вона збудила тебе, а не я!

Ні, я не могла стерпіти сього! Я зайшла смерічками за вугол твоєї хати, підвела стрільбу до ока, і, поки навісна сойка все ще скрекотала, сидючи на гілці, я вицілила.

Гукнув вистріл, сипнуло вгору дрібненьке пір'я, і моя суперниця, ще тріпочучи крильми й лапками, мов грудка, скотилася вниз.

Ти вибіг із хати. Ти був увесь блідий. Побачивши мене, ти не всміхнувся, не простяг мені, як звичайно, обох рук, тільки з якимось докором у голосі запитав:

– Манюсю, а се що таке? Ти забила нашу сойку?

А в мене в хвилі вистрілу вже зайшла реакція в душі. Мої руки дрожали. Я вхопила мертву пташину і почала цілувати її закровавлену головку. Потім розплакалася.

Тямиш, як ти обтирав мені сойчину кров із уст, і цілував мої уста, і вчитькував мене? А того-таки й не допитався, за що я забила сойку.

А на обід ми з'їли її смажену. І сміялися. Тямиш? Але я тоді вже знала, що нам не бути в парі, що та сойка – то наша розлучниця.

Я заховала її крильця, поклала їх між обложки і картки свого молитовника і не розставалася з ними ніколи. Отак зо мною заїхали вони аж сюди, до Порт-Артура.

А тепер посилаю тобі одно з них. Здається мені, що се летить до тебе половина моєї душі. А як одна половина залетить, то від твоєї душі буде залежати, чи прилетить і друга. Коли в твоїм серці є ще хоч іскра любові до мене, хоч крапельночка бажання – побачити мене, то се буде та сила, яка притягне й друге крило, другу половину моєї душі до тебе.

Лети ж, сойко, в далекий світ! До того, що любив слухати твого скрекоту, любив дивитися в твої очі! Затріпочи отсим крилом над його душею і роздуй те, що там тліє ще під попелом байдужності та розчарувань! Навій на нього солодкі мрії, любі спомини! Розворуш його серце, щоб забилося невимовною тугою, запали в його очах блискучі іскри, щоб горіли, як дорогі брильянти, і потім угаси їх слізьми, мов перлами та пишними кришталями!

Та коли він, зворушений, запитає тебе: «А де ж ти бувала? А що ж ти чувала?» – то мовчи! мовчи!»

* * *

Впадаєте в сантиментальність, шановна пані! Вона шкодить вам. Поетичні вислови та сльозоточиві фрази не до лиця вам.

Того писання ще груба пачка. Вже восьма вибила. Як воно все таке саме, то починає бути нудне. Не варто було й трудитися писати таку пустомельщину.

Все се, коли сказати вам по правді, панно Маню, ані крихти не зворушує мене. Бо все се слова, фразеологія. Правдивого чуття в тім нема, от що. А я занадто старий воробець, щоб дав зловити себе на полову.

Ваша історія з сойкою зовсім не до речі приточена. І містику якусь із тим крилом ви не до речі підпускаєте. Се малим дітям та старим пряхам до лиця, а не нам із вами, панно Маню.

Почитаю ще троха далі. Коли й там таке саме, то покину. Не буду дочитувати. Або лишу на завтра, або зараз кину в огонь. Не цікаво. А от валки повставляю до фонографа, послухаю Габріеля д'Аннунціо, або Дузе, або красуню Клео. Се буде зовсім інша забава, ніж нудне сантиментальне балакання тої авантурниці з Порт-Артура! Ну лише, що там далі пише?

* * *

«Я знаю, Массіно, ти не любиш сантиментальності. І тебе вже знудило отсе балакання без змісту. І ти питаєш себе: чого вона хоче? Чого чіпляється? І чи довіку думає натуркувати мені голову своїми катеринковими: чи тямиш? чи знаєш?»

* * *

Се чорт, не жєнщина! Завважую, що вона, пишучи се, немов душею розмовляла зо мною і, укладаючи свої фрази, рівночасно своїми ящірчачими очима слїдила кожний рух моєї душі. Вєла зо мною нечутний діалог і зараз же відповідає на кожний заміт, що ворушиться в моїй душі.

Allen Respekt!* Се також талант. Чи, може, яка інша сила? А може, лише привычка, віртуозівство? Ну, та читаймо далі, побачимо, чи вмєє вона промовляти й іншим тоном, бо се, очевидно, заповідає її остатня рефлексія.

* Повна пошана! (нім.). – Ред.

* * *

«Отже, почну щось інше. Почну таке, чого ти найменше надієшся.

Знаєш? Вертаю до тебе. Скоро тільки тут буду вільна, скоро покладу в могилу свого мужа, вертаю до тебе.

Не думай, що я без серця, що спекулюю на смерть свого мужа. О, ні, я вірна йому, так, як була вірна сімом його попередникам. Але йому не довго жити. В остатнім штурмі куля відірвала йому обі ноги, і тепер він лежить безнадійно хорий, лежить і конає отсе вже другий тиждень.

Я сиджу біля нього. Замість сестри милосердя. Дні й ночі пильную його. А в вільних хвилях пишу тобі отсей лист. Коли тоска занадто давить серце, я хоч на папері сміюся до тебе. Коли жорстока дійсність кліщами шарпає за душу, я нагадую своє минуле, свою молодість, своє щастя і тебе, невідлучно тебе, Массіно мій.

І я верну до тебе. Тільки вмре Микола Федорович, – а він неминуче вмре, не сьогодні, то завтра, – я зараз рушаю з цього пекла. Сідаю на першу-ліпшу китайську джонку, в темну ніч, у супроводі хоч китаїців, хоч самих чортів пускаюся на море і пливу, лечу, мчуся – хоч на дно моря, хоч до тебе, Массіно мій!

Я не спекулюю ні на що, не надіюся нічого від тебе, не хочу каптувати тебе для себе. Мені байдуже, чи ти приймеш мене, чи ти привітаєш мене, чи відіпхнеш мене. Байдуже. Я хочу лише побачити тебе, ще раз стиснути твою руку. А потім – байдуже.

Бачиш, яка я фантастка, романтичка. Ти сказав би: глупа сойка! Принаймні з цього погляду не змінилася за сих три роки, що ми не бачилися.

Микола Федорович застогнав. Спішу до нього!..»

* * *

«Ти віриш у силу сповіді?

Колись маленькою я була дуже побожна. Моя мама була побожна і мене виховувала в тім дусі. І я почувала дивну полекшу в молитві і дивну розкіш у сповіді.

Потім прийшла весела вільнодумна молодість. Батько був вільнодумець і своїми жартами, дотепами, а далі й доказами розвіяв мою дитячу віру.

А потім прийшла буря, що захопила мене, мов листок, відірваний від гілки, і покотила далеко по світі, аж занесла сюди, на край світу. І весь сей час, хоч як мені не раз приходилося болюче, важко, страшно, я не молилася, не сповідалася. Не почувала потреби. Серце запеклося і не м'якло ані разу.

Аж тепер... Ніч. Тихо, ясно. Осінні пахоці ллються крізь відчинене вікно разом із теплом ночі. Далеко грає море, а по його хвилях танцюють роями дрібненькі світла

та час від часу пересуваються величезні світляні стовпи – се рефлектори слідять, чи не підкрадається японець. Мій хорий спить важким, напівмертвим сном. Над ним плаче тінь його далекої матері. Я свободна. В тій самій кімнатці, відділена лише параваником від його ліжка, сиджу при світлі лампи і пишу.

Розмовляю з тобою, Массіно мій. Тулюся до тебе, як бідна, нещасна сирота, що прибукалася з далекого світу і вся терпить безліччю перебутого терпіння. Тулюся до тебе, і мені якось м'яко робиться на душі. Чую присутність якоїсь вищої, доброї сили над собою.

Тямиш той чудовий уступ у Біблії: степом проходила буря, та в тій бурі не було Єгови. Гуркотів грім, та в громі не було Єгови. Свистів вітер, та в вітрі не було Єгови. Гуло землетрясіння, та в землетрясінні не було Єгови. Та коли прояснилося, і засяло сонце, і повіяв легесенький легіт понад цвітами – глянь, і в подуві того леготу був Єгова.

Отак і я тепер, в одну з рідких для мене хвиль тиші та супочинку, чую щось таке, мов той містичний легіт. Душа відчиняється, мов квітка, що в часі бурі стулила була свої барвисті листочки.

Почуваю потребу висповідатися. Поділитися з кимось усіми своїми пригодами, всіми своїми злочинами, всім своїм терпінням.

Массіно, любий мій, єдиний на світі, кого я правдиво і беззавітно любила і досі люблю, прошу тебе, слухай моєї сповіді!

Не прошу в тебе милосердя для себе. Не прошу в тебе розгрішення для своїх гріхів. Нічого не прошу, лише вислухай моєї сповіді. А потім суди або не суди мене, як знаєш!»

* * *

Femina – animal clericale*. Хто то сказав сю сентенцію?

І не помилився. Жінчина жие чуттям і, як геліотроп до сонця, обертається все до тих, що вмюють найліпше грати на струнах чуття. А се, розуміється, поперед усього чорні рясні.

Містерії, тайни, сакраменти – отсе їх життєвий елемент. Се невідхильна потреба їх природи.

Коли б у всіх людей не було віри в чуда, жінчини витворили б її.

Чи ж не з жінчиною трапилося перше чудо? До неї заговорив вуж.

* Жінка – клерикальна істота (лат.). – Ред.

Коли б не було церкви з сакраментами, жінщини витворили б її. Недаром у первіснім християнстві роля жінщини така визначна, як не була в первопочинах жадної іншої релігії.

Коли суспільність почне емансипуватися від клерикалізму, жінщини силою своєї чутливої вдачі знов затягнуть її в сутінь сповідальниці. Недаром дочки Дюма, виховані в атеїзмі, в старшій віці повступали до монастиря.

Які дурні наші поступовці та радикали, що декламують на тему конечності рівноправності та рівнопросвітності жінщин з мужчинами! Як коли би се було можливе! Як коли би се було потрібне! Як коли би се було комусь на щось пожиточне!

Дай їм сьогодні рівноправність у державі, вони зробляться незламною опорою всіх реакційних, назадницьких, клерикальних та бюрократичних напрямів.

Дай їм рівноправність, коли для них усяка просвіта, всяка наука – се тільки окремих рід туалети, спорт, спосіб приманити спеціального рода женихів.

Певно, бувають виїмки. Виїмкам усяка свобода. Але тягти весь загал жіноцтва, особливо того ситого, та вбраного, та випарфумованого, до вищої науки – се цілковита страта часу й засобів.

Ну, та годі! Що се я в антифемінізм забігаю? Нехай би почули се наші фанатики поступовства, того би мені було! Чоловік найменше розуміє жарту в таких речах, які найменше розуміє.

А ми все-таки послухаймо сповіді нашої сойки з Порт-Артура!

* * *

«Ах, та сцена, та сцена, остатня сцена нашого спільного побуту!

Тямиш її, Массіно? У мене вона досі мов жива в пам'яті.

Татко від'їхав до Львова і мав вернути пізно вночі. Ти по цілоденній праці над якоюсь книжкою в своїй лісовій хатчині надвечір прийшов до нас. Ми пили чай – я, ти і пан Генрись, молодий татків практикант, прийнятий місяць перед тим.

Тямиш його? Хлопець ледве 26-літній, рум'яний, ніжний, як панночка. Так мало говорив у товаристві... Рум'янівся при кождім натяку на любов та на жіночий рід. Працював так пильно в татовій канцелярії. Був такий тихий, слухняний, такий делікатний та чемний у поведженні... Тямиш його, Массіно?

О, я думаю, що добре тямиш і тямитимеш до самої смерті.

Ми пили чай на веранді. Пробували свіжі смородинові конфітури, що я наварила того дня. Ти дуже любив їх, а пан Генрись не терпів їх запаху. А я долила йому їх до склянки з чаєм. А він почервонівся весь і з подякою відсунув склянку. А ти мовчки

взяв його склянку і подав йому свою з чистим чаєм. А я реготалася, реготалася, як шалена.

О, я багато реготалася того вечора, дуже багато. Занадто багато.

Я знала, чого регочуся, але не знала, що се остатній мій регіт. Не знала, що прийде по ньому. Ти оповідав про свій ранішній грибозбір. Потім свою розмову з селянином, якого ти здибав у лісі. Потім перейшов загалом на положення селян, на відносини до них управи камеральних дібр. Ти розвивав передо мною свій улюблений план перенесення камеральних дібр під заряд краю, закладання на тих добрах вільних хліборобських спілок при участі селян і інтелігентів, ступневого викуплювання панських дібр і парцеляції їх таким спілкам, ступневого розбивання теперішніх сіл на групи фільварків, удержуваних такими спілками. Іншим разом я так любила слухати тих твоїх реформаторських планів. Чи ти й досі ще носишся з ними?

Але тоді мені було не до спілок, і не до фільварків, і не до грибів, і не до лісових кар. У мене перед очима миготіли, мерещилися та іскрилися чарівним блиском інші, широкі, чудові світи. Світи, про які тобі й не снилося, бідний мій Массіно. Світи, повні невимовної розкоші, вольної волі, палкого кохання. Я вже кілька день носила їх у своїм серці, леліяла і берегла, як свої найсвятіші святощі, і пильнувала, як ока в голові пильнувала, щоб не зрадитися з тим своїм скарбом перед тобою. Щоб навіть надмірний блиск моїх очей не зрадив перед тобою те, що там горіло, та ясніло, та іскрилося в моїй душі.

Я напустила на себе поважний вид і почала питати тебе, як же ти думаєш зробити те, щоб перетягти ті камеральні добра під краєву управу? А ти почав толкувати мені про потребу агітації серед народних мас, про організацію великої людської партії, про виборення виборчої реформи. А мені, слухаючи твоїх висновків, було так смішно, так смішно!..

Ти весь думками й душею бував у майбутньому, в громадській праці, в службі загалові, а не знав, що діється ось тут коло тебе.

Твої очі спочивали на мені з такою певністю, з такою любов'ю і вірою, а мені було смішно, смішно, що ти такий сліпий, такий добрий, такий легковірний, як дитина!

Генрись посидів троха і сказав, що мусить іти лагодити коні, бо ще сьогодні мусить поїхати до сусіднього села передати якісь розпорядження тамошньому лісничому. Відходячи, він ані не глянув на мене.

Ми лишилися обоє. Я споважніла. Ми мовчали хвилину. Ліс довкола нашого дому помалу тонує у нічній темряві. Сова загукала на дупластім дубі, і ти стрепенувся.

– Гарна птиця, – сказав ти по хвилі, – а коли отак загукає, то чогось поневолі на серці моторошно робиться.

– Наче щось живе вмирає, – додала я, і по мені також пройшов мороз при тих словах.

– Мов якийсь демон глузує з людської віри, з людського сподівання.

– І з людської любові, – докинула я сентиментально.

А мені було так смішно, так смішно!..

– І знає чоловік, – промовив ти по хвилині, коли сова обізвалася ще раз, – що се ж нічим неповинна, ні в яких демонських штуках непричасна пташка, а проте її голос робить такий ефект. Чисто театральний ефект. Штука для штуки.

– А ти певний, що за сею штукою не криється якась тенденція? – запитала я.

– Яка ж тут може бути тенденція?

– Ну, а може, справді який лихий демон у тій хвилі сміється над нами?

– Га, га, га! – засміявся ти. – Над нами? Чим же ми далися йому на сміх?

– Нашою любов'ю. Може, він завидує їй.

– Гм... як на демона, то се можливо. Та ми маємо міцне забороло на його стріли.

– Яке?

– Саму нашу любов. Її силу... Її щирість. Оту одвертість, що не допускає найменшої тіні між нами.

Ти сказав се з таким дитячим довір'ям, з такою певністю, що в мене навіть не стало духу подразнити тебе. Я затулила тобі уста гарячим поцілуєм.

– І ти, Массіно, так віриш мені? – запитала я.

– Хіба ж можна не вірити тобі? Не вірити отьому?..

І ти притиснув мене до себе і цілував мої уста.

В тій хвилі від нашої возівні почувся дзвоник.

– Се Генрись збирається їхати, – сказала я мимоходом.

– Нехай собі їде. Ніч місячна, – сказав ти, держачи мене в своїх обіймах.

Затупотіли коні. Затуркотіла бричка. Скрипнула брама. Я ще раз палко поцілувала тебе і легенько увільнилася з твоїх обіймів.

– Хвилинку, Массіно. Я зараз буду тут.

І я вибігла з веранди до салону, звідтам до свого покою і тут мало не впала на ліжку. Мене душив шалений сміх. Я залилася п'яним, божевільним реготом.

– Ха, ха, ха! Ха, ха, ха! Хвилинку, Массіно! Я зараз буду тут. Ха, ха, ха!

Чи довго ти чекав?

Ся хвилинка протяглася троха довго, мій бідний, глупий, недогадливий Массіно! Від тої хвилинки ми не бачилися й досі».

* * *

«Мій бідний, глупий, недогадливий Массіно!»

А ти то, багата, мудра, догадлива Маріє, великого щастя доскочила? Адже скроплюєш сльозами отсі картки!

Стаєш мені як жива перед очима в тій остатній хвилі нашого бачення. Веранда густо обросла диким виноградом. У однім куті простий дощаний столик. На ньому лампа. Ти з одного боку сидиш на кріслі, я з другого. Генрись тільки що пішов. Ти регочешся вслід йому.

– Манюсю, – говорю я, – ти дуже весела сьогодні.

– Так, дуже весела, дуже весела! Ха, ха, ха!

– А не можна знати, чого ти така весела?

– Мабуть, перед сльозами.

– Що ти, люба! Відки тобі до сліз, пташино моя?

І я беру твою руку і стискаю її.

Ти встаєш і приступаєш до мене. Легенько виймаєш свою руку з моєї, кладеш мені обі руки на плечі і поважно, тихо дивишся мені в лице.

В тім моменті й тепер стоїш мов жива мені перед очима. На тобі перкальова сукня, червона з білими круглими цятками. На шиї золота брошка з опалом. У волоссі металевий гребінець. Стоїш похилена наді мною. Мої очі спочивають на твоїх грудях, що злегка хвилюють під сукнею. Потім я підводжу їх на твоє лице. Твої губи легенько тремтять.

– Любиш мене, Массіно? – запитуєш ти тихо.

– Дитя моє, ти ж знаєш, як я люблю тебе!

Я беру одну твою руку і тулю її до уст. Ти легенько відтягаєш її і знов кладеш на моє плече. Щось мов здавлене зітхання підіймає твої груди. А я сиджу і люблююся тобою.

– Любиш мене, Массіно? – по хвиливі мовчанці знов запитуєш ти.

– Манюсю моя!

І я обіймаю рукою твою талію і пригортаю тебе до себе, не встаючи з місця. Ти вся починаєш тремтіти. Твій віддих прискорюється, руки тремтять на моїх плечах.

– Та невже ж се правда, Массіно? – запитуєш ти. – Невже ти любиш мене?

– Як же маю тобі се доказати?

– Як маєш доказати? – звільна, немов з розчаруванням, повторяєш ти, і твій зір понад мою голову блудить десь у далечині. – Як маєш доказати? Хіба ж я знаю?

– Щастя – се факт, який не потребує доказу, – мовив я, не випускаючи тебе. – Я щасливий.

– Ти щасливий, – повторила ти якось бездушно, мов луна. А потім, обертаючи до мене очі, в яких раптом запалали якісь таємні іскри, ти запитала:

– А що таке щастя?

Я глядів на тебе. Мені було так любо глядіти на тебе, впиватися твоєю красою. Се було моє щастя. Давати в тій хвилі філософічну дефініцію щастя видалося мені профанацією сеї райської хвилі. Ти перша перервала її своїм сміхом. Із подвір'я забряжчав дзвінок.

Ти вибігла, щоб не вернути більше. А я сидів на веранді, курив папіроску, пускав із неї дим тонкими клубками і плавав у рожевих хвилях розкоші, дожидаючи тебе.

Дурень, дурень! Засліплений, егоїстичний дурень! І як я міг тоді не розуміти тебе? Як моє глупе серце не спалахнуло, як мої уста не крикнули, як мої руки, мої зуби не впилися в тебе?

Адже ж я знаю, розумію тепер, що та хвиля рішила про мою долю. Що в тій хвилі я втратив тебе.

О, я дурень! О, я засліплений егоїст! Естетик убив у мені живого чоловіка, а я ще й горджуся тим убитим трупом!

Маню, Маню, чи можеш ти дарувати мені непростимий гріх тої хвилі?

* * *

«Чи тямить ту сукню, що я в ній була вбрана того вечора? Червону в круглі білі цятки. Вона в мене досі. Я бережу її, як святість, як найдорожчу пам'ятку.

Вона нагадує мені ті остатні хвилі, пробуті з тобою. Буває так, що, дивлячися сама на себе, згадуючи свої пригоди, я починаю сумніватися, чи се я сама, чи, може, моя душа ввійшла в якесь інше, чуже тіло. В таких хвилях та сукня дає мені живий доказ моєї тотожності.

Я цілую її і мочу сльозами. А знаєш чому? У мене в голові повсталала і, мов цвях, сидить думка, що в тій самій сукні я маю знов появитися перед тобою.

Ось чому я бережу її, як святість. Вона для мене жива запорука кращої будучини.

Бідні ми сотворіння з нашими святощами! Шмат старого полотна, засушене крило давно вбитої пташини, перед літами зів'яла квітка, стара книга на давно забутій мові – а піди ж ти!

Прикипить наше серце до такої бездушної річі, настелить на неї наша уява все найкраще і найстрашніше, що має наша природа, – і ми носимося з тою річчю, бережемо її, терпимо, і б'ємося, і вмираємо за неї!

А глянути збоку, нечутливими очима і невіруючим серцем – тільки засмієшся або плюнеш і відвернешся!»

* * *

«Як я сміялася, як я сміялася, сідаючи на візок біля Генрися!

Голос дзвоника – се був наш умовлений сигнал. Я спакувала свої річі вже за дня і потайно передала йому. Він мав їх у себе на возику.

В своїм покою я лише написала татові карточку: «Па, татусю! Їду на пару день до тітки до Городка. Дуже просила. Не турбуйтеся мною». Положила йому на бюрко і вийшла. Ані хмариночки жалю не було в душі.

О, пізніше, аж геть пізніше прийшла вона, але вже не хмариночка, а порядна осіння хмара, що затяглася на триденну – що я кажу! – на трилітню сльоту!

Як я сміялася, виїжджаючи з рідної хати! Серце аж підскакувало, в грудях тріпалося щось, мов пташина, що виривається з клітки. Я горячо стискала Генрися, що мав обі руки заняті, одною держачи віжки, а другою батіг. Я стискала його, цілувала, гризла з радості його рам'я, мало не кусала його дівоче-невинне лице.

Гей, якби я була знала в тій хвилі те, про що дізналася троха пізніше! Гей, якби я була знала!

Ми заїхали до Городка на одинадцять. Саме пора була. Я зараз метнулася до знайомого жида, де звичайно ночували люди з нашого села. Сказала жидові, що приїхала сама (не раз так приїжджала) і маю побути пару день у тітки. Чи не ночує в нього хто з нашого села, що завів би коні й візок назад до татка? І овшій, зараз знайшовся такий чоловік із нашого села. Я ще й тут написала татові карточку і передала тим чоловіком. Дала йому корону. Втїшився неборака, бо мав завтра пішки вертати три милі і тратити робучий день. Обіцявся, що, лише попасає коні, зараз поїде додому, щоб ранісінько бути на місці. Зорудувавши все, я побігла на двірець залізниці.

Була крайня пора. Вже йшли сигнали, що поїзд рушив із Каменоброду. Ще пару мінут, і ми обоє з Генрисем сиділи в окремій купе другої класи і всею силою паригнали до Кракова.

Між нами все було уложене. Генрись мав у Кракові родичів. Його батько – маючий купець, визначний краківський міщанин, що власне купив село з показним шматом лісу і для того й сина дав на лісову практику. Батько хоче віддати йому се село в заряд і буде дуже рад бачити сина відразу жонатим. Візьмемо шлюб у Мар'яцькім костелі і по кількох днях гайда на село. Чудова підгальська околиця. Розташуємося, розгосподаруємося і зараз спровадимо до себе таточка. Ой, як гарно буде!

Генрись навмисно не хотів наперед говорити татові нічого. Ми знали, що татко не спротивиться моїй волі, а бачачи мене щасливою з Генрисем, і сам буде щасливий.

От такі плани снували ми до самого Кракова, переплітаючи їх рясними поцілуями, пестощами, реготом та поважними розмовами.

Генриць умів оповідати забавні анекдоти і, коли лише бачив хмарку задуми на моїм чолі, зараз починав якесь веселе оповідання, щоб розсмішити мене.

В Кракові нас зустріла перша несподіванка. На двірці дожидав нас пан Зигмунт – Генриць казав, що се завідатель дому його батька. Що се за уряд такий, я не могла зрозуміти, та й не до того мені було. То був пан високий, сильний, плечистий, як медвідь, з великою чорною бородою, з малими блискучими очима, з понурим видом, від якого віяло якимось холодом і жахом. Я відразу почула до нього антипатію. Але Генриць привітався з ним як з добрим, любим знайомим і розмовляв щось довго. Я сиділа в їдальні і снідала. Потім прийшов до мене Генриць і сказав, що його батьки виїхали до Варшави і веліли й нам зараз же їхати туди. Там у них велика фамілія, і там має відбутися наше весілля. Пересидимо лише сей день у Кракові в готелі, бо їх власний дім виорендував на пару місяців пан граф Стенжицький для якихось заграничних гостей. Се все сказав йому пан Зигмунт. До мене він не зближався, завваживши, мабуть, що я глянула на нього тим оком, що на пса. «А на ніч, – мовив далі Генриць, цілуючи мене в руку, – поїдемо далі. Пан Зигмунт вистарає нам паспорти, і завтра повітаємо наших у Варшаві».

Я була, неважаючи на втому, така щаслива і така весела, що навіть не пробувала розмірковувати ті історії. Я віддалася Генрицьові в розпалі своєї пристрасті, і мені байдуже було, де брати шлюб, у Кракові чи в Варшаві. Ми поїхали до готелю.

Я лягла спати. Генриць вийшов кудись. Прийшов аж на обід. Пообідали, попестилися, і Генриць знов пішов кудись. Казав, що має ще деякі інтереси полагодити. Вернув надвечір. Паспорти для нас були вже готові, властиво один для нього «з жінкою». Я кинулась йому на шию і почала пристрасно цілувати його, побачивши урядово затверджену ту свою титулятуру. Ми заплатили в готелі, поїхали на залізницю і за чверть години мчалися поспішним поїздом до Варшави».

* * *

Генриць, Генриць! Якось я мало тямлю його. Так собі, молокосос. Не любив глянути просто в очі. І хто б його подумав, що він...

А, правда! Старий лісничий поїхав був із дочкою до Львова. Два дні гостювали. Приїхали втрійці, привезли отого Генриця. Старий дуже тішився, що знайшов такого гарного практиканта. Хлопець хоч до рани приложи. З дуже доброго дому. Має укінчену лісову школу. Свідоцтва дуже гарні. За плату не торгувався, бо казав, що має деяку поміч із дому, а бажає тільки практики.

Справді випрактикував гарно!

Старий любив його, як свою дитину. Держав у себе в лісничівці. Водив із собою по лісі. Не мав, здається, перед ним ніякого секрету.

Цікава річ, що, коли зчезла донька, і тиждень по її від'їзді не було відомості від неї, і тітка з Городка на запитання відповіла, що Манюся зовсім не була у неї, і всякі пошукування через поліцію і жандармерію не дали ніякої вказівки, крім тої, що Манюся і Генрись разом поїхали до Кракова, і коли показалося, що Генрись у Кракові не мав ніякої рідні і нікому не був відомий, – коли показало[ся] все те, старий мов і зовсім забув про Генрися, жалував за дочкою, але не робив ніяких дальших старань, щоб віднайти її, а швидко й зовсім замовк, перестав говорити і видатися з людьми, поки в початку зими не спочив у могилі.

Ну, ну, цікаво, чим-то покаже себе той Генрись!

* * *

«Чи ти віриш у сни, Массіно?

Чи снилося тобі коли таке, що ти злякався чогось і втікаєш? А за тобою погоня. Якись вороги, якись скажені собаки, якись дикі звірі. Женуть щодуху, з різних боків. Ти біжиш із усеї сили, швидше, швидше, а вони за тобою. А з боків усе нові. Ось і спереду забігають. Ти вбік скачеш і знов біжиш. Рад би летіти, а тут у тебе ноги слабнуть, робляться мов олов'яні. Щось немов хапає за них. Ти падеш, а під тобою земля провалюється. Ти летиш, летиш униз і все ще чуєш за собою погоню. Секунда, друга, третя, а кожда довга, як вічність, а страшна, як пекло. Ти ждеш, що ось-ось розіб'єшся о щось тверде – і прокидаєшся. Ти весь мокрий від поту, серце б'ється швидко, дух у груді заперло, ти весь тремтиш і ще не знаєш, що се було перед хвилиєю, сон чи ява?

Чи переживав ти коли такий сон, Массіно? А тепер подумай собі, що такий сон з усіми його страховищами я переживаю отсе вже три роки. Не секунди, а тижні, місяці, роки. А в них кожда година здібна вбити живу душу.

А я живу і, як кажуть мої аматори, виглядаю нічого собі.

Я давно отупіла на всі страховища свого життя. Я відівчилася плакати, відівчилася жалувати, відівчилася боятися чого-будь.

У хвилинах, коли до мене вертала рефлексія і застанова, я все мала почуття, що кручуся, мов билина в вітрі, і лечу кудись, лечу в якусь безодню, сама не знаю, що там на дні і чи далеко те дно.

Нічого не ощадила мені доля за ті три роки. Ані розчарувань, ані ганьби, ані багатства, ані бідності. Ще в остатніх місяцях ось тут, у Порт-Артурі, порадувала мене

стрічею з одним солдатом, що був родом із Томашева і часто бував на заробітках у Галичині і знав мого покійного батька. Порадувала мене доля стрічею з ним тільки на те, щоб я з його уст дізналася, що мій батько три місяці по моїй утеці вмер і до смерті вважав мене злодійкою. Мене, Массіно! Мене, горду, чисту, чесну і непорочну тоді!

Богом кленуся тобі, соколе мій, коли й до тебе дійшли такі слухи, що я, втікаючи, обікрала свого батька, не вір тому!

Богом кленуся тобі, я нічогосінько не знала про те, що його обікрадено. Аж геть пізніше дізналася...

Чи ж ти міг би припустити, щоб я тоді, в тій хвилі, коли розсталася з тобою, могла була побігти просто до таткової канцелярії, розламати його бюрко, виняти ключі до вертгаймівки і забрати з неї скарбові гроші?..

Як бачиш, і того загробного батькового підозріння не ощадила мені доля!

А я все те витерпіла, Массіно! І навіть... мої адоратори кажуть, що й досі виглядаю непогано. Правда, вони тут, під японськими кулями та гранатами, не дуже перебірчиві».

* * *

«Те, що я тут оповідаю тобі, се лиш ескіз, нарис, скелет моїх пригод. На докладне оповідання не стало б мені ані паперу, ані часу, ані сили.

Торкнуся тільки злегка наболілих струн, бо, вигравши повний їх концерт, можна б одуріти».

* * *

«Через російську границю переїхали ми без клопоту. Я троха боялася, та показалося, що не було чого. Генрись якось таємно моргнув на жандарма, що переглядав паспорти, сей лише заглянув у наші і віддав нам їх назад.

Зараз по виїзді з першої стації за границею до нашого купе ввійшов Зигмунт. Я здивувалася. Я не знала, що він їде з нами. Але ще дужче здивувалася, коли він зачав поводитися з Генрисем не то як рівний з рівним, а як старший з підвладним. Він, що в Кракові мав вигляд не то льокая, не то економа, кланявся нам низько і силкувався говорити солоденько, тепер плескав Генрися по плечі, щипав його в лице, як дівчину. Я зразу визвірилася на нього, та се було йому байдуже. Потім сказала Генрисеві навмисно так, щоб він почув: «Віддали сю льокайську душу!» Та вони оба лише розсміялися на сі слова, і Зигмунт лишився далі в купе. Тоді я зо злості заплакала. Генрись заговорив до нього щось, здавалося, по-польськи, але так, що я нічогосінько

не зрозуміла, і він, відповівши таким самим жаргоном, вийшов із нашого купе і не показувався більше.

– Генрису! – скрикнула я по його відході, тулячися до свого милого і вся тремтячи зі зворушення. – Хто сей чоловік? Я боюся його. Чого він хоче від нас? І як він сміє говорити з тобою так, як зі своїм слугою?

– Але ж, дитино! – заспокоював мене Генрись. – Се мій вуйко, брат моєї мами. Дуже маючий обиватель із Любельського. Бездітний чоловік.

– Чому ж ти не сказав мені сього швидше? Пощо ти представляв мені його як завідателя свого дому?

Генрись зачервонівся, та зараз же сказав:

– Бачиш, Манюсю, він у Австрії чимось скомпрометований і був там і сьогодні за паспортом нашого управителя.

Я так мало знала світу, Массіно! Виросла в лісі, при мамі і при батькові, серед добрих, чесних, недосвідних людей. У моїй душі щось бунтувалося проти Генрисевих слів, але уста не вміли відповісти нічого. Своїми жартами та поцілуями він заспокоїв мене.

Я лягла на софку в купе і заснула і прокинулася аж тоді, як ми в'їхали на варшавський дворець.

Ми заїхали до готелю. Заночували я й Генрись у однім покою, а Зигмунт у сусіднім. Рано снідали разом. Потім оба вони вийшли, велівши мені сидіти в покою і не виходити нікуди.

Я дістала якусь книжку і взялася читати. В полудне прийшов Генрись. Ми пообідали якось мовчки, бо він був дуже втомлений. На мої питання відповідав коротко і неначе нерадо. По обіді вийшов, не кажучи, куди йде. Вернув аж пізно вночі. Мені здавалося, що був троха п'яний. На мої питання не відповідав нічого. Швидко заснув. Зигмунта того і пару дальших днів я не бачила.

Другого дня знов те саме. Третього знов. На питання, коли ж підемо до родичів, Генрись усміхався якось дивно, жартував якось дико, цинічно або відмовчувався, мов і не чув нічого. Я плакала цілими днями.

Різні фантастичні думки приходили мені в голову: телеграфувати до тата, піти на поліцію і допитатися самій до Генрисевих родичів. Але я була немов зламана непевністю. Боялася вийти на вулицю. Боялася всіх у готелі і звичайно сиділа замкнувшись.

Одного вечора, пізно вже, прийшов Зигмунт і припровадив Генрися п'яного до безтями.

– Боже мій! – скрикнула я. – Вуйцю, що йому таке?

Зигмунт зареготався.

– Що я вам за вуйцьо? От постеліть тому хлопчиськові. Бачите, як струбився.

Генрись кинувся на софу і захріп відразу.

– Ви не вуйцьо? Хто ж ви такий?

– Я такий самий, як і ваш Генрись.

– Такий самий?.. Що се має значити? Який же він?

– Такий, як я.

– Хто ви такі?

– Хіба ж він не казав вам того? Держить вас досі в дитячій невинності? Ге, ге, ге! Ми, панно Маню, треба вам знати, такі доброчинці людськості, що вменшуємо багатим людям клопоту.

Я витріщила на нього очі. Він розреготався і зробив рукою зовсім не двозначний знак, як витягають щось із чужої кишені.

Я вся поблідла. Хотіла кричати, та щось у горлі здавило. Потім побігла до другого покою і пробувала повіситися. Та Зигмунт, почувши, як я тріпалася на шарфі, прибіг і відрізав мене вже зовсім непритомну».

* * *

«Два тижні я лежала хора. Генрись уже не лишав мене вдень, але сидів при мені, пильнував мене. Тепер уже не грав зі мною комедії, говорив по щирості. Він був не злий хлопець з природи, але бездонно зіпсутий. Змалку вихопившись з батьківського дому, пройшов усю злодійську школу на варшавськім бруку. У мене серце хололо, коли я слухала його оповідань.

Пробувши місяць у Варшаві, ми виїхали на «турне», як говорив Генрись. До Лодзі, Домброви, Радома і інших міст. Ми двоє, Зигмунт і ще кілька зовсім темних фігур, що приходили часом уночі до нашої квартири, говорили щось своїм незрозумілим злодійським жаргоном, ділилися здобичею і знов розходилися. Зигмунт був проводирем тої шайки, укладав плани, розділював роботу, контролював виконання. В разі непослуху або недбальства був страшенно злий і острій.

З часом почав і мене втягати в свої плани. Я мусила одягатися в яркі сукні і ходити з Генрисем на прохід попри вистави і склепи, де було багато панства. Я мала звертати на себе увагу і приманювати багатих паничів, а члени шайки шниряли в юрбі і «працювали». Я знала се, Массіно! Моя душа бунтувалася, та проте мої уста всміхалися. Я чим далі, тим більше підлягала якійсь магічній, демонській силі Зигмунта. В міру того, як ми жили разом, Генрись якось блід і затирався в моїй душі. Виявлялася вся його нікчемність, і я не звертала на нього ніякої уваги. Зигмунта я боялася, але його сила, інтелігенція й енергія імпонувала мені.

Тямлю, се було в Дорпаті. Генрися вхопили на гарячій і арештували. Я сиділа в готелі, коли до мене прибіг Зигмунт.

– Панно Маню, одягайтеся в що маєте найкраще. А не забудьте чисту білизну!

Я витріщила на нього очі з німим запитанням.

– Не глядіть на мене, як теля на нові ворота! – гримнув він остро. – Генрись арештований. Поки ще сидить в участку і не відданий до тюрми, ви можете вирятувати його.

– Я?

– Так. Ось вам 50 рублів. Се для пристава. І просіть, щоб вас запровадив до поліцейстера, якого ви попросите особисто. Розумієте? Так і скажіть: особисто! А живо!

За десять мінут я сиділа в дорожці... За годину Генрись був на волі.

Адже догадуєшся, якою ціною?

Того вечора я другий раз пробувала повіситися, але знов Зигмунт відрятував мене. Він, очевидно, відчував, що кипить у моїй душі, і пильнував мене, хоч удавав, що не звертає на мене більш уваги, як на всякий інший знаряд своєї волі».

* * *

«Наша тура по російських містах потяглася довго. На весну ми злетіли до Одеси.

Тут мій Генрись пропав. Зигмунт казав, що його піймали на крадіжці в кораблі і, небагато питаючи, зав'язали в мішок і кинули в море. А я думаю, що швидше він сам спрятав його. В остатніх часах він чимраз дужче сердився на нього.

– Ну, Маню, – заявив мені одного вечора, – ти тепер моя.

Я видивилася на нього з тривогою, але чула себе до тої міри в його власті, що не посміла противитися.

– Той молокосос не варт був одного волоска з твоєї пишної коси, – мовив він, притискаючи мене до себе. – Я тобі покажу, як любить муж.

Дивна річ. До тої хвили, коли Зигмунт являвся передо мною як ватажок, як комендант, окружений тайною, і недоступністю, і якимось німбом неминучого фаталізму, доти його постать заслоняла всю мою душу, і мені іноді здавалося, що я могла б полюбити його. Але тепер, коли він показався передо мною як мужчина, негарний з лиця, старший літами, з грубими, малокультурними привичками та манерами, я по кількох днях почула до нього погорду, обридження, а далі смертельну ненависть. За те, що він силкувався показувати мені свою любов, переслідував, мучив мене нею.

І в міру того, як я гордувала ним, ненавиділа його, знущалася над ним, він усе м'як та м'як, запалювався дужчою пристрастю до мене, трапив свою волю й силу.

– Маню, – кричав не раз у п'янім стані, коли ми були самі, – ти доведеш мене до того, що я тобі й собі зроблю кінець.

– Овва, – відповідала я, здвигаючи плечима, – про себе мені байдуже, а про тебе ще більше.

В Нижнім Новгороді в часі весняної ярмарки його арештували на значній крадежі. Він не признався до мене, і мене не чіпали. Я мала дещо грошей і перший раз почула себе свобідною. Та я була вже зламана, приборкана своїм дотеперішнім життям. Що з собою робити? Куди податися? Я не знала. Вертати додому? До кого? Пощо?..

Я взяла білет і поїхала до Москви. Чого – й сама не тямилася. Думка була, що там знайду десь якесь місце, де зможу притулитися. По дорозі, в залізничім вагоні з мною познайомився молодий залізничий інженер, що їхав до Іркутська, а відси мав їхати далі, за Байкал, до будови залізниці. Ми розговорилися – і швидко зговорилися. Він був чоловік нежонатий, ішов на добру плату в далекі, некультурні краї. Я небагато й надумувалася, коли він предложив мені їхати з собою.

Володимир Семенович був чудовий чоловік. Стільки смирності, делікатності та виrozumіlostі я ще не стрічала у мужчини. Від першої хвилі знайомості я говорила з ним свобідно, як із старим добрим знайомим. Він услугував мені, упереджав мої бажання, дбав за всі дрібниці в дорозі і на квартирі, як добра мати. Я дивувалася не раз, відки в Росії беруться такі мужчини.

Та швидко мені довелося пожалкувати, як вони пропадають, – як скоро і як глибоко падають!

Ми зупинилися в Іркутську. Зразу на тиждень, поки не надійдуть інструкції з Петербурга. Та минув тиждень, минув другий, ба місяць і два місяці, інструкція не приходила. Пенсію мойому Володі платили, і то дуже гарну, а роботи не було ніякої, веліли ждати.

Ось тут я пізнала його з іншого боку. Свої медові дні ми пережили швидко, а потім він зачав нудитися зо мною. Ми переговорили все, що могло цікавити його, та швидко обоє наткнулися на такі теми, про які не хотілося говорити. Книжок не було, товариства не було. На світі сніги, морози, метелиця. Швидко мій Володя почав виходити по обіді з дому і вертати аж вечір п'яний. Зразу соромився того, але потім перестав і перепрошати мене.

В п'янім стані він робився зрештою дуже милий. Жартував, сміявся, оповідав анекдоти. Тільки по невчасі я дізналася, що в тім стані до нього присідається ще одна відьма – карти. В п'янім стані його опановувала пристрасть грача, і тоді він готов був програти все, що мав.

Запізно я дізналася про сю його хибу – аж тоді, коли він програв... мене саму.

Се так було. До Іркутська приїхав десь із далекої Сибірі багатий золотопромисловець Светлов. Чоловік немолодий уже, із тульських купців, багач страшенний. Дива оповідали про його жорстокість і багатства. Між іншим, він був великий аматор жінок і в кождім своїм заводі, яких мав кільканадцять понад Байкалом, держав, казали, цілі гареми. Побачивши мене з Володею десь у якімось товаристві і розвідавши, що я не шлюбна жінка, він почав міркувати, як дістати мене в свої руки. Швидко він розвідав Володину вдачу, підпоїв його, завабив до карт і обіграв із усіх грошей. Розпаленому програною позичив невеличку суму грошей. Володя знов програв. Светлов позичив йому ще раз – знов програв мій Володя. Тоді Светлов запропонував Володі грати на мене: коли Володя виграє, пропадають усі позички Светлова, а як виграє Светлов, то бере собі мене.

Розуміється, Светлов виграв».

* * *

«Тямлю, як нині, ту сцену, Массіно! Ніч. Надворі fuga, вітер виє. Я сиджу при лампі за якоюсь роботою і жду на Володю.

Стукання. Входять. Не сам Володя, а ще якісь грубі голоси. Я так і завмерла зо страху. Якесь нещастя!

Входить Володя, а за ним велетень у медвежій футрі, з широкою рудою бородою, з товстим червоним лицем і плескатим носом. А за ним поліцмейстер і кілька ще якихось панів.

Я встала і обернулася лицем до них. Володя підходить до мене нетвердим кроком. У нього сльози на очах.

– Манюсю, – мовить і уриває.

Потім узяв обі мої руки в свої долоні, поцілував їх, а потім замахнув ними і вдарив себе з усеї сили по щоках – раз, другий, третій...

– Манюсю, я підлий, я негідний! Я програв тебе в карти. Отському... Никанору Ферапонтовичу програв.

І показав на велетня, що, розтягнувши своє лице вшир якимось нечувано широким усміхом, підійшов один крок ближче до мене.

– Так-с! Ми мали честь і приємність, – промовив він, кланяючися незграбно.

– Чого ж, панове, хочете від мене? – запитала я ледве чутно зі зворушення.

– Манюсю, забудь мене, підлого! – благав ридаючи Володя. – Не варт я тебе! Одного пальчика твого не варт. Наплюй на мене! Відвернися від мене! Я не твій, а ти не моя.

– Дуже просимо вашої милості, – говорив до мене всміхаючися рудий велетень. – У нас вам, Марія Карловна, добре буде. Я чоловік хрещений і до вашої милості, сказати вам, усею душею і всім серцем.

– Але ж я вас не знаю і не хочу! – скрикнула я до нього.

– Познайомимися, Марія Карловна, се діло недовге. І охота прийде. Милості просимо не гаяти часу, бо завтра нам треба в дорогу. Пакуночки свої, що вам потрібно, звольте забрати. Тут у мене й повіз на вулиці.

– Ні, пане! – мовила я рішучо. – Я не розумію того всього і прошу вас дати мені й мойому мужеві спокій.

– Милості просимо, Маріє Карлівно, – мовив незрушеним солодким тоном Светлов, – не сердитися і не супротивлятися. І не забувати, що ви в Сибірі, а не в вашій еретицькій Німеччині. Ми ще тут, Богу дякувати, живемо в страсі Божім і в послуці і маємо способи уговкувати непокірних. Ось мій кум, його високоблагородіє пан поліцмейстер, може в разі потреби поговорити з вами троха інакше.

Поліцмейстер, що досі держався якось у тіні за велетенською фігурою Светлова, виступив наперед і запитав мене коротко:

– Ви знали Зигмунта Зембецького? Знали, правда? Не перечите. Він тут у нас у острозі, і ми можемо поставити вам його до очей. І коли не хочете завтра сидіти в острозі разом із ним, то не робіть комедії і слухайте Никанора Ферапонтовича. Се вам моя рада і мій розказ...

На другий день, позавивана в шуби та в медвежі шкіри, я з Никанором Ферапонтовичем їхала вже на схід, далеко на схід, у безмежні снігові простори Сибірі».

* * *

«Микола Федорович конає.

Перед моїми вікнами тільки що луснула японська бомба і знесла півдаху з будинку. Ані одної шибки цілої не лишила. Що то буде далі?

Щось немов стоїть за моїми плечима, і торкає за руку, і шепче:

– Швидше! Швидше! Кінчи!

Куди швидше? До якого кінця гонить мене невмолима доля? Чи під бомбу, чи на дно моря, чи до якоїсь таємної фірточки, якою ще сьогодні, ще завтра можу висмикнутися на вольний світ, на кращу будущину, а післязавтра вже не можна буде?

Масіно мій! Я ні про що не думаю, лише про тебе. Думка про тебе додає мені сили і певності серед отсього пекельного життя. Чи що роблю, чи куди ходжу, все мені здається: се лише для одної цілі здале, щоб вернути туди, до рідного краю, і по-

бачити його. А яке буде наше бачення після всього... всього того, що ось тут стоїть, як ряди мерців, на отих картках?

Дарма! Не думаю про се.

Швидше, швидше до кінця, будь він собі який хоче!»

* * *

«Никанор Ферапонтович був для мене дуже добрий. Проте грубість його натури і неотесаність його поведінки збуджувала в мені обридження, тим більше, чим більше він силкувався надати їй вигляд цивілізованих манер.

Боже мій, коли подумаю про ті три місяці, проведені з ним...

Та ні! Пощо тобі моїх вражіннь, моїх гірких досвідів, оплаканих кровавими слізьми? Швидше, швидше до кінця!

Весною коло самого Красноярьська, коли ми обое їхали на якийсь його завод, на нас напали бродяги. Мабуть, довго засідалися на нього. Мабуть, візник був у змові з ними. Досить: їдемо ліською просікою, нараз – гов! Коні стають, і до нас з усіх боків тиснуться страшні, кудлаті обличчя, блискотять ножі, револьвери...

Никанор Ферапонтович боронився. Був страшенно сильний. Та з самого початку борні один бродяга ввіпхнув йому свій ніж між лопатки. Він рванувся, і ніж лишився в тілі. Доки ніж був у тілі, доти Никанор Ферапонтович боронився. Кидав напасників, як снопи, ламав їм ноги копняками своїх здоровенних чобіт. Та коли бродяга підсунувся ззаду і вирвав ніж із рани, Никанор Ферапонтович швидко ослаб і покотився додолу.

Мучили його страшенно... Знущалися над ним, поки не сконав.

Я сиділа в повозі, як труп, і гляділа на се труп'ячими очима.

Потім ми поїхали. Хто такий? На козлі сидів інший візник, а обік мене в футрі Никанора Ферапонтовича... Зигмунт.

– Цілий місяць полюємо на тебе, – сказав він коротко. – Ну, Богу дякувати, на решті спіймали.

На лісовій поляні була нарада. Боже мій, які лиця! Які фігури! Які голоси!

Ділили добичу. За мене зчинилася бійка. Зигмунт доказував, що я його жінка, але там, у сибірських лісах, сей доказ не мав ніякої ваги. Я дісталася ватажкові. Його звали коротко «Сашка», але хто він був, якої народності і якої віри, сього не знав ніхто, і до сього було всім байдуже.

Мені здається, що він був жид.

Зигмунт покинув ватагу, шепнувши мені на відхіднім:

– Не бійся.

По двох тижнях ватагу в її лісовій криївці обскочили три роти солдат. Сашку на місці повісили. Інших позаковували.

Мене взяв капітан. Зигмунта, що припровадив їх туди, закували разом з іншими. Більше я не бачила його. Ніч нас звела, ніч розвела, і для мене він лишився страшним виплодом ночі».

* * *

«Переводжу дух. Згадую...

Оте, що тепер прийшло, майже рік, се було найтяжче, найстрашніше з усього, що я зазнала в житті.

Ані побут між злодіями, ані блукання по сибірських тундрах, ані життя в тайзі серед бродяг не було для мене таке страшне та погане, як життя в домі капітан-ісправника Серебрякова.

У нього була шлюбна жінка, зла, як гадюка, але загукана ним, держана в страсі і вічних побоях. Подумай, як то було нам жити обом?..

Капітан раз у раз пив, а в п'янім виді бив нас обох, не розбираючи.

Дні й ночі минали мені, як у найтяжчій каторзі.

Нарешті я втекла від нього. Хотіла йти в Байкал утопитися, та натрапила на поїзд, яким їхали війська на війну з Китаєм. І поїхала з ними. Мені байдуже було з ким...»

* * *

«Страшна була ніч. Бомбардування сильніше, як коли-будь досі. Здавалося, що все місто розторощать на порох.

Микола Федорович умер. Ховають його з парадом.

Сьогодні тихо. Штурм відбито. Обі сторони ховають убитих та перев'язують ранених. Якби ти бачив, що криється в сих худеньких, невидних словах!..

Китаець говорить мені:

– Ся ніч – почта поїхав.

Кінчу сей лист. Досить. І так усього не переповісти. А маєш доказ, що я не хотіла утаїти від тебе нічого.

Прощавай! Любий мій!.. Та ні, не буду розжалоблювати себе.

Адже побачимося... як не тут, то там? Віриш у бачення там? Я вірю. Здається, що якби на хвилю перестала вірити, здуріла б, руку наложила б на себе. А може, ся сама віра – симптом божевілля?

Прощай! Гармати грають. Чи новий штурм? Іду над море, щоб передати лист китаїцеві. Ще раз прощай! До побачення.

Твоя Сойка».

* * *

І се має бути правда? Ні, ніколи!

Глупа, романтична дівчина повидумувала, щоб...

* * *

Та що се я?

Три чверті на дванадцяту! Господи! А я сиджу над сим листом і весь замочив його сльозами!

Цілу годину просидів, сам себе не тямлячи. І плачучи. Що се зо мною діється?

Новорічна година наближається. Чи так-то я надіявся зустрічати її?

Де мої сподівані радощі? Де мої естетичні принципи? Де моє тихе задоволення? Пропало, пропало все! Ось де життя! Ось де страждання! Ось де боротьба, і розчарування, і безмежні муки, і крихітки радощів, задля яких і безмежні муки не муки!

Що таке чоловік для чоловіка? І кат, і Бог! З ним живеш – мучишся, а без нього ще гірше! Жорстока, безвихідна загадка!

«До побачення». Так вона кінчить. Та невже ж се можливе? Невже для нас, розділених так многими могилами, є якесь побачення? Ні, не вірю!

А понад ті могили пливе рікою одно велике неперерване страждання. І мучить нас.

До побачення, серце! Приходь! приходь! Що врятувалося, переходячи через стільки могил, що лишилося живе в наших серцях по стількох руїнах – нехай живе! Нехай надіється!

Та ні, мабуть, не для нас надія! Не для нас весна. Ми змарнували, поховали її. Нашої весни не воскресить ніяка сила!

Де ти тепер? Чи все ще там, у тім кровавім Порт-Артурі, серед ранених та призначених на загибель, сама носячи своє велике кладовище в серці? Чи, може, давно вже твої кості розмиває бурхливе Жовте море?

Чи, може, знов доля викинула тебе в широкий світ, у сибірські тундри, в китайські брудні передмістя, вкинула в болото і грається тобою, як забруканою, попсованою забавкою, поки не кине десь на смітнику? Голубочко моя! Де ти, озовися! Нехай у сю новорічну годину хоч дух твій перелине через мою хату і торкне мене своїм крилом!

Нехай його подих донесе хвилю дійсного, широкого, многотраждущого життя в мое слимакове, паперове та негідне існування! Може, й я прокинуся, і стрясу з себе ті пута, і рвануся до нового життя!

* * *

Дзінь-дзінь-дзінь!

Дзвоник у передпокої! В сю пору?

Що се таке? Телеграма?

Івась, мабуть, спить уже?

Та ні. Чую, відмикає.

Якийсь гомін! Що се? Хто се? До мене? В таку пору?..

Кроки в салоні.

– Се ти, Йвасю?

– Я, прошу пана. – Ти ще не спав?

– Ні, прошу пана. Читав досі.

– Що там таке?

– Якась пані в передпокою. Конче хоче бачитися з паном.

– Пані? Стара? Молода?

– Не знаю. Завельонована. Я перепрошав – не хотіла йти. Скинула футро. Там холодно, а вона сидить у такій легкій сукні, червоній з білими цятками...

– Проси!

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

А

Абнегація – самозречення
Авансувати – одержати вищу посаду
Адоратор – тут: шанувальник
Ад'юнкт – нижчий судовий чин, помічник відповідальної особи
Акцептант – особа, що зобов'язується сплатити за певним документом, векселем
Алюзія – натяк
Альтруїзм – безкорисливе піклування про іншого; жертвування задля блага іншого особистими інтересами
Аматор – тут: шанувальник
Анальфабет – неграмотний; неук
Англез – парадний костюм
Аниж – аніс, трав'яниста ефіроносна рослина, плоди якої використовуються як прянощі
Апатія – байдужість
Аршинник – миш'як
Асекурація – страхівка
Астамент – тестамент, тобто заповіт

Б

Багателя – дрібниця
Багателька – дрібна судова справа; дрібниця
Банувати – сумувати
Бануш – кукурудзяний куліш
Баняк – металевий горщик, чавун; каструля
Бараболя – картопля
Басарунок – відшкодування
Бахур – тут: дитина, підліток
Бац – старший вівчар
Баюра – калюжа
Бєбєхи – подушки; пожитки, манатки

Бєзмисний – бездумний
Бєкєшє – чоловічий верхній одяг старовинного крою з брижами
Бєльфєр – учитель
Бєстїє – звір, тварина
Бїбула – обгортковий або промокальний папір
Бїлиця – білка
Блєватний – шовковий; той, що торгує шовками
Блєгер – брехун
Бодня – бочка
Болоння – лука
Борзо – швидко
Борше – швидше
Бранжє – відділ; військовий підрозділ
Бранкє – набір до війська
Братєниця – донька брата
Бринзє – сир із овечого молока
Будз – овечий свіжий сир
Бульбє – картопля
Бундє – верхній чоловічий теплий одяг
Бурмїстр – міський голова
Бухєр – хлопець, підліток
Буцмєтїє – повноцокїє, повновидїє
Бюркє – невеликий письмовий стіл

В

Вєкєцїє – канїкули
Вєнькїр – бїчна кїмнєтє, відокремлєнє стїною від великїє кїмнєтє
Вєхлєр – вїєлє
Вєльєн – тут: вуаль

Верета – рядно
Вивірка – білка
Виділ – рада; управління
Вимінки – умови
Виправа – тут: посаг
Вислід – результат
Витрих – відмичка
Візаві – противник, суперник
Візитирка – віконце в дверях тюремної камери
Віктуал – харч, їжа
Віно – посаг
Вірне поле – придатне для оранки
Вірник – довірена особа
Віц – жарт
Возівня – повітка для возів, саней тощо
Возний – судовий урядовець
Волоки – ремінні або вовняні мотузки в постолох, які обмотували ноги до колін
Вориння – огорожа з тонких довгих жердин
Вотант – писар у адвоката
Вчасний – тут: ранній

Г

Гадина – змія
Галерія – критий або відкритий коридор, що з'єднує кілька приміщень
Гальба – кухоль
Гарбарня – майстерня, де вичиняють шкіри
Гербата – чай
Геца – жарт; вибрик
Гіпотека – акт у законодавстві, що закріплює право на нерухоме майно
Глипнути – глянуги
Гой – неюдей, іновірець
Головатий – з великою квіткою чи плодом на кінці стебла

Гонораціор – представник влади; шанована людина
Гонталь – великий цвях
Горальня – невеликий завод для виробництва спирту
Горожанин – громадянин
Гостинець – битий шлях
Готур – глухар
Гоф – подвір'я
Гоц – водоспад
Грач – гравець
Греміальний – спільний, колективний
Грижа – журба, турбота
Гутник – робітник на скловарному заводі

Г

Газда – господар
Гарувати – важко працювати
Гзимс – карниз
Гонтя – покрівельний матеріал у вигляді тонких дощечок
Гратулювати – вітати
Густ – смак

Д

Двірець (дворець) – вокзал
Дезидерат – побажання, вимога
Деліквент – засуджений на страту
Дестилярня (дистилярня) – приміщення для зберігання нафти
Детермініст – послідовник детермінізму, тобто вчення про загальну зумовленість явищ природи, суспільства, мислення
Дефініція – визначення; правило
Дефравдація – крадіжка
Джерга – вовняна ковдра

Джонка – легке китайське плоскодонне парусне судно

Дзюбак – кирка

Дивогляд – диво

Дигнітар – високопоставлена особа, значний чиновник

Дижур – чергування

Дик – дикий кабан

Дилина – груба дошка, балка, брус

Дилиння – грубі дошки, бруси, балки

Дилькотати – тремтіти

Дильований – збудований із брусів (дилини)

Диспозиція – вказівка

Дишель – товста жердина, прикріплена до передньої частини воза або саней, що використовується для запрягання коней і допомагає правити ними

Дідич – землевласник

Ділетка – міра ваги, 25 кг

До шпунту – досконало

Домінія – особисте землеволодіння

Доохресний – довколишній

Дрантавий (дрантивий) – подертий; поганий, негідний

Драперія – завіса на вікні, дверях з тканини, зібраної м'якими складками

Дривітня – повітка для складання дров

Дриглі – холодець

Дуриця – блекота (отруйна рослина)

Е

Евфемізм – заміна грубих, непристойних слів іншими словами

Екзекутор – чиновник, який відав господарськими справами і наглядом за зовнішнім порядком у державній установі

Екзекуція – домагання свого права; повернення чогось

Елаборат – здобуток, виконана праця

Елев – учень; вихованець

Еманципатор (емансипатор) – захисник жіночих прав

Емеритура – пенсія

Емфаза – гордість

Ж

Жентиця – сироватка з овечого молока

Женуватися – соромитися

Жовна – дятел

Жовнір – солдат

Жонца – управитель

З

Заалярмувати – підняти по тривозі

Заваланий – забруднений

Завід – тужливий плач; виття, завивання; лемент

Завізвання – повістка; виклик

Заганути – здогадатися

Загибати – погібель, смерть, знищення

Заденунційований – викритий

Закнеблювати – затикати

Закрут – поворот

Залива – потоп

Занестися – децю з'їсти

Заординувати – приписати (ліки)

Западня – пастка

Заталапаний – оббризканий; брудний

Зверхник – керівник, начальник

Звій – складка

Звори – яри

Зимний – холодний

Злісний – лісничий

Злуда – ілюзія

Змисл – відчуття
 Змора – видіння; марення
 Знайда – байстрик
 Зупа – суп

І

Ілястий – тут: глинистий
 Індагація – допит
 Інсталяція – тут: поселення
 Інтенція – намір, задум
 Інтервенція – вторгнення; втручання
 Інтимат – розпорядження
 Інтродукція – вступ, передмова
 Істий – справжній

Ї

Їмитися – тут: пристати, зупинитися

И

Йовіально – добродушно, весело

К

Кавція – грошова застава
 Кагал – єврейське громадське самоврядування;
 єврейська громада
 Казня – камера
 Калафіор – цвітна капуста
 Калюмнія – зневага
 Камениця – будинок
 Камеральний – державний
 Кант – ребро, пруг дошки, бруса тощо
 Кантар – вуздечка
 Кантон – територіальна федеративна оди-
 ниця в Швейцарії
 Канцеліст – канцелярський працівник, писар
 Капеланія – виконання обов'язків капелана,

тобто священника, який відправляє літургії
 в каплицях, жіночих монастирях, або той, хто
 призначений для певної групи осіб (військових,
 ув'язнених, шпиталізованих тощо)

Капітуляція – тут: термін, строк служби

Капорес – кінець; смерть

Каправоокий – той, що має гнійні очі

Каптувати – схилити на свій бік

Капуза – капюшон

Капцан – бідняк

Кармазин – старовинне дороге темно-червоне
 сукно; одяг із цього сукна

Карнеоль – коштовний камінь

Карний – кримінальний

Касарня – казарма

Касино – казино; клуб

Квач – намотане на кінці палиці клоччя,
 ганчір'я тощо для мащення чого-небудь

Квит – квитанція

Кельнер – офіціант

Кибель – велике відро

Кип'ячка – неочищена нафта

Кичера – лісиста гора з голою вершиною

Кітлина – улоговина

Кіточка – кишенька

Клапаня – хутряна гуцульська шапка

Клейнот – дорогоцінний предмет

Клерикальний – наближений до церкви;
 той, кому близькі ідеї церкви

Кломб – клумба

Клямра – скоба; гак; пряжка

Кляпувати – личити

Клячати – стояти навколішки

Кльоц – колода

Кобильниці – дерев'яні козли

Кобольд – у народних повір'ях (зокрема поль-
 ських) хатній дух, що приносить або добробут,
 або нестатки

Коверта – конверт
Ковтки – сережки
Колонська вода – одеколон
Компендій – короткий стислий виклад основних положень
Комплікувати – ускладнювати
Конвенціональний – відповідний до угоди
Конверсія – ліквідація; повернення (боргів)
Кондеканальний – з одного деканату
Кондуїт – журнал із записами про поведінку учнів; тут: враження
Коновка – відро; висока звужена вгорі кварта
Консеквентний – послідовний
Конфіденційно – таємно
Конфітур – варення
Концепт – план, схема; ідея
Концесія – поступка; договір
Конципієнт – практикант у адвоката
Копа – одиниця лічби, що дорівнює 60
Коров'янка – вакцина
Корч – куш
Коц – вовняне укривало
Кошара – житловий будинок для робітників
Красий – рябий
Креатура – той, хто посідає значне місце завдяки протекції впливової особи; ставленик
Креденс – шафа для посуду
Крезус – багата людина
Крейцер (крейцар) – дрібна австрійська монета, менше копійки
Креперувати – бідувати, страждати
Крисаня – повстяний капелюх із широкими полями (крисами)
Крушнитися – ворушитися
Кундсман – клієнт
Курія – розряд виборців за певною ознакою (майновою, становою, національною тощо)

Куфер – скриня
Кучма – висока шапка

Л

Ладний – гарний
Лапка – тут: пастка
Легке – легеня
Лефошівка – мисливська рушниця
Линва – шнур; мотузка
Лип'яр – той, хто працює біля лепу (глини, землі)
Ліберія – ліврея
Ліверант – постачальник
Ліса – загорожа, сплетена з хворосту; ціпок
Ліска – ціпок
Ліцитація – продаж з аукціону
Локаль – приміщення
Локатор – квартирант
Локація – квартира
Лоташ – латаття
Луб – внутрішня частина кори листяних дерев, що межує з деревиною; виріб з цієї частини кори
Людвий – народний
Люфа – цівка рушниці
Лямпарт – гульвіса, розпусник
Льокай – лакей

М

Магнес – магніт
Магніфіка – дружина
Маєстатичний – величний
Маєтний – багатий
Мальованка – спідниця з полотна, розмалюваного кустарним способом
Мамелюк – тут: представник найвищої знаті

Маніпулянт – службовець
Маршалок – голова, провідник дворянського стану
Матадор – тут: особа, що посідає поважне становище
Матримоніальний – пов'язаний з одруженням, сімейним життям
Матура – випускний іспит
Мацьок – живіт
Маючий – багатий
Мелініт – вибухова речовина жовтого кольору, що використовується для артилерійських снарядів
Мельдуватися – вербуватися
Мере – справді
Меценас – адвокат
Мовниця – трибуна
Мораторій – тут: відстрочка платежів
Морг – понад півгектара землі
Мотика – тут: кирка
Мотиль – метелик
Моцуватися – силкуватися
Мочар – заболочена місцевість
Мурава – трава
Муравиця – жовті або сині плями на тілі того, хто вмирає

Н

На хайрем – слово честі (євр.)
Наборзі – нашвидкуруч
Нагварятися – нарікати
Нагінець – той, хто доганяє
Нагло – несподівано
Нагнітки – мозолі
Нам'єтність – пристрасність, запальність
Нанашко – хресний батько
Напруго – різко
Насерйо – серйозно

Небавці – скоро, незабаром
Небачний – неухажливий
Непишний – присоромлений
Нехарний – неохайний; брудний
Нехлюйний – неохайний
Нижа – ніша
Ноторично – загальновідомо
Ношії – ноші, носилки

О

Обдукція – судово-медичний розтин, обстеження
Оборіг – повітка на чотирьох стовпах для зберігання сіна, збіжжя і т. ін.
Обрус – скатертина
Обсервація – обстеження; спостереження
Овадня – гедзі
Овшім – авжеж, охоче; з радістю
Огневий – тут: пожежний
Окопище – цвинтар
Опалість – тут: гнів, лютість
Опінія – загальна думка
Опока – тверда, легка гірська порода
Ординанс – прислужник
Орчик – дерев'яний або залізний валок, до якого прикріплюються посторонки в упряжці
Оскарб – кирка
Оспалість – байдужість, апатія; сонливість
Отвиратися – відкриватися
Отягатися – зволікати, баритися
Офіцина – флігель; приміщення для слуг
Офіціал – чиновник
Ощипок – вівсяний корж

П

Пажерливий – ненаситний
Пака – ящик

Панчохи – тут: шкарпетки
Папа – дитяча назва хліба
Параваник – ширма
Пароксизм – сильний приступ хворобливого стану; гостра форма переживання якогось почуття
Парцеляція – поділ
Пастівник – пасовище
Патинки – капці
Патримоніальний – спадковий, родовий; давній, колишній
Пенати – рідна домівка
Пеняти – нарікати докоряти; зволікати
Перекарбулятися – перекинутися
Перекутень – периметр
Переступник – злочинець
Перкаль – тонка дешева бавовняна тканина
Пищавка – сопілка
Під – горище
Підшпотуватися – спотикатися
Платовці – бруси, балки, дошки, якими обкладають яму
Платянки – онучі; ганчір'я
Пледоає – адвокатська оборона
Плин – рідина
Плік – стос, купа
Плішка – невеликий клин
Плюта – негода, хуртовина
Поганець – нечистий
Подрухотати – потрощити
Пожиточний – корисний
Позір – погляд
Покій – кімната
Покоїк – кімнатка
Порфіра – довга пурпурова мантия, символ влади монарха
Посесор – власник заводу чи фабрики
Потракувати – пригостити

Потріб – потреба
Похіпливий – здатний, спроможний
Почвара – потвора
Почварний – потворний
Праник – дерев'яний гладенький валок для вибивання білизни під час прання
Преліпотент (пленіпотент) – уповноважений від громади
Препарація – арифметичний приклад
Прецизія – вишуканість
Преціози – коштовності
Прецді – бублики
Прецляр – продавець солодоців
Принципал – хазяїн, начальник, керівник
Прич (прича) – місце для спання: ліжко, диван, тапчан тощо
Пришрібований – пригвинчений
Пробовство – плебанія, місце проживання священика
Пробоц – парох, настоятель храму
Прокуратор – прокурор
Пролонгата – продовження, відстрочка
Пропінатор – корчмар
Пропінація – торгівля спиртними напоями
Противний – протилежний
Прохід – прогулянка
Псота – витівка
Пудло – коробка; корпус
П'ястук – кулак

Р

Раїти – радити
Радця – радник
Рамено – плече
Рандеву – побачення
Рати – термін сплати чергових внесків, частина плати

Регулямін – розклад; розпорядок
Редута – забава
Резигнація – збайдужіння
Реклімуватися (рекламуватися) – звільнитися від набору до війська
Рекурс – касаційна скарга, апеляція до вищих інстанцій
Реляція – звіт
Репрезентант – представник
Респектувати (закон) – дотримуватися (закону)
Реставрація – ресторан
Рестанції – залишки
Ретязь – залізний засув
Референт – доповідач
Рефлексія – самоаналіз; роздуми людини над своїм внутрішнім станом
Рецепіс – квитанція, розписка
Реченець – строк, термін
Ригорози – випускні іспити
Риль – лопата, заступ
Рискаль – лопата
Рінь – дрібненький камінчик, жорства, гравій на березі річки
Ріпник – робітник, що видобуває нафту, яку в XIX ст. називали ропою
Рогачка – в'їзд у місто
Розказ – наказ, команда
Розривка – розвага
Росіл – бульйон
Рубрум – прохання, написане на половині аркуша, в кінці міститься адреса і короткий зміст прохання
Рурка – трубка
Рустикальний – селянський
Ряд – тут: уряд, влада

С

Сажень – міра довжини; 2,134 м
Сакрамент – церковне таїнство
Самотріск – клітка для приваблювання птахів
Санація – оздоровлення
Сарака – бідолаха
Сатисфакція – почуття приємності; задоволення
Свершок – цвіркун
Секатура – переслідування; урізання в правах
Секвестратор – збирач податків
Сепаратка – окрема кімната
Сестріниця – донька сестри
Сибарит – нероба, дармоїд
Силогізм – дедуктивний умовивід, у якому з двох суджень одержують третє, зумовлене ними
Сильце – пастка
Сіножать – луг
Скиндячка – стрічка
Склеп – крамниця
Скомплікований – складний
Скрипт – борговий запис
Скрітати – повертати
Скрутелі – звої, брижі; складки тіла
Слямазарність – недбальство; лінощі
Сльота – осіння негода
Смок – змії; дракон. Смочий – зміїний, драконячий
Совітник – радник
Соленізант – іменинник
Сопух – сморід
Сорокатий – пістрявий
Сотнар – центнер
Сотрудник – помічник священика-настоятеля
Софізм – навмисно хибно зроблений умовивід, який має видимість істинного

Спох – схил
 Споховатий – похилий
 Справоздання – звіт; повідомлення
 Стація – зупинка; станція
 Стектися – сказитися
 Стражниця – кімната для дозорців
 Стратенець – засуджений на смерть
 Стрепихатий – настобурчений
 Стрик – брат батька
 Стрих – горище
 Стрібувати – спробувати
 Стрій – одежа
 Стрійний – стрункий
 Стрільба – рушниця
 Струпіший – трухлявий
 Стяжка – стрічка
 Субвенція – асигнування
 Супліка – писане прохання або скарга
 Сутерен – підвал

Т

Таблиця – шкільна дошка
 Тапчан – дощане ліжко без спинок
 Тарабан – барабан
 Терлиця – знаряддя для тіпання, тертя льону, конопель і т. ін.
 Термін – тут: судовий процес
 Толерувати – терпіти
 Торністра – ранець
 Треби – священничі служби
 Тресура – виховання; дресирування
 Трінгельд – «чайові» гроші
 Трунок – напій
 Трутити – зіпхнути
 Турнікет – загорожа
 Тямка – пам'ять

У

Удо – стегно
 Урвитель – шибеник
 Урльоп – відпустка
 Уродини – день народження
 Успособлення – настрої
 Утлий – маленький, мізерний

Ф

Фаворити – бакенбарди
 Фактор – посередник, маклер
 Фамілія – сім'я
 Феральний – нещасливий
 Ферії – канікули
 Ферлядунок – повістка до суду
 Фільварок – панський маєток із господарськими будівлями
 Фіра – віз
 Фірер – командир
 Фісгармонія – клавішний пневматичний музичний інструмент, звучання якого нагадує орган
 Фонограф – апарат для записування і відтворення звуків
 Фохи – примхи
 Фризієр – перукар
 Фундувати – платити за пригощання
 Футраш – харч

Х

Хапатня – частування
 Хвилевий – миттєвий
 Хідник – тротуар
 Хінін – лікарський препарат, застосовувався як жарознижувальний засіб
 Хіснувати – користати

Хопта – бур'ян

Хоронити – тут: берегти, зберігати

Ц

Цаль – міра довжини, 2-4 см

Цвікер – пенсне

Цирулик – фельдшер; перукар

Цицес – ритуальний одяг релігійних євреїв

Цівка – тут: рушниця

Цімбриння – цямрина

Ціхувати – визначати, характеризувати

Цувакс – новоприбулий в'язень

Цураха – цур (цур йому!)

Цюпка – комірчина

Ч

Часопис – періодичне видання: журнал, газета тощо

Черес – пояс

Чир – страва, приготована на воді з вівсяного або житнього борошна

Чупкати – йти поволі

Ш

Шабас – суботій день у євреїв

Шабасувати – у євреїв – святкувати суботу

Шемріт – шурхіт

Шипіт – невеличкий водоспад

Шіпка (шопа) – клуня

Шістка (шустка) – дрібна монета

Шнапатирка – невелика чарка

Шолопання – шурхіт

Шопа – повітка

Шпіцель – шпиг

Шруба – гвинт

Штафажа – група людей або тварин на картині чи в архітектурному ансамблі

Штахети – дерев'яна загорожа

Штилет – ніж; меч

Штильвага – поперечний брус, що з'єднує віз, карету, бричку тощо з упряжкою

Штольня – горизонтальна або похила виробка з виходом на земну поверхню, призначена для обслуговування підземних гірничих робіт

Штука – мистецтво

Штуркати – штовхати

Шувар – лепеха

Шутер – дрібне каміння

Щ

Щовб – скеля

Я

Язя – яга; люта жінка

Ярина – городина, овочі

ЗМІСТ

Перехресними стежками Франкової прози	3
НА РОБОТІ	24
ВОА CONSTRICTOR	39
«ВІЛЬГЕЛЬМ ТЕДЛЬ»	99
ПАНТАЛАХА	106
БОРИС ГРАБ	153
ВІВЧАР	166
ПЕРЕХРЕСНІ СТЕЖКИ	171
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ВОРОЖБИТ	419
ТЕРЕН У НОЗІ	423
СОЙЧИНЕ КРИЛО	437

ІВАН ФРАНКО

ВИБРАНІ ТВОРИ ДЛЯ ШКІЛЬНОЇ МОЛОДІ

ТОМ 2
ПРОЗА

Упорядник *Микола Легкий*
Комп'ютерне верстання *Дарина Маковецька*

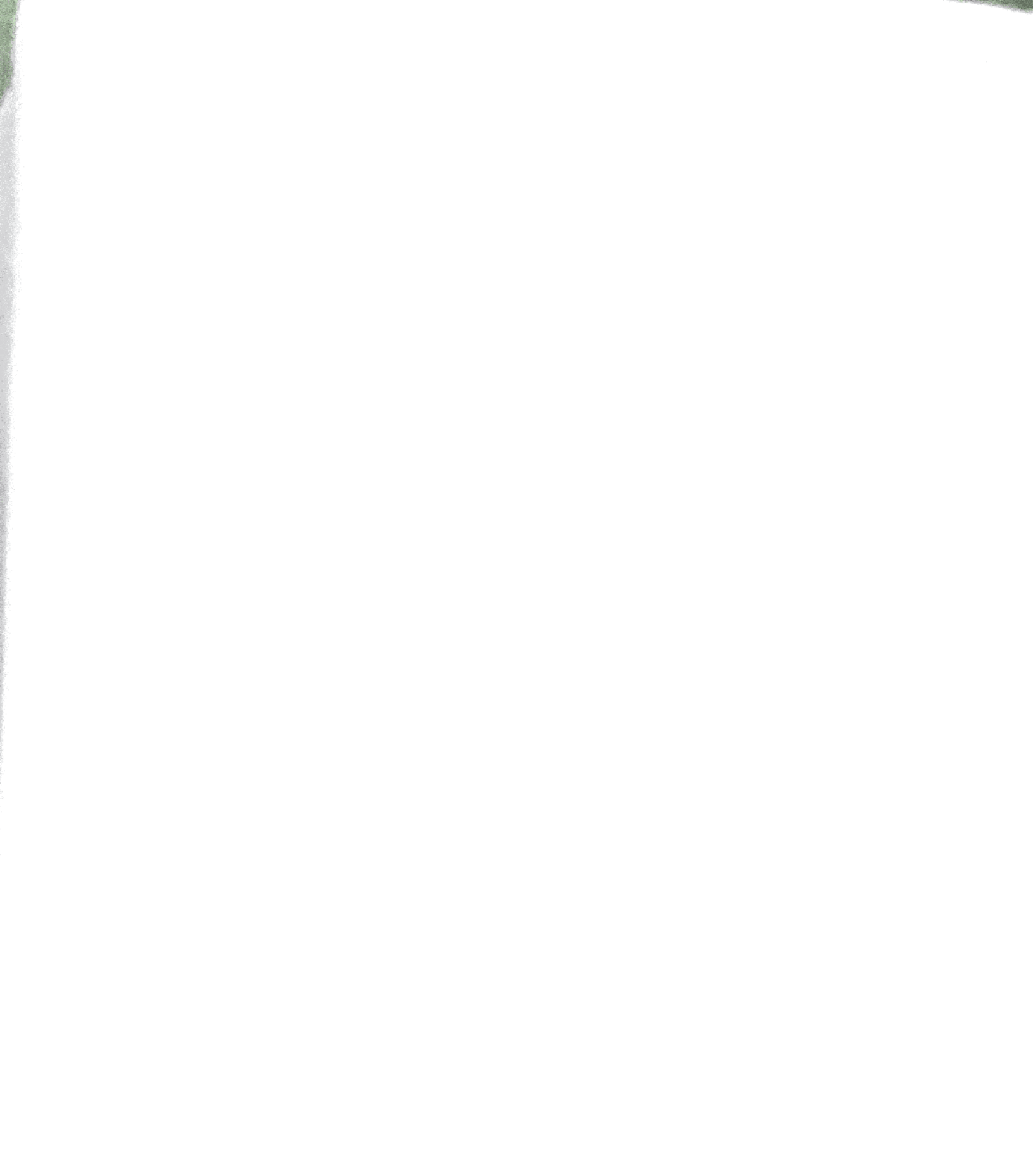
Підписано до друку 03.02.2016 р.
Формат 80x100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 31,82. Обл.-вид. арк. 30,5. Умовн. фарбовідб. 32,3.
Наклад 250 прим.

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Видруковано у книжковій друкарні "Коло",
вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич, Львівська обл., 82100
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 498 від 20.06.2001 р.

ISBN 978-617-10-0297-5

9 786171 002975